

אורי אבנרי

שנה שזיעזעה את העולם

לנין לא גר פה יותר

★ ברית המועצות ★ פולין ★ צ'כוסלובקיה
★ הונגריה ★ גרמניה המזרחית

אורי אבנרי

לנין לא גר פה יותר

שנה שזיעזעה את העולם

אורי אבנרי

לנין לא גר פה יותר

שנה שזיעזעה את העולם

צילומים: רחל אבנרי

בית הוצאה כתר . ירושלים

LENIN DOESN'T LIVE HERE ANYMORE
Uri Avnery

הרפסה שנייה 1992

Copyright © by Keter Publishing House Ltd.
P.O.B. 7145, Jerusalem, Israel

© כל הזכויות שמורות
לכתר הוצאה לאור בע"מ
ת"ד 7145, ירושלים

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים
ממנו בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני
או מיכאני (לרבות צילום והקלטה),
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

מספר קטלוגי: 537975
מסת"ב: ISBN 965-07-0211-3

עיצוב העטיפה: לנה זירל
הצילום שעל העטיפה: הסרת פסלו של לנין בוויילנה, אוגוסט 1991 (סיגמא, פריס)

סידור, הרפסה וכריכה: מפעלי דפוס כתר, ירושלים
Printed in Israel

תוכן העניינים

7	על נשיקות ומיטפחות
12	איש בקרון חתום
19	חלק 1: ברית-המועצות
21	דף יומן (נמל תעופה)
23	הנסיך פוטיומקין חי וקיים
46	דף יומן (הזמר צ'וי)
47	אחווה ביער וסעודה בכנסיה
60	דף יומן (תודת הגנרל)
62	סרגיי ויורי ונטאשה ויורי
78	דף יומן (ויאזמה)
79	פגישה בקרמלין וקשת בענן
109	דף יומן (שוטר)
111	מיצרך השנה: דרכון יהודי
135	דף יומן (לאכול בלילה)
137	לנין בקרון-רכבת
153	חלק 2: גרמניה המזרחית
155	דף יומן (נאצים בשער בראנדנבורג)
156	בירה ודגל לאומי
184	דף יומן (ציפור בלייפציג)
186	הסופרים: חלום יפה היה
207	חלק 3: פולין
209	דף יומן (הבתולה השחורה)
211	מקום רע באמצע
237	דף יומן (עיר שדה פולנית)
239	הפרופסורים: מדוע נכשל המארכסיזם?
251	דף יומן (איש בבאר בקראקוב)

- 253 ..... האנטישמים והרג היהודי
 261 ..... דף יומן (נהג בטרבלינקה)
 262 ..... בחזרה אל השאול

271 **חלק 4: הונגריה**

- 273 ..... דף יומן (בית קפה)
 275 ..... הגולאג העליון
 284 ..... דף יומן (בית כנסת)
 285 ..... יודפשט: כוכב מחומש וכוכב משושה
 299 ..... דף יומן (צייד גדול)
 300 ..... צ'ורקה: אגרופים מתחת לשולחן
 306 ..... דף יומן (רכבת שיניים)
 307 ..... ורגה: לאומן מסוג אחר
 318 ..... דף יומן (צוענים בחג־המולד)
 320 ..... והצועני אז בארץ

331 **חלק 5: צ'כוסלובקיה**

- 333 ..... דף יומן (סילווסטר)
 335 ..... מהפכת החייל האמיץ שווייק
 356 ..... דף יומן (בחורים ברכבת)
 358 ..... סלובקיה: החומה הסינית
 365 ..... דף יומן (תחנת בראטיסלבה)
 367 ..... קריואובה: "רק אחרי־כך נבהלתי"
 373 ..... דף יומן (איש בחשמלית)
 375 ..... המהפכה של הסופרים

387 **אפילוג**

על נשיקות ומיטפחות

פעם בא עיתונאי אמריקאי לסין. הוא התקבל על-ידי שגריר ארצו.
"מתי הגעת?" שאל השגריר באדיבות.
"אתמול," היתה התשובה.
"ומתי אתה מתכוון לחזור הביתה?" שאל השגריר.
"מחר," הודיע לו העיתונאי.
"ומהי מטרת ביקורך?" חקר השגריר בנימוס.
"אני כותב ספר ששמו 'סין – אתמול, היום ומחר'."

* * *

לא התכוונתי לכתוב יצירה כזאת. יומרותי קטנות הרבה יותר.
אם כן, מהו הספר הזה?
קשה לי להשיב. קל יותר לומר מה איננו.
אין זה ספר מדעי. אין בו ציטוטים חשובים ומיספרים קטנים של
הערות-שוליים, ולא מצורפת אליו רשימה מעוררת-יראה של ספרים
שנקראו.
אין זה ספר-הגות, שבו מעניק המחבר לקוראיו את פירות מחשבתו
המעמיקה.
אין זה ספר-מסע רגיל, המתאר מקומות ומראות, כדי להנחות את התייר
או לחסוך לו את הנסיעה.
אין זה ספר-ראיונות, שבו מופיעה שורה מרשימה של מנהיגים
מפורסמים המשיבים לשאלותיו החכמות של המחבר.
אז מה זה?
יצאתי לסידרה של מסעות ברחבי האימפריה הקורסת. הייתי כמה
פעמים בברית-המועצות, בגרמניה המיזרחית, בפולין, בהונגריה
ובצ'כוסלובקיה (ותסלחנה לי רומניה, בולגריה, יוגוסלביה ואלבניה). לא
הייתי אורח של איש, לא הצטרפתי לשום קבוצה. הייתי ציפור-דרור.
לא נהגתי לפי שום תוכנית מוכנה מראש. שוטטתי. החלטתי בכל
בוקר מה אני רוצה לעשות. פגשתי את מי שפגשתי. דיברתי עם אנשים
ברחוב, במטרו, בבת-יקפה, בשווקים, בבתיהם; עם פרופסורים, סופרים,

פוליטיקאים. הנחתי לסקרנות שלי להשתולל. הקלטתי את הכל, את מחשבותי, את התרשמויותי, את שיחותי, את הקולות ששמעתי. טאנגו במיסעדה במוסקווה. שירת ההמנון הלאומי לפני בניין הרייכסטאג ברגע האיחוד. צהלת ההמון בליל-סילווסטר בכיכר ואצלאב בפראג, זימרת קהל בכנסייה. מילאתי עשרות רבות של קלטות, קרוב ל-100 שעות-הקלטה. רחל אשתי, שהשתתפה בכל המסעות, הנציחה את הדברים במצלמה, אך גם הקשיבה, העירה, שאלה, התרשמה. טובים השניים – שני זוגות עיניים, שני זוגות אוזניים, שני אפים – מן האחד.

לכן, כאשר כתובים הדברים בלשון "אנחנו", אין זו PLURALIS MAJESTATIS, לשון-הרבים המלכותית ("אנחנו, אליזבט השנייה, מלכת הממלכה המאוחדת של בריטניה הגדולה ואירלנד הצפונית..."), הכוונה היא ל"אנחנו" ממש – רחל ואני.

את החומר שהקלטתי תימצתתי ועיבדתי. אולם כדי להעביר לקורא את תחושת המיידיות של הדברים, הכנסתי בין כל שני פרקים "דף יומן" גולמי, שהוא רישום של ההקלטה המקורית.

* * *

זהו, על כן, ספר אימפרסיוניסטי. ספר של עדות אישית. הנה מה ששני אנשים ראו, שמעו, חשבו, בשעה שהתרחשו הדברים. אין זה ספר-מדע. המדענים למיניהם – "קרמלינולוגים", "סובייטולוגים", יחד עם כל שרותי-המודיעין בעולם – נכשלו לאורך כל הדרך. כמעט איש מהם לא צפה מה שקרה כאשר זה קרה.

על חורבות המישטר הקומוניסטי מרחפת אחת התעלומות הגדולות של המאה ה-20: איך זה לא ראו גדולי המומחים וגדולי אנשי-הביון את החולשה הפנימית של "מעצמת-העל" הקומוניסטית? איך התייחסו אליה כאל ענק טכנולוגי, תעשייתי וצבאי? איך זה עודדו את מנהיגי המעצמה היריבה, ארצות-הברית, להשקיע מיליארדים על גבי מיליארדים במאמץ להתמודד עם מעצמה, שעמדה על סף קריסה? איך עזרו לרושש את ארצות-הברית באמצעות תקציבי-ביטחון אדירים, מבלי לדעת שהענק הסובייטי עומד על כרעית-רנגולת?

מסתבר שידיעת כל העובדות, לימוד כל הטכסטים, קריאת כל הספרים והמאמרים, לא גרמו להם להבין. כפי שליג'ג דויד בן-גוריון: המומחים יודעים היטב להסביר מה שקרה בעבר, אבל אינם מסוגלים להגיד לך מה שיקרה בעתיד, ועל כן אין בהם תועלת למדינאי.

בוטרוס בוטרוס-ע'אלי, המדינאי המצרי המבריק, אמר לי פעם בנימה דומה: "יש לכם, בישראל, הערכיסטים הטובים ביותר בעולם. הם קראו את

כל הספרים ויודעים את כל העובדות, אבל הם לא מבינים שום דבר, מפני שהם לא שהו אף יום אחד בחייהם בארץ ערבית. סיפרתי לו מה שאמר כנגוריון על קריאת התנ"ך בתרגום: "זה כמו לנשק אשה מבعد למיטפחת."

זוהי בעייתם של היסטוריונים רבים. הם קוראים את כל הכתוב, את כל המיסמכים, את כל סיפריי־הזיכרונות. אבל הכתוב "מרמה" תמיד. במיקרה הרע ביותר, הוא מכיל שקרים שחוברו על־ידי מדינאים ומצביאים שיש להם מניעים רבים ושונים לעוות את האמת, נוסף על השאיפה הטבעית לפאר את עצמם, להעלים שגיאות וכישלונות ולהעלות על נס את מעשיהם והישגיהם. במיקרה הטוב ביותר מנציח הכתוב קטעים של המציאות, אותם הקטעים המחייבים רישום ותיעוד, מבלי לחדור למהותם. כי המציאות היא דבר חי, רווי רגשות אנושיים, מודעים ובלתי־מודעים, ובלי המגע החי, הבלתי־אמצעי, פנים אל פנים, אי־אפשר כמעט להבינה כראוי.

כאשר כותבים על דברים שהתרחשו בעבר הרחוק, אין ברירה. אין אלא מקורות כתובים. בעיה דומה יש למי שכותבים על ארץ־אוייב: אין להם גישה ישירה אליה, והם נאלצים להסתמך על עדות מכלי־שני.

למי שנמצא במקום ההתרחשות יש יתרון: הוא נמצא במגע חי עם הדברים, הוא שומע את "המוסיקה" שלהם, הוא יכול להשתמש באינטואיציה ובכושר־ההסתכלות שלו, כדי לנסות ולהבין את נפש הדברים. אין הוא נאלץ לסמוך רק על דברים מכלי שני. לעומת זאת חסרה לו, כמובן, הפרספקטיבה של הזמן. אין הוא יודע איך יימשכו הדברים. היה לי יתרון נוסף. כזר המרחף על פני הארצות, מבלי להיות מעורב נפשית ופיסית בהתפתחויות, יכולתי לראות דברים במבט אובייקטיבי יותר. מכיוון שהיתה לי ההודמנות להיות נוכח באירועים היסטוריים, חד־פעמיים, יכולתי להסתכל בפני אנשים בשעת־מעשה, לשמוע את הקולות, לראות את המראות, למשש את הדברים ממש.

הספר הזה מתאר רק קטעים קטנים של מציאות כבירה. אבל הוא מנשק את המציאות הזאת בלי מיטפחת.

* * *

כשביקרתי בגן־שמעאל (איסמאילובסקי פארק) במוסקווה, שבו מתקיים בסוף־השבוע שוק־ענק סטגוני תחת כיפת השמיים, קניתי שלושה כפתורים: "סוכן קג"ב", "סוכן סִיאִיאִיאִ", "סוכן מוסד". הצמרתי לדש מיקטורני את הכפתור "סוכן קג"ב".

תגובת הציבור הרוסי היתה מאלפת. תחילה התבוננו בי בתדהמה. הצביעו עלי, העירו איש לרעהו. אבל אחרי־כך גבר חושי־ההומור. צחקו.

קראו לי קריאות היתוליות. זוהי תגובה טבעית אחרי שלושה דורות, שבהם הטיל המוסד הזה (ששמו התחלף כמה פעמים) את אימתו על הכל. אחרי־כך הצמדתי למיקטורני גם את הכפתור "סוכן סיי־איי־אי", וכך איחדתי על גופי את השרותים החשאים של שתי מעצמות־העל. זאת לא היתה רק בדיחה. ביטאתי חווייה אישית. במשך הרבה שנים הופעתי, כנראה, ברשימות השחורות של שני המוסדות האלה, בעת ובעונה אחת. לדעתי היה זה ציון של כבוד, בתקופה מסוימת.

ברשימה השחורה האמריקאית הופעתי, כנראה, מפני שחתמתי על עצומות למען השלום בוויאט־נאם, יחד עם קומוניסטים, ומפני שהייתי פעיל נגד מילחמה זו. אירגנתי הפגנה נגדה מתחת לחלונות השגרירות האמריקאית בתל־אביב, והשתתפתי גם בהפגנה ההיסטורית בשערי הפנטאגון בושינגטון. לכן היו לי, במשך כמה שנים, קשיים בהשגת אשרה לארצות־הברית, ומעולם לא הוזמנתי למסיבת ה־4 ביולי בשגרירות האמריקאית. נשארתי בחיים.

ברשימה השחורה הסובייטית הופעתי מפני שהקומוניסטים הישראליים, שנפגעו על־ידי פעילותי הפוליטית, הכריזו עלי פומבית כעל סוכן הביון האמריקאי. לכן, כאשר כל עמיתי וידידי, בלי יוצא מן הכלל, הוזמנו בזה אחר זה להשתתף במישלחות רשמיות לברית־המועצות, לא הוזמנתי מעולם.

התוצאה: לא ביקרתי במדינה קומוניסטית, ואיני נושא עימי זיכרונות מביקורים קודמים, כאורח מפונק של ממשלה קומוניסטית זו או אחרת. חוץ מכמה שעות בברלין המיזרחית, בשתי הזדמנויות, לא ראיתי שילטון קומוניסטי מיימי. לכן אין בספר הזה השוואות. ראיתי את הכל "בעיניים חדשות".

יכולתי לפתוח במסעות אלה בלי דיעות קדומות. מעולם לא הייתי קומוניסט, מעולם לא הייתי אף מארכסיסט, ומיליוני המילים שכתבתי בחיי מעידות על כך. בדור שבו טובי האינטלקטואלים והאידיאליסטים נלכדו בקסם החזון שטווה קארל מארכס, והאמינו בהגשמתו במולדת הפרולטריון, נשארתי כופר־בעיקר. החומרנות ההיסטורית של מארכס לא שיכנעה אותי אף פעם, וגן־העדן הסובייטי, שנעל את שעריו בפני המבקשים לברוח מתוכו, לא עורר בי אמון.

אך מעולם לא הייתי אנטי־קומוניסט קנאי, ולא החרמתי את הקומוניסטים כאשר היה נדמה לי שפעולה משותפת איתם למען עניין מוגדר יכולה להועיל.

על כן נדמה לי שהייתי מסוגל לגשת לכתובת ספר זה באובייקטיביות

מירבית, עד כמה שזה ניתן לבן־אנוש, שכן בן־דורי אנוכי, בן תקופתי, ארצי ועמי, ושאיפתי לאובייקטיביות יכולה להתממש רק במיסגרת זו.

* * *

לא התכוונתי לגעת בכלל בנקודה היהודית. הבדיחה על "הפיל והשאלה היהודית" עמדה לנגד עיניי.

אך החל ביומי הראשון על אדמה קומוניסטית (לשעבר) נוכחתי לדעת שאי־אפשר לברוח מהשאלה היהודית אף לרגע. ולא רק מפני שמארכס ורבים מאבות הקומוניזם היו יהודים. אלא גם מפני שיש יהודים בכל הארצות האלה שהם, והיחס אליהם, האנטישמיות וגם היחס לאנטישמיות, הם חלק חשוב של המציאות המשתנה.

הבעיה הלאומית היא אחת מנקודות־התורפה של התהליך בכלל מירח־אירופה, והיהודים, כ"לאום" מוכר בברית־המועצות וכציבור חוץ־לאומי במדינות אחרות, מסמלים לא־אחת את התהליך כולו, לטובה ולרעה.

* * *

כשקיבלתי את ההצעה לכתוב ספר זה, לא ידעתי שאשקע במלאכה במשך זמן כה רב. אבל אני חייב להודות שנהניתי מכל רגע.

באתי במגע עם עמים וארצות שלא היכרתים, ואיכשהו התאהבתי בכל אחד מהם, על מעלותיהם ומיגרעותיהם.

ובעיקר: היכרתי הרבה אנשים בני כל העמים האלה, פשוטי־עם וקשיי־עם, אינטלקטואלים ומנהיגים. כמעט כולם עינינו אותי, רבים מהם מצאו חן בעיניי, אחדים הקסימו אותי ממש.

על כך אני אסיר־תודה.

איש בקרון חתום

המאה ה־19 הסתיימה ביום ה־28 ביוני 1914, כאשר סטודנט סרבי בשם גברילו פרינציפ הרג את יורש־העצר האוסטרי פראנץ פרדינאנד. היריה הידהדה מסביב לכדור־הארץ, ואחריה באו ביליוני הירות של מילחמת־העולם הראשונה. כשמו כן היה: הוא קבע את הפרינציפ של המאה הבאה.

המאה ה־20 התחילה כעבור שלוש שנים, ביום ה־8 באפריל 1917, כאשר ולאדימיר איליץ' אוליאנוב, המכונה לנין, נכנס בשווייץ לרכבת שהועמדה לרשותו על־ידי המטכ"ל הגרמני, ויצא בקרון חתום למסע שנמשך 72 שנים.

המאה ה־20 הסתיימה ביום ה־21 באוגוסט 1991, כאשר התמוטט הפוטש של הקושרים ה"שמרניים" במוסקווה. זה היה שיאו של תהליך שעליו ניצח מיכאיל סרגייביץ' גורבאצ'וב, שנבחר ב־1985 כמזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית.

בין שני הרוסים האלה – לנין וגורבאצ'וב – משתרעת המאה ה־20, "מאה" של אלימות ועריצות טוטאליטרית, שתי מילחמות־עולם ומילחמות "קטנות" בלא־ספור, קומוניזם ופאשיזם, שואה ומילחמות־שיחרור, פמיניזם ואקולוגיה, פצצות־גרעין ומסעות בחלל החיצון, המצאות טכנולוגיות מדהימות וטראגדיות המוניות נוראות.

המאה ה־21 עדיין לא התחילה. אנו חיים בדימדומי תקופת־ביניים מרתקת בין המאה שחלפה ובין זו החבויה עדיין בערפילי העתיד. המאורע המרכזי של התקופה הזאת הוא התמוטטות האימפריה הסובייטית.

* * *

לשווא חיפשתי ברפי ההיסטוריה אח ורע למאורע זה. האימפריה הסובייטית היתה טוטאלית, וגם התמוטטותה היא טוטאלית. מעצמת־על אדירה – פוליטית, כלכלית ורוחנית – קורסת תחתיה. השקפת־עולם שלמה נמוגה, יחד עם המישטר הכלכלי והמיבנה החברתי שנבעו ממנה. הולכת ונעלמת אידיאולוגיה – ואולי מוטב לומר דת –

שחרגה מגבולות האימפריה הזאת, ושהפעימה מאות מיליונים ברחבי תבל. הדוגמה ההיסטורית המתקרבת ביותר למאורע חובק־עולם כזה היא נפילת האימפריה הרומאית, ששלטה בעולם של אז ושלא היתה רק ישות פוליטית, אלא גם ישות כלכלית, חברתית ורוחנית. נפילתה שינתה את פני העולם עד ללא־הכר.

אולם נפילת האימפריה הרומאית ארכה מאות שנים, בעוד שהאימפריה הסובייטית נפלה באלפית של רגע היסטורי. נפילה פיתאומית, שלמה, מוחלטת.

אמנם, כבר היו אימפריות בתולדות העולם שנפלו באופן "פיתאומי", אבל זה קרה תמיד בעיקבות פלישה של צבא זר. שום צבא זר לא פלש לאימפריה הקומוניסטית. הקריסה היתה כולה מבפנים. היכל אדיר עמד על תילו לתיפארת – וכעבור רגע נותרו רק חורבות.

* * *

אפשר לטעון שהמאה ה־20 – אותה "מאה" של 70 וכמה שנות אלימות טוטאליטרית – היתה מעין אינטרמצו בהתקרמות המין האנושי. עכשיו, כשהיא מסתיימת, יחזור העולם לקדמותו.

ואכן, מבחינה מסויימת זה באמת נראה כך. בעיקבות המהפכה של לנין הציפו מי המבול חלק מכדור־הארץ. עכשיו נסוגו המים, והארץ נחשפת מחדש.

הבעיות הישנות, הסיכסוכים הישנים, הוויכוחים הישנים מתגלים שוב, כאילו ישנו במשך 70 שנה ושום דבר לא קרה בינתיים. סרבים לוחמים בקרואטים ורוסים באוקראינים, הכנסייה הפראווסלבית פורשת שוב את זרועותיה, האנטישמיות מרימה את ראשה המכוער בכל הארצות, "מערבאים" ו"מיזרחאים" נאבקים על נישמתה של אמא־רוסיה.

אך בהיסטוריה האנושית אין דרך בחזרה. הכל זורם קדימה. אמנם, הבעיות הישנות, שכוסו איכשהו עליידי התיאוריה והפרקטיקה של הקומוניזם, לא מתו. הן מזדקרות עכשיו מחדש, מכיוון שהנסיבות שהולידו אותן – הגיאוגרפיה, הטבע האנושי, דפוסי־התרבות – לא השתנו גם על פי צו האפיפורים האדומים בקרמלין. הן משפיעות כיום על ההווייה, כפי שהשפיעו לפני מאות שנים.

אבל השפעתן היום שונה בהכרח מהשפעתן בעידן אחר. אין דרך בחזרה, מפני שהנסיבות הנפשיות, הטכנולוגיות, המדיניות והצבאיות השתנו במהלך המאה הזאת במידה מכרעת. ליטא של 1991 אינה ליטא של 1918, גם כשנרממה לה שדבר לא השתנה. הצעירים בדרודן של 1991 אינם הצעירים בדרודן של 1933, גם כשאחדים מהם מנסים להניף דגלים

נאציים. הכנסיות הנהדרות של זאגורסק וצ'נסטוחובה לא השתנו, אבל גם מי שחזרו אל הדת שונה מן המאמינים של ראשית המאה. יותר מדי דברים קרו בינתיים. העולם שלאחר הגולאג, אושוויץ והירושימה אינו העולם של ויקטוריה, וילהלם ה־2 וניקוליי ה־2.

המאה ה־20 תשפיע על המאה ה־21, כשם שהמאה ה־19 השפיעה על המאה ה־20.

* * *

זוהי עובדה שאי־אפשר להתעלם ממנה: האיש שהטביע את חותמו על המאה ה־20 יותר מכל אדם אחר לא הגיע כלל אל סף המאה הזאת. הוא מת ב־4 במארס 1883.

קארל מארכס, כמו יהודי גדול אחר בהיסטוריה, לא הגיע אל הארץ המובטחת ולא חזה בהגשמת חזונו.

מארכס היה בן מובהק של המאה ה־19. עולמו הרוחני עוצב בראשיתה של אותה מאה, ומורהו הגרמני הגדול, גיאורג וילהלם פרידריך הֶגֶל, אף היה יליד המאה ה־18.

לתאריכים אלה יש משמעות. מארכס, תלמידו של הוגה־דיעות שעמד בשתי רגליו במאה ה־18, עיצב השקפת־עולם מונומנטלית על סמך המציאות הכלכלית, החברתית והתרבותית של המחצית הראשונה של המאה ה־19. זו הפכה לתורת ההמונים במאה ה־20. מאז פירסום "המאניפסט הקומוניסטי" ב־1848 ועד למהפכה הבולשביקית של 1917 חלפו 69 שנים – כמעט אותו פרק־הזמן שעבר מהקמת המישטר הקומוניסטי ועד לנפילתו.

גוסטאב לֶה־בּוֹן, סוציולוג צרפתי שחזה רק בראשית המישטר הקומוניסטי (הוא מת ב־1931) ניבא שהמאה ה־20 כולה תעמוד בצל הסוציאליזם, למרות שכבר אבד עליו הכלח. בסיפרו "הפסיכולוגיה של ההמונים" ניסה להסביר תופעה זו: כדי שתורה חדשנית תתקבל על דעת ההמונים דרוש זמן רב. ההמונים הם שמרניים מטיבעם. אבל המציאות אינה עומדת דום, הנסיבות משתנות בהתמדה, וכאשר התורה מתקבלת סוף־סוף על־ידי הציבור, כבר חלפה מזמן המציאות שהולידה אותה. התורה אינה מתאימה עוד למציאות שאת בעיותיה היא אמורה לפתור. היא הופכת לאמונה טפלה, לדת.

יתכן שזה קרה לקארל מארכס, כפי שקרה להוגי־דיעות אחרים.

* * *

פעם התנוססה על הקירות בברית־המועצות – וגם במקומות רבים אחרים בעולם, ובניהם ישראל – רביעיית־האיקוניות מארכס־אנגלס־לנין־סטאלין.

סטאלין נשר בשנות ה־50. לנין נתון עכשיו בתהליך של דה־איקוניזציה. אנגלס לא היה מעולם איקונין אמיתי. נותר קארל מארכס. לרבים מן האינטלקטואלים, משני עברי מסך־הברזל־שהיה, קשה להיפרד מתורת מארכס. קמו לה אפולוגטים רבים, האומרים: תורת מארכס לא הופרכה. היא לא הועמדה כלל במיבחן. מארכס התכוון להגשמת תורתו בעולם כולו, או במערב התעשייתי המפותח. אחרי מותו קרה לו אסון, ותורתו התקבלה דווקא ברוסיה, מדינה מפגרת שלא ידעה כלל קפיטליזם אמיתי. רוסיה סילפה את תורתו, ואחר־כך כפתה את הסילוף על גרורותיה. כלומר: סטאלין לא בסדר. לנין לא בסדר. מארכס בסדר.

אי־אפשר לפטור טענה זו כלא־חרייד. נכון הוא שכאשר התלבשה התורה המארכסיסטית על רוסיה, היא לא מצאה גוף המתאים למידותיה. היא נאלצה להתאים את עצמה לגוף שעוצב במשך מאות שנים על־ידי הגיאוגרפיה, האקלים וההיסטוריה של רוסיה.

מספרים על מוז'יק רוסי, ששאב כל ימיו מים מהבאר, שבעת ביקור בעיר ראה כיצד זורמים המים מברו. הוא קנה בחנות ברו, תקע אותו בקיר ביתו והתפלא על כי שום מים לא יצאו ממנו. האם כך עשו הרוסים, כאשר ביקשו להגשים בארצם הנחשלת תורה שנועדה לארצות מתקדמות הרבה יותר?

אוסוולד שפנגלר השתמש (בהקשר אחר) במונח "פסבדו־מורפוזה". הוא הישווה את התופעה לִלְבָּה הנשפכת מלועו של הר־גֶעֶש והמכסה את הסביבה. לְבָה זו אינה חופשית בגיבוש תבנית המתאימה לה. היא נאלצת להתאים את עצמה למיבנה הקרקע הקיימת, למלא חורים ולכסות בליטות. (אגב, ביצירתו המונומנטלית "שקיעת המערב" ניבא שפנגלר בראשית המאה שהעתיד שייך לציוויליזציה הרוסית, אשר תקום על חורבות הציוויליזציה ה"מערבית", האירופית־אמריקאית, הגוועת.)

אם כן, האם נכונה הטענה שלא המארכסיוז נכשל, אלא רק הפסבדו־מורפוזה הרוסית־בולשוויקית שלו? או שמא נגזר על המארכסיוז מראש שייכשל בכל מקום, בכל הנסיבות, בשל סיבות עמוקות יותר? האם הוא נוגד את טבע האדם? האם נכונה לגביו האימרה האמריקאית ההיתולית: "אני אוהב את האנושות, אך אינני יכול לסבול את האנשים"? את השאלות האלה הצגתי לכל מי שנקרה בדרכי בארצות־הסוציאליזם־לשעבר, וכמה ממיטב המוחות ניסו לענות עליהן.

אם אכן יצר המארכסיוז גיהינום – מעולם לא היתה הדרך לגיהינום רצופה בכוונות טובות יותר.

זוהי מחשבה שליוותה אותי לכל אורך מסעותי. עם כל חסרונותיו האישיים של מארכס, אין ספק שהוא היה אידאליסט אמיתי. את כושרו האינטלקטואלי הכביר העמיד לרשות האנושות.

לא במיקרה נלכדו טובי המוחות ומיטב האידאליסטים בעולם, במשך שישה דורות, בשבי רעיונותיו של מארכס. הם לא היוו רק מיבנה אינטלקטואלי מרהיב, הם היו גם חדרים במוסר אנושי. אלמלא הלהיב לנין את ליבם ומוחם של מיליונים, לא היתה המהפכה הבולשוויקית מולידה את השירים הנהדרים, המרטיטים עד היום רבים וטובים, וביניהם חניכי תנועות־הנוער החלוציות בארץ־ישראל.

"איך זה הולידו אידאלים כל־כך יפים מפלצת כל־כך מזועזעת?" שאל אותי מישוהו, והשאלה ממשיכה להדהד בראשי.

זהו גם ההבדל בין המהפכה הקומוניסטית והמהפכה הפאשיסטית. מקובל בימינו – גם בברית־המועצות – לטעון שהקומוניזם והפאשיזם לא היו אלא שני הצדדים של מטבע אחד. אך הפאשיזם היה בלתי־מוסרי מעיקרו. הוא התכחש למוסר במודע ובגאווה. ואילו המארכסיוז היה בעיקרו תורה מוסרית, חדורה בשאיפות אנושיות. ואם אכן התוצאות דומות – אם אכן מיבצע־הקולקטיביזציה של סטאלין דומה ל"פיתרון הסופי" של היטלר – מה זה מעיד על הקשר בין מניעים ותוצאות בהיסטוריה?

בסופו של דבר השפיע מארכס השפעה בת־קיימא דווקא במקום שבו לא רצה להשפיע. הסוציאלי־דמוקרטיה, שהושפעה ממנו מאוד, הביאה לתיקון המישטר הקפיטליסטי. הרפורמה הזאת, שמארכס בו לה, איפשרה לקפיטליזם להתאים את עצמו לצורכי־אנוש ויצרה חברה טובה יותר. עכשיו נוטים רבים מהקומוניסטים־לשעבר, כמו גרגור גיזי בגרמניה, לכיוון זה.

המהפכה המארכסיסטית, אולי יותר מכל מהפכה אחרת בהיסטוריה, היתה מהפכה של אינטלקטואלים. היא התיימרה להיות "מדעית". גם בכך היתה בת אופיינית של המאה ה־20 – מאה שבה תפס המדע את מקומה של הדת, והפך בעצמו לדת.

בשיחותי עם אינטלקטואלים במזרח־אירופה, נזכרתי לא־אחת בסיפור על אוסטרובסקי, זקן חביב ומפוזר מעין־חרוד, שמוסך הקיבוץ עשה "אוברול" כללי למכוניתו. מהמוסך נסע האיש לתחנת־הבנויין של הקיבוץ, מרחק של כמה עשרות מטרים, מילא את המיכל וביקש להמשיך בדרך. הוא לא הצליח להתניע את המנוע.

המוסכניקים בדקו את המכונית, ואחר־כך, בתמיהה גוברת, בדקו כל חלק בה. הם לא מצאו שום פגם, אך המכונית היתה כמתה.

לבסוף הכניס אחד הבחורים אצבע למיכל, וגילה שאוסטרובסקי מילא את המיכל במים.

לרגעיקט נפלה רוחו של הזקן. אבל אז התבהרו פניו, והוא קרא: "תארו לכם שזה היה מצליח. איזו מהפכה זה היה מחולל בעולם!"

* * *

כמה שאלות של "אילו".

אילו סירב לנין להשתמש בקרון שהעמיד לרשותו המטכ"ל הגרמני – שחייליו ירו באותה עת בחיילי עמו – מה היה קורה? אילו היה נשאר תקוע בימים המכריעים בציריך – האם ההיסטוריה של המאה ה־20 היתה שונה? האם המהפכה הבולשוויקית לא היתה פורצת כלל, או שהיתה פורצת בצורה שונה לגמרי?

ואלמלא הקים לנין את המישטר הטוטאליטרי ברוסיה – האם היה בניטו מוסוליני ממציא את הפאשיזם, האם היה היטלר מגבש את השיטות הנאציות?

אילו נהרג טוראיראשון אדולף היטלר בהתקפת־הגאוזים, שגרמה לו (לדבריו) לעיוורון זמני – האם היה קם בגרמניה המישטר הנאצי? האם בלי היטלר היה קם מישטר דומה, אך שונה? האם היתה נמנעת מילחמת־העולם השלישית, על עשרות מיליוני חלליה? האם היתה השואה נשארת בגדר הזייה של קומץ מטורפים?

אלמלא אישיותו המיוחדת של מיכאיל גורבאצ'וב, האם היתה הפרסטרויקה מנצחת בבירת־המועצות? ובלעדיה, איך היו הדברים מתפתחים בפולין, בהונגריה ובשאר ארצות "הגוש המזרחי"?

איזה תפקיד מילאו על בימת ההיסטוריה וויצ'ך ירוזלסקי ולך ואלנסה, ואסלאב האוול וניקוליי צ'אושסקו, ויטאטאס לנדברגיס ובוריס ילצין? האם אישיותו המיוחדת של כל אחד מהם שינתה את פני הדברים בהרבה או במעט?

קארל מארכס סבר שההיסטוריה נקבעת על־ידי תהליכייצור והשליטה בהם – כוחות אנונימיים החולשים על גורלי־אדם כמו מלאכים ושדים בדתות אחרות. כמה מחסידיו אף הרחיקו לכת והגיעו עד לשלילה מוחלטת של השפעת "הגיבור" על ההיסטוריה. הם ייחסו חשיבות רק ליחסי־היצור, לא ליחסי־אנוש.

המאורעות מפריכים, כך נדמה, גם את האמונה הזאת. אין ספק שגורבאצ'וב הוא פרי ההתפתחות הסובייטית, ושלא היה מניף את דגל הפרסטרויקה אלמלא חש שהמישטר עומד לקרוס. אבל אדם אחר במקומו היה יכול להסיק מסקנה שונה, לבחור בדרך של מילחמת־עולם חדשה, או

לדכא את האביב של ורשה ובודפשט כפי שקודמיו דיכאו את האביב של פראג. אין ספק שאופיו האישי, המיוחד מאוד, של גורבאצ'וב השפיע על סוף המאה, כשם שאישיותו המיוחדת מאוד של לנין השפיעה על ראשיתה. רק אדם מיוחד מאוד היה מסוגל לעלות, בעיצומה של מלחמה, לקרון שהועמד לרשותו על-ידי האויב של ארצו, מתוך אמונה נחושה שהוא משרת בכך את עמו. רק אדם מיוחד מאוד יכול היה לפרק את המישטר שבו גדל ועלה לגדולה. לנין וגורבאצ'וב, ששניהם גדלו על ברכי תורתו של מארכס, מפריכים את הטענה שאין לגיבור חלק חשוב בעיצוב תולדות הימים.

בני־אדם אינם כלי־מישחק על בימת ההיסטוריה. הם עושים את ההיסטוריה. עליהם מוטלת האחריות למעשיהם ולמחדליהם. ספר זה הוא בראש וראשונה על בני־אדם.

חלק 1: ברית-המועצות

דף יומן

5 בספטמבר, 1990. מוסקווה.

במטוס מפאריס למוסקווה אני מחליט על ניקוי־ראש. לשכוח כל מה שאני יודע על רוסיה, לשכוח את כל הדיעות שלי. להינתק מכל המושגים המערביים, ובעיקר ממושגי הזמן. להיות מוכן לעולם חדש. ראש פתוח. המטוס מלא ביפאנים, בדרכם לטוקיו. כולם לבושים בצורה אמריקאית מודרנית. כל הבחורות בג'ינס, בשורטס או במיני. אילו ניצחו היפאנים במלחמה, היינו אנחנו לובשים כיום קימונו.

נמל־התעופה של מוסקווה. לילה. חווייה ראשונה. שלט האומר "יציאה" מורה לרדת במדרגות. בראש המדרגות עומד שוטר ואומר: "לא כאן." מובילים אותנו דרך אולם ה"טראנזיט", המלא ביפאנים, ואחר־כך יורדים במדרגות ועוברים במיסדרון ארוך. בסוף מגיעים לאותו המקום שאליו הובילו המדרגות הראשונות. למה? ככה.

עוברים את ביקורת הדרכונים בלי בעיות. השוטר, נער לבנבן כבן 18, עומד על כך שרחל תעבור את שער־היציאה לפני שהוא מתחיל לטפל בי. הוא רק מטפל באדם אחד. בודק, בודק ומעביר גם אותי.

ניגשים להוצאת המיטען. מעל לסרט־נע כתוב "פאריס" ומיספר הטיסה שלנו. מחכים. המיזודות אינן מגיעות. עוברת מפקחת, לבושה כמו רב־חובל, שלושה פסי־זהב על שרוולה, ואומרת: "זה בטח לא בא הנה." אז למה כתוב "פאריס"? היא: "כתוב, כתוב. בטח הורידו במקום אחר."

אבל כעבור כמה דקות מגיעות המיזודות דווקא למקום הנכון.

צריכים למלא טפסים של מכס. אין טפסים באנגלית או בצרפתית. יש

רק בספרדית. אז ממלאים את הטופס בספרדית. מזל שזו שפה קלה.

צריכים לרשום הכל: איזה מטבע זר יש, הכמות המדוייקת של כל מטבע,

כל המכשירים, "אובייקטים" וכו'.

יש מעבר ירוק, למי שאין לו מה להצהיר, ומעבר אדום, למי שיש לו מה

להצהיר. כמו בכל מקום בעולם. יש רק הבדל אחד: המעבר הירוק חסום

במנעול. כולם צריכים לעבור באדום. בין כה וכה צריכים כולם לעבור שם,

מפני שלפי הרשימה בטופס אין בכלל אדם שאין לו מה להצהיר. גם מי

שמכניס דולאר אחד צריך להצהיר על כך, וגם מי שיש לו "אובייקט" –

טבעת־זהב, תכשיט, כל דבר.

מגיעים למוכס. הוא מעיף מבט משועמם בדרכון, לא בודק, לא מסתכל

בכלל במיזודות, לא שואל דבר, מעביר בעיפרון קו על הטופס, וזהו. חמש

שניות.

לאיזה עולם הגענו? זה לא "העולם הראשון", המערבי, האמור להיות

יעיל והגיוני. זה לא "העולם השלישי", שבו הברדק הוא תוצאת המישטר

הקולוניאלי, פיגור וחוסר כוח־אדם מיומן. כאשר יצרו את המושגים האלה,

קבעו שהגוש הקומוניסטי הוא "העולם השני". לא נוהגים להשתמש במונח הזה. אבל הוא דרוש. כי זהו עולם אחר: עולם לבן, שיש בו משכילים בשפע, אך הדומה לעולם השלישי מכמה בחינות. תמורת קופסת "מאלבורו" משיגים עגלת-מיטען. יוצאים החוצה. אוויר קריר ומזהם. מוסקווה.

הנסיך פוטיומקין חי וקיים

קבר אחד נחרט בזיכרוני יותר מכל האחרים. במקום הפסל השיגרתי של ראש המנוח, המתנוסס על הקברים האחרים בבית-הקברות הענקי, בוקעות מן הקבר הזה שתי זרועות. כפות-הידיים מחזיקות בגוש של זכוכית אדומה. לרגע חשבתי שזהו משהו הקשור לשואה או למילחמה. אבל הפסל הזה אינו מסמל את המוות, אלא את החיים. זהו קיברו של אלכסנדר ניקולייביץ' באקולב, מנתח-לב. גושי-הזכוכית בא לסמל את הלב האנושי. שתי ידיים המחזיקות בלב – היתכן משהו יותר רוסי?

* * *

כמה עשרות צעדים משם עומד פסל מרתק אחר. קיברו של ניקיטה סרגייביץ' כרושצ'וב.

ראשו של כרושצ'וב, שהיה פעם מצופה בזהב (הזהב נפל בינתיים), מוצב בין עמוד של אבנים שחורות גדולות ובלתי-שוות, שנערמו זו על גבי זו, המסמלות את התקופה הסטאליניסטית, ובין עמוד דומה של אבנים לבנות, המסמלות את העתיד. באמצע יש חלל ריק צר, המאפשר את מעבר קרני-השמש.

לפסל זה יש סיפור. כרושצ'וב היה ידוע כאויב האמנות והאמנים המודרניים. פעם אמר על ציור מופשט שהוא נראה כאילו צוייר על-ידי זנב של חמור. בין השאר רב גם עם הפסל ניובסטיני, מהגדולים בדורו. אחרי שכרושצ'וב הודה מתפקידו על-ידי השמרנים, הוא ביקש פומבית סליחה מהפסל. כאשר מת, כעבור כמה שנים, פנתה אשת המנהיג אל הפסל בבקשה לעצב את מצבתו. הוא הסכים, וכתוצאה מכך רב גם עם יורשיו-מדיחיו של כרושצ'וב, כפי שרב קודם לכן עם כרושצ'וב עצמו. כיום מהווה מצבתו מוקד-משיכה להמונים. ניקיטה כרושצ'וב חשף את פרצופו של סטאלין, זמן קצר אחרי מותו של הרודן, ובכך גרם לזעזוע עולמי שהתנועה הקומוניסטית לא החלימה ממנו מעולם. הוא המציא את רעיון הפרסטרואיקה, וגם את המילה עצמה. (פרהיסטרויקה – עיצוב מחדש, יצירת מיבנה חדש.) אבל הוא הקדים את זמנו. הצמרת הקפואה של המיפלגה הקומוניסטית, בהנהגת ליאוניד ברז'נייב, הצליחה להדיחו

ולדחוק את הקץ ב־21 שנים נוספות. כך הפך גורבאצ'וב, יורשו, למנהיג השינוי ההיסטורי.

* * *

כשנכנסנו לתחום בית-הקברות שליד מינור נובודוויצ'י, היה נדמה לנו שאנחנו נכנסים ליער של פסלים. פסלים למאות ולאלפים, כל אחד בצורה אחרת, כל אחד נושא את דיוקנו של אדם.

עצים עבותי־צמרת וצמחים מטפסים מטילים כיתמי אור וצל המפזיזים על הפסלים ומשנים את מראהם בשעות־יום שונות.

כאן קבורים, בלי סדר נראה־לעין, גדולי רוסיה מכל התקופות. איליושין, בונה־המטוסים הגדול, וגוגול, הסופר העוקצני. ואכטאנגוב הבימאי וצ'וב, שאת מחזותיו הוא ביים. גם מולוטוב וליטווינוב, שריי־החוץ של סטאלין (מולוטוב הרע, שחתם על ההסכם עם הנאצים, וליטווינוב הטוב, שהתמנה כאשר ביקש סטאלין לרצות את המערב). איליה ארנבורג היהודי ומאיאקובסקי הרוסי. דמיטרי שוסטקוביץ' ואלכסיי טולסטוי. שורה מפוארת של סופרים, מחזאים, מוסיקאים, רקדנים ושחקנים, שבלעדיהם לא היתה התרבות האנושית מה שהיא. גיבורי המילחמה בנפוליון וגיבורי המילחמה בהיטלר. האנארכיסט פיוטר קרופוטקין והסופר אלכסנדר טורגנייב, שהמציא את המושג "ניהיליזם". הדיפלומט גיאורגי צ'יצ'רין ואשתו של סטאלין, נאד'דה אלילוייבה, שעל מצבתה כתוב: "מוגש לחברת המפלגה הקומוניסטית הסובייטית (כולשביקים) עלי־די י' ו' סטאלין." בלי רגש, בלי התייחסות אישית בכלל. השמועה אומרת שהוא רצח אותה, וגם את בני מישפחתה הקבורים כאן.

פאנוראמה של ההיסטוריה הרוסית ושל התרבות הרוסית.

לכמה מן הפסלים יש סיפור־בתוך־סיפור. ניקוליי גוגול היה קבור תחת אבן גדולה, עד שהחליטו להעביר אותו למקום אחר ולהקים על קיברו פסל של דיוקנו. את האבן השליכו הצידה. שם מצאה אותה אלמנתו של הסופר מיכאיל בולגאקוב, שהסאטירה הקלאסית שלו, "האדון ומרגריטה", פורסמה ברוסיה רק זמן רב אחרי מותו, עם תחילת הפרסטריוקה. היא רצתה להשתמש באבן של גוגול כמצבה לבעלה. מכיוון שאיש לא היה מעוניין באבן, היא פשוט לקחה אותה. כך עברה האבן מסאטיריקאן לסאטיריקאן, סמל להמשכיות של התרבות הרוסית.

אפשר לסייר ברוסיה לאורכה ולרוחבה, על פני מרחביה האינסופיים. אבל אפשר גם לסייר ברוסיה לעומקה, רובד מתחת לרובד. בית־הקברות הזה הוא המקום המתאים לכך.

בין קבר אשתו של הצאר פיוטר ה־1, שנפטרה ב־1704, וקבר אלמנתו

של ליאוניד ברוז'נייב, אפשר להרהר על הרצף ההיסטורי של ארץ זו. במילא עולות וצצות השאלות: האם היתה המהפכה הבולשביקית באמת שבר היסטורי, שאין לו קשר עם מה שקדם לו? האם היתה רק חוליה בשרשרת ההיסטוריה הרוסית? האם נקלטו הזרעים של קארל מארכס באדמה צחיחה של ארץ אסיאתית נחשלת, ועל כן הצמיחו פירות־באזשים, או שנשתלו בשדה שהצמיח לפני כן את מיטב אנשי התרבות האירופית?

* * *

מינזר נובודיוויצ'י נבנה במאה ה־16 כמיבצר להגנה על מוסקוה מפני הפולנים והטאטארים, שפשטו בשטח ועשו בו כבתוך שלהם. אז היה המינזר רחוק מהעיר, שהוא שוכן כיום כמעט במרכזה. כיפות־הבצל הזהובות והירוקות מתנשאות מעל לחומות הלבנות העתיקות, שביניהן שוכנים בניינים רבים, והקאתדרלה במרכזן.

פיוטר הגדול כלא כאן את אחותו סופיה, מפני שחשד בנאמנותה הפוליטית. כדי להמחיש לה את כוונתו, תלה את יריביו מחוץ לחלונה. תמונות קטנות של האירוע שמורות שם, יחד עם כלי־הנשק של הצאר, איקוניות למכביר ואוצרות־תרבות.

ביום א' בבוקר השתתפו כמאה איש ואשה בתפילה. בעיקר באבושקות עבות, שמיטפחות־ראש עוטפות את מיצחיהן, אך גם כלה וחתן, שביקשו את ברכת הכומר. מקהלה נסתרת של נשים השמיעה שירה שמימית, וגם בקרב הקהל היו כמה נשים שהפליאו ביפי קולותיהן, שהתערבו בקולות הבאס והבאריטון של הכמרים. פרחי־כהונה צעירים מאוד, בגלימות זהובות, סייעו בידי הכומר שהנהיג את התפילה, וכומר שני שחילק ברכות. בגמר התפילה ניגשו נשים וגברים אל תמונות ישוע והבתולה, הצטלבו פעם־פעמיים, השתחוו, נישקו בלהט את הזכוכית של התמונות והצטלבו שוב.

כשרחל ניסתה לצלם אחרי גמר התפילה, ניגשה אליה זקנה נרגזת וקראה שזה "ניה תיאטר" – לא תיאטרון. כשניסתה לצלם בחוץ, בפרוודור, ניגשה זקנה אחרת, נגעה בה בעדינות רבה וניענעה בראשה לאות שלילה. ברגע שהסתיימה התפילה ניגשו זקנות מתוך הקהל, קיפלו וגילגלו בקפדנות את כיסויי־הקטיפה האדומים של הדוכן ואת השטיחים. הכל נעשה ביראת־כבוד. הצלב, שהתקיים ברוסיה במחתרת במשך שלושה דורות, מתנשא שוב בגאון.

בשבילי המינזר, בין הבניינים המפוארים השונים, התהלכו ביום א' בבוקר המוני מטיילים, כולם רוסים, מוסקוואים ותיירים מרחבי המדינה. על ספסל־עץ, מול מצבת סופיה המיסכנה, אחות פיוטר האכזרי, התחממה

בשמש אשה זקנה בשימלה כחולה ופוררה פרוסת־לחם עבה בשביל היונים שלרגליה.

* * *

האיש הביט בי. אני הבטתי בו. גנרל־מאיור איוואן ואסילייבסקי פאנפילוב. אני התרגשתי. הוא לא היה יכול להתרגש, כי הוא עשוי מאבן. בבית יש לי ספר קטן, שהוא יקר לי מאוד. שמו "אנשי פאנפילוב". בדף הראשון כתוב בו בכתב־ידה העגול והקפדני של פקידה גדודית: "לאבנרי אורי! ברכת שנה טובה מהגדוד המצפה לשוכר. ערב ראש־השנה התש"ט." קיבלתי אותו באמצע מלחמת־העצמאות, כשהייתי בקורס מס־כפים של גיבעתי.

הספר "אנשי פאנפילוב" היה התנ"ך של דורית־ש"ח. ידענו אותו בעל־פה. אבל לא התייחסנו אל גיבוריו, ופאנפילוב בראשם, כאל אנשים שחיו באמת. הם היו בעינינו כאגדה. והנה עמדה האגדה לפניי, בדמות הפסל של גבר קשוח, אחד משלושה פסלים של מגיני־מוסקוה, גיבורי ברית־המועצות, ליד אחד השבילים הראשיים בבית־הקברות.

כשיצאנו מבית־הקברות, משכה את תשומת־ליבנו קבוצה גדולה של קשישים, וגם לא־מעט קשישות. הם ירדו מאוטובוסים וממכוניות פרטיות, בקבוצות וכיחידים. כולם ענדו על חזם שורות של מדליות. אחדים הסתפקו בשורות של סרטים ציבעוניים, אך רובם ענדו את אותות־המתכת עצמם.

שאלנו את אחד הקשישים, גבר בעל שיער־שיבה בחליפה חומה מרופטת, מה טיבה של הקבוצה. הוא ענה שהוא וחבריו הם ותיקי חטיבת־שיריון שלחמה במלחמת־העולם השנייה, הבאים לבקר חברים בבית־הקברות.

חבורה די מרשימה, רובם בני 70 ויותר, וביניהם כמה קצינים במדים, בני אותו גיל.

ברחובות רוסיה רואים קשישים עונדי־מדליות על כל צעד ושעל. בניגוד למקובל בישראל, ידע המישטר הסובייטי היטב להבדיל בין מי שחירף את נפשו למען המולדת ובין מי שלא. ענידת המדליות אינה נובעת רק מגאווה מוצדקת. לבעלי־המדליות יש זכויות־יתר בתורים ובמקומות רבים אחרים. תודת המולדת.

* * *

מה יכול להפתיע בעיר שראו אותה מאות פעמים בטלוויזיה ובסרטים? הכל.

מוסקווא שונה, במבט הראשון, מכל המצופה. קודם כל, היא גדולה. הכל גדול בה. הרחובות גדולים. הצירים העיקריים רחבים מאוד, בני 12 ו-14 מסלולים, ישרים, ארוכים-ארוכים, משופעים בעצים ומידשאות מטופחות, נקיים להפליא. האנשים נראים כנמלים.

הבניינים גדולים. מרכז העיר מלא בבניינים יפהפים, ארמונות מימי הצארים, רובם משופצים היטב. ברגע שיוצאת השמש מבעד לעננים, ולוא לכמה שניות, העיר המרכזית היא תגיגה של צבעים – האדום של חומות-הקרמלין, הזהב של כיפות-הבצל של הכנסיות, הלבן, הירוק והצהוב של ארמונות-האצולה מימים עברו.

במרחקמה ממרכז-העיר מתחלפים הארמונות מימי הצארים בבנייני-הענק מימי הקומוסארים. כדרכם של רודנים טוטאליטריים, בנה סטאלין בניינים מונומנטליים. ברחבי מוסקווא פזורים שיבעה מגרדי-שחקים מצועצעים, הדומים זה לזה עד כדי כך שעובר זמן עד שניתן להבחין ביניהם – האוניברסיטה, משרד-החוץ, מלון "אוקראינה" וכמה בנייני-מגורים. כל אחד מהם מכריז: "סטאלין היה כאן". (הסובייטים נידבו בניין זהה גם לוורשה, הבולט שם כמו קוץ בנוף.) גם המיבנים הפחות-ראוותנים של תקופת-סטאלין הם גדולים-גדולים. רובם מטוייחים בצבע אוקר, וכרכוביהם ומיסגרות-חלונותיהם לבנים.

מחוץ לטבעת הבניינים המונומנטליים האלה מתחילים השיכונים של תקופת ברז'נייב – שיכוני-ענק קומוניסטיים, הניצבים שורות-שורות, כמו חיילים במיסדר. הופתענו לראות שרבים מהם די נאים. בניגוד למקובל אצלנו, האדריכלים השתדלו להעניק גם לשיכונים ההמוניים ערך אסתטי על-ידי שימוש במאות המירפסות כבאלמנטים דקורטיביים. מובן שאין תריסולים. אין בכלל תוספות מכל סוג שהוא לבניין כפי שנבנה, וגם שלטי החנויות כתובים באותיות אחידות ובגודל אחד.

הכל גדול מבחוץ. רק כשהיתה לנו ההזדמנות לבקר בדירות פרטיות, הסתבר לנו כי יש אי-התאמה מפתיעה בין הגודל החיצוני והקטנות הפנימית. הדירות קטנות ואף קטנטנות. גם אנשים חשובים חיים בדירות שממדיהן עלובים לפי המושגים של רמת-אביב.

דיספרופורציה זו בין פנים וחוץ, בין מראית-עין ומציאות, היא תופעה סובייטית כללית. נדמה שהיא שולטת כמעט בכל תחומי-החיים. היא העלתה בזיכרוני שוב ושוב, בכל ביקורינו בכרית-המועצות, את השם פוטיומקין.

גריגורי אלכסנדרוביץ' פוטיומקין היה דמות בולטת בדורו – מדינאי, מצביא, מושל, וגם (ואולי בעיקר) מאהבה של יקטרינה הגדולה, הנסיכה הגרמנית שהיתה לקיסרית החשובה ביותר בתולדות רוסיה. פוטיומקין, שהיה צעיר ממנה ב־10 שנים, היה יועצה העיקרי. הוא שהרחיב את גבולות רוסיה דרומה, עד לחצי־האי קרים, והקים בשטחים הכבושים התנחלות רוסית.

בשנת 1787 ירדה הצארית הגדולה דרומה, כדי להזין את עיניה בפירות מעשיו של בן־חסותה. אולם הישגיו המעשיים של פוטיומקין המתנחל היו רחוקים מהבטחותיו. הוא מצא פיתרון, שהנציח את שמו: לאורך דרכה של הקיסרית הקים "כפרי פוטיומקין". היו אלה כפרי־דמה, תפאורה בלבד, שהוקמו במרחק־מה מהכביש ונראו אמיתיים. מפאת הבוץ הרוסי החובק־כל לא יכלה הקיסרית לגשת אל הכפרים האלה ולהביט בהם מקרוב.

פוטיומקין מסמל בעיניי את ההמשכיות של ההיסטוריה הרוסית. הצארים הלכו אך רוסיה נשארה. הקיסרות הקומוניסטית משולה כולה לכפרי־פוטיומקין ענקי. מאחורי התפאורה של מעצמת־על גרעינית, ענק תעשייתי ומיגדלור חברתי, התחבאה מציאות שהזכירה יותר את הבוץ הרוסי המסורתי.

(אחד מפילאי הדור הוא כיצד הצליחו הפוטיומקינים האדומים להוליך שולל את מיטב שרותי־הביון העולמיים, ששגו באורח גרוטסקי בהערכת כוחה של ברית־המועצות.)

אולם פוטיומקין אינו מסמל רק את החזות המעצמתית של ברית־המועצות. נדמה שהוא מתהלך ברחובות וחודר לכל תחום בחיים היומיומיים.

* * *

נכנסנו במוצאי־שבת למיסעדה של בית־מלון בינלאומי. רבי־מלצרים בחליפה שחורה הוביל אותנו באופן חגיגי לשולחן, והפקיד בידי את התפריט. הוא תמה קצת כאשר ביקשתי תפריט נוסף לרחל. לא עבר זמן רב עד שהבנתי לסיבת תמיהתו.

הסתכלנו סביבנו. המיסעדה שוכנת באולם גדול ומהודר. עמודים מצופים בשיש תמכו בתיקרה, שניברשות־ברזולח היו תלויות ממנה. רק חלק מהאורות דלקו, אולי מטעמי חיסכון. כפינת האולם ניגנה תזמורת. נעימות אמריקאיות. הכוסות, הצלחות, הסכו"ם, המפות הצחורות – הכל היה כמו שצריך.

שקענו בקריאת התפריט. עמודים על גבי עמודים של מאכלים מושכים, מפורטים ברוסית, באנגלית, בגרמנית ובצרפתית. לא קל היה להחליט בין

כל המטעמים המוצעים. אך לבסוף גיבשנו את החלטתנו ורמזנו למלצר המהודר שאנחנו מוכנים להזמין. זאת היתה בעיה, מפני שהוא לא הבין שום שפה מלבד רוסית.

התחלנו במנות הראשונות. שני עמודים בתפריט היו מוקדשים למתאבנים. "ניאט", אמר המלצר. כל המנות הראשונות אולו. השעה היתה 8.30 בערב. נשאר רק סאלאט מלפפונים – שהתגלה כפרוסות של מלפפונים טריים, חסרי־יבול. מרק? אותו הרבר. אזל.

המנות העיקריות תפסו ארבעה עמודים בתפריט. עברנו מפריט לפריט. יכולנו לחסוך לנו את העמל: היתה מצויה רק מנה אחת, מין סטייק־חזיר. וגם יין גרוזי טוב.

מנה אחרונה – מארוז'נויה, הגלידה הסובייטית המפורסמת, שמנה, מתוקה וסמיכה, בטעם וניל בלבד. וגם קפה. גרוע.

המחיר ברובלים – מגוחך. פחות מ־10 דולאר לשנינו, לפי הערך האמיתי של הדולאר. אך למי שמשתכר ברובלים, המחיר היה כבד.

בין הסלט וסטייק־החזיר ניגש אלינו מלצר אחר והגיש לי בצינעה מפית לבנה. בתוכה היתה חבויה צלוחית של קאוויאר שחור. הוא הציע אותה למכירה במחותרת. אולי גנב אותה מהמיטבח, אך סביר יותר שהוא חלק מקואופרטיב מחתרתי של כל עובדי־המיטבח, המשלימים בדרך זו את הכנסתם הדלה. בכל ימי שהותנו בברית־המועצות לא היתה לנו אף ארוחה אחת במיסעדה ממשלתית – בוקר, צהריים או ערב – שבה לא הוצע לנו קאוויאר שחור, בסיגנון שהיה שמור פעם בפאריס למכירת "תמונות מלוכלכות".

אילו צילמנו את המקום במצלמת־זידאו, זה היה נראה כמו מיסעדה אירופית טובה. אולם מהודר. קהל רוסי עליו, ה"יוצא" בשבת בערב. מלצרים בחליפות שחורות העוברים בין 30 השולחנות הגדולים. זוגות צעירים, הרוקדים צמוד־צמוד. כמעט רק טאנגו, ואלס וסלואו. קשישים הרוקדים בצורה פורמלית יותר. אשה הרוקדת עם בתה הקטנה. זוגות של נשים. כולם במצב־רוח מרומם.

באחת הפינות – קבוצה של גברים יפאניים עם כמה בחורות רוסיות בלונדיות, קצת פריחות, עליזות מאוד. השמפניה הארמנית נשפכה כמים. (למחרת היום, באותו המקום, ראינו את אותן הבחורות עצמן, הפעם בחברת תיירים גרוזיים. גם אז נשפכה השמפניה כמים, וגם אז עלתה העליזות לגבהים.)

מיסעדה בינלאומית יפה – למראית־עין. למעשה מיסעדה שאין בה כמעט אוכל, ושהשרות בה לקוי, למרות ריבוי המלצרים.

בבית־מלון אחר התרשמתי מהדוכן למימכר עיתונים בלובי. היו שם

עיתונים מכל העולם, מסודרים יפה. כמו במלון בברלין או בלונדון. מוכרת קשישה קיבלה את פני בחביבות.

מכיוון שלא ראיתי עיתון טרי וקריא מאז שבאתי למוסקווה, וחשתי כמו אדם מכור שנשלל ממנו לפתע הסם החיוני, עטתי על הגליון של "הראלד טריביון" שקרץ לי מרחוק. אבל הוא נשא תאריך מלפני חודש. עברתי ביאוש גובר על כל שאר העיתונים באנגלית, בגרמנית ובצרפתית. כולם היו עתיקים. לא היה שם אף עיתון אקטואלי אחד. בסך הכל מכרו שם את העיתונים הרוסיים, המצויים בכל קיוסק ברחוב. אבל מרחוק זה נראה יפה. פוטיומקין.

* * *

רחוב גורקי, כמו שאר הרחובות הנושקים למיתחם הקרמלין, מצטיין בחנויות-פאר. חלונות-הראווה מסודרים בטוב-טעם, ולא היו מביישים רחוביקניות יפה בכירה מערבית. הסחורה מפתה, המיבחר מרשים. עברו ימים עד שגילינו שאין מאחורי חלונות-הראווה האלה ולא כלום. ממש לא כלום. בין החלונות ובין החנויות אין שום קשר. כל אורח סובייטי יודע זאת.

נכנסנו לחנות שחלונותיה היו מושכים במיוחד. חנות גדולה, שנראתה מבחוץ כמו מהדורה סובייטית של "הארוד'ס" הלונדוני.

בפנים היו שלושה אולמות גדולים, גדושים בדוכנים — ריקים לחלוטין. רק בפניה אחת השתרך תור של עקרות-בית. מכרו כלי-מיטבח פשוטים. הדוכנים היו מפורמייקה סדוקה, האור פלואורסנטי חיוור. מדכא. גם חלונות-הראווה ב"גום", בכיכר האדומה, מצטיינים ביפי התפאורה. שמות של פירמות גדולות מחו"ל, בתיאופנה מפורסמים, ציורים של נוף דרומי שטוף-שמש. נערות בביקיני. בפנים הסיפור שונה.

ה"גום" הוא קניון אדיר-ממדים, יחיד-במינו, שנבנה בימי הצארים. שלושה אולמות מקבילים, ענקיים, ארוכים, כל אחד בעל שלוש קומות, כשמשני צידי החלל המרכזי נמשכים מעין יציעים, ולאורכם שורה אינסופית של חנויות זהות, שרובן נראות כגלנטריות. בסך הכל, יותר מאלף חנויות (בשתי הקומות התחתונות) וסדנאות (בקומה השלישית). גישרונים בעלי מעקה מפורזל משמשים למעבר מעל לחלל המרכזי, וכיפת-זכוכית אדירה מכניסה אור חיוור.

המקום הומה תמיד המוני בני-אדם. בחנויות יש סחורות מכל המינים — החל בגופיות ובסוודרים וכלה במעילי-פרווה ותכשיטים. אך הסחורה דלה, עלובה, תלויה על קולבי-עץ על הקירות או תחובה במדפים. אין מיבחר. מוכרות משועממות, לבושות במדים, בוהות בחלל, ומגיבות

באירצון בולט כשמפריעים להן בעיסוקן החשוב. באגף המבטיח "ברולח וחרסינה" מוכרים צלחות פלסטיק או חרס פשוטות. יתכן שהשלט המפואר נשאר מימי הצאר.

מצאנו בבניין הענקי הזה מיסעדה אחת ויחידה. עמדנו רק רבע שעה בתור כדי לאכול בעמידה, בצפיפות, ארוחה של מיסעדת-פועלים פרימיטיבית. ריחות של מרק התערבבו בריח חומרי-יחטוי.

הרוסים עצמם יודעים היטב לאתר דברים שראוי לקנותם. יש להם חוש, הגובל בטלפאתיה. ראינו תור ארוך לפני אחת החנויות. לפחות מאה אנשים. הסתבר שהגיע לשם משלוח של חגורות-גברים תוצרת-חוץ. מי שעמד שעתיים בתור יכול היה לקנות חגורה אחת.

אני נוהג בחו"ל לקרוא באופן כפייתי את השלטים ברחובות. ברוסיה גברה כפייתיות זו, כי רציתי להשתלט על האלף-בית הקירילי, המטעה כל-כך, מכיוון שמופיעות בו אותיות לאטיניות שיש להן משמעות אחרת. תוך כדי הליכה במידררחוב ארבאט פיענחתי את הכתובת "דיאטה".

מכיוון שכל מאכל ומשקה ברוסיה הוא שמן ו/או מתוק, שמחנו. מיהרנו להיכנס. בחנות הגדולה היו רק שתי נקודות-מכירה, ולפני שתיהן השתרך תור ענקי. בראשונה מכרו חתיכות ממטילים גדולים של גבינה שמנה, בשניה מכרו חתיכות ממטילים גדולים של חמאה שמנה. המוכרות פרסו את הגושים בסכינים ארוכות והטילו אותם לנייר-עטיפה חום.

בקצה המידרחוב, ליד מישרד-החוץ, יש חנות ענקית למזון בשם "סמולנסקאיה". היה תור לכל דבר, ושום דבר לא עורר תיאבון במיוחד. בין השאר מכרו שם איטריות שאורכן חצי מטר, בתיפזורת, לפי מישקל. הקונים ניגשו לשולחן צדדי, שברו את האיטריות בידיהם ועטפו אותן בניילונים שהביאו עימם, כדי שניתן יהיה להכניסן לתיקים.

משום-מה חלף זמן עד שתפסנו את הפאטנט של חלונות-הראווה המהודרים. כולם, בלי יוצא-מהכלל, מופרדים בוולונות או במחיצות-עץ מן החלל של החנות – כך שבשום-פנים אי-אפשר לראות מבחוץ מה שיש בפנים. חלק גדול של חלונות-הראווה מצויירים ביד – כך שהאמן יכול היה לקרוא דרור לדימוינו היצירתי, בלי קשר לתכולת החנות. כשמצויים בחלון מוצרים אמיתיים, הרי הם משמשים רק כדוגמה למה שיכול היה להיות, בתיאוריה, אבל איננו קיים כפראקטיקה.

כשיש בכל זאת משהו, יש אוצר'רד (מתחרז עם "עוד סרט") – התור הרוסי הניצחי, שהוא מוסר לאומי. למשל, התור המפורסם לפני חנות "מקדונלד". התור מתפתל סביב כיכר גדולה. עומדים שעות בתור כדי לאכול המבורגר. כמעט תמיד יש תור לפני חנויות לטבק ולאאלכוהול, גם שעות לפני פתיחתן.

או התור לפני חנות-הגלידה "פינגוויין", מיפעל סובייטי-שווייצרי

משותף. תור של שלושת-ריבעי שעה, שעליו מופקד – כמו על כל תור – שוטר במדים. פעם, כשהתור היה קטן במיוחד, הצטרפנו אליו כדי לבדוק מהו טיב הגלידה המושכת המונים. כדרך הסובייטים, קנינו שני גביעים לכל יד, ארבעה לנפש (יש הקונים גם שישה), כל אחד בצבע אחר – ורוד, תכול, סגול. כמעט ולא היה הבדל בטעמים. גלידה מימית בלי שום תוספות.

התור המעניין ביותר משתרך תמיד לפני חנות "אסתי לאודר" ברחוב גורקי. תור גדול, המורכב כמעט כולו מחתיכות. הן עומדות בסבלנות, קוראות או מפטפטות זו עם זו, עד שהן מגיעות לחנות המוכרת את תמרוקי "לאודר" במחירים יקרים, אבל ברובלים.

אולי יש בכך פיתרון לתעלומה שהעסיקה אותנו: איך הן עושות זאת? רחובות מוסקווה, בייחוד במרכז העיר, מלאים ביפהפיות צעירות, המאופרות היטב והלבושות לפי האופנה האחרונה – ג'ינס, חליפות מחוייטות, חליפות-מכנסיים, מעילי-גשם אלגנטיים. רבות הולכות גם בבוקר על עקבים גבוהים. אופנת-המיני מאפשרת לבעלות רגליים ארוכות ויפות – ונראה שאין מחסור בשכמותן – להציגן לראווה.

* * *

ידענו שאסור להחמיץ את הסיור בספינת-הנהר, המגלה את מוסקווה מזווית אחרת.

המוסקווה, הנהר שהעניק לעיר את שמה, חוצה אותה לאורכה. אין הוא משולב בחיי העיר, כמו הסיינה בפאריס, אך רבים מבנייני-העיר החשובים שוכנים על גדותיו.

הלכנו ברגל לתחנה וחיכינו. אשה נחמדה, שהובילה ביד את בתה הקטנה, אמרה לנו שאין הספינה מגיעה לתחנה זו, כראי ללכת עד לתחנה הבאה. זה היה טיול נעים, באחד הפארקים שהעיר משופעת בהם. הגענו לתחנה וחיכינו. עשר דקות. עשרים דקות. חצי שעה. עד שסדרן, שעבר שם, ריחם עלינו וגילה לנו שהיום אין הספינות פועלות. "יש סיבות טכניות", הסביר. המלווה הרוסי שלנו צחק. "שטויות! איזה סיבות טכניות! הם פשוט לא קיבלו דלק, מן הסתם, ומתביישים להגיד את זה."

"מתביישים להגיד את זה" – נדמה שזהו אחד ההסברים של תיסמונת-פוטיומקין. אסור לבייש את רוסיה לפני זרים. אסור לבייש את רוסיה גם לפני הרוסים. חלונות-הראווה, התפריטים, חזיתות-הבתים ואלף ואחד כפרייפוטיומקין האחרים, הגדולים והקטנים – יש בהם משהו פאתטי. אין זה סתם מישחק ב"נדמה-לך". זהו נסיון הירואי לייפות את המציאות, כדי שניתן יהיה לחיות בה.

הרוסים הם עם גא מאוד. הם מודעים מאוד להיסטוריה שלהם, לתרומתם לתרבות האנושית. המציאות מביישת אותם על כל צעד ושעל, בכל שעות היממה. מסתירים את הפנים ומפנים גב כשמנסים, למשל, לצלם תור או שיכור.

ישראלי ממוצא רוסי הסביר לי זאת כך: "כל הישראלים מקטרים וכל הרוסים מקטרים. אבל יש הבדל. כשישראלי מקטר, הוא חושב שהוא בסדר, ורק הממשלה אשמה בכל. כשרוסי מקטר, הוא מתבייש וחושב שהוא עצמו אשם."

שאלתי על כך ידיד רוסי, והוא אישר זאת במילים משלו. "הרי זה קורה ברוסיה. אני רוסי. אז אני שותף לאחריות לכל מה שקורה. זה מבייש אותי."

* * *

יתכן שהתקרבונו אל עולמו של פוטיומקין בצורה המוחשית ביותר כאשר נסענו לאברמצ'בו.

זוהי אחוזה כפרית, שהיתה שייכת בימי הצארים לאי־הוון. לפני 150 שנה קמה בה מעין מושבה של סופרים ואמנים, ועם באי המקום נמנו גם גוגול וטורגנייב. מאז הפך המקום למוסיאון. מסביב לבניין־האבן של בעל־האחוזה פזורים בחורשה בתים עתיקים מבוליי־עץ, עם מעקות ושככות־עץ מגולפים ביד, מרהיבים בציבעיהם, שנשמרו כפי שהיו אז. מקום יפה לבילוי כמה שעות שקטות.

כדי להגיע לשם, נוסעים כ־60 קילומטרים ממוסקווא צפונה. הכביש הוא במצב טוב, יש שילוט, עוברים בין כפרים ציוריים ומיפעלי־ענק. אך ברגע שיורדים מהכביש הראשי, מתחיל עולם אחר. אפשר רק לנחש שפעם היו כאן כבישים סלולים. מה שנותר הוא מסלול של בורות ומהמורות, מכוסה בנוץ רוסי, קילומטר אחרי קילומטר.

נהג שלנו, שלא התלהב מלכתחילה מהרעיון של טיול לאתר זה, ניסה נואשות לעקוף את הבורות הגדולים ביותר בתימרוני זיג־זאג. גם כך קפצה ונאנחה המכונית הישנה, והתקדמה תוך מחאות קולניות של המרכב. לצד הדרך מתנוסס מינור יפהפה, בעל כיפות ציבעוניות, שהדרך אליו טובעת בנוץ.

עברנו בכפר אופייני – בתי־עץ, כל אחד מהם בצבע אחר, ירוק, צהוב, כחול, אפילו לבן. גגות של רעפים אדומים או של פח גלי. באמצע, לפתע, שיכון־ענק מודרני באורך של 100 מטר ויותר. אולי של עובדי בית־החולים המחוזי הסמוך.

באתר עצמו שומרות על כל האולמות בבית־האחוזה ובצריפים הסמוכים באבושקות, הקשישות הרוסיות שאין דומות להן בעולם. בכל חדר יושבת

אשה זקנה, עטופה בצעיף גדול, נעלייבית לרגליה, תמיד ליד החלון, כשהיא סורגת או רוקמת, ואור צפוני רך מאיר אותה כמו בציור־שמן. נשים אלה היו מעניינות אף מהמוצגים עצמם. רחל השתגעה לצלם אותן, אך שום שידולים לא הועילו. כל הנשים סירבו, היפנו מיד את גבן ונבלעו בצללים.

באחד מבתי־העץ ישבה שומרת צעירה יחסית – כבת 50, בסך־הכל. שערותיה היו צבועות בצבע אדום לוהט, מאוד לא אופייני. רחל השקיעה מאמץ ניכר בשיכנועה. "זה רק בשביל האלבום הפרטי... אני אשלח לך תמונה... הצבעים שלך כלי־כך יפים..."

"אבל אני לא מסודרת," אמרה האשה, בחיוך נבוך. "אני לא נראית טוב." אבל לבסוף התרצתה. היא שאלה מרחל מסרק, הסירה את כובעי־הצמר שלה, הסתרקה וצבעה את שפתיה. רק אז היתה מוכנה להצטלם וגם למסור את כתובתה, למישלוח התמונה.

בגמר הסיור היינו רעבים. מול הכניסה לאחווה עומד מיבנה יפה מעץ, ועליו שלט גדול: קפה. זהו, אמרנו לעצמנו. באתר־תיירות כזה, המומלץ עליידי חברת־התיירות הממשלתית, הרי מוכרחה להיות מיסעדה טובה. השאלה היתה: איך מגיעים לקפה הזה, שקרץ לנו ממרחק של עשרים מטר?

לא היתה שום גישה אליו. המיבנה היה מוקף – פשוטו כמשמעו – בבוץ עמוק וטובעני. ניסינו לקפץ על אבנים, אך שקענו בבוץ עד לקרסולים.

בפנים עמדה מאחורי דלפק מוכרת כבת 35, נחמדה מאוד, בעלת חיוך נדיר, לבושה בחלוק לבן וחבושה במיצנפת לבנה של טבח, ומכרה לימונדה. היו לה גם מגשים עם דברי־מאפה מסוג אחד ויין דליל, חסר־טעם. לא היה שום דבר אחר: לא קפה, לא תה, לא עוגות, לא כריכים.

למה? "יש רמונט," התנצלה המוכרת החביבה, שגם הצטלמה ברצון. בחדר השני היו באמת כמה אנשים בסרבליים כחולים, שעסקו במשהו. "הרמונט הזה יכול להימשך שנתיים," רטן יורי, המלווה הרוסי שלנו. המקום הוא, כמובן, ממשלתי.

זהו כל העניין. יום פרטי היה גומר את כל השיפוצים תוך כמה ימים ופותח כאן עסק פורת, דואג לגישה נוחה והופך את האתר כולו למוקד־משיכה תיירותי. כל זה אחרי תיקון הכביש, כמובן.

"הכסף מונח מתחת לרגליים," אמר יורי, "צריכים רק להרים אותו." הוא לא התכוון רק למקום הזה.

נרמה שהוא צורק. באברמצבו לא חסר דבר: יש אתר ציורי, יש סניבה יפה, אפשר לפתח את המקום בלי צורך בכסף רב. חסרים רק המאמץ, היוזמה והניהול. אבל יותר קל להעמיד פנים שהכל בסדר. שיטת פוטיומקין.

נדמה שזה נכון לגבי דברים רבים בארץ רחבה זו, הברוכה באוצרות טבע מכל הסוגים.

* * *

הנסיד פוטיומקין נמצא בכל מקום, אך אתר הזיכרון האמיתי לזיכרו הוא המקום שהרוסים קוראים לו רק בראשיית יבות: והידה-אן-חא. שמו הרשמי: "תערוכת ההישגים הכלכליים של ברית-המועצות".

"בארצות אחרות ההישגים הכלכליים נמצאים בחנויות", אמר ידיד רוסי, שהדריך אותנו במקום. "אבל אצלנו החנויות ריקות וההישגים מוצגים בתערוכה." הם מוצגים לא רק לאורחים זרים ולתיירים שמבקשים להרשים אותם, אלא גם לאורחים סובייטיים, רוסים ואורחים מהרפובליקות האחרות, הרואים במקום את-רבילוי מתאים.

עברנו על פני אנדרטה נהדרת מפלדה המצופה בטיטאניום, בגובה 30 קומות, המסמלת זינוק של חללית. הכניסה לתערוכה דומה לשער-ניצחון. לידו – פסל של "איכרים קולקטיביים", גבר ואשה קורנים מאושר ומגאוה, לפי מיטב (או מירע) סיגנון הריאליזם הסוציאליסטי. אנדרטה לקולקטיוויזציה – עוד תוכנית יפה שהגשמתה עלתה בחיי מיליוני בני-אדם.

התערוכה מורכבת מעשרות בניינים, מסביב לרחבה ענקית. במרכז מוזרקה ענקית, מצופה בזהב מסנוור, ש-15 דמויותיה מסמלות את 15 הרפובליקות של הברית. ברוויזבר שטים במים. כל בניין שונה מזולתו, וכולם שרים שיר-הלל לאדריכלות הסובייטית של סטאלין – ארמונות קלאסיים, עמודים יוונים, עמודים מודרניים, היכל עשוי מקני-במבוק בסיגנון ונציה, קישוטים פרימיטיביים ומתחכמים, והכל מונומנטלי. מידשאה ענקית, עוד מוזרקות. בכל המישטח הענקי הזה אין מה לאכול או לשתות, חוץ מאשר בקיוסק קטן שאין בו דבר מלבד קפה גרוע בגביעי-ניר, כמה כריכים וגלידה, כמובן.

מוצגים שם הישגים בשפע. בבניין המוקדש לחקלאות הסובייטית הפורחת מוצגים בגאווה שיטות-השקיה, שיטות לגידול סוסים גזעיים, בקר ובעלי-חיים לתעשיית הפרוות. בביתן אחר מוצגים הישגי הטכנולוגיה, כגון מיפעלים הידרו-חשמליים. בביתן הגיאולוגי, בתוך ארונות-זכוכית, אוסף של אבנים יקרות בלתי-מסותתות ממירבצים הפזורים ברחבי המדינה הענקית. גם תעשיית הנפט, הישגי הרפואה, החינוך והמיחשוב מוצגים לתפארת המדינה הסובייטית.

הביתן המרשים ביותר – ואולי היחיד שיש לו גם קבלות – הוא המיבנה המוקדש ליקום: בובות-ענק של אסטרונאוטים ופריטי לבושם בתקופות

השונות, העתקים מדוייקים של הספוטניק המקורי והחלליות שבאו בעיקבותיו. "זהו, בחלל ובמילחמה אנחנו מסוגלים לכל", אמר יוֹרְדֵנו הרוסי, "ובשאר התחומים אנחנו לא מסוגלים לשום דבר". אבל אילו נחת אסטרוֹנאוט מהמאדים ישר בתערוכה הזאת, יכול היה לקבל את הרושם שברית-המועצות היא המעצמה המתקדמת, המפותחת והמשגשגת ביותר בעולם. וכך באמת התרשמו מאות אלפי האוהדים שהוזמנו במרוצת השנים מכל העולם, וגם מישראל, כאורחים רשמיים. ורק פוטיומקין צחק במרמיו.

* * *

מול תערוכת-ההישגים שוכן אחד המלונות היותר חדישים במוסקווה: מלון "קוסמוס", שיצא לו שם כמרכז הזנות בבירת ברית-המועצות. סיפרו לנו – ונשבעו שזהו סיפור אמיתי – שלא מכבר נערך בבית-ספר תיכון טובייתי סקר על יחס הנוער למיקצועות השונים. בראש רשימת המיקצועות המכובדים נגשים עמדה הזנות. וזה מובן: זונה יפה יכולה לקבל מתייר, בלילה אחד, 150 דולאר – משכורת שנתית של פקיד ממוצע במוסד ממשלתי. אולי זה מסביר גם תופעות מסויימות המלוות את העליה החדשה מברית-המועצות בארץ. במוסקווה קל להבחין בתופעה זו. גברות צעירות, רבות מהן יפות, רוסיות גזעיות, לבושות בהידור, יושבות יחידות או בזוגות בטרקלינים של בתי-המלון. לא-אחת ראינו צעירה כזאת תוחבת משהו לידו של השוטר, המונע מזורים בלתי-מוזמנים את הכניסה לבתי-המלון. גם זה אחד הכישלונות של הקומוניזם. הוא נשבע לשים קץ לזנות, לפשיעה ולטפילות. אבל המיקצוע-העתיק-ביותר-בעולם, שניצח מיטטרים כה רבים, ניצח גם את תורת-מארכס. "ילד רוסי", התלוצץ מכר ישראלי, שפגשתיו במוסקווה, "לא יעלה על דעתו שרחב הזונה היתה מוכרת-מוזון. אין מוזון".

* * *

אותו פועל, המרוויח בחודש 1/12 של אתנן לילי אחד של זונה, איך הוא חי? מהי רמת-המחיה האמיתית שלו? ככל שלמדנו להכיר את המציאות הרוסית, זו החבוייה מתחת לפני השטח ומאחורי הקרטונים של כפריי-פוטיומקין – כן נואשנו מלעשות השוואות. אין דבר חסר-טעם יותר מאשר להשוות, למשל, משכורת של פועל רוסי וישראלי, במונחים דולאריים. פשוט אין מה להשוות.

על גבי הנייר, הפער הוא עצום. אבל איך מודדים? הפועל הרוסי כמעט אינו משלם שכר־דירה. הוא מקבל מים חמים וחימום חינם, באמצעות האספקה העירונית המרכזית, המנצלת את הקיטור המיוצר במפעלי־חשמל ומעבירה אותו בצינורות־ענק לכל הבתים. (פעם בשנה מנקים את הצינורות, ואז שרויים רבעים שלמים במשך חודש ויותר בלי מים חמים.) גם החשמל הוא בחינם. כך גם השרות הרפואי. הכל מתלוננים שרמתו ירודה, אבל ליורי, המלווה הרוסי הראשון שלנו, וגם לאשתו נטאשה, עשו, בחינם, ניתוח־עיניים, רק כדי לפטור אותם מהצורך להרכיב מישקפיים. כל עין נותחה במועד אחר – ארבעה ניתוחים בסך־הכל. אין צורך בכיטוח־בריאות.

החינוך הוא חינם, עד לאוניברסיטה, ועד בכלל. יצירות־תרבות מוצעות בשפע ובמחירים מגוחכים – כרטיסים לתיאטרון ולבאלט, ספרים, תקליטים קלאסיים. מקום טוב לבאלט בתיאטרון "בולשוי" עולה פחות מדולאר. (כשקונים תקליטים, רגילים להוציא כל תקליט מעטיפתו, להרים אותו אל האור ולברוק היטב את שני צידיו, שמא יש בו פגמים. הכל מתוצרת ממשלתית, כמובן.)

המזון הוא (עדיין) מסובסד, ובחנויות הממשלתיות, אחרי עמידה בתור, ניתן להשיג את מה שניתן להשיג במחירים נמוכים מאוד, וגם באיכות ירודה. מי שלא רוצה לעמוד ב"אוצ'רד" האינסופי, משלם פי ארבעה וחמישה בשוק החופשי (החוקי).

מערכת־הטלפונים במוסקווה מצויינת, ותאי־טלפון פזורים בשפע בערים הגדולות. מחיר השיחה אפסי.

המטרו המוסקוואי המפורסם ושרות האוטובוסים טובים מאוד, ומחיר הנסיעה נשאר אפסי גם אחרי העלאתו. התחנות, חלקן מפוארות ודומות לגלריות, נקיות להפליא. הרצפות מבהיקות, ואין שום גראפיטי או מודעות על קירות־השיש. אין הן מוצפות ברוכלים, כמו בבודפשט, ומתחת לתמונות לנין אין מוכרים שם דבר מלבד פרחים וספרים – במחירים ממשלתיים. גם המוכרות הן ממשלתיות.

המטרו והאוטובוסים מלאים, לפעמים, עד אפס מקום ויותר, אך זה קורה גם בטוקיו ובניו־יורק. בשעות אחרות אפשר להתרווח בהם בנוחיות. צעירים קמים ומציעים את מקומותיהם לקשישים, נשים עמוסות וזכות תמיד במקומות־ישיבה. גרוזים וקאזאחים שומרים על הנקיון והנימוסים בדיוק כמו רוסים וליטאים.

"אפשר להגיד על סטאלין מה שרוצים," אמר לנו קומוניסט קשיש, "אבל בימיו לא נשאר איש בלי לחם, בלי קורת־גג ובלי עבודה."
רכיב חשוב של איכות־החיים הוא בילוי סוף־השבוע. וברוסיה פירוש: דאצ'ה.

אין צורך להיות עשיר בכרית-המועצות כדי לזכות בדאצ'ה. הדבר הוא בהישג ידו של כמעט כל אחד. הממשלה מעמידה לרשות האזרח חלקת-אדמה מחוץ לעיר, והוא יכול לבנות את הדאצ'ה שלו בעצמו – בדרך-כלל בית-עץ קטן ובו המינימום הדרוש. מושבות כאלה של דאצ'ות מצויות בכל מקום, לאורך כל הדרכים. לא אחת נכנסים העירוניים לבתים שננטשו עליידי האיכרים, שנוהרים העירה. מי שרוצה יכול לגדל לעצמו ירקות ופירות ליד הדאצ'ה, למילוי החסר בבית בעיר.

ביום השישי אפשר לראות את שוכני-הדאצ'ות בכל הדרכים היוצאות ממוסקווא, רבים מהם במכוניות ישנות ודפוקות, שאליהן נדחסת כל המישפחה.

ולעומת כל אלה, התופעות הידועות: המגורים הדחוקים, המחסור ברוב הסוגים של מזון, ביגוד וציוד אחר, התורים, הצורך בעבודה שניה ושלישית ובהערמה על המישטר.

האמת היא שאי-אפשר להשוות את רמת-המחייה בשתי מערכות כלכליות-חברתיות כה שונות כמו הקאפיטליסטית והקומוניסטית. אולי היו צריכים להכין רשימה של 100 או 1000 פריטים המהווים ביחד את רמת-המחייה, ולערוך השוואה עניינית. וגם זו תהיה בהכרח לקויה. מה הערך היחסי של ספרים ובגנות, למשל? אם מישפחה אמריקאית חוששת כל חייה מפני מחלה קשה, שתכלה את כל חסכוניותיה – האם היא במצב יותר או פחות טוב ממישפחה סובייטית, המבלה שעות אינסופיות בתורים? מה ערכו של שיטור יעיל, המונע פשע וסמים, והביטחון במקום-העבודה, לעומת תחושת-החופש בחברה שבה חופשיים גם הפושעים ומוכרי-הסמים?

בימים המקוללים של ברז'ניב – כך אומרים – ניתן היה לקנות את הכל. היה יותר אוכל, היו יותר בגדים. בחנויות היו מקררים ומכשירי-חשמל. אולי לא הכי טובים, אך היו.

כיום אי-אפשר להשיג מקרר בחנות. אפשר לקנות רק בשוק החופשי. שם הוא עולה 2000 רובל – חמש משכורות חודשיות של פועל, גימלה שנתית של קשיש. בחנות אמור מקרר זה לעלות כ-500 רובל. זוג-נעליים עולה בחנות קואופרטיבית (קרי: פרטית) – 900 רובל, משכורת ממוצעת של חודשיים וחצי. בחנות ממשלתית עולה זוג ירוד יותר 90 רובל – רבע משכורת חודשית. אם יש. וכצבע וברגם שיש.

נכנסנו לחנות ממשלתית גדולה, ברחוב ראשי. חלון-הראווה המצוייר היה מושך, כרגיל. בפנים היה חלל גדול. קירות חשופים. בצד אחד מכרו חולצות. ביום-חול בבוקר נראו שלוש המוכרות משועממות. שני לקוחות הסתכלו בסחורה, בחוסר-תאווה בולט. היו שם שלושה דגמים בלבד, וגם הם לא בכל הגדלים הדרושים.

בצד השני היו תלויים מיכנסים לגברים, לא רבים, ובלי מיבחר. שלושה לקוחות עמדו, בחנו, לא קנו.

בערב ראיתי בטלוויזיה הסובייטית סרט קצר על ארצות-הברית. במרכזו עמד קניון – לא הקניון הגדול של קולוראדו אלא שורת-חנויות המשופעות בכל טוב, מבחר עצום של מוצרים, שבמוסקווה הוא בבחינת חלום.

גאוני הכלכלה של הקומוניזם – מקארל מארכס והלאה – לא לקחו בחשבון שתאוות-הקניות היא, כנראה, אחד הדתפים האנושיים הבסיסיים. שום מישטר אינו יכול לעמוד בפניו לאורך ימים.

* * *

מכל המיצרכים שחסרו לנו במוסקווה, המיצרך הנדיר ביותר היה חיוך. סתם חיוך אנושי.

תחילה חשבנו שזוהי תוצאה של המצב הקשה, טירדות היומיום, העמידה בתורים. אבל למדנו שאין זה כך.

הרוסי פשוט אינו מחייך כשאינן סיבה. החיוך אינו רפלקס. מחייכים כשיש על מה. הסיסמה KEEP SMILING לא נולדה במוסקווה.

אדם יכול להיות אדיב, ידידותי, בן-שיח נעים – אך הדבר אינו קשור בחיוך. אין הוא מקדם את פניך בחיוך רחב.

אדם המחייך סתם הוא, לפי הטעם הרוסי, אדם לא-רציני. מוקיון. אם הוא לא מתייחס לדברים ברצינות, אי-אפשר להתייחס אליו ברצינות.

בשווקים היה לנו הרבה יותר קל למצוא הבנה עם אוזבקים, גרוזים וארמנים, שהשיבו בחיוכים רחבים, מלאי שיני-זהב, לחיוכים שלנו. החלפנו חיוכים נסתרים, כאילו אמרנו איש לרעהו: אנחנו, בני הדרום, יודעים איך לחיות. מה מבינים בזה הצפוניים הקודרים האלה?

בזיכרוני נשמרו כמה היתקלויות עם אנשים סובייטיים, עם חיוכים ובלעדיהם.

האיש המחייך ביותר ישב במיסעדה של בית-מלון. ישבנו ואכלנו. תיקה-המצלמות של רחל היה מונח לידנו.

באמצע המנה העיקרית ניגש אלינו איש שמן, בעל חזות מרכז-אסיאתית. היה לו שיער שחור ומשומן, והוא חייך מאוזן עד אוזן, חיוך שגילה שפע של שיני-זהב. הוא התחיל לדבר אלינו ברוסית, ולא הבינונו מילה. כל העת הצביע על המצלמות.

המלצר הרוסי הופיע מיד, כאילו כדי לגונן עלי, ואמר לאיש לחזור למקומו. הוא עשה כך, אבל מרחוק חייך אלינו כל העת, הניד בראשו ואותת איתותים של ידידות.

לבסוף ריחמה עליו רחל והלכה לצלם אותו. לא היה ברור לנו מה הוא רוצה, בעצם. לשם מה לו צילום בידי זרים, שהוא לא ייפגש עימם לעולם? אבל האיש לא רצה שום דבר. הוא פשוט ביקש להצטלם עם חברו ואיתי. שתי הנשים וגבר רוסי, שישבו עימו, לא רצו בשום פנים להיות בתמונה. רחל שיערה שדי לו במחשבה שהתמונה שלו תגיע למרחקים, כאמצעות תיירים. אולי זה נתן לו את ההרגשה שגם הוא יוצא לחוץ-לארץ, בצורה היחידה הניתנת לו.

השמן וחברו היו אוזבקים מטשקנט. הווג שהיה עימם היה רוסי. האשה, שלא ידעה אנגלית, חזרה כל העת במבוכה על המילה האנגלית, SORRY. SORRY. המלצר התייחס לאיש בכוז גמור, ואמר "נו טוב, אוזבקי" כאילו דיבר על גזע נחות וילדותי. נתקלנו בזה הרבה פעמים: הסלאבים בברית-המועצות בונים לגזעים האחרים.

האוזבקי עצמו היה מבסוט מהחיים. אולי קצת שיכור, אבל שמח בחלקו. (אגב, אחרי כל מה שסיפרו לנו, ציפינו לראות הרבה שיכורים מתגוללים ברחובות. לא נתקלנו אף באחד מהם. אך ראינו שתייה רבה בבתים פרטיים, במיסעדות ובמסיבות. בדרך כלל לא היו האנשים שיכורים לגמרי, אלא רק עליזים יותר. כפי שאמר לנו פרופסור, שפגשנו במסיבה רשמית, ושהיה במצב עליזות מתקדמת: "הוודקה הופכת את החכם לחכם יותר, ואת הטיפש לטיפש יותר."

על כך הוסיף פקיד בכיר: "יש רק שני סוגים של וודקה – טובה וטובה מאוד."

דמות אחרת שנחרתה בזיכרוני עמדה מולנו במיזנון הקניון "גום". הוא חייד אלינו, והחזרנו לו חיוכים, עד שנוכחנו לדעת שהחיוך לא נועד לנו או לכל אדם אחר. האיש חייד לעצמו, חיוך קבוע ובלתי-משתנה. זה היה טיק עצבני.

הוא לבש מדי-צבא, אך בלי סמלים. על שני צידי חזהו ענד מדליות. מעילו היה תלוי על כתפיו ברישול, כמו שיכמיה. על עורפו ישן חתול מפוספס.

הוא אכל ויצא, כשהוא צולע בעזרת מקל. אחר-כך נתקלנו בו שוב. הוא מילמל לעצמו וחייד. צעיר סימפאטי מאוד, בעל עיניים כחולות. אולי קצת דפוק בראש. כנראה ממשוחררי מילחמת-אפגניסטאן.

את ההבעה המאושרת ביותר על פניהם של רוסים ראינו במידרחוב ארכאט. באמצע המידרחוב יש שטח מגודר קטן, שבו עוסק צלם-רחוב במלאכתו. עומדות שם בובות שונות כדי שהילדים יוכלו להצטלם איתן, וגם כירכרה ישנה בלי סוסים. הצלם, צעיר ממושקף, הביא עימו בכל יום בעלי-חיים שונים, כדי להגביר את המשיכה. פעם הביא נחש גדול מסוג בואה, שהיה כרוך על צווארו והתחמם בשמש. בפעם אחרת הביא קוף. אך

באותו בוקר הביא רוב קטן, בגודל של תינוק, שפיו היה קשור במחסום. העוברים־יֹשבים התקהלו מסביב לדובון. היו שעמדו במשך כמה דקות, היו שעמדו במשך חצי שעה ויותר. כולם היו מרותקים, ולא הזיזו את מבטם מהרוב. הוא ינק חלב מבקבוק עם פיטמה, השמיע קולות גרונניים, הצטלם עם ילדים, קפץ, התפנק על זרועותיה של עוזרת הצלם, ומבטי הקהל נשארו צמודים אליו.

אף פעם לא ראיתי מבטים כאלה על פניהם של רוסים – מבטים של אושר, רוך ואהבה, כמבטי אם המסתכלת בילדה. חשתי שיש איזו קירבה, כמעט מיסטית, בין הרוסי והרוב.

הצלם, אגב, התייחד איתנו במהרה. הוא ראה בעין רעה את מצלמות התיירים, שהתחרו במצלמתו. אבל כשראה את המצלמות היקרות של רחל, והתרשם שהיא מיקצועית, פינה לה מקום ליד הדובון, כדי שתוכל להנציח אותו. אחר־כך סיפר לנו שהוא מוקיון בקירקס, ושהוא שואל את החיות משם. חוץ מהנחשים. יש לו חמישה משלו.

* * *

המידרחוב ארכאט אינו רק אתר־משיכה לתיירים זרים. הרחוב העתיק, המקשר בין שני עורקים מרכזיים מודרניים במרכז העיר, מושך באותה המידה גם תיירים רוסיים ואת בני־מוסקווה עצמם. ביום הראשון אחרי־הצהריים, כשהשמש זורחת, הוא הומה מרוב אדם, רבבות ממש, המטיילים בו סתם, כמו שאנשים מכל גוש דן מטיילים בשבת אחרי־הצהריים ברחוב דיזנגוף. האנשים נהנים, הצעירות מציגות לראווה את רגליהן החטובות מתחת לחצאיות־מיני, צעירים וצעירות מתחבקים ומתנשקים, זוגות קשישים מתהלכים בצעדים מדודים, ילדים והוריהם מלקקים גביעי־גלידה, בפנים רציניות.

לאורך הקירות, על ארגזים ושולחנות קטנים, מוצגות הסחורות, בעיקר לתיירים. מטרושקות יקרות, מצויירות ביד, וגם פשוטות יותר. חלק מהבובות־בתוך־בובות הן של נשים כפריות מסורתיות, אך רבות הותאמו לרוח הזמן ומראות דמויות פוליטיות.

על הקירות תלוים ציורים מכל הסוגים, וביניהם פוליטיים. למשל: ציור סוריאליסטי של פסל לנין המתמוטט ונופל בליליסערה על בניין של כנסייה. קאריקטורות ארסיות בגנות הקומוניזם. איקוניות. ציורי נוף. צעיפ־ענק פרחוניים.

ליד התיאטרון של וכטאנגוב יושבים ציירי־פורטרטים ומציירים תוך עשרים דקות את דיוקנו של המזמין, לפעמים בכישרון מפתיע. במקום זה יושב דרך־קבע גם איש בשם גמליאל, צייר כבן 50, בעל עיניים בוערות

ורעמת-שיער וזקן שחור, המציג את עצמו ככּן תערובת יהודית-יהודית, והנראה כך.

כל זה מוצג בשקט. איש אינו מתנפל על עוברים-ושבים כדי להציע את מרכולתו. אין מכרזים בקול רם על הסחורה. מתמקחים, אבל בשקט. רק פעם אחת פנתה אלינו מוכרת צעירה, שישבה על ברכיו של ידידה, והזמינה אותנו בחיוך שובב להתבונן במטרשקות שלהם.

יוצאים מכלל חוסר-ההטרדה הצעירים המציעים לתיירים בכל מקום "מיליטארי ווטש" (שעון צבאי) או "קומנדו ווטש" (שעון קומנדו) — שעוני-יד גדולים ובהם ציור קטן של מטוס, טנק או כוכב אדום, המתיימרים להיות מתוצרת הצבא הסובייטי, והמהווים להיט גדול אצל תיירים. רוכלים אלה הם מאכרים מהסוג החדש, המקווים להיות למיליונרים בבוא העת.

בשעה שבע בערב, כאשר רוב המוכרים מקפלים ואורזים את חפציהם והולכים הביתה אחרי יום ארוך, הרחוב נקי לגמרי. אין ניילונים, אין פיסות-נייר. כשיורד גשם, פורשים יריעת-ניילון על הסחורה, ומצטנפים תחתיה, לפעמים בזוגות.

לאורך כל הקילומטר של ארבאט, בין הבתים העתיקים, יש בכל שעות היום הופעות חיות: להקות של רוק, נגני-כינור המנגנים יצירות קלאסיות מתווים, קומיקאים, משוררים סאטיריים, נכה-מילחמה עטור-אותות המנגן בגרמושקה מנגינות עצובות, כאילו לעצמו. לכל אחד יש קהל, והקהל תורם תמיד ביד נדיבה לתוך הכובע או הקרטון.

את תשומת-ליבנו משכה ילדה רוזה, בלונדית כבת 10, שעמדה לגמרי לבדה וניגנה בכינור, בריכוז רב, יצירות של מוצארט. עמרנו שם כמו רבים אחרים, תרמנו כמו רבים אחרים לתוך תיבת-הכינור הפתוחה שלה, שבה שכב כלבלב לבן. למחרת היום פגשנו אותה בקירבת מקום, מטיילת כשבירה גביע-גלידה, ולהפתעתנו הגמורה חייכה אלינו כאילו היינו מכרים ותיקים. נראה שתוך כדי נגינה היה לה זמן להתבונן בקהל.

* * *

במיסעדה ה"קואופרטיבית" הגרוזית שבקירבת המינור נובורוויצי במוסקווה יש חיוכים בשפע. זהו מקום פרטי, שיכול להשתוות למיסעדה בינונית במערב. שיה-שיבעה שולחנות, מכוסים במפות מעומלנות. בריכת-מים קטנה. מלצרית צעירה בחצאית-מיני, גרבירשת שחורים ונעלי-עקב אדומות. מוסיקת-רקע, אמריקאית כמובן, ממכשיר-טלוויזיה. תאורה עמומה במיקצת, מכיוון שמסתפקים באור החיזור החדר בעד החלונות. כמו בכל מקום ברוסיה, אין מדליקים אור ביום, גם לא ביום אפלולי. מנהלת חביבה.

במרכז כל שולחן, כמו בכל מיסעדה רוסית, צלחת ועליה צלובים הסכינים והמזלגות לארבעה סועדים.

אכלנו סלט תפוחי־אדמה; בורשט מכרוב עם ניתחי־בשר קטנים; תערובת של פיטריות גרוזיות מתובלות ובשר קצוץ, מוקרמים בגבינה, המוגשת במחבתות ועירות לוחטות. כתיית בשר־חזיר. קפה. אין מנות אחרונות. מחיר גבוה למי שמשתכר ברובלים, אך אפסי במונחים דולאריים. שניים־שלושה דולארים לנפש, עבור ארוחה של ארבע מנות ויין.

על ההבדל בין "משק השוק החופשי" לבין משק קומוניסטי קיבלנו שיעור מאלף במיסעדה ממשלתית בקירבת הקרמלין.

יצאנו מפגישה עם מזכיר המפלגה הקומוניסטית, ונותר לנו זמן עד לפגישה הבאה. השעה היתה שעת־צהריים, וחיפשנו מיסעדה. גם בליבה של מוסקווה, אין זו משימה קלה.

המיסערות מעטות מאוד ומוצנעות. אין, כמו־כן, שולחנות בחוץ, ואת מציאותן מסתירים וילונות.

מול מארכסה־פרוספקט רחבי־הידיים, הרחוב הנושק לכיכר האדומה, עומד ארמון אלגנטי מימי הצארים. זהו מלון "מוסקווה". בקומת־הקרקע מזמין "באר ספרדי" את התיירים. מעליו יש כמה מיסערות.

ברגע שעברנו את הכניסה המפוארת, עוד לפני שהגענו אל המדרגות, שאלו אותנו שני מלצרים אם אנחנו משלמים ברובלים או במטבע זר. כאשר הודענו שנשלם ברובלים, דעכה התלהבותם של השניים בצורה בולטת.

עלינו בגרם־המדרגות, שהיה מתאים לסצנה מהסרט "מילחמה ושלוש". בקומה הראשונה קיבל את פנינו מלצר שני, ששאל אם נרצה להזמין קאוויאר. ענינו בשלילה. האיש עלה איתנו לקומה השניה, מסר אותנו שם לירי מלצר אחר, ששאל אם נרצה להזמין שמפניה. לא היינו מוכנים לשתות שמפניה באמצע היום, בין פגישות.

בשלב הזה כבר היה ברור שקרננו ירדה לגובה העשב בערכות־סיביר. תיירים המשלמים ברובלים, שאינם אוכלים קאוויאר ושאינם שותים שמפניה – לאיזה יחס יכולנו לקוות? על חיוכים לא היה מה לדבר. לא העזנו אף לקוות שיימצא לנו שולחן.

בינתיים כבר עברנו כחצי תריסר מלצרים, עוד לפני שרכנו על מיפתן אולם־המיסעדה עצמו. שם עמדו כחצי־תריסר מלצרים נוספים, שהיו עסוקים בהתייעצות חשובה, אולי על טיבם של תיירים כמונו.

המיסעדה פונה ל"פרוספקט" של מארכס, הדומה לכיכר גדולה, וחלונותיה תופסים את כל חזית הארמון, לאורך כ־50 מטרים. אולם לא נמצא לנו מקום לידם. רבי־מלצרים חמוץ הושיב אותנו בקצה השני של האולם, בקירבת המיטבה. אבל שמחנו גם על כך.

לפני שהגיש לנו את התפריט, התכופף אלינו ושאל שאלה שהדהימה אותנו: "אתם רוצים לאכול או לאכול טוב?"

בינתיים כבר נכנסנו לפרינציפ. הודענו לו שאנחנו רוצים סתם לאכול. הבעת-פניו החמוצה של המלצר התחלפה בהבעה חמוצה יותר, וזו החמיצה עוד כאשר הזמנו מים מינרליים במקום יין יקר. אבל הוא רשם את ההזמנה והניח אותנו לנפשנו.

היינו בטוחים שאחרי הקדמה שכזו יתנו לנו להמתין לאוכל עד צאת נישמתנו, ושהאוכל יהיה רע במיוחד. אבל היינו במצב-רוח טוב, והסתכלנו סביבנו בסקרנות.

ישבנו באולם מפואר, אולי אולם-הנשפים של דוכס-גדול לפני שהרחוב דמוי-הכיכר זכה להיקרא על שמו של קארל מארכס. התיקרה המצויירת, בגובה של שלוש קומות מעלינו, נשענת על עמודים אדירים של שיש ירוק. הקירות משיש בצבע בז'. יציעים קטנים שימשו, כנראה, את הנגנים בנשפים של פעם.

להפתעתנו, הגיע האוכל תוך זמן סביר, והיה דווקא טעים. המלצר החמוץ, שמצב-רוחו לא השתפר בינתיים, הגיש את המנות בצורה קורקטית. נהנינו.

החשבון הגיע לי-102 רובלים לשלושה אנשים – קצת יותר מדולאר אחד לנפש, בשער החופשי של אותה עת. שמתני על הצלחת שטרות-כסף בסך 115 רובלים. המלצר היה משוכנע ששמתני לו 105 רובלים, ובלי לספור הלך והביא עודף בסך שלושה רובלים. ביקשתי ממנו לספור, ואז נוכח לדעת שהשארתי לו טיפ סביר. בקצה-הפה הופיע רמז שברמז של התרככות, אך הוא לא הניח לחיוך לבצבץ, וגם לא אמר תודה.

נשארה התעלומה: למה התכוון כאשר הבחין בין אוכל סתם ואוכל טוב? מכיוון שהארוחה היתה בהחלט טובה וטעימה, והגיעה מהר, הנחנו שלא היינו מקבלים ארוחה אחרת אילו ביקשנו "לאכול טוב". ההבדל היה פסיכולוגי. תייר המבקש "אוכל טוב" היה בוודאי משתכנע שקיבל ארוחה מיוחדת, והיה גומל למלצר בתשר שמן יותר. קארל מארכס לא היה חולם על כך.

* * *

בדיחה מוסקוואית:

מיכאיל גורבאצ'וב מתעורר בבוקר. יש לו כאב-ראש. הוא נזכר במעורפל שבערב הקודם שתה יותר מדי במסיבה. נדמה לו שעשה משהו חריג, אבל בשום אופן אינו מצליח להיזכר במה העניין.

בעודו תמה כיצד לברר את הדבר, מצלצל הטלפון. בהקלה רבה הוא מזהה את קולו של ידידו, אלכסנדר יאקובלב.

"תגיד לי, סאשה," הוא שואל בזהירות, "אתמול שתיתי קצת יותר מדי?"
"היית שיכור כלוט."

"ועשיתי משהו בלתי־רגיל?"

"חתמת על צו המאפשר לכל אורח סובייטי לצאת את המדינה לאלתר."
"אוי ואבוי," נבהל גורבאצ'וב. "אז אתה ואני נשארנו לברנו

בברית־המועצות?"

"מה פיתאום," עונה ידידו, "אני מטלפן מלונדרון."

דף יומן

7 בספטמבר, 1990. מוסקווה.

באחת הפינות של מידרחוב ארבאט, קיר שהטיח שלו מתקלף שכבות-שכבות והוא מכוסה כולו בגראפיטי שחורים. זה מראה חריג. במוסקווה אין גראפיטי. איש אינו מלכלך את הקירות. "אי-אפשר להשיג צבע," אומר יורי, המתרגם שלנו, ספק ברצינות, ספק בצחוק.

הקיר הזה מוקדש כולו לוויקטור צ'וי, אליל-זמר יליד קוריאה, שהיה אהוב מאוד על הנוער הסובייטי. ויקטור, "ויטיה" בפי כל, נהרג לפני שבוע בתאונת-דרכים. המכונית שלו התנגשה חזיתית באוטובוס.

הקיר מכוסה כולו בהצהרות-אהבה, קינות ומילות-אבל. אותיות גדולות וקטנות, קפדניות ומקושקות. שירים, שנרשמו בכתב-יד על פיסות-נייר, מודבקים על הקיר בפלסטרים. שירים אחרים מצויירים על הקיר עצמו. על שבר של אריח, הנשען על הקיר, רשומים חרוזים.

פרחים דבוקים אל הקיר בנייר-דבק. פרחי-ציפורן נעוצים לתוך סדק. לפני הקיר – זהו הקיר החיצוני של בית-המישפט הצבאי המחוזי – עומד ארגז נמוך, ועליו כתוב: "הרם תרומה למען מציבה לוויטיה". על השולחן מונחים גם תפוח ועוגיות – מינהג קוריאי, כך אומרים. קוברים אותם עם המת, שיהיה לו מה לאכול בדרך לשמיים.

כמה תמונות של הזמר מלוכסן-העיניים – תצלומים, פוסטרים, פורטטים מודפסים – תלויות גם הן על הקיר. לאחדות מהן מחוברים בסיכות סרטים שחורים.

חייל צעיר, בעל פני ילד, ניגש, מסיר את כובע-המיצחיה כמו בכניסה, למרות הגשם והקור העז, עומד כמה דקות, ממשיך בדרכו. ניגשות שתי צעירות. אחת מהן מנסה להדליק נר, כשהיא מסוככת עליו במעיל-הרוח שלה, מנסה איכשהו לתקוע אותו בגומחה בקיר. הכל בדממה. מאוד מופנם. מאוד נוגע ללב.

... בערב אנחנו עוברים שוב באותו המקום. יורד גשם קל. הרחוב שליד הקיר של צ'וי עדיין הומה מנוער.

מול הקיר, תחת גגון של כניסה לבית, יושבת בשקט קבוצת צעירים וצעירות. אחד מהם, צעיר במעיל-רוח, מנגן בגרמוזקה. חברתו מחזיקה מיטריה מעל לראשו. מנגן את שיריו.

אחוזה ביער וסעודה בכנסייה

אינני יודע למה ציפיתי בדיוק, כאשר קבעתי בטלפון פגישה עם ויקטור לואיס.

שמעתי עליו הרבה. בחוגי העיתונות המערבית נודע כאיש המחלק סקופים סובייטיים, למשל על חילופי־מרגלים צפויים. אנשי־מיקצוע האמינו כי הוא משמש כשופר בלתי־רשמי של הק"ב.

אולי ציפיתי לאיש־מודיעין עטוף־מיסתורין, שיקבע פגישה במקום ניטרלי, כגון מיסעדה במרכז העיר.

כשטילפנתי לו מתל־אביב וביקשתי ממנו לעזור לי להיפגש עם אישים סובייטיים, היתה התגובה קרירה מאוד. כשטילפנתי לו במוסקווה, לא היה צליל קולו לבבי הרבה יותר. הזמנתי אותו לארוחת־צהריים. הוא השיב בהזמנה מצידו ואמר שנהג יבוא לקחת אותנו.

מכאן התחילו ההפתעות. נהג צעיר במכונית כחולה אסף אותנו ליד בית־המלון והתחיל לנסוע. נסענו מיזרחה, ברחובות הרחבים המוכרים לנו, והמשכנו אל מחוץ לעיר. אחרי חצי שעה נכנסנו ליער עבות. היום היה חמים, אך ביער שררה קרירות נעימה. ניחוח של עצי־מחט אפף אותנו, הכבישים הפכו לשבילי־עפר, ועדיין המשכנו לנסוע. לבסוף הגענו לשער בגדר־עץ גבוהה, ועצרנו לפני בית־אחוזה כפרי, הטובל בירק של עצים ומירשאות.

לקראתנו בא איש גבוה, שנראה כמו פרופסור רוסי מתוך סרט. עיניים בהירות מאחורי מישקפיים דקי־מיסגרת. פנים חיזורות ושיער לבן. הוא לבש חליפה אפורה בהירה, שמיקטורנה היה תלוי כשיכמיה על כתפיו, כדרך האיטלקים. הוא קיבל את פנינו בחמימות, וכך החל ביקור מרתק שנמשך ארבע שעות.

אם האיש הפתיע, הרי שהבית הפתיע לא פחות. נכנסנו לטרקלין, והיה נדמה לנו שנכנסנו למוסיאון של אוצרות־אמנות. החדר, וכמוהו – כפי שהתברר לנו – כל חדרי הבית הדו־קומתי, היה גדוש ומלא באוצרות. עשרות רבות של רהיטים עתיקים מגולפים, אוספים שמילאו כל פינה וכל מרף: אוסף חיטובי־עץ, אוסף מקלות־טיול, אוסף פסלי־ברונזה של כל הצארים, חדר מרוהט בסיגנון אר־נובו, חדר בסיגנון בידרמיאר. אך בעיקר ריהוט רוסי ישן. אי־אפשר לאמוד את ערכם של אוצרות אלה.

לואיס עצמו מיהר להפריך כל חשד שמא הוא עשיר מופלג. "זה הכל עלה בפרוטות," אמר. את הבית קנה, לדרביו, במחיר שתי מכוניות משומשות. כאן בסביבה הוחזקו שבויי-מלחמה גרמניים, ונבנו כמה בתים בשביל הגנרלים של הצבא האדום. אלה מתו במשך הזמן, וניתן היה לרכוש מיורשיהם את הבתים. זה היה בית מוזנח של קומה אחת. הוא שיפץ, הוסיף חדרים, הוסיף קומה.

גם את הרהיטים קנה, כך סיפר, במחיר אפסי. אנשים רבים עוברים מדירות גדולות ישנות לדירות מודרניות קטנות. לאלה אין מה לעשות ברהיטים עתיקים גדולים. אפשר לרכוש אותם בחייהם.

בכלל, יש לו שיטה. כשהוא ראה שמפרקים גשר ישן וזורקים את חלקיו הצידה, קנה מהפועלים את מעקה-הברזל העתיק המפורזל תמורת בקבוק וודקה, והתקין אותו בביתו כמעקה למירפסת. כשראה ערימת-חול גדולה, עצר משאית ותמורת ארגו של וודקה העביר הנהג את החול לירכתי האחזה, שם התקין לעצמו מיגרש-טניס. "אי-אפשר לקנות אצלנו חול," אמר. "בכלל, אי-אפשר להשיג אצלנו שום דבר שאתה מחפש. אבל כשאתה מוצא משהו, אתה משיג את זה בזיל-הזול, תמורת משהו. הכסף לא שווה כלום. אתה נותן משהו ומקבל משהו. ככה זה עובד אצלנו."

לואיס הוא אדם יצירתי. דופן מגולפת של מיטה ישנה הפכה אצלו לדלת. דלת ישנה מסוגנת של בית הפכה לדלת של ארון. פסל של מלאך, שהיה מושלך בחנות, הפך למזרקה בגן. פעם מצא בבית נטוש אח עתיק מעץ והעביר אותו לביתו. במרתף ביתו התקין סאונה וג'קוזי, ליד חדרים המלאים בספרים עתיקים ומפות עתיקות. שם נמצא גם הציור העיתונאי המודרני ביותר – מחשב, פאקסימיליה, מכונת-צילום.

מול הבית ניצב מיבנה-עץ שלא עמדתי תחילה על טיבו. הוא נראה כמו בית-העוגות מאגדת-הילדים: קירות-עץ חומים מקושטים בקישוטים לבנים מצועצעים. הסתבר שזהו מוסך, שבו עומדות "מרצדס" משנות ה-30, "פולקסוואגן" משנות ה-40, "בנטליי" עתיקה ועוד. הוא משפץ אותן, חלק אחרי חלק, ומתכוון להשתמש בכלן.

* * *

לואיס נולד ב-1928. מכיוון שידע שפות, עבד במלחמת-העולם כמתרגם בשגרירות זרות. באמצע מלחמת-העולם נאסר על-ידי המיטרה החשאית של סטאלין ונרדן ל-25 שנות-מאסר כמרגל. כל מי שהיה לו קשר עם שגרירות זרה, גם ידידותית, נחשד אז בריגול. הוא ישב בכלא 10 שנים, ערך שביתות-רעב, חתך לעצמו את הוורידים. נראה שבגלל התנאים הקשים לקה שם במחלה קשה – שחמת של הכבד – למרות שלא שתה

אלכוהול. תוך כדי טיפול במחלה קשה זו לקה גם בסרטן־הכבד. השתילו לו כבד חדש באנגליה. התורם היה איש בן 41, שהוחזק בחיים באופן מלאכותי עד שמצאו שימוש לכל אבריו הניתנים להשתלה. את הכליות חילקו לשני אנשים שונים, את הקרניות של העיניים לאחרים, וכן הלאה. "ופי", אמר לנו לואיס, "אם תהיה לי בעיה נוספת, אדע למי לפנות. הרי כל האנשים האלה מהווים עכשיו גוף אחד, פחות או יותר."

אשתו, ג'ניפר, אנגליה מסאסקס, שגם היא נראית כאילו יצאה מסרט, מאמינה שהוא לקה בסרטן בעיקבות אסון צ'רנוביל. "הרבה אנשים חלו מזה," אמרה, "אולי לא מההקרנה, אלא מהפחד. האסון הכניס הרבה אנשים ללחץ, וזה הרס את בריאותם." ידידה שלהם לקתה במחלת־לב, נסעה לישראל כדי לעבור כאן ניתוח ונשארה כאן.

ג'ניפר, ששערה הג'ינג'י מתוח ואסוף בפקעת, בקארדיגאן וחצאית אפורים ונעליים שטוחות, היא אחת מאותן אנגליות נחושות וקשוחות שפוגשים אותן ברחבי העולם. "שימי אנגליה בכל מקום, והיא תסתדר," אמרה. "אבל את הרוסים אי־אפשר להעביר. הם יכולים לחיות רק ברוסיה." לכן עמדה בפני הפיתוי לעבור עם בעלה לאנגליה.

* * *

"ברוסיה חושבים שכל אדם שיש לו שם לא־רוסי הוא יהודי," אמר לואיס, "גם אלי התייחסו לא־אחת כאל יהודי. לכן אני יודע איך זה." אבותיו של לואיס היו הוגנוטים (פרוטסטנטים צרפתיים) שנאלצו להגר מארצם במאה ה־17 והגיעו לרוסיה. על הגירת היהודים מרוסיה דיבר בצער.

אבל היהודים פעלו לטובת כל הרוסים, אמר, כשהשיגו, בדרכים של לחץ וסחיטה, את חופש־ההגירה לעצמם. כי כך השיגו זכות זו גם בשביל הגרמנים והארמנים, שיש להם לאן להגר, ובטווח ארוך יותר גם לכל אורחי ברית־המועצות. הרוסים יכולים עכשיו לעזוב כתיירים. מי שרוצה לעבור את הגבול מערבה במכונית, מחכה בתור ליד הגבול במשך שלושה ימים לפחות. יש פקק של קילומטרים רבים.

הרוסים ממלאים את המכונית בביצים ובתוצרת חקלאית אחרת, שהיא זולה מאוד, ועוברים לפולין. שם הם מוכרים את הביצים במחיר הרבה יותר גבוה, ולכן אין תוצרת חקלאית בכל רוסיה המערבית.

"בדרך בחזרה למוסקווה, הסתכל־נא בכפרים שלאורך הכביש," אמר, "לא תראה אף פרה אחת. איש אינו רוצה לעבור בכפר. יותר קל לקנות חלב בחנות. הבחורות לא רוצות לחלוב, הן רוצות ללבוש ג'ינס וללכת לקולנוע בעיר. כל התשתית נהרסת, כל החקלאות נהרסת." בפולין ובצ'כיה סיפרו לנו סיפור דומה: האזרחים לוקחים את התוצרת

החקלאית ומוכרים אותה במחיר הרבה יותר גבוה בגרמניה, תמורת מארקים.

תופעה דומה קיימת לגבי כוח-העבודה. הרוסים הולכים לעבוד באסטוניה, שם השכר גבוה יותר. האסטונים הולכים לעבוד בפינלנד, והפינים בשוודיה, בגלל אותה הסיבה. הרוסים מחפשים עבודה בפולין, הפולנים בגרמניה. כוחות-העבודה נמשכים אל המקומות שבהם השכר יותר גבוה.

"מה קרה ברוסיה? הרי אנחנו יכולים לייצר לא פחות מאשר בעבר. הארץ לא השתנתה. אז מדוע חסר הכל? התשובה היא שהתשתית נהרסה, החלוקה אינה מתפקדת, וחלק מהמוצרים נמכרים בחו"ל ביוזמה פרטית. הכל משוגע עכשיו. לכסף אין שום ערך. אתמול הלכתי לאכול עם ידיד במיסעדה, זה עלה לנו 36 רובל לשנינו (פחות מדולאר וחצי בשוק השחור). רצייתי לשתות משהו וביקשתי מים מינרליים. בעל-המיסעדה אמר שיש רק משקה זה, תמורת מטבע זה. אז שילמתי דולאר בשביל המים, כמעט כמו בשביל הארוחה כולה."

כשאין ערך לכסף, הכל משותק. החנוונים מחביאים את הסחורה ונותנים אותה למי שנותן להם משהו בתמורה. בדרך זו אפשר להשיג כל דבר. "יש אצלנו חוק האוסר על חנוונים להחביא סחורה. תאר לך! הרי בכל ארץ נורמלית החנווני מעוניין למכור. הוא חי מזה. אצלנו דרוש חוק כדי להכריח אותו, וזה לא עוזר."

* * *

"האם חוסר-היעילות הכלכלי הוא מורשה רוסית, או תוצאה של המישטר הקומוניסטי?" שאלתי.

"מה זה קומוניזם?" תמה. "בחיים שלי לא שמעתי שסתם אנשים מדברים על קומוניזם. במישפחה, בחברה, בשום מקום אף אחד לא דיבר על קומוניזם. גם לא בתקופת סטאלין. העסקנים נאמו על זה, העיתונים כתבו על זה. אבל אף אחד לא האמין למה שכתוב בעיתונים. קראו את העיתונים מהסוף להתחלה, כמו עיתון יהודי. את הדפים הפוליטיים לא קראו בכלל. ניסו להבין מה שמתרחש לפי ההכחשות הרשמיות. דווקא מההכחשות אפשר היה להבין הרבה."

האנשים לא דיברו על קומוניזם, הוא היה פשוט עובדת-חיים. "היה מישטר קומוניסטי, האנשים הסתדרו בו. האמת היא שבתוך כל המצוקה הכלכלית הם חיו בלי דאגות. הדירה לא עלתה כמעט כלום. אי-אפשר היה לגרש איש מהדירה שלו. הגזא היה בחינם. הוא לא עלה כלום לשילטונות, מפני שיש ברוסיה גזא טבעי בשפע, והשילטונות חילקו אותו בחינם. גם

המים (הקרים והחמים) היו בחינם. לא היה צורך בביטוח. היה טיפול רפואי לכל.

הטיפול הרפואי היה בחינם לכל – אבל כשהיה צורך בהשתלת כבד, נסע ויקטור לואיס לבריטניה.

"הרוסים המשתוקקים להגר לאמריקה יקבלו הלם אם יגיעו לשם," ניבא. "הם ימצאו שם הרבה דברים בלתי־אנושיים. זה שונה מאוד מהמצב כאן. למשל, ברוסיה אין בוסים. גם הבוס של המיפעל הכי גדול אינו אלא פקיד, כמו כל עובד אחר במיפעל. אצלנו אפשר להדיח בוס. אם העובדים מנהלים מערכה להדחת המנהל שלהם, הם מצליחים בזה. ואילו הבוס לא יכול לפטר עובדים. לכן כל היחסים במיפעל שונים."

איך זה משפיע על היעילות? "הצד השני של המטבע הוא, כמובן, שאין לעובדים שום המרצה לעבוד כמו שצריך. עובד טוב מקבל את אותו השכר בדיוק כמו עובד רע."

המשכורת עלובה, ובמילא כל אחד חושב איך להרוויח מהצד בצורה זו או אחרת. וגם אם עובד מסתפק במשכורת שלו, הוא יודע שטיב העבודה לא ישפיע על שכרו. זה ההיפך המוחלט מן השיטה הקפיטליסטית, היוצרת זיקה ישירה בין טיב העבודה וגובה ההכנסה. מה גם שבמישטר הקומוניסטי הקידום תלוי, בדרך כלל, בפרוטקציה מיפלגתית, בוותק ובשאר המחלות המוכרות היטב במיגזרים מסויימים של המשק הישראלי, שרבו בהם סממנים בולשביקיים.

אין פלא שבכל החנויות, המיסעדות ובתי־המלון הממלכתיים מתייחסים אל הלקוח כאל מיטרד, המפריע למנוחת העובדים. ואין זה פלא שכמעט כל עובד סובייטי חושב בלי הפסק על הכנסה נוספת. לרבים משמשת העבודה הרשמית, שהכנסתה עלובה, רק כאליבי. אזרח סובייטי חייב לעבוד, ובעבודה הרשמית הוא ממלא חובה זו ומשלם מס. אבל למעשה יש לו עבודה אחרת, שממנה הוא מתפרנס באמת, ושאינה רשומה בשום מקום. או שהוא עוסק בכל מיני עבודות מזדמנות מהצד. או שהוא, לבדו או ביחד עם חבריו־לעבודה, גונב סחורות ממקום־העבודה ומוכר אותן בשוק החופשי.

שמעתי על כך סיפורים בלא־ספור. פקיד ממשלתי מוכר סקופים לעיתונות. פקידים במוסדות יוקרתיים עוסקים מהצד בהדרכת תיירים. בעלי־מלאכה מיומנים נוטשים את עבודתם הממשלתית בבוקר ומגישים את שרותיהם ללקוחות על בסיס פרטי, תמורת שרותים או סחורות. נהגים ממשלתיים אוספים נוסעים ברחובות ומסיעים אותם כנהגיי־מוניות. אין גבול לאפשרויות, ונדמה שכל רוסיה עוסקת בכך. בלי זה המישטר כלל לא יכול היה להתקיים.

כשהיה חסר מזון במיסעדת־המלון שלנו, או כשארחת־הבוקר היתה

מדהימה בעליבותה, חשדנו תמיד שצוות-המיטבח והמלצרים מביאים את האוכל הביתה, או שהם מוכרים אותו בשוק החופשי.

ויקטור לואיס עצמו עוסק, יחד עם אשתו, במיפעל פרטי מצליח ביותר: המדריך "מידע מוסקווה", המספר על המתרחש בעולם התרבות והבידור, והעוסק גם בביקורת ובשטחים נוספים.

הביקורת שלו על המתרחש בברית-המועצות היתה נוקבת. הוא לא התלהב מגורבאצ'וב ומילצין גם יחד. אך בעיקר התייחס בנוז לגילויים רבים של החופש החדש. "מה זה חופש בשביל הרוסי? זה בעיקר החופש להגר, לצאת בכלל. כל כך הרבה זמן לא היתה אפשרות כזאת, שכולם פורצים החוצה. זה נראה להם כהתגלמות החופש. בשביל הרוסי, חופש זה החופש להיות עצלן, לא לעבוד, לנסוע לחוץ-לארץ, להגר לחוץ-לארץ." זרים שביקרו ברוסיה, או שפגשו רוסים בכינוסים בינלאומיים, היו בעבר מזמינים אותם באופן חופשי "לבקר אצלנו פעם". הם ידעו שאין שום סכנה שהרוסים אכן יופיעו, מפני שלא נתנו לרוסים לצאת. עכשיו הם מגלים פיתאום, לתדהמתם, שהרוסים יכולים לצאת ולהיענות להזמנות האדיבות. "כל המזמינים האלה חיים עכשיו בפחד נורא," אמר לואיס, ברמז של חיוך, "הם שוברים לעצמם את הראש איך להיפטר מהרוסים שנופלים עליהם!"

כשציבור מדוכא וזכה פיתאום בחופש, זה עלול לסחרר אותו. שמענו חשש זה מפי רבים. "הסתכלו בעיתונות שלנו," אמר לואיס, "היא פרועה לגמרי. היא עברה בבת-אחת מדיכוי מוחלט לחופש מוחלט. אין לה מסורת של אתיקה, של דיווח אחראי, של שיקול-דעת ומישמעת עצמית. יש פריקת-עול מוחלטת. וכך זה בכל השטחים."

חשבנו שנבלה אצל לואיס שעה, שעה וחצי. אבל עברו שעות עד שגמרנו לסייר בכל חדרי הבית וראינו את כל אוצרותיו, שוטטנו בין עצי האחוזה – כארבעה רוגם של מדשאות, עצים ופרחים – וביקרנו את המכוניות העתיקות במוסך המפתיע. עם בואנו שתינו שרי עם אשתו (לואיס אינו שותה משקאות חריפים), אחר-כך אכלנו ארוחת-צהריים רוסית-בריטית שאולתרה עליידי אשתו, שלא התכוננה לבואנו.

סעדנו על שולחן ענקי, ישובים על כסאות ישרי-מיסעד, עשויים פיתוחי-עץ של נמרים ואריות, רהיטים שכמותם רואים רק מאחורי חבלים בארמונות. כך גם קערות-הכסף, ושאר הכלים.

אחרי ארבע שעות בא אספן-אמנות יהודי מלנינגראד, שקרוב-מישפחה שלו הוא חבר בעיריית חיפה, וחזרנו העירה במונית שהביאה אותו. לואיס הקפיד לשלם לנהג-המונית מראש.

עם כל הביקורת החריפה שלו על המישטר ועל רוסיה, לא נראה ויקטור לואיס מודאג ביותר. כפי שגיליתי אצל רוסים רבים בקיץ 1991, פינו החרדות את מקומן לאופטימיות זהירה, וקצת פילוסופית. הוא לא ציפה

לאסונות, אלא לדרך ארוכה של קשיים ובעיות, שיביאו בסופו של דבר לתיקון המצב.

* * *

"גנבו לנו את ההיסטוריה שלנו!" זעמה אשה בעלת צמות בלונדיות עבות, שרואיינה מתחת לתמונת-ענק. "גלאזונוב מחזיר לנו אותה!" היא עמדה כמה שעות בתור, שהשתרע לאורך קילומטרים, כדי לראות תמונה זו, שהוצגה לברכה. התמונה, שיבעה מטרים אורכה, מציגה פנורמה של ההיסטוריה הרוסית. מתחת לישוע הצלוב, הקרמלין והכנסיות הקדושות, מופיעה בה גלריה של 183 דמויות – קדושים, צארים, מצביאים, הוגי־דיעות, סופרים ואמנים, פאנוראמה של רוסיה מאז ימי־קדם ועד היום. סובורוב וקוטווב, טולסטוי ודוסטויבסקי, יקטרינה ופוטיומקין, פיטר הגדול ואיוואן האיום. טאטארים מחללים את כבודה של נערה רוסיה ערומה. צלבי־הקרב נופל. חיילים רוסיים כובשים את בניין הרייכסטאג בברלין. לנין גואם. טרוצקי מנופף בכתר הגזול של הצאר. סטאלין נוסע בטרויקה, בראש המוני אסירים־עבדים. במרכז, למטה: נער בחליפת־מלחים, שהדמעות זולגות מעיניו הענקיות – הצארביץ', בן־הצאר האחרון, שנטבח על־ידי הבולשביקים יחד עם כל בני משפחתו.

האיש שצייר את היצירה המונומנטלית הזאת בצבעי אדום, זהב וכחול עזים, הוא מונארכיסט. איליה גלאזונוב הוא אחד מגדולי הציירים הרוסיים בימינו. יש הטוענים שהוא הגדול מכולם.

עמיתיו רחוקים מלחלוק לו שבחים. עוד לפני שש שנים החליטו חברי האקדמיה הסובייטית לאמנות, בפעם השלישית, שלא לקבל אותו לשורותיה. פסל אחד ("כל אירופה המיוזרחת מלאה בפסלים של לנין וסטאלין, פרי ידיו", ליגלג גלאזונוב) אמר שהוא "גזעני, אנטי־סובייטי ואנטי־שמי". צייר מפורסם אחר, יהודי, קם בישיבה ואמר: "גם אני אצביע נגד גלאזונוב, אבל מסיבות לגמרי אחרות. ראיתי ציורים שהוא עשה למחזה בתיאטרון היהודי. רק ציוני יכול לצייר ציורים כאלה. אני יהודי קומוניסט, אני נגד הציונות. גלאזונוב הוא בוכה של הציונות."

גלאזונוב נהנה לספר על כך, מה גם שיש לו שם בינלאומי, ומלך־ספרד מינה אותו כחבר האקדמיה הספרדית. "ברוסיה אומרים עלי: 'מי צריך את הגלאזונוב הזה, עם המונארכיזם והדת שלו? זה לא עוזר לנו לבנות את הסוציאליזם.' אבל כשאני עובר את הגבול ונתקל ברומא או בפאריס ברוסים גולים, הם אומרים עלי: 'גלאזונוב? זהו איש הקג"ב, זרוע של הקרמלין, ידירו האישי של ברז'נייב.' נכון, ציירתי את ברז'נייב, אבל מעולם לא נפגשתי איתו. ציירתי אותו לפי תצלומים בלבד."

גלאזנוב דיבר רק רוסית, והמתרגם שלנו התקשה להדביק את שטף־דיבורו הנרגש. רק לקראת סוף הביקור, כשהתברר לו שאנחנו מבינים גם גרמנית, התחיל לדבר בשפה זו, שבה הוא שולט די טוב.

* * *

הצייר גר בבית גבוה, מוזנח מאוד, לא הרחק מהמדרחוב ארבאט, בצד השני של הרחוב המיסחרי המודרני המבהיק שנקרא עוד אתמול על־שם קאלינין, ועכשיו חזר לשמו הקודם, ארבאט החדש.

עלינו במעלית ישנה וחורקת לקומה השביעית. את פנינו קיבל איש שופע־התלהבות, בשטף של דיבור רוסית, שהזכיר לי את האיכר שהזמין אותנו פעם לצריף שלו בכפר. הכנסת־אורחים רוסית.

האיש שקיבל את פנינו לא נראה, במבט הראשון, כצייר. הוא יכול היה להיות גם מהנדס מצלית. גלאזנוב הוא גבר רחב־כתפיים, בעל בלורית של שערות לבנות חלקות וסנטר מודגש. הוא לבש מיקטורן אנגלי בהיר ומשובץ וענב עניבה ציבעונית. בין אצבעותיו הארוכות, הצהובות מניקוטין, החזיק סיגריה אמריקאית. אבל התלהבותו המדבקת העידה עליו שהוא אמן.

נכנסנו לדירה ומצאנו את עצמנו בתצוגת־תמונות. קירות כל החדרים בדירה היו מכוסים בציורי־שמן איטלקיים ופלקיים גדולים, במיסגרות־זהב כבדות. ביניהם התנוססו ציורים של צארים וגנרלים רוסיים. לשווא חיפשנו את תמונותיו של גלאזנוב עצמו.

בטרקלין ישוב, סביב שולחן עגול כבד, שלושה גברים, שהמתינו לנו, על פי הזמנת המארח: צייר אחד, קשיש תכול־עיניים, שקט מאוד; צייר נוסף, צעיר בעל זקן של הרצל, בחליפה שחורה מאוד פורמלית, שהתייחס אל המארח בחרדת־קודש; והעורך של העיתון הפופולרי ביותר, "קומסומול מוסקווה", בעל תפוצה של שלושה מיליונים. זהו עיתון שמאלי, רפורמיסטי קיצוני, דבר שלא הפריע לעורך, כפי הנראה, להתחבר עם המונארכיסט הימני. השלושה ישבו מתוחים, מוכנים להשיב על שאלות מסוכנות. בניגוד למארח, שמילא את החלל בדבריו ובתנועותיו, איש מהם לא חיך.

גלאזנוב גאל אותנו. תחילה לקח אותנו לחדר של בתו בת ה־18, נערה נמוכת־קומה, חמורת־סבר, בעלת צמה ארוכה, גם היא ציירת, שסיימה זה עתה את האקדמיה. הוא הכריח אותה להראות לנו את התמונה שציירה לבחינת־הסיום. תמונה מדהימה. תמונת־שמן גדולה, כמטר וחצי על מטר, בסיגנון אקדמי שמרני, המראה כיצד אוסרים הבולשביקים את אבי סבה בימי המהפכה. תמונה קלאסית, שיכלה להיות תלויה בכל תערוכה של

צייר ותיק מהתקופה היא. אמה, אשתו של גלאזונוב, נפטרה לפני חמש שנים. היא שימשה פעמים רבות כמודל לבעלה.

"אולי אתם רוצים לראות את הסטודיו שלי?" הציע, והוביל אותנו במדרגות הישנות לקומה העליונה. לפנינו נפתחו השערים של מערת־אוצרות.

החדר הראשון היה מלא במאות ספרים עתיקים. לא רק לאורך ארבעת הקירות, אלא גם בארונות שמילאו את החלל ביניהם, כמו בספרייה ציבורית. משם הוביל המארח לחדר השני, שבו עמדו על הארץ, זה לצד זה וזה מאחורי זה, הציורים שלו. משם עברנו למיטבח קטן, שבו עמל משרת רוסי, שנראה כאילו יצא זה עתה מהסרט "אובלומוב" או מ"הנשמות המתות" של גוגול. צמית בן צמיתים.

הגענו לדלת שנראתה שלא במקומה – דלת כבדה, מצופה בעור חום־כהה ומסמרות־נחושת. גלאזונוב פתח אותה, נכנסנו והמילים נעתקו מפינו.

היינו בקאתדרלה רוסית. חדר גדול חסר־חלונות. באפלולית הכתומה ראינו עשרות איקוניות שכיסו את כל הקירות מהריצפה עד התיקרה – ציורי־שמן עתיקים, פסלים של הצלוב, סמלים כנסייתיים. הקירות הכחולים־כהים כמעט ולא נראו, התיקרה אדומה־כהה, ריצפת־פארקט. החלל היה מלא בקולות־מקהלה של יצירה ליטורגית פראבוסלבית. ריח של קטורת עמד באוויר. המשרת הכניס פמוט ובו שלושה נרות דולקים. "אני מצטער שאין לי מנורה בת שיבעה קנים," התנצל הצייר. "זוהי מנורה של איוואן האיום, ושלושת הנרות מסמלים את האב, הבן ורוח־הקודש."

לאורך צד אחד של החדר האפלולי היתה תיקרת־עץ נמוכה, נתמכת בעמודים, ושם עמד שולחן־איכרים כבד וארוך, ומשני צדדיו ספסלי־עץ כבדים. המארח התנצל שהאוכל אינו מוכן. "ברוסיה אין לחם," הסביר, "שלחתי להשיג. אבל לפני שבאו הבולשביקים האכלנו את כל אירופה."

בינתיים הראה לנו ספר של ציוריו שהופיע לפני 10 שנים. אחדות מהן מנציחות חוויות ילדות. גלאזונוב נולד בלנינגראד (הוא הקפיד לקרוא לעיר "סנקט פטרבורג", שבוע לפני שתושבי העיר החליטו במישאל־עם להחזיר לעיר את שמה המקורי). כל מי שפחתו ניסתה במצור, במילחמת־העולם השנייה. "זהו המצור. אני זוכר שהדוד שלי ניגן בפסנתר עד שמת מרעב. כולם מתו. אותי הצילו. הוציאו אותי מהעיר בימי המצור. הייתי רועה. בעיר היה רעב, רעב, רעב."

ככמה תמונות נראה הרעב הזה – ילדים שקועי־עיניים, זקנות גוועות. "אני בעד אמת באמנות," הצהיר. "אני בעד הריאליזם הריגשי והפילוסופי. אני שולל את זכות־הקיום של האוואנגארדיזם והריאליזם הסוציאליסטי."

הנה, זוהי רוח של איכרה. למדתי בסנקט־פטרבורג במשך 14 שנים באקדמיה לאמנות, ועכשיו הידירים שלי ואני ייסדנו אקדמיה לאמנות רוסית. נשמח מאוד אם יבואו אלינו ציירים צעירים מישראל, והצעירים שלנו יסעו לישראל, ונחליף גם כמה תערוכות. הנה אוטו־פורטרט שלי." הציור הראה מדרגות ענקיות, ועליהן, מרחוק, אדם קטן מאחור.

"אני בטוח שאי־אפשר להביע בציור את אהבת־המולדת, האהבה שלכם לישראל והאהבה שלי לרוסיה. אי־אפשר להביע את האהבה. הנה שני ילדים בשלג. ככה הייתי גם אני. היה קור־כלבים, שלג, הלכתי בשימלה. לכל אדם יש השקפות משלו כלפי המולדת וכלפי הרת. זה העיקר. שאגאל, שהוא הצייר הלאומי שלכם, אמר תמיד שהוא רוסי. האהבה היא משמעות האמנות. אנחנו כבר עייפים מהדם ומהשינאה, מהמארכסיוז ומלנין. אני מביע את דעתי."

לא מכבר נשאל בטלוויזיה של לנינגרד לדעתו על לנין. הוא השיב שלנין היה גדול הפושעים של המאה ה־20. וזה שודר. ראינו קלטת של הראיון.

גלאזונוב המשיך לדפדף בספר. "הנה חייל, ראיתי אותו במו עיני. הוא חזר אחרי המילחמה ולקח בידו חופן אדמה. הוא חשב על החברים שלו, שמתו ושנקברו באדמה הזאת, ואחרי המילחמה הוא לא קיבל שום דבר, לא הוקרה ולא תודה. יש לי הרבה אויבים מפני שאני מנסה להגיד את האמת. אני אוהב את האדמה של ארצי, ואני מכבד את כל מי שאוהבים את האדמה שלהם. אני בטוח שלישראל ולרוסיה יש אויב משותף – שונאי הרת. אם אדם אינו מאמין באלוהים, הוא בהמה. אני מעריך מאוד את העם היהודי, שנשא איתו את אהבתו לרתו לאורך כל דרכו רבת־היסורים. כשסגרו אצלנו את בתי־הספר של היהודים ושל המוסלמים, עשו פשע גדול."

סיפרו לו שבגולגולתא, בירושלים, יש באר של מים כה צלולים, שאפשר לראות את תחתיתה. "אני מקנא בכם שאתם יכולים בכל יום להתהלך על האדמה הקדושה. אני מצטער שלא יכולתי להיענות להצעה לצייר ציורים של הצגה על ברכיכם. התנ"ך הוא יסוד היסודות. אנא, שאל אותי שאלות קשות."

"אתה באמת רוצה להחזיר את שילטון הצארים?" שאלתי.

"אני מדבר על רעיון. הרעיון אומר שיש צורך באבי־האומה, שישמור על ביצוע החוקים ושיכניס סדר למדינה, כדי שלא תהיה רודנות. בכל החברות העתיקות היה מלך שדאג לקיום החוק. עכשיו אני המלך כאן, ואני מגן עליכם שאף אחד לא יפגע בכם ולא יעליב אתכם. נשיא הוא רק קאריקטורה של מלך. אני אומר זאת עם כל ההערכה שלי לארצות־הברית, שהיא מדינה חופשית."

כשרחל צילמה אותו, הציף אותה במחמאות. היא הזכירה לו, משום־מה,

את הנערה בשירי-השירים, וגם את לילה ברי, החברה של ולאדימיר מאיאקובסקי, למרות שאינו אוהב את שיריו של משורר זה. תוך כדי כך סיפר שמאיאקובסקי לא התאבד, אלא נרצח בפקודת סטאלין. הוא יודע. בשעתו הכיר אשה שהיתה נשואה לשוטר באיזור שבו גר המשורר. אחרי מותו היה שוטר זה האיש הראשון שראה את הגופה, וכשחזר אמר לאשתו: "אפילו להרוג אותו הם לא יכלו כמו שצריך."

בניגוד לאלכסנדר סולז'ניצין, שגם הוא לאומן רוסי ומיסטיקן דתי, אין הוא דוגל בהיפרדות רוסיה מהרפובליקות הלא-סלאביות. "אתן לך דוגמה: לאדם יש כריך מרוח בקאוויאר. אז כולם מתנפלים עליו ורוצים לקחת ממנו את הכריך. זה לא טוב. לא צריכים לקחת ממנו את הקאוויאר, אלא לדאוג לכך שגם לכל האחרים יהיו כריכים עם קאוויאר. לא צריכים לקחת, אלא לספק."

הוא היה רוצה לשמור על שלמות המדינה, כמו בימי הצארים. הוא גם התלונן על כך שניקיטה חרושצ'וב צירף בשעתו את חצייהאי קרים לאוקראינה. "חצייהאי קרים היה תמיד שייך לרוסיה", קבע.

יש לו הרבה טענות גם כלפי הממשלה הנוכחית. "הנה, המציאו שיטה של 'יוזמות משותפות'. אם אתה ואני רוסים, ונרצה להקים בית-חרושת לנרות, נצטרך לשלם מס בשיעור של 70%. כדי לזכות בתנאים הוגנים אנחנו צריכים לקחת שותף תורכי או הוטנטוטי. זה סביר? כאילו רחל ואני נלך להירשם לנשואין, ויגידו לנו לא די בשניכם, צריכים שיהיו עדים. מה יש, לא מספיק ששני אנשים אוהבים זה את זה ורוצים להתחתן לברדם? הממשלה מוכרת את הכל לזרים. בימי סטאלין מכר מיקויאן (אנאסטאז מיקויאן הארמני היה אחד השרים דאז) בסתר הרבה מהיצירות החשובות ביותר שהיו בארמיטאז' בלנינגרד – רמבראנט, רובנס, רפאל ועוד. זה נמשך גם עכשיו. לסתם אזרח אסור להוציא מרוסיה עתיקות ודבריי-אמנות שאינם בני-זמננו. אבל הממשלה מוכרת אותם כל הזמן בשקט לחברות זרות. מוכרים את הכל. מחר ימכרו את המים והאוויר. אפילו את הצעירות שלנו מוכרים. קוראים להן 'דוגמניות'. אורי, תשאל אותי עוד שאלה."

* * *

המשרת הדומם הופיע והעמיד על השולחן קערה ענקית של נקניקיות, בקבוקי-וודקה, קנקנתה עם ספלים מעוטרים וטס עמוס בפרוסות עבות של לחם משוכה. "בזמנה סיפקה רוסיה לאירופה 60% מתצרוכת החיטה שלה, ועכשיו אנחנו קונים חיטה", התלונן הצייר. "אבל מה אתם רוצים ממיישטר שהעמיד כגיבור לאומי וכדוגמה לילדים את מארוווב, שבגד באביו?"

האדמה של רוסיה לא השתנתה. אז מדוע יש מחסור? "100 מיליון איש

נהרגו", אמר, והתכוון לקורבנות הטרור של סטאלין. "אי-אפשר להשוות בין רוסיה שהיתה ובין ברית-המועצות. רוסיה היתה מבוססת על הדת, על מישטר הצאר ועל העממיות."

הנקניקות העסיסיות היו מצויינות. הן הובאו מהמיסעדה "פראג", היקרה ביותר במוסקווה. "זוהי הדימעה האחרונה של הידידות הסובייטית-צ'כוסלובקית", אמר גלאזונוב. הוא עצמו לא שתה וודקה. אבל ברוסיה אין שותים בלי ברכה. "לשלום! לחיים!" אמר ושתה מים. "מונארכיסט רוסי שאינו שותה וודקה?" תמהתי בקול רם. "לא כל הרוסים שותים", השיב.

התה שהוגש היה מתוצרת-חוץ. "פעם היו ברוסיה 200 סוגים של תה. עכשיו קשה להשיג אפילו אחד. לא אגיש לכם תה רוסי, מפני שאני לא רוצה שתמותו ויגידו שאני אנטישמי."

"אתה לא יכול להיות אנטישמי", השבתי, "מפני שיש לך שם עברי – אליהו."

"כן, זה עברית ופירושו 'אלוהים נתן', הסביר (בטעות). "אנא תשאל, אורי."

* * *

הנוכחים האחרים ישבו כל הזמן בשקט, ולא התערבו בשיחה אלא כאשר המארח פנה אליהם במפורש.

כשיצא גלאזונוב להביא את קלטות-הווידיאו של אחת מתערוכותיו, היתה דממה. תקליט המוסיקה הכנסייתית כבר נגמר מזמן. שאלתי את הצייר השני, הקשיש, על תמונה שנוצרה בראשי. "המהפכה הבולשביקית כאילו קטעה את ההיסטוריה. זה נראה לי כמו מבוך שהציף את רוסיה ואת כל מיוזרח אירופה, ושכיסה את הכל. עכשיו המים יורדים, ומתגלה האדמה כפי שהיתה ב־1917". התכוונתי בעיקר לסבך הבעיות הלאומיות, המרימות את ראשן בברית-המועצות ובכל שאר הארצות הקומוניסטיות-לשעבר, כמו יוגוסלאביה.

הצייר, גבר בעל ראש יפה, שער לבן קצוץ ועיניים כחולות מאוד, הירהר לרגע. "זה לא בדיוק כך. זאת לא בדיוק אותה האדמה. אחרי שהמים נסוגו, נשארה האדמה מכוסה בשיכבה של אבק. ואני מוסיף: גם בשיכבה של דם. כדי להגיע אל האדמה כפי שהיתה, יש לנקות את האדמה מהאבק ומהדם."

כשחזר גלאזונוב, הפליג בשיבחו של הצעיר הרומה להרצל, שישב כל העת זקוף בחליפתו השחורה הרשמית-מאוד. "הנה לכם צייר צעיר, שיש לו תמונות נפלאות", אמר בנדיבות, "למשל, תמונה אחת הנקראת 'חומות

הקרמלין'. בתמונה יש שתי מישפחות אבלות שבאו לחומת הקרמלין ולא יודעות מה לעשות."

לרגלי החומה הזאת נמצא קבר החייל האלמוני. זוגות צעירים נוהגים לפקוד את המקום ביום חתונתם ולהניח פרחים. בעיניי זה מינהג יפה — לזכור ברגע כזה את הנופלים ולחלוק להם כבוד. הצעיר ראה זאת אחרת.

"הם נוסעים לשם רק בגלל הכבוד. בסופו של דבר הכל נגמר במסיבה, בשתייה ובריקודים. ראיתי בעיר אחת זקנה שעמדה ובכתה ליד קבר החייל האלמוני, מפני שהיא לא יודעת איפה קבור בנה. פיתאום הגיעה חתונה, חתן וכלה וירידיהם. הם דחפו את האשה הצידה וצעקו עליה 'תעופי מפה, בהמה, את מפריעה לנו לחגוג!'"

בימיחג מרבים להתחתן, ואז באים לחומת־הקרמלין זוגות רבים. "זה דומה לסרט הנע בבית־חרושת", התרעם הצעיר, "באים חתן וכלה, חתן וכלה, ממש בסרט נע."

בתמונה שלו ניתן לראות שאחת הכלות היא בהריון. "זאת אומרת שדבר קדוש, הקמת מישפחה חדשה, מתחיל כמעשה של בגידה," הסביר גלאזונוב את תמונת הצייר הצעיר, המוצגת עכשיו בהצלחה גדולה בתערוכה. "קשה מאוד להגיד את האמת. בבקשה, אורי, תשאל עוד שאלה."

שאלתי את הצייר הצעיר מה דעתו על המאוזולאום של לנין, הנמצא בקירבת קבר החייל האלמוני.

"לנין הוא לא קדוש, הוא רק מומיה!" קבע.

דף יומן

31 במאי, 1991. מוסקווה.

ליד קבר החייל האלמוני, לרגלי חומת הקרמלין, המקום שבו נוהגים חתן וכלה במוסקווה להניח זר ולהצטלם ביום חתונתם.

בתוך הרחבה הגדולה יש משטח רבוע נמוך יותר, מרוצף במרצפות שחורות, ובמרכזו כוכב מחומש ממתכת שממנו בוקעת אש-תמיד, הדולקת גם בגשם שוטף. לאורך הצלע הקרובה לחומה במת-אבל בצבע-חומר, ועליה כאילו שפוכות אדרת-מתכת וקסדת-ברזל.

בזה אחר זה ניגשים זוגות – הכלה תמיד בשימלת-חתונה והינומה לבנה, החתן תמיד בחליפה, לידם תמיד שושבין ושושבינה העונדים סרט אדום אלכסוני, וילדות קטנות בשמלות לבנות. באים במונית עד לפינת הכיכר האדומה, נכנסים ברגל לרחבת הקבר.

זוג מצחיק: גבר קשיש, נמוך מאוד, שמן מאוד, ולידו כלה צעירה, גבוהה ממנו בראש. הוא גאה כטווס, ומצטלם עימה ליד המונית.

במרחק של כמה מטרים מהקבר עוסקות חמש נשים זקנות, במיטפחות-ראש ומגפיים, בטיאטוא הדשא. הן מטאטאות ומטאטאות, רוכנות להרים ניירות, ונראות, בגלל מטאטאיהן הזרדים הארוכים, כמכשפות באגדות-הילדים הגרמניות. לא איכפת להן דבר מהנעשה סביבן. בצאתנו משער הרחבה אנחנו רואים קבוצה גדולה של קצינים בכירים, חלקם במדים כחולים, חלקם במיקטורנים בהירים ומכנסיים כחולים. יש ביניהם שלושה גנרלים, אחד מהם בדרגת רב-אלוף. יש גם שלושה-ארבעה אזרחים, כנראה קצינים שיצאו בדימוס.

זהו הפיקוד העליון של חיל-התובלה האווירי, אומרים לנו. הוא חוגג את יום-השנה ה-60 לייסוד החיל.

הקצינים ממתנינים ומשוחחים ביניהם. מחכים למשהו. כנראה לחיילי-הראווה של הקרמלין.

לידי מסביר גבר קשיש לילד את דרגות הקצינים. הקשיש מדבר עברית במיבטא רוסי כבד, הילד מדבר עברית צברית, ומתקן לקשיש – כנראה סבו או דודו – את הסבריו. לרב-אלוף ישראלי יש שני כוכבים וחרב, וזה מקביל לשלושה כוכבים רוסיים.

הקצינים מסתדרים בשדרת-מסע, הגנרלים בראש, ופוסעים אל רחבת-הקבר, בהליכה רגילה. לפניהם צועדים חגיגית שלושה חיילי-ראווה, הנשאים זר אדום גדול. הקצינים מסתדרים מול הקבר, חיילי-המיסדר מניחים את הזר. אין נאומים.

רחל עומדת בצד ומצלמת. אין צלם אחר.

הטכס הקצר נגמר והקצינים מתחילים להתפזר. לפתע ניתק אחד הגנרלים מהקבוצה וניגש אל רחל. תמנהי מה הוא רוצה.

הקצין לוקח את ידה בידיו, שם בה משהו, אומר "ספאסיבה" (תודה)
והולך לו.
רחל פותחת את כף-ידה ומוצאת בה סמל קטן של חיל-התובלה האווירי.

סרגיי ויורי ונטאשה ויורי

את סרגיי איוואנוביץ' היכרתי לגמרי במיקרה. אי־אפשר היה לארגן או לביים את זה.

ביום א' החלטנו לבקר בזאגורסק, 75 ק"מ מצפון למוסקווא. לא היה איתנו מלווה רוסי, אלא ליאון זהבי, ידידנו הישראלי הגר במוסקווא. זאגורסק שייכת ל"טבעת הזהב" – מעגל של ערי־מינזורים עתיקות המקיפות את הבירה. ה"לאברה" של זאגורסק, בת המאה ה־14, היא המפוארת שבהן.

זוהי תישלובת של כנסיות ומינזורים, המוקפת בחומה ובמיגדלים, מכיוון שהמינזורים האלה שימשו בשעתו גם כביצורים להגנה על מוסקווא מפני הטטארים והפולנים, שאיימו עליה תדיר.

חיפשנו בין הכנסיות את מקום־התפילה העיקרי. עצרנו כומר צעיר, גבה־קומה ומזוקן, שנראה כאילו יצא זה עתה מאיקונין, ושאלנו היכן מתקיימת המיסה.

"מיסה יש לקאתולים", תיקן הכומר, "לנו יש ליטורגיה". בכל זאת הראה לנו את הכניסה לקתדרלה.

הכנסייה המרהיבה, שקירותיה מכוסים באיקוניות במיסגרות־זהב כבדות, היתה מלאה עד אפס מקום. הרוסים אינם יושבים בכנסייה, ואין בה בכלל מקומות־ישיבה. גם הצאר התפלל בעמידה.

הקהל עמד בצפיפות. מאות רבות של באבושקות במיטפחות־ראש ציבעוניות, אבל גם גברים וצעירים לא־מעטים בג'ינס. על פני כולם היתה הבעה של התעלות.

מקהלה שמימית, מוסתרת אי־שם במרומי האכסדרות, מילאה את החלל בקולותיה. הקהל השתתף בשירה. מאחורי שמעתי סופרנו מתוק ועז, יפה להפליא. איתרתי בתוך ים הפנים את בעלת־הקול, ששרה בעיניים עצומות. מדוי פעם הצטלב הקהל כולו. קולות־הזימרה, מראה ים הפנים המביעות דבקות וריח הקטורת – לכל אלה היתה השפעה היפנוטית.

קרני השמש חדרו מבעד לחלונות הצרים, ושיחקו על פני תמונות הקדושים שעל הקיר מולם. אלומת־אור האירה את ראשו של קדוש בודד, כאילו הוציאה אותו מבין חבריו, והעניקה לו זוהר של קדושה מיוחדת. תוך כדי תפילה עברו בקהל פתקים מיד ליד. אשה רשמה דברים על

פתק, מסרה אותו למי שעמד לפניה, וכך עבר הפתק את כל הקהל, קדימה, עד שנמסר לאחד הכמרים ליד המיזבח. מאות פתקים. מין כותל מערבי נידה.

עינינו עקבו אחרי נער בן 15, רזה מאוד, לבקן, שעמד בתוך הקהל והתפלל בעינים עצומות ושפתיים פשוקות, תוך התעלות מוחלטת. אחריכך השתחוה שוב ושוב וכמעט עד הריצפה. כשיצא, נתן נדבות לקבצנים הזקנים, עבר לכנסייה שממול, קנה נר ונעץ אותו לפני קדוש.

בחוץ הצטופפו מאות נשים – וגם גברים אחדים – סביב אגן־אבן כחול, מתחת לכיפה, ובמרכזו צלב גדול מברזל, שזרמי־מים נבעו מזרועותיו. הם מילאו דליים, בקבוקים, ג'ריקנים וכל מיכל אפשרי. המים אמורים לרפא. אלה הן פניה של רוסיה אחרת, רוסיה המקורית. נוכחותם של הצעירים בקהל העידה על עליית עוצמתה של הכנסייה, ההופכת במהירות לכות חשוב ברוסיה. במקומות רבים משקמים כנסיות עתיקות ונחות ומחזירים צלבים שהורדו מן הכיפות.

מול היציאה מן ה"לאברה", המהממת ביופיה, ראינו בניין מגושם, מקושט בציורים עממיים. זהו בית־התרבות הקומוניסטי, סמל של מיטטר שהמונים נטשו אותו, שאין לו מה להציע לא לנישמתם ולא לגופם. האל הקומוניסטי הכזיב. ההמונים בורחים ממנו אל אל יש־נושן, ומוצאים בחיקו תיקווה וניחומים. ישוע, היהודי מנצרת, דוחק הצידה את מארכס, היהודי הגרמני.

* * *

בדרך חזרה למוסקווה היה מעקף בכביש, בשל עבודות־שיפוץ, וכך עברנו מרחק־מה בכביש צרדי. רחל רצתה לצלם באחד הכפרים. גם אני חיפשתי הזדמנות להיכנס לאחד הבתים, אך הכפר נראה נטוש לגמרי. נראה שהכל נחו בצהרי יום א', חוץ מכמה ילדים שרכבו על אופניים בשבילים שבין הבתים.

צילמנו כמה בתים. למרות שכולם בתי־עץ בני קומה אחת, בעלי גג משופע, כל אחד מהם נבדל משכניו. הם צבועים בגוני טורקז, צהוב, ורוד וכחול, ועיקר דמיונם של בעליהם מתבטא בחלונות, בכרכובים ובמרוזבים, הצבועים לבן, והמקושטים על־ידי תבליטי־עץ בצבעים נוגדים. פה ושם גילוף של הבתולה הקדושה.

כל הבתים מטופחים באהבה. לפני כל בית ומאחוריו ערוגות־ירק ארוכות, עצי־פרי שרובם היו עמוסים בתפוחים אדומים, ומסביב גדר מכלונסאות־עץ, צבועה היטב. בכל החלונות וילונות־מלמלה לבנים ועצי־פרחים.

עמדנו לפני הגדר של בית קטן, מוקף עצייתפוח, שנראה מטופח במיוחד, ורחל התחילה לצלם אותו, כאשר הבחין בנו בעל-הבית ויצא אלינו.

הוא היה גבר חסון, כבן 65, ערום מעל לחגורה, ואת גופו קישטו ציורי-קעקע. על ראשו היתה "קסקטה" כחולה, ובוזוית-פיו היתה רבוקה סיגריה מגוללת ביד מנייר-עיתון. "מחורקה" כזאת ממולאת בעלים מתוצרת מקומית, לא עלייטבאק, ומצד הפה יש חלל ריק במקום פילטר. ברגע הראשון חששנו שמא בא למחות על הצילום, כפי שקורה לא-אחת בברית-המועצות, שם כל צילום מעורר חשד. אבל עיניו הכחולות היו חייכניות.

הוא פנה אלינו ברוסית מתנגנת, כפי ששומעים בסרטים רוסיים, כשההברות מתמשכות ויורדות למעמקים, במין צליל נינוח ומרגיע. סוף-סוף, אמרתי לעצמי, מצאתי רוסי אמיתי, כפי שדימינתי אותו לעצמי.

בתנועת-יד רחבה הזמין אותנו להיכנס. הוא סיפר שהוא פועל-תעשייה ממוסקווא, מכונאי בבית-חרושת גדול לנייר, שיצא לפני שנתיים לגימלאות אך ממשיך לעבוד, כך שהמשכורת מתווספת לקיצבה. את הבית בכפר ירש מסבתו, והוא בא לכאן בחודשי-הקיץ. את הפירות והירקות שלו הוא מגדל בגינה מיניאטורית מאחורי הבית. בדיוק היום הוא מתכונן לחזור העירה, אחרי שבילה חודשיים במקום. כל החפצים כבר ארוזים. אשתו, קשישה בשימלה שחורה נזירית ומיטפתח-ראש לבנה, קיבלה גם היא את פנינו במאור-פנים, אך הקרינה איינחת כאשר התחיל סרגיי להשמיע באופן חופשי-חופשי את דיעותיו, הכל באותה רוסית נינוחה ומתנגנת. הוא הבחין בכך והסביר בחיוך: "אתם תסלחו לי. אני קצת שתיתי. יום א' זה יום-חג שלנו. אז אני מבקש את סליחתכם." הוא לא היה שיכור, אבל במצב-רוח קצת מרומם.

"אתם רואים," אמר והצביע על אשתו, "היא מפחדת. כך חינך אותנו סטאלין. כולם מפחדים."

"אתה דווקא השתחררת מזה מהר ויפה," החמיא לו וידידנו. "אני לא מפחד מאף אחד. בימי חרושצ'וב השתנית. בימי חרושצ'וב התחלנו לנשום, ועכשיו בא גורבאצ'וב וזקף לנו את הגב. בימי סטאלין למדו כולם לפחד ולשקר."

נכנסנו לבית, למורת-רוחה של האשה, שלא חדלה מלהתנצל על זה שהבית איננו מסודר, מכיוון שהם כבר התכוננו לתזווה. שני חדרים קטנים, מיטבחון זעיר. ריצפת-עץ. רהיטי-איכרים פשוטים ביותר.

רחל רצתה לצלם אותו כמו שהוא, איש גדול, חצי ערום, מקועקע, והקסקטה לראשו. אבל למגינת-ליבה ציזוטה עליו אשתו ללבוש חולצה

ולחסיר את הכובע. "אל תסתכלו על הקעקע, התנצל." "אני לא כזה. באמת לא. עשיתי את זה בילדותי. זה לא מתאים לי."

הוא הסכים להצטלם רק אחרי הפצרות מרובות, היה חסר־מנוחה וכמתבייש, ואשתו הסתתרה בכלל מאחורי הדלת. "בשביל מה צריך את זה? לא צריך!" מילמלו שניהם.

ממתי קיים הכפר הזה? "תמיד היה. אתם רואים שם? יש כנסייה. כשיש כנסייה, יש כפר. יקטרינה הגדולה עברה כאן פעם וישנה בכנסייה. לכן חידשו אותה." בימי סטאלין, סיפר, הקומוניסטים הרסו למעשה את חיי הכפר. כולם היו צריכים לעבוד, אבל לא שילמו להם שום כסף. עכשו מנסים לעורר את הכפר לחיים.

הוא התעקש להראות לנו את עצי־התפוחים וערוגות־התותים שלו, ודיבר על כל עץ וכל ערוגה באהבה אינסופית. "זוהי האהבה שלי. מילדות. כל זה שייך לי. זו האדמה שלי." הוא הצביע על חלקה קטנה: "פעם לא הירשו לנו לעבוד כאן, אבל לקחתי את זה בכוח וצירפתי את זה לחלקה שלי."

כששמע שאנחנו מישראל, היתה האסוסיאציה הראשונה שלו מילחמה. "מה שאני רוצה זה לא להילחם. רק לסחור. וללכת ולבקר כאורחים, אתם אצלי ואני אצלכם. עד היום בוכים אנשים." הוא התכוון למילחמת־העולם, שכל רוסי בגילו עדיין חי אותה, כאילו היתה אתמול. הכפר הזה לא נכבש עליידי הגרמנים, אבל לא רחוק מכאן לחם פאנפילוב האגדתי, כפי שציין.

"אומרים שבישראל רע ואצלנו טוב. אז זה בטח להיפך," חייך. כשהגיע הזמן להיפרד, התעקש למלא לנו שקית ענקית בתפוחים מהעצים שלו, 20-30 תפוחים, השווים הון במוסקווה. "זה אמיתי," אמר, "אין בזה אף גרם אחד של כימיקלים."

רצתי למכונית להביא לו שתי חפיסות "מארלבורו" השוות כאן הון. סרגיי עשה עלינו רושם כביר. היה בו משהו שורשי, אמיתי, תמים, כאילו 70 שנה של קומוניזם עברו על פניו מבלי לגעת בו. כשדיבר על הסבתא שלו, על האדמה, על הכנסייה, דיברו מגרונו עשרות דורות של אמא־רוסיה. השינאה לתקופה הסטאליניסטית התבטאה בכל מילה שלו. אין סימן־היכר בולט יותר לכישלון הקומוניזם, שהרי התורה כולה נוצרה בשביל אנשים כמוהו – הפועלים והאיכרים.

הוא תמך בגורבאצ'וב. "יש לו הרבה אויבים," אמר, "אנחנו, האיכרים והפועלים, צריכים לעזור לו." רוסיה דיברה.

(היה לזה אפילו. רחל הבטיחה לו תמונות, והוא נשמע להוט מאוד לקבלן. מסרנו לו את כתובתו של ליאון ידידנו במוסקווה, כדי שיוכל לקבלן אצלו. אך כשליאון טילפן לו פעם ופעמיים והזמינו אליו כדי לקבל

את התמונות ששלחנו מהארץ – לא בא. לעומת זאת רצה לדעת מה אמר, ואם לא דיבר יותר מדי).

* * *

גם יורי הוא רוסי אמיתי.

ידידים בחרו בו לתפקיד המלווה והמתרגם שלנו. הוא התחבב עלינו כבר כמה דקות אחרי היכרותנו. כשחיכינו למכונת שבוששה לבוא, סיפר לנו בדיחה: בפרוץ המילחמה בין גרמניה וברית-המועצות חזר דיפלומט סובייטי מברלין למוסקווה. בתחנה בברלין שאל מתי נוסעת הרכבת, וענו לו: "בעוד שעה, 45 דקות ו-14 שניות." כשתמה על הדיוק, אמרו לו: "יש מילחמה!" בהגיע הדיפלומט לגבול הסובייטי עבר לקרון הסובייטי ושאל מתי נוסעת הרכבת. ענו לו: "אולי היום, אולי מחר." כשתמה על חוסר-הדיוק, אמרו לו: "יש מילחמה!"

במשך השבועיים שבהם ליווה אותנו, למדנו להכיר את ההומור הדק, שבו האיר את המציאות הסובייטית. הומור שהפך את הבלתי-נסבל לנסבל, ושהביע ביקורת, מחאה, זעם, וגם הרבה בושה.

לא קל לבלות שבועיים עם אדם זר, יום אחרי יום, ולא-אחת גם יממות שלמות. יורי לא הפריע לנו אף לא פעם אחת. הוא בן 28, גבוה מאוד, רזה, ממושקף, שביל בצד. לפי חיצוניותו יכול היה להיות ספורטאי אמריקאי, אבל היה בו משהו מן הרכות הרוסית. רק כאשר העמיקה ההיכרות בינינו, במרוצת הימים, נוכחנו לדעת שמאחורי הרכות הזאת מסתתרת לא מעט עקשנות, וגם נכונות להילחם.

הוא שייך את עצמו ל"דור האבוד של ברז'נייב" – הדור הסובייטי שגדל בימי הדיקטטורה של ליאוניד איליץ' ברז'נייב, 16 שנים שבהן השתלט הקיפאון המוחלט על כל תחומי-החיים בארץ-הסובייטים.

ההומור שלו היה בלתי-נדלה, אך פניו נשארו תמיד רציניות לגמרי. תחילה התקשינו לדעת מתי הוא מתלוצץ ומתי לא. למשל, באחד הימים לקח את תיקי-המצלמות הכבד של רחל, ואמר שזה כבוד בשבילו לשאת אותו. כשחזרנו למכונת הניח את התיק ואמר: "לא מגיע לי הכבוד הזה."

יורי אינו מדריך-תיירים. הוא בוגר מכון לשפות ויודע אנגלית וצרפתית על בוריין. רק פעם בחייו היה בחו"ל – הוא הגשים חלום ובילה 11 ימים בפאריס. "חבל שעשיתי את זה," אמר, "כי 11 ימים אינם מספיקים. זה כליכך מעט." אשתו, העובדת כעורכת בטלוויזיה, עמדה לצאת לסיור ביס-התיכון, אבל היססה בגלל משבר-המיפרץ, שהיה אז בעיצומו.

מיום ליום למדנו עליו יותר. הסתבר שהוא גם מומחה להערכת דבריי-אמנות, ושעבד כמנהל-מכירות בגלריה. הוא עזב אותה מפני שניהלו

אותה שלוש נשים, ששתו כל היום וניסו להכריח גם אותן לשתות. זה נוגד את סיגנון־החיים שלו.

כאן בא גילוי נוסף: יורי הוא מדריך לקונג־פו. אין זו רק שיטה להגנה עצמית, כך לימד אותנו, אלא השקפת־עולם שלמה, פילוסופיה, תפיסת־חיים. עד לפני שנה־שנתיים היא נרדפה על־ידי השילטונות, ופעילותה היתה על גבול המחתרתיים. הוא עוסק בזה יום־יום, משעה 7 בערב והלאה.

כאיש קונג־פו לא יכול היה להיות נוצרי אדוק. אבל הוא לקח אותנו לכנסייה העתיקה ביותר במוסקווה, שבה הוטבל כילד. בכניסה קנה שני נרות, הדליק אחד בשביל עצמו ושאל את רחל אם זה בסדר שידליק נר גם בשבילה. "כאיש קונג־פו אני מרגיש מוסר־כליות כשאני עושה את זה", אמר, "אבל מה אני יכול לעשות? בא לי להצטלב, ואני בקושי מתאפק."

מבחוץ נראית הכנסייה פשוטה מאוד, אבל בפנים שולט בה הפאר. הקירות מכוסים לאורכם ולגובהם ביצירות־אמנות ובפיתוח־זהב. גם כאן היה הקהל מעורב, בבושקות זקנות וצעירים, שהצטלבו בכניסה בכריעה, בחרדת־קודש, והמשיכו להצטלב בעת התפילה, כשעל פניהם הבעה של התמסרות גמורה. המקלה הנפלאה היתה מורכבת מחניכי האופרה. בחוץ עמדה שורה של בעלי־מום בבלואים, מחכים לנרבות.

אחרי־כך הלכנו לאכול במיסעדה "קואופרטיבית" – כלומר פרטית. (כדי להשיג רשיון לעסק פרטי צריכים להעמיד פנים כאילו היא שייכת לקואופרט של כמה אנשים, וכך נמנעת התנגשות באידיאולוגיה הסוציאליסטית. לבעלי מקום כזה אין שום זכויות מובטחות, והשילטונות יכולים לחסל את המיסעדה בכל עת.)

בחדר די קטן היו ישישה־שבעה שולחנות, ונעימות טאנגו משנות ה־50 ליוו את הארוחה. יורי היה מאושר, ישב וזימזם לעצמו. "אף פעם לא שמענו מוסיקת־רקע בשום מקום", הסביר, "זה ממש נותן לי הרגשה של לוקסוס." זה היה לוקסוס די פאתטי. היו בחדר כלוב עם כנריות, אקוואריום ובו דגים, תבליטי גבס צבוע על הקירות, תיקרה של ריבועי־עץ וציורים. השתדלו מאוד ליצור אווירת־לוקסוס. הצוות היה מורכב מארבעה אנשים, חברי ה"קואופרטיב" – איש מאחורי הדלפק, איש במיטבח ושני מגישים.

לא היה יין, ולא כל משקה אחר. לא היו מים מינרליים, רק מידבש המצויים בכל מקום. אכלנו סלט־תפוחי־אדמה עם מיונית, בשר־חזיר מצויין, שנמס ממש על הלשון, סלט־כרוב (שגם הוא מצוי תמיד בכל מיסעדה), צלחת ובה פרוסות של תפוחי־אדמה, שלוש פרוסות עגבניה, שלוש פרוסות מלפפון. המלונים אזלו, אבל היו פרוסות אבטיח ומוס־שקולד.

לפני הארוחה עמדו על השולחן, כפינוק מיוחד, קערית של בוטנים

וצלחת ובה שלושה אפרסקים. היו גם כמה פרוסות־לחם – דבר מיוחד במינו, כי במוסקווה שרר באותה עת מחסור בלחם. "האנשים חזרו מהחופשה, וזה גרם למחסור," הסביר יורי בהומור מריר. "הרי לא יכלו לדעת מראש שאנשים, שיצאו לחופשה, יחזרו ממנה. זה היה בלתי־צפוי."
 כל זה היה שיא הלוקסוס בשביל יורי והנהג שלנו. תשומת־הלב שהוקדשה במיסעדה זו לכל פרט, בתוך ים המחסור, העניקה לנו את ההרגשה שבעלי המיסעדה הם גיבורים ממש.
 המיסעדה נחשבת כיקרה, והארוחה עלתה ככום אסטרונומי של 79 רובל לארבעה אנשים – משהו כמו חמישה דולאר בשער השחור של אותם ימים.

* * *

סבו של יורי נסע לאמריקה אחרי המהפכה. בגלל זה אסרו את אמו של הסב ודנו אותה למאסר של 10 שנים "בלי חילופי־מיכתבים". כיום יודעים שפירוש הדבר היה הוצאה־להורג מיידית עלידי כיתת־יורים. אביו, פרופסור למדע, היה חבר־מיפלגה בהכרת, אך לא התעניין בפוליטיקה. אמו לא היתה מעולם חברת־המיפלגה. יורי עצמו היה, כמובן, קומוניסט, אבל בגיל 22 "התפכח" ומאז הוא מתנגד.

מדוע אין בברית־המועצות הפגנות־מזון, כמו בארצות אחרות באירופה המיזרחית. "האנשים יותר מדי עסוקים בעמידה בתורים," טען יורי. "רק פעם אחת היתה הפגנה אמיתית, כאשר חסרו סיגריות. היתה התפרעות במקום אחד, הביאו לשם מיד סיגריות, ובזה נגמר העניין." כיום מקבלת כל מישפחה חמש חפיסות־סיגריות בחודש לנפש, גם לתינוקות. "למי שמכור לסיגריות כדאי לעשות ילדים," אמר.
 למדנו הרבה מיורי – גם כשלא דיבר.

פעם, כשנסענו במטרו המפורסם של מוסקווה, ניסתה רחל לצלם בקרון שהיה, כמו תמיד, מלא וגדוש באנשים. איש סימפאטי כבן 40, לבוש בחליפה, שעמד בסבלנות סטואית כמו כולם, פנה אלינו ושאל באנגלית: "מנסים לצלם את מערכת־התחבורה הדפוקה שלנו?" רחל ענתה: "אני מצלמת את מערכת־התחבורה הטובה שלכם." האיש חייך, מופתע. לעיתים קרובות הרגשנו גם אצל יורי שהוא מתבייש במצב בארצו. כשרחל התעקשה לצלם תור ארוך או רוכלות ברחוב, היה יורי מנסה בעדינות למשוך אותנו מהמקום. היה בולט שהוא סובל. יש לו מושגים ברורים מאוד לגבי מה נאה ומה לא, איך נאה להתנהג ואיך לא.
 זה התבטא גם בשעה שביקרנו בשווקים, שבהם שולטת היוזמה הפרטית. יש בהם פיקוח ממשלתי על ההיגיינה והסדר, אך לא על המחירים. מי שאין לו זמן לעמוד שעות על גבי שעות בתור, וידו משגת לקנות את

הפרודוקטים (אגב, מילה רוסית) במחיר הגבוה פי כמה מן המחיר בחנויות הממשלתיות, קונה בשווקים אלה.

מוכרי־הבשר בשוק הם רוסים (קילו של קוטלי־חזיר עלה 20 רובל – דולאר ושליש בשוק השחור), אך כל שאר המוכרים הם "דרומיים": גרוזים, אוזבקים, ארמנים ועוד. אלה התחילו מיד להתלוצץ איתנו בצורה מאוד לא־רוסית. אוזבקי משופם, שראה שרחל מצלמת אותו, הרים סרטן חי בכל יד. גרוזי עליו "עשה פוזה", שלישי עשה תנועה מוקיונית. יורי סבל.

מוכרי־פרחים ארמני הגיש לרחל באכירות שושנה אדומה. מכיוון שיריה היו מלאות במצלמות, היא מסרה לי אותו. טיילתי בשוק כשהשושנה ביד, עד שזה נמאס לי והגשתי אותה לצעירה היפה הראשונה שנתקלתי בה – וכאלה יש במוסקווה בשפע. הצעירה היתה מופתעת מאוד.

בתוך השוק – אולם ענקי, נקי מאוד, ובו שורות ארוכות־ארוכות של דוכנים המסודרים לפי איזורים – איזור קצבים, איזור ירקות, איזור פרחים, איזור תבלינים – הציעו כמה מהמוכרים מעדות־הדרום לקנות את המצלמות של רחל, ועוד יותר את הרשמקול הקטן שהחזקתי ביד. הוא הקסים את המוסקוואים, ובכל יום קיבלתי לפחות עשר הצעות לקנותו. ("מה איכפת לך? הרי אתה יכול לקנות חדש בכל מקום בחו"ל!" אמרו בתוכחה.)

יורי לא הפסיק לסבול ולהתבייש. "כל הארמנים פושעים", אמר בזעם. "תראה איך הם מתנהגים!" בכלל, התרשמנו שהרוסי המצוי מתייחס לדרומיים כמו שאשכנזים לא־מעטים בארץ מתייחסים למיזרחיים. מחוץ לאולם־השוק, ברחבה בוצית, יש שוק־פישפשים. הנשים עומדות בשתי שורות, זו מול זו, וסחורתן בידיהן. זוג נעלי־ביית. מגפיים. בקבוק שמפו. כובעי־פרווה. צעיפים. הקהל עובר ביניהן, בצפיפות רבה, מסתכל, לפעמים קונה.

רחל התחילה לצלם את המראה הסגוני. פיתאום שמנו לב שנוצר לפנינו חלל ריק – האנשים נעלמו מאימת המצלמה. אשה צעקה: "מה יש פה לצלם? אין פה שום דבר מעניין לצלם! למה אתם מצלמים?" יורי הרגיע אותה: "הם לא מהמישטרה, סתם תיירים." הקהל נרגע. השורות הסתדרו מחדש, אבל הסתירו פנים.

פיתאום עטו על רחל שתי בחורות בלונדיות וביקשו לקנות את המיכנסיים המרופדים שלבשה מפאת הקור. הן התאכזבו כשנענו בסירוב. אשה בגיל העמידה, בעלת חזות קווקזית, ניגשה אלינו ואמרה באנגלית: "אתם מאמריקה? קחו אותי לאמריקה! My god, קחו אותי לאמריקה!" אחרי־כך ביקשה מאיתנו דולאר. נתנו לה.

יורי סבל.

מה ידע על היהדות? לא כלום. אני מנחש שלא היתה לו דיעה הכי

חיובית על היהודים, מפני שגם הם לא תמיד עומדים בתור, כמו שצריך, אלא נדחפים ומחפשים קיצורי-דרך. לא נאה.

פעם שאל אותי על התלמוד. הוא שמע שיש בספר הזה כל מיני דברים סודיים ו"sinister". למשל, פסוק האומר: "הטוב בגויים הרוג." ניסיתי להסביר לו שזה לא בדיוק כך, שזוהי פליטת-פה של עם נרדף, שהתלמוד אינו כתב-ספרים אלא ספר גדול מאוד של חוקים ודיונים, שיש בו מכל וכל. לא היה קל להסביר.

השיחה הזאת החלה, באקראי, ליד חומת-הקרמלין, מול קבר החייל האלמוני. שמחתי כשבא זוג להניח פרחים, וכך הסתיימה השיחה המביכה. עמדה שם אשה זקנה, עבת-מותן, במעיל-צמר חום ומיטפת-ראש קשורה מתחת לסנטרה, ובכתה. מפעם לפעם קינחה את עיניה במימחטת-נייר ורודה. היא חיכתה עד שהזוג המתחתן וקהל מלוויו יסתלקו, ואז ניגשה ללוח-הזיכרון, התכופה ויישרה את שורות זרי הפרחים שכיסו אותו.

ביקשנו מיורי שידובב אותה. הוא נבוך, אך הלך ושאל. היא סיפרה ששני הוריה אבדו במילחמה, שסבה וסבתה לחמו בה. אנחנו, השקועים כמובן בשואה היהודית, איננו מודעים לקורבנות העצומים שהקריב העם הרוסי, שאיבד במילחמה עשירית מבניו, כמו העם הפולני. כשנפרדנו ממנו אחרי שבועיים, אמר: "אתם הישראלים הראשונים שהיכרתי בחיי. היה לי מזל." מחמאה יפה.

* * *

את נטשה היכרנו בסמולנסק.

התלוונו לקבוצה של אנשי-עסקים שביקרו שם במיפעל-ענק, וכדי שלא נפריע למשאומתן עיסקי הציעו לנו לסייר בעיר עתיקה זו, שהתחרתה פעם עם מוסקווה על הבכורה ברוסיה. מנהל-המיפעל נירב לנו את אחת ממזכירותיו, אשה כבת 50, כמדריכה. כשראתה שאנחנו מתעניינים באמת בעיר-מולדתה היא נפתחה, ותוך כמה שעות נוצרה ידידות שנמשכה גם לאחר-מכן בחילופי-מיכתבים.

נטאשה איריגובסקה, נמוכה, "מלאה" (כך הגדירה את עצמה), דיברה גרמנית מצויינת. אך מכיוון שלמדה את השפה בבית-הספר הגבוה בסמולנסק ומקריאת ספרים ועיתונים גרמניים, השתמשה במלים קשות וארוכות, שגרמני אינו נוהג להשתמש בהן בשעת דיבור. יש לה בת אחת, כיום בת 22, שגמרה את בית-הספר הגבוה למורות.

נטאשה נולדה ב-1940, שנה לפני הפלישה הנאצית. סמולנסק שוכנת

על אִם־הדרך למוסקווה. נפוליון ניצח כאן את הצבא הרוסי, וכך גם היטלר. בשתי הפעמים ראתה סמולנסק את הפולשים בורחים מערבה, כשהצבא הרוסי המנצח דולק אחריהם. כשהייתי נער עקבתי על המפה אחרי הקרבות על עיר זו. סימניהם פזורים בכל רחבי העיר, ונרמה כאילו נפוליון והיטלר, קוטוּזוב וז'וקוב עברו כאן אך אתמול.

נטאשה דיברה על העיר באהבה כה רבה, בגאווה כה בולטת, עד שנדבקנו ממנה. לא קל היה לעמוד על עולמה הרוחני. היא השתמשה במילון הקומוניסטי הקלאסי, כדבר מובן מאליו, הזכירה מדי פעם את "המהפכה הסוציאליסטית הגדולה" וכו', אך כששאלנו אותה שאלה ישירה לגבי הדת הודתה: "אני לא דתית, אבל יש לי תחושה כלפי הדת." בקתדרלה המפוארת התנהגה בחרדת־קודש.

לפני כן סיירנו בין חומות הקרמלין של סמולנסק (ה"קרמל" הוא המיבצר שבמרכז כל עיר עתיקה, שאליו היו התושבים נמלטים כששאר חלקי העיר נכבשו בידי אויבי). החומה נבנתה בימי בוריס גורדנוב, במאה ה־16. בפנים יש פארק עירוני מיניאטורי, מטופח להפליא, ובו הכל בסיגנון עתיק: הספסלים, המעקים, המנורות. יש שבילים קטנים ומידשאות קטנות. בכל מקום יש מצבות ואנדרטות, זכר למילחמות הרבות שכאילו הפכו כולן למילחמה אחת, כמו אצלנו. בפארק יש קבר של גנרל רוסי, שמת בגבורה כה רבה עד שנפוליון ציווה על אנשיו לקבור אותו בכבוד צבאי. נכדיו הקימו לו מצבה פשוטה. אנדרטה אחרת מנציחה את שלושת המצביאים הגדולים שלחמו בנפוליון.

אך יותר מכל משכה את תשומת־ליבנו אנדרטה מיוחדת במינה: סלע ענקי שבראשו מגונן עיט על קינו, בעוד שחייל רומאי מנסה לטפס למעלה כדי להרוס את הקן. העיט הוא הצבא הרוסי המגן על המולדת, הרומאי מסמל את הצרפתים. למטה כתובת: "סמולנסק 1812, המולדת אסירת־התורה". ליד כל המצבות – פסלו של קוטוּזוב, קבר החייל האלמוני, האנדרטות ללוחמי 1812 ו־1941 – מונחים פרחים רעננים. (ערב בואנו לסמולנסק פגשנו במוסקווה עסקן עירוני. כשסיפרתי לו על כוונתנו לנסוע לשם, התלוצץ: "סמולנסק? שם הם מקווים עכשיו שהצרפתים יחזרו ויכבשו אותם!")

את האנדרטה המרגשת ביותר ראינו עוד בדרך ממוסקבה. זהו פסל של נערה יפהפיה בשם זואה, שהיתה (כמוני) בת 18 בעת הפלישה הנאצית לארצה. היא היתה מנהיגה של קבוצת פרטיזנים, מאותם שפעלו ביערות הענקיים המשתרעים לאורך כל הדרך ממוסקווה לסמולנסק. הנאצים לכדו אותה, העבירו אותה ערומה בכפר הסמוך, בקור הנורא של החורף. היא היתה כבר קפואה כשלקחו אותה אל הכביש ותלו אותה. עכשיו היא משקיפה על שדה גרוטאות של שלדי מכוניות.

בסמולנסק, כמו בלנינגראד ובמקומות אחרים ברוסיה, ראינו שהדגלים מעל לבנייני-הציבור אינם דגלי ברית-המועצות, אלא דגלי רוסיה הסובייטית – סמל למאבקו של בוריס ילצין במיכאיל גורבאצ'וב. כששאלנו את נטאשה על כך היה בולט שאין לה חשק לדבר על כך. נדמה כי נאמנותה העיקרית נתונה לעיר.

פטריוטיזם עירוני זה לא היה מיוחד לה בלבד. נתקלנו בו גם אצל אנשים אחרים שדיברנו איתם בסמולנסק – מהנדסי המיפעל שבו ביקרנו, סתם אנשים ברחוב. אהבה וגאווה בעיר, בכל בית בה, בכל אבן. במרכז העיר יש לכל בית היסטוריה, ונטאשה – שאינה מדריכה מיקצועית – ידעה לספר על כל אחד מהם. מתי נבנה, למה שימש לפני "המהפכה הסוציאליסטית הגדולה", למה הוא משמש עכשיו.

נדמה שאהבתה הגדולה ביותר שמורה ל"רום", הקתדרלה המפוארת שבנייתה נמשכה 100 שנה והסתיימה בראשית המאה ה-18. כמו בכנסיות מוסקוה וזאגורסק, הקירות מכוסים ביצירות-אמנות בגובה של כמה קומות. האנשים השתחוו וכרעו חליפות. אמונה שורשית, פשוטה, פרימיטיבית וחזקה. ראינו קבוצה של צעירים וצעירות, כולם לבושים בג'ינס, כננסים לאולמ'תפילה צרדי, כשכל אחד מהם מדליק נר.

שמענו שיש בסמולנסק תנועה ידועה הקוראת ליהודים להסתלק מרוסיה. היה קצת מוזר לחשוב על כך בכנסיה, שכל קירותיה מכוסים בציורים של ישוע ותלמידיו, יהודים בני הגליל.

נטאשה התעניינה מאוד בישראל. כשהזכרנו פסוק מהתנ"ך, התברר שלא קראה את הספר מעולם. אבל עכשיו, אמרה, מתחילים להדפיס את התנ"ך בכמויות גדולות וימכרו אותו בחנויות. היא בוודאי תקרא. כל זה מפי אשה שלפי אוצר-המלים שלה היתה בוודאי קומוניסטית אדוקה, ושאוּלי היא עדיין כזאת.

ברחבה לפני ה"רום" ניסתה רחל לצלם. בכושקה במיטפתח-ראש התחילה לצעוק עליה ברוסית ואיימה עליה במטאטא ארוך. אין מצלמים במקום קדוש כזה.

הפרידה מנטאשה היתה ממש מעציבה. אמרנו שלום והתנשקנו, ואמרנו עוד פעם שלום ושוב התנשקנו, וכך חוזר חלילה פעם ועוד פעם. בסוף נתנו לה למוכרת שרשרת שהבאנו מהארץ, והיא קראה: "אוי, אין לי מה לתת לכם!"

"נתת לנו מתנה נהדרת", ניחמה אותה רחל, "נתת לנו את סמולנסק." וזה היה נכון.

סמולנסקאי מסוג אחר לגמרי היה מנכ"ל המיפעל שבו ביקרנו – בית־חרושת ענקי, המעסיק 3000 פועלים.

לולא תמונתו של לנין על קיר לישכתו, כקישוט יחידי, יכולנו לחשוב שנכנסנו בטעות למישרד של מנכ"ל אמריקאי. ראינו איש נמרץ, בלי חכמות, שגם תוך כדי שיחה איתנו נתן פקודות קצרות וחותרות לעוזרו שפנו אליו בשאלות. על שולחנו עמד מחשב, ומשיחתנו למדנו שהוא בקי היטב במתרחש במיקצועו בכל העולם, וגם בישראל.

סיור קצר במיפעל – אחד הגדולים מסוגו בעולם – הפריך את הסיפורים על הברדק הרוסי. המיפעל נראה, לפחות להדיוט כמוני, כבית־חרושת יעיל ביותר. מלבד קול המכונות לא נשמע בו רעש. העובדים, בחלוקים לבנים נקיים, ישבו שקועים בעבודתם, כשאוזניות על ראשיהם והם מקשיבים למוסיקה. המיפעל מקיים משק חקלאי גדול מחוץ לעיר, המספק את המזון הדרוש לעובדים. חדר־האוכל במיפעל הוא אולם ענקי, שגם בו היה שקט ומסודר.

יתכן שלא היה זה מיפעל טיפוסי, למרות שביקרנו בו לגמרי במיקרה, ואיש לא התכוון להביא אותנו לשם. (הקבוצה שנלווינו אליה באה כדי לנהל משאזומתן עיסקי.) סמולנסק היא מרכז תעשייתי גדול, ומסביב היו עשרות בתי־חרושת ענקיים אחרים. היה נדמה שעל כולם מתנוססים שמו ותמונתו של לנין. לפני כל מיפעל טבלת־כבוד, ועליה שמותיהם של עובדים מצטיינים.

בסוף הביקור אצל המנכ"ל ה"אמריקאי" חזרנו בכל זאת לאמא־רוסיה. המנכ"ל ערך בחדר־האוכל הפרטי שלו מסיבה מאולתרת לאורחיו. השולחן היה עמוס בכל טוב – סוגים שונים של בשר וירקות, קאוויאר, לחם טעים, ממתקים. הוודקה זרמה כמים, וכך גם הנאומים של המארחים והאורחים. בסוף הארוחה היו כולם ידידים של כולם, דובר על הידידות בין ברית־המועצות וישראל, והלבבות התרחבו כפי שהם יכולים להתרחב רק בארץ זו.

* * *

גם בביקורנו האחרון במוסקווה היה לנו מתרגם בשם יורי. קראנו לו בינינו יורי-2, להבדיל מקודמו.

יורי-2 היה שונה בכל מיורי-1. בעוד שיורי-1 הוא גבה־קומה, רוסי גזעי, מומחה לאמנות ואסתטיקן, שריחף קצת בעננים, יורי-2 הוא נמוך־קומה ("בגלל זה שלחו אותי לחיל־השיריון"), בן־תערוכת, אדם גשמי ומעשי מאוד.

יורי-2 הפתיע אותנו כבר ברגע שקיבל את פנינו בנמל־התעופה. הוא פנה אלינו בעברית צחה, ישראלית, בלי מיבטא זר. את פניי הכיר, כך

הסביר, מפני שקרא במשך שנים את המדור שלי ב"העולם הזה", שבראשו התנוסת תצלומי. היה קשה לנו לעכל שלמד עברית באוניברסיטה במוסקווה.

מדוע עברית דווקא? אחרי שגמר את שרותו הצבאי כמפקד-טנק, התקבל לאוניברסיטה. בגלל ציוניו הגבוהים, 5 בכל המיקצועות – ברוסיה, 5 הוא הציון הגבוה ביותר – ניתן לו לבחור בין יפאנית לעברית. מכיוון שעל השפה היפאנית היו קופצים רבים, בחר בעברית.

הפרופסור שלו היה יהודי, שידע ללמד את השפה בצורה לא-שיגריתית – תוך לימוד ההווי הישראלי, הצגת מחזות, קריאת עיתונים, הקשבה ל"קול ישראל" וסיפור בדיחות. (לדוגמה: אוניה רוסית באה לארץ. פועלי-הנמל בחיפה שמעו את הקצינים מקללים ברוסית ואמרו: "אוש, הרוסים האלה כבר הספיקו ללמוד עברית!")

יתכן שבחירת השפה היתה מושפעת גם ממוצאו של יורי-2. למרות שמו האוקראיני – קוסטנקו – אביו הוא רוסי, וכך הוא מוגדר בסעיף האום גם בדרכונו. "יש לי גם קצת רם צועני", ציין יורי. אמו, לעומת זאת, היא יהודיה אוקראינית, המוגדרת בדרכונה כ"עבריה".

יורי אינו יודע אידיש, וגם אמו ידעה רק כמה מילים בשפה זו. למשל: "גיט יונטב", "גיט שאבעס", ובעיקר "תוחס". (כמו במישפט: "תיכף תקבל מכות בתוחס!") לפני החגים (הרוסיים) היה אביו קונה דגים בשוק, והאם היתה מכינה "געפילטע פיש". זה נחשב כמאכל הכי מכובד בבית. בפסח היו קונים מצות, וגם בשאר ימות השנה היו אוכלים מהן. אבל זה לא היה קשור אצלם באיזשהו פולחן דתי. הם ידעו רק שזה בא איכשהו מהתנ"ך. הם לא קיבלו בבית שום חינוך דתי. אבל ההורים האיצו בו ובאחיו להצטיין בלימודים (דבר שנראה לו כתכונה יהודית), והם באמת הצטיינו.

"תמיד ידעתי שאני חצי רוסי וחצי יהודי", אמר. "תמיד קינאתי בילדים שגם האבא וגם האמא שלהם היו יהודים. חשבתי שהם אנשים שלמים, ואני חצי-חצי."

"מה אתה, לפי תחושתך?" שאלתי. "רוסי? יהודי? סתם בן-אדם?" הוא התקשה להשיב. שאלתי שאלה אחרת: "כשיש מישחק כדורגל בין רוסיה ובין – נגיד – אנגליה, האם אתה שמח כשהרוסים מנצחים?" הוא חשב על כך ואמר: "כן, זה נכון, אני שמח". משמע, ההזדהות היסודית שלו היא בכל זאת רוסית.

למרות שהכל ידעו שהוא חצי-יהודי, מעולם לא שמע בבית-הספר איזושהי הערה או קללה. להיפך, מכיוון שהיה תלמיד מצטיין, השתדלו הכל להעתיק ממנו.

עבודתו העיקרית של יורי היא במכון לעיונים מיוזרחיים, אבל הוא גם מלמד בקורס לעברית, בעיקר יהודים הרוצים לעלות ארצה. לפעמים הוא גם לוקח חופשה כדי ללוות מישלחות מישראל – אנשי-הסדרות,

משוררים וכיוצא באלה. הוא גם מתרגם שירים עבריים לרוסית. אחת התלמידות בקורס לעברית היתה יהודיה גרושה, ש"שיחקה איתי בעיניים", כפי שניסח זאת. כשהוציא בהפסקה פרוסת־לחם, שאלה: "מה, אשתך לא מכינה לך אוכל כמו שצריך?" הוא אמר לה שאין לו אשה. הם שוחחו, הוא הזמין אותה לארוחה – ובסופו של דבר התחתנו.

כשקבענו פגישה עם יוסף קובזון, הזמר המפורסם, ביקשה אשתו של יורי להיות נוכחת. כך היכרנו אותה – אשה אימהית, שחורת־שיער ושחורת־עיניים, נעימה וביישנית, שהתנהגה בצניעות רבה, התעקשה לשבת ליד שולחן סמוך ולא התערבה בשיחה.

האשה, שהיתה נשואה בעבר ליהודי, היא אם לילד. כששאלתי את יורי אם הוא נתקל אי־פעם בחייו בתופעה אנטישמית, השיב שזה קרה רק פעם אחת: הילד חזר הביתה בוכה, מפני שאחדים מהילדים האחרים קראו לו "ז'יד". ברוסית זוהי מילת־גנאי, כי ההגדרה הרשמית של יהודי היא "אבריי" (עברי).

יורי-2 הוא אדם שקט, המצטיין בסבלנות הרוסית והנוהג תמיד על פי הכללים המקובלים. רק בהזדמנות אחת ראינו אותו כועס – וגם אז לא ביטא זאת במלים, והיינו צריכים לנחש זאת על פי הבעתו.

רחל השתוקקה מאוד לבקר בתיאטרון "בולשוי", אך לא היו לנו ערבים פנויים. רק ביום האחרון שלנו במוסקווה היה לנו פנאי.

כבר בימים שלפני כן, כשעברנו בכיכר האדומה, ניגש אלינו בחור צעיר והציע לנו כרטיסים ל"בולשוי", כשם שאחרים הציעו "מיליטארי ווטש" (שעון צבאי), מטבעות וסיכות־סמלים. הוא דרש 10 דולאר לכרטיס – פי עשרה ממחירים הרשמיים. בכל פעם הסביר לנו יורי שהכרטיסים הם למקומות לא־טובים, ושלא כדאי לקנות.

באותו יום אחרון ניגש אלינו הבחור שוב – הוא כבר הכיר אותנו, ואנחנו הכרנו אותו – והציע לנו שוב כרטיסים ב־10 דולר. המקומות המסומנים בהם היו טובים, וזאת היתה ההזדמנות האחרונה. רחל ביקשה לקנות. שילמנו 20 דולאר – ממש הון־עתק בכרית־המועצות.

המשכנו בדרכנו, והרגשנו שיריי-2 ממעט לדבר, מחמיץ פנים וכל־כולו אומר הסתייגות. לבסוף שאלנו אותו ישירות: "אתה כועס?" תחילה הכחיש, אך בסוף התפרץ: "20 דולאר זה משכורת של חודשיים!" הסברנו לו שזה הערב האחרון שלנו, שאולי לא תהיה לנו הזדמנות אחרת, שה"בולשוי" הוא משהו מיוחד בשבילנו, וכו' וכו'. זה לא עזר.

עד הרגע האחרון לא היינו בטוחים אם הכרטיסים הם אכן אמיתיים. ספסר־כרטיסים אלמוני אינו כתובת טובה. התאריך של יום ההצגה היה רשום על הכרטיס בחותמת־גומי בלבד. חוץ מזה אמרו לנו קודם לכן במישרד־כרטיסים רשמי שההצגה של היום היא "הצגה סגורה" – כלומר, היא מכורה כולה לוועד־עובדים.

היינו מוכנים לכך שהסדרנים ב"בולשוי" יגרשו אותנו. הקדמנו לבוא לבניין התיאטרון. הסדרנים הכניסו אותנו בלי בעיות. ספסרי-הכרטיסים היה בחור יקר אך ישר.

מכיוון שלא אכלנו קודם לכן, חיפשנו בתיאטרון מיזנון, וגילינו שאיננו היחידים. המיזנון הגדול, ובו שלושה דוכני-מכירה גדולים, היה מלא לגמרי. כל דוכן הציע שמפניה, יין, קפה, תה, פפסי-קולה, דברי-מאפה וסנדוויצ'ים עם פרוסת-ביצה וקמצוץ קאוויאר במרכזו, או נקניקס-אלאמי. במוסקווה אין הרבה מקומות שבהם אפשר לאכול ולשתות, ובא-התיאטרון ניצלו את ההזדמנות כדי לסעוד את ליבם לפני ההצגה. בעמידה, כמובן.

מקומותינו היו בשורה שניה של תא, ביציע הראשון. מעלינו היו עוד שלושה יציעים, שהתמלאו לגמרי. בתא הממלכתי, שבו מארח גורבאצ'וב את אורחיו הממלכתיים, ישבו הפעם כמה יפאנים תחומיי-פנים, שנראו כבעלי חברות-ענק. האולם למטה היה ריק – ורק ברגע האחרון התמלא לפתע. נראה שאכן נקנו הכרטיסים באולם על-ידי העובדים של מיפעל, שבאו ביחד, כנראה מחוץ לעיר, אולי באוטובוסים.

את התיאטרון המפואר הזה ראינו הרבה פעמים בטלוויזיה – ובכל זאת, הוא מרשים עוד יותר כשרואים אותו מבפנים. כולו זהב וקטיפת-ארגמן. הקהל, לעומת זאת, לא התלבש לכבוד ההצגה. רק גברים מעטים לבשו חליפות וענדרו עניבות, ורק נשים מעטות לבשו שמלות-ערב, כאילו ביקור ב"בולשוי" הוא דבר שבשיגרה. ואכן, הכרטיסים – כמו כל דבר-תרבות בברית-המועצות – הם כלי-כך זולים, עד שחובבי-אמנות יכול לספק את תאוותו בתחום אמצעיו. מי שרגיל לכך בוודאי יתקשה להסתגל למציאות הישראלית.

ההצגה – באלט המבוסס על "רוב מהומה על לא מאומה" של שקספיר – היתה נפלאה. כשעלו בסוף ההצגה שתי סדרניות כבדות-גוף על הבימה כדי להגיש פרחים לרקדניות, שריחפו במשך שעתיים על הבימה, היה מוזר לראות נשים הולכות על רגליהן.

בצאתנו מהתיאטרון, בשעה 9, עדיין היה אור בחוץ. פיתאום שם מישוה יד כבדה על כתפי. הסתובבתי וראיתי את ראובן חזק, לשעבר המישנה לראש השב"כ, אחד מהשלושה שעזרו לפוצץ את פרשת האוטובוס. "אתה רואה, גם במוסקווה עוקבים אחריך," צחק.

אחרי-כך בא יורי לקחת אותנו לנמל-התעופה. למראה התלהבותנו מההצגה הוא סלח לנו על הביבוז.

במהלך ביקורנו האחרון במוסקווה נאלצנו לעבור ממלון למלון. המלון הראשון – "בלגראד 1" – נסגר לצורך "שיפוצים", ורוב עובדיו פוטרו. הוא יעבור לבעלות משותפת, סובייטית־שווייצית. ראינו את העובדות והעובדים, בחלוקיהם, מרוכזים ברחבה שליד המעלית, כשמנהל־עבודה מפרט להם את סידרי הפיטורין, ופני כולם נפולים.

במלון השני, "בלגראד 2", מעבר לרחוב, קיים עדיין המוסד ששמו מנהלת־קומה: אשה האחראית לקומה שלמה, המפקחת על האורחים, מקבלת את תלונותיהם וגם מכינה להם תה.

במלון הקודם היה לנו חדר יפה ומרווח ובו – ממש לוקסוס – מקרר. אלא שהמקרר לא פעל, והכסא שעמד לידו עמד שם רק כדי להצמיד אליו את הדלת שלו שיצאה מציריה. השתמשנו במקרר כדי להניח עליו מיוודה.

במלון השני היה לנו מזל. מנהלת־הקומה, בלונדית נאה כבת 35 בשם תמרה, חייכנית ושופעת־ידידות, דיברה גם קצת גרמנית. כל אלה הן תכונות נדירות מאוד אצל עובדות בית־מלון במוסקווה.

כשבדקנו את המקום החדש גילינו שמיתקן־האיוורור בחדר־האמבטיה אינו פועל. מכיוון שאין בחדר חלון, עמד בו ריח רע.

שלחנו את יורי אל תמרה היפה, כדי לשאול איך להפעיל את האיוורור.

"תגיד לי, אתה לא רוסי?" שאלה האשה.

"בטח שאני רוסי," השיב יורי.

"אז מה אתה בא עם שאלות טיפשיות?"

* * *

אביו של יורי הוא נכה מילחמת־העולם השנייה. הוא יצא לפנסיה מוקדמת ומקבל 200 רובל לחודש – כמחצית משכורת רגילה ברוסיה. באביב 1991 זה היווה בשער השוק השחור 7 (שיבעה) דולאר.

הוא מסתדר, איכשהו. הוא גר בכפר, יש לו חלקת־אדמה קטנה, ושם הוא מגדל את הירקות הדרושים לו. לפני חגים הוא מקבל, אחרי עמידה בתור ארוך, חבילה מהממשלה: קילו אפונה, כמה קופסאות שימורים, קופסת תה או קפה נמס.

לא מכבר פורסם באחד מעיתוני־מוסקווה מיכתב למערכת. נכה מילחמה סיפר שהמועצה המקומית הציעה לנכים לבוא ולקבל חבילות־מזון שהגיעו מגרמניה. הוא סירב.

"פרצתי בככי," כתב הנכה. "אנחנו, המנצחים, נזקקים עכשיו לחבילות־מזון מהמנוצחים!"

דף יומן

13 בספטמבר, 1990. ויאזמה.

בדרך הארוכה בחזרה מסמולנסק למוסקווה – מרחק של 400 קילומטרים. מסביב חושך מוחלט. פה ושם מנצנצים מרחוק אורות. אנחנו רעבים. אנחנו נוסעים עם מישלחת מיסחרית ישראלית, 10 איש, באוטובוס מפואר מתוצרת גרמניה, שבו יש מיטבחון, שרותים ותא קטן עם מיטה מתקפלת. שני הנהגים – איש קטן ומנוסה וצעיר חסון – מתחלפים ביניהם כל כמה שעות בנהיגה ובהכנת תה. אבל את מלאי הנקניקים והמזון גמרנו כבר בבוקר, בדרך לסמולנסק. לפקיד הסובייטי הבכיר המלווה אותנו יש רעיון מבריק: אנחנו נמצאים בקירבת העיירה ויאזמה. אולי כדאי לסטות מן הדרך ולהיכנס לשם כדי לאכול ארוחת-ערב. השם מעורר בי אסוסיאציות למילחמות נפוליון והיטלר.

הרעיון הוא חריג, כי אסור בברית-המועצות לסטות מן הדרך הקבועה, ולמקומות כמו ויאזמה אין כניסה לתיירים. יתכן שבני-העיר לא ראו מעולם תייר זר.

האוטובוס עוצר ליד נקודת-מישטרה קטנה על הכביש הראשי, בכניסה לעיר. הפקיד הבכיר מנהל שיחה ארוכה. אני רואה שכמה קופסות "מארלבורו" שלנו מחליפות ידיים.

כבר 9 בערב, ואנחנו עוברים בין בתים הנראים כאילו כל הדיירים הלכו כבר לישון. לא רואים אנשים ברחוב. יורד גשם, לצידי הדרך יש הרבה בוץ. עוצרים ליד ה"רסטורציה" (המיסעדה) הראשונה. הפקיד הבכיר נכנס. מחכים. הנה הוא יוצא. אכזבה. אמרו שלא יכולים לתת לנו ארוחה, מפני שאין לחם. ואם אי-אפשר להגיש ארוחה כמו שצריך, לא רוצים להגיש. נוסעים למיסעדה השניה בעיר. יש! התשובה חיובית. עולים לקומה השניה, לאולם גדול שכולו ריק מאדם. יושבים ליד שולחן ארוך, מכוסה במפה משובצת. המיסעדה נכנסת להילוך גבוה. האנשים, שאף פעם לא שירתו, כנראה, זרים, ובוודאי לא ישראלים, יוצאים ממש מגדרם. אחד מחברי הקבוצה שלנו, דובר רוסית, נכנס למיטבח ומספר ששוררת שם התרגשות ממש. "זוהי תכונה רוסית", הוא אומר, "כשיש זרים, צריכים להראות את הצד הכי טוב, להראות להם שהכל בסדר. לא לבייש את רוסיה."

מאלתרים ארוחה יפה – רגל קרושה כמנה ראשונה, נתחים שונים של בשר חזיר וכרוב כמנה שניה, טעימה מאוד, בירה (בעלת תכולת-אלכוהול נמוכה) ותה. לשני אוכלי-כשר בקבוצה נותנים גבינה צהובה וביצה. בגמר הארוחה, פרידה רוסית נרגשת. אוספים מהכיסים מתנות קטנות שהבאנו מהארץ, נותנים לעובדי המיסעדה, והם שוטפים אותנו ממש בברכות חמות, הנשמעות כאילו הן באות ממעמקי-הילב. שלום, ויאזמה.

פגישה בקרמלין וקשת בענן

שאלתי את סרגיי גריגורייב כמה זמן דרוש לשיקום הכלכלה הסובייטית. הוא ענה במשל.
"הסבא שלי, שהיה זמן־מה שר־החינוך אצל סטאלין, נהג להרצות לפני טירוני הצבא האדום.
"פעם שאל אותו אחד הטירונים: 'כמה אוניברסיטות צריך אדם לעבור כדי שיהיה משכיל כמוך?'
"שלוש', היתה התשובה.
"איזה שלוש? רצה הטירון לדעת.
"אחת של סבו, אחת של אביו ואחת שלו עצמו', השיב סבי.
"זוהי גם התשובה לשאלה שלך. כדי להגיע לכלכלה נורמלית דרושים לנו שלושה דורות. זה לא רק עניין כלכלי. זהו גם עניין של מנטליות."
אי־אפשר לבטל בן־לילה את המנטליות שהשתרשה בברית־המועצות במשך 70 שנות המישטר הקומוניסטי.
"העם שלנו נוטה לתרופות־פלא", התלונן. "זה מפחיד אותי מאוד. פעם, בימי הצאר, האמינו שאלוהים יפתור במכה אחת את כל הבעיות. אחר־כך באה המהפכה, והבולשביקים האמינו שיש להם תרופת־פלא שתהפוך את כולם למאושרים בן־לילה. כשזה לא הלך, הם ניסו לעשות את זה בכוח. עכשיו יש תרופת־פלא חדשה: כלכלת־השוק. מאמינים שאם רק ינהיגו כאן כלכלה של free market, הכל יבוא על מקומו צ'יק־צ'ק. כשנוכחים לדעת שזה לא כלי־כך פשוט, יש אכזבה נוראה. זה מסוכן מאוד." market במקום Marx.

* * *

התייצבנו בשעה 10 בשער של מיגדל־ספאסקי. מבין 20 המיגדלים של הקרמלין, מיגדל זה הוא המרשים ביותר. הוא מתנשא לגובה 70 מטר, ונושא את השעון ההיסטורי המבשר בכל רבע שעה את הזמן לכל הרוסים. במאה ה־19 נדרשו כל העוברים בו להסיר את כובעיהם.
עד כה ראינו מיגדל זה, מול הקניון "גום" בכיכר האדומה, רק מרחוק.

לסתם בנייתמותה אין גישה אליו. חיילים שומרים עליו, ומדי פעם מזנקת מתוכו או נכנסת אליו מכונית שחורה גדולה, שצורתה מעידה עליה שהיא שייכת לקומוניסט בכיר. גם שלישיית חיילי-הראווה, שהטילה אימה כה רבה על חיים יבין, יוצאת משער זה בדרכה אל המאוזולאום הסמוך של לנין.

היינו שלושה – רחל, אני ויורי, שאמור היה לתרגם. "דרכונים", ציווה חייל. הגשתי את שני דרכונינו, ויורי ניסה להגיש את התעודה שלו. החייל אף לא הסתכל בו. "אתה תישאר בחוץ", פסק קצרות. מכיוון ש"בחוץ" אין כלום מלבד אבני-הריצוף של הכיכר האדומה הענקית, נשאר יורי המיסכן עומד שם במשך שעתיים.

בתוך חלל השער המתין לנו צעיר כבן 24, גבוה מאוד, רזה מאוד, בעל הבעת-פנים רישמית מאוד. הוא הצביע על המצלמות ופסק: "נו!" הוא לבש חליפה שחורה חמורה. אבל כשהלכנו אחריו רמזה לי רחל להסתכל למטה: בין המכנסיים השחורים והנעליים השחורות ניצבצבו גרביים אדומים לוהטים.

נראה שהצעיר לא ידע שפה מלבד רוסית, והוא רמז לנו בתנועת-יד לבוא בעיקבותיו. חלפנו בדומיה גמורה על פני הבניין הגדול של נשיאות הסובייט העליון, והגענו לבניין הצהוב המבצבץ מעל לחומת הקרמלין מאחורי המאוזולאום של לנין.

בדרך עברנו על פני מוזמנים אחרים, שלוו גם הם על-ידי צעירים חמורייסבר ולבושים בקפידה. בכל פעם הושיט המלווה שלנו את ידו ולחץ בדומיה, תוך כדי הליכה, את ידי עמיתו, קצת כמו במירוץ-שליחים. מרחוק ראינו את שיירות התיירים, הנכנסים דרך שער-השילוש-הקדוש והמשתאים מול הכנסיות של הקרמלין, התותח הענקי והפעמון הבקוע העומד על הארץ.

הארמון העתיק שהגענו אליו הוא קודש-הקדשים – מישכן הנשיא מיכאיל גורבאצ'וב. עלינו במדרגות העגולות לקומה השניה, עברנו במיסדרונות ארוכים והוכנסנו על-ידי המלווה השתקן, שעדיין לא אמר אף מילה אחת, לאחד החדרים.

אחרי פתיחה זו ציפינו לקבלת-פנים רישמית על-ידי פקיד מכופתר. אולם סרגיי גריגורייב, עוזרו של דובר הנשיא, הוא בדיוק ההפך. הוא נראה כמנהל אמריקאי: גבר גדול, בעל עיניים כחולות מאוד, חייכניות, פנים עגולות ושפם בלונדי, לבוש חולצה בעלת שרוולים קצרים ועניבה, וכולו שופע ירדות.

כשראיתי את לבושו של המארח, הסרתי את המיקטורן. היה חם בחדר. בקרמלין אין מיוזג-אוויר.

"טוב שאתה עושה כך", חייך המארח, "אחרת הייתי גם אני צריך ללבוש

מיקטורין". הוא הושיב אותנו על ספה נוחה וישב לידנו על כורסה, הרחק משולחן העבודה שלו.

אחרי הקדמה כליכך בלתי־פורמלית היה קל להיכנס לשיחה. הדובר שוחח איתנו בפתיחות מדהימה, סיפר בדיחות על המישטר, ניתח את התהליכים הפנימיים של השילטון בגילוי־לב גמור. מסופקני אם דובר הנשיא בוש היה מדבר איתנו כך.

במרוצת השיחה ליקטנו פרטים על עברו. גריגורייב, כך התברר, הוא בן 34, אף שנראה קצת יותר מבוגר. סבו מצד האב, שהיה עיתונאי, הוצא להורג על־ידי סטאלין, ואביו גדל בשנות הטיהורים הגדולים ככנו של "אוייבי־העם". גם אס־אביו סבלה מרדיפות.

למזלו של סרגיי היה סבו השני, אבי־אמו, שונה לגמרי. הוא היה בולשביק ותיק, איש חשוב עוד בימי לנין, שהמשיך ותפס מקום בכיר גם בימי סטאלין. "הוא היה האדם היחיד בקירבת סטאלין שהעז לשמור על מינהגיו ולהחזיק בביתו רבי־משרתים בסיגנון אנגלי", חייך הדובר. הוא לא הסתיר שהקאריירה המיפלגתית והממשלתית שלו, כחצי־יהודי וכנכדו של אדם שהוצא להורג, היתה אפשרית רק תודות לזכויותיו של סב זה.

סרגיי גדל כקומוניסט טוב, התקבל לעבודה במחלקת קשרי־החוץ של המיפלגה הקומוניסטית ובא במגע עם אנשי־המערב, ובמיוחד עם אמריקאים, שביקרו בכרית־המועצות. היו אלה אנשי־שמאל, אנשים פרוגרסיביים, לא דווקא קומוניסטים, והוא מתלוצץ כיום בטוב־לב על עיוורונם הגמור בכואם לכרית־המועצות, בעיצומו של עידן הרודנות.

שאלתי אותו לפשר התעלומה שהטרידה אותי תמיד: איך זה קרה שכל האנשים הטובים האלה, אידיאליסטים בעל־ערכים, מהם אנשים חכמים ופיקחים, לא ראו את המתרחש ברוסיה, את הזוועות, את הטרור, את חוסר־היעילות, את העוני?

"כשהם כאו הנה הם הרכיבו משקפיים ורודים", אמר. "זהו טבע־אנוש. אדם רוצה להאמין שיש בעולם מקום טוב מן המקום שבו הוא חי." אולי זה נכון גם לגבי יהודים הבאים לביקור בארץ. "לכן נפלו קורבן לטכסיסים המטופשים של התעמולה הסובייטית."

אבל גם מהאמריקאים הנאיביים האלה ספג סרגיי מושגים מערביים. כתוקף תפקידו טייל בארצות זרות, קרא ספרים שלא היו מצויים בבית, הכיר אנשים, ולא־ט־לאט גברו ספקותיו לגבי המישטר הסובייטי.

הדבר מאשר כלל שהשתכנעתי בו יותר ויותר במהלך סיוריני במיזרח אירופה: מישטר טוטאליטרי יכול להתקיים רק במצב של בידוד גמור. מבחינה זו צדקו סטאלין והיטלר. רק הניתוק המוחלט של כל קשר עם העולם החיצון יכול לקיים מישטר כזה.

הזעזוע הראשון עבר על סרגיי עוד בימי דיכוי "האביב של פראג"

ב־1969, כשהיה נער בן 11 וחצי. "הרגשנו שקורה משהו נורא. גם המבוגרים הרגישו כך. כמוכן, הסבא הקומוניסטי שלי אמר לנו את אותם הדברים שאומר עכשיו האידיוט הזה, הגנרל מאקאשוב (שהיה מועמד לנשיאות רוסיה): ששיחררנו את ארצות אירופה המרכזית מן הנאצים, ולכן אנחנו צריכים להיות שם. זאת שטות. אם אתה עושה משהו טוב בשביל ידיד, זה לא מקנה לך את הזכות לחיות בביתו. אבל זוהי המנטליות שלהם. כך חשב גם סבי המנוח."

בדיעבד ברור שדיכוי האביב של פראג גרם לשבר שלא ניתן לאיחוי — לא רק בקרב חסידי ברית-המועצות במערב, אלא גם בברית-המועצות עצמה. הוא היה אחד מסימני-הדרך של המאה.

בעוד שהיה נדמה שנותרה לגריגורייב מידה של כבוד ולסבו ולבני דורו, הבולשביקים המקוריים, יש לו רק בוז לדור הקומוניסטי שבא אחריו, דורם של אנשים כמו ראש-הממשלה לשעבר, ניקולאי ריז'קוב.

"הם ציניקאים. הם לא מאמינים בשום דבר. הם משחקים מישחקים. אני לא מאמין בכנותם. הם מטיפים לעיקרי-האמונה הקומוניסטיים מפני שאלה עוזרים להם להישאר בשילטון. אבל בבית, כשאיש אינו מקשיב, הם מספרים לך בדיחות על הקומוניזם."

הפקיד הסובייטי הבכיר התרווח בכורסתו וסיפר לנו על חווייה שחוה כפקיד צעיר במחלקה לקישרי-חוץ של המיפלגה הקומוניסטית הסובייטית. הוא ביקר אז בביתו של אחד ממנהיגי הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית. אחרי שהגרמני הסתכל ימינה ושמאלה, כדי לוודא שאיש אינו מקשיב, סיפר לאורחו הרוסי בדיחה:

מעשה בגרמני מערבי וגרמני מיזרחי שנפגשו באקראי בחנות "בריווקה" במוסקווה. בחנות זו, המלאה בכל טוב, אפשר לקנות רק במטבע קשה.

שניהם מילאו את עגלות-הקניה שלהם. כשהגיעו לקופה שילם הגרמני המערבי במארקים מערביים. המיזרחי רצה לשלם במארקים מיזרחיים, אבל הקופאית סירבה לקבל אותם. היא הורתה לו להחזיר את הסחורה למדפים.

"הרשה לי לשלם בשבילך," אמר המערבי למיזרחי, וכך עשה. "אני לא מבין!" התלונן הגרמני המיזרחי. "מדוע יש לכם כסף טוב, ולנו אין?"

"אנחנו התחלקנו איתכם ביצירות קארל מארכס," הסביר לו המערבי. "אנחנו לקחנו את 'הקאפיטל', והשארנו לכם את 'המאניפסט הקומוניסטי'."

יתכן שריז'קוב הוא אכן דוגמה טובה לדור זה של קארייריסטים ציניים. שמענו עליו רכילות, המתהלכת ברחוב. בשעתו הודה על-ידי גורבאצ'וב, מפני שלא ביצע את הרפורמות הדרושות. אבל הוא דיבר על הצורך

ברפורמות. ההרחה הוסוותה כהתפטרות מטעמי בריאות. נאמר שהוא חולה אנוש, ועל סמך טענה זו השיג גורבאצ'וב עבורו פנסיה מפליגה ובית ממשלתי לכל החיים. פיתאום התייצב בבחירות נגד ילצין והתברר שהוא בריא לגמרי, ושהוא גם נגד כל הרפורמות. הוא היה מועמד הימין הקומוניסטי לתפקיד נשיא רוסיה, והוכה על-ידי ילצין שוק על ירך.

* * *

כדי להבין את מדיניות-החוץ של מדינה צריכים לעמוד קודם כל על מדיניות-הפנים שלה. "אם אתה רוצה להבין מדוע התנהגה אנגליה בטיפשות כזאת כלפי מילחמת-השיחרור האמריקאית," אמר לי פעם יעקוב הרצוג, אחיו המנוח של נשיא-המדינה, "לך ובדוק מה שמעו חברי הפרלמנט הבריטי כשביקרו באיזורי-הבחירה שלהם. זה קבע את הצבעתם בפרלמנט." כאשר בודקים את הבעיות של ברית-המועצות מזדקרות שתי בעיות עיקריות: ההתמוטטות של הכלכלה והסכנה של מילחמת-אזרחים בין הרפובליקות. אבל יש מישור שלישי, הקובע במידה רבה את המתרחש בשני האחרים: הבעיות הפנימיות של המישטר ומאבקי-הכוח בצמרת. על כך שמענו מפי סרגיי גריגורייב תיאור מרתק.

שאלתי אותו על הזיג-זאגים של גורבאצ'וב.

"בחורף 1990 היה גורבאצ'וב האדם היחיד שניסה לשמור על האיזון במרכז," השיב. "הוא היה דומה לאדם העומד על גשר מעל לנהר גואה. הגשר הולך ונהרס. יש גדה ימנית וגדה שמאלית. האיש על הגשר צריך להחליט לאיזו משתי הגדות יקפוץ, כדי להציל את עצמו. גורבאצ'וב קפץ אז אל הגדה הימנית."

(ברוסיה קוראים דווקא לקומוניסטים האדוקים "ימין", מפני שהם השמרנים, ואילו שוחרי הרפורמה הקפיטליסטית מהווים את ה"שמאל", בגלל שאיפתם לשינוי.)

למה לגדה הימנית? למה לא לגדה השמאלית?

"אמנם, האקלים בגדה הימנית לא היה מתאים לו. הוא לא הרגיש שם בנוח. אבל יש כאן טראגדיה אישית. הוא גדל במיפלגה הקומוניסטית, הוא היה פעיל בה משחר נעוריו. היא נתנה לו את הכל – חינוך, קידום, כבוד, מעמד. היא הפכה אותו לאדם מס' 1 במדינה. לא היו לו רק רגשות רעים כלפיה, היו לו גם רגשות טובים. הוא לא רצה להרגיש שהוא בוגד.

"חוץ מזה הרגיש אז שקשה לסמוך על השמאל. אנשי-השמאל נחפזו יותר מדי להגיד 'לא'. הם אמרו: 'אנחנו לא רוצים בכחור הזה. אנחנו רוצים באיש חדש'. הם לא שאלו את עצמם מה הם המניעים שלו, ולא ראו שהוא קובע מסלול פרוגרסיבי מאוד. יתר על כן, השמאל לא היה מאורגן. הוא היה מפולג.

"היתה גם הבעיה של בוריס ילצין. ברוסיה, שאין בה מסורת של מנהיגות דמוקרטית, אין מקום לשני מנהיגים. יש תמיד רק מקום למנהיג אחד. היו כל מיני בעיות אישיות.

"גורבאצ'וב חש שאי-אפשר לסמוך על השמאל. ואילו אנשי-הימין לא לחמו בגורבאצ'וב. הם רצו למשוך אותו לצד שלהם. כל זה השתנה בינתיים."

מה השתנה?

"עכשיו לוחם הימין בגורבאצ'וב בכל האמצעים. זה כולל פרובוקציות אלימות. ערב צאתו של גורבאצ'וב לאוסלו, לקבלת פרס-נובל לשלום, חסמו כוחות-הביטחון את מרכז וילנה ועצרו אורחים. הימין, החולש על שרותי-הביטחון, ידע שבסקנדינביה יש רגישות מיוחדת למתרחש בליטא הסמוכה."

לפני כל נסיון של גורבאצ'וב להתקרב למערב ולרכוש את אהדתו, אורגנו פרובוקציות מסוג זה. כוחות-הביטחון התערבו בתיגרות מקומיות בין הארמנים והאזרים וערכו טבח בארמנים. הם סיכסכו בין עמי ברית-המועצות.

ערב נסיעת הנשיא ליפאן, שתמיכתה חשובה לשיקום הכלכלה, נערכה עליו התקפה מרוכזת מימין ומשמאל גם יחד. לא רצו שיחזור הביתה כשבידיו הישג גדול. ידעו שהיפאנים לא יגישו שום עזרה, אם לא יחזירו להם קודם-כל את האיים היפאניים שאותם תפס סטאלין במלחמת-העולם השנייה. לכן מנעו מגורבאצ'וב להבטיח את החזרת האיים.

"האיים האלה שייכים ליפאן", אמר גריגוריב. "אנחנו נמצאים שם ככובשים." בכל זאת, חרף הלחץ מימין ומשמאל, הודיע גורבאצ'וב ליפאנים שהוא לפחות מכיר בבעיה. זה לא נאמר מעולם קודם לכן, וזה שיפר לפחות את האווירה.

נגד גורבאצ'וב ננקטות אותן השיטות שהביאו בשעתו לנפילת ניקיטה כרושצ'וב. גם אז אירגנו כוחות-הביטחון מהומות בכמה איזורים. "הצבא הרג פועלים, ואז אמרו לכרושצ'וב: 'אתה רואה, אפילו הפועלים שלך לא תומכים בך. אתה לא פופולרי. אתה צריך להסתלק.' גם הפעם ניסו אנשי-הימין לערער את היציבות ברפובליקות הדרומיות ולגרום לכך שגורבאצ'וב ייאלץ לתת את הפקודה לפתוח באש. אילו עשה זאת, היו אומרים לו: 'החולצה שלך מגואלת בדם. העם לא תומך בך. גם השמאל לא תומך בך.' מובן שהשמאל לא היה תומך בו במצב כזה. אבל זה לא הצליח, מפני שהעם עסוק בבעיות שלו, ולאף אחד לא איכפת בעצם מה שקורה בדרום."

גם בקיץ 1991, כאשר השתדל גורבאצ'וב להיפגש עם מנהיגי העולם המערבי ולהשיג הלוואות גדולות, ניסה הימין למנוע זאת על-ידי

פעולות דיכוי, שהיו אמורות לקומם את דעת־הקהל במערב. "לא רוצים שיהיו לו הישגים", קבע גריגורייב. "אנשי־הימין קיוו שהמערב יטיל עליו את האחריות למעשים האלה, או שיגיד שאין טעם להתעסק איתו, מכיוון שממילא אינו שולט במצב בארצו."

(בעיצומה של ועידת־הפיסגה התגיגית של הנשיאים בוש וגורבאצ'וב במוסקווה, בראשית אוגוסט 1991, התקיפו אלמונים – הכומתות השחורות של משרד־הפנים הסובייטי – מתוך שטח ביילורוסיה תחנת־גבול ליטאית והרגו את יושביה. היה ברור לכל שמעשה זה נועד לשבש את הוועידה ולבייש את גורבאצ'וב בעיני אורחיו.)

אולם, לדעת גריגורייב, אין הימין יכול "ללכת עד הסוף". אנשי־הימין יודעים שאינם יכולים לשלוט בלי גורבאצ'וב, מפני שאינם מסוגלים לפתור את הבעיות הכלכליות. אחרי שהמדינות "הסוציאליסטיות" נטשו את הקומוניזם, אין למי לפנות. אי־אפשר לפתור את הבעיות הכלכליות של ברית־המועצות בעזרת קובה וצפון־קוריאה בלבד. "אי־אפשר להמשיך בלי עזרת המערב. ובלי גורבאצ'וב, לא תבוא עזרה מהמערב."
(הדברים נאמרו חודשיים לפני הפיכת הנפל של השמרנים.)

במארס 1991 הגיעו הדברים לידי שיא, שהיה מעין חזרה כללית למה שקרה באוגוסט. הימין ריכז את כוחות־הביטחון במוסקווה כדי למנוע הפגנה גדולה של שוחרי־הרפורמה. כאשר יצאו המוני מוסקווה לרחובות, למרות הכל, היה ברור שהימין נכשל.

גורבאצ'וב הוא טכסיסן מעולה, והוא התחיל לבנות גשרים חדשים. החוזה עם מנהיגי הרפובליקות על אירגונה־חדש של ברית־המועצות, וההתקרבות בינו ובין בוריס ילצין, גרמו להרגעה כללית. "האנשים אינם במצב־רוח קודר", אמר הדובר. "אתה יכול להרגיש בזה."

וזה אכן היה נכון. בין ביקורנו הראשון בברית־המועצות, בספטמבר 1990, ובין ביקורנו האחרון, ביוני 1991, השתנה מצב־הרוח לטובה, למרות שהמצב הכלכלי הוסיף להידרדר. בסתיו ציפו לרעב, כמו במלחמת־העולם. אולם הנבואות השחורות לא התגשמו. איש אינו מצפה עוד לישועות מהירות. הכל הבינו כי יעברו שנים לפני שיורגש שיפור אמיתי. בחירת ילצין, ההתקרבות בינו ובין גורבאצ'וב וההסכם הסולל דרך לפיתרון הבעיות בין העמים השונים במדינה, החזירו למדינה מידה של אופטימיות זהירה. גם אנחנו חשנו בכך. יתכן שדווקא מצב־רוח זה הוא שרחף את הקושרים לבצע את ניסיון־ההפיכה באוגוסט, שהיה מעשה של יאוש.

"בחורף האחרון הגענו כולנו לעברי פיי־פחת. גורבאצ'וב וילצין וכל העם הסתכלו למטה, אל תוך התהום, ואמרו: "למען השם, מוטב ללחוץ ידיים, להחזיק ידיים, כדי שלא ניפול למטה."

לבעיות הפסיכולוגיות של תקופת-המעבר היה לגריגורייב משל קולע מאוד: "תאר לך אסיר שהוחזק במשך הרבה שנים באפלה גמורה בתא בלי חלונות. באחד הימים משחררים אותו. מוציאים אותו לרחוב שטוף-שמש. האור הפיתאומי מסנוור אותו, הוא לא מסוגל לראות כלום.
 "העם הסובייטי דומה לאסיר הזה. הפרסטרויקה סינורה אותו. הוא לא יכול לראות את המציאות. אין לו עדיין כושר-אבחנה. נדמה לו שכל דבר בברית-המועצות רע, שכל דבר במערב נהדר.
 "אבל אחרי שהאסיר מתרגל לאור, הוא מתחיל לראות את הדברים כמו שהם, דברים טובים ודברים רעים."

* * *

החדר שבו ישבנו נמצא במרחק של כמה עשרות מטרים מחדר-העבודה של גורבאצ'וב. שאלתי את הדובר מה הניע את גורבאצ'וב לצאת לדרך הפרסטרויקה, ששינתה את פני העולם ושהפכה אותו לאישיות החשובה ביותר של סוף המאה ה-20. מה הביא לשינוי דרכו של אדם זה, שגדל במיפלגה הקומוניסטית ועלה בה לגדולה? מה גרם לו ליוזם את מהפכת הפרסטרויקה?
 סרגיי גריגורייב הניח רגל על מיסעוד הכורסה, הדליק סיגריה ומנה חמש סיבות:

ראשית, המגע עם העם. גורבאצ'וב הוא אדם בעל נטיה דמוקרטית מטבעו. יש לו כריזמה עצומה והוא יוצר מגע בלתי-אמצעי עם בני-אדם. הוא חש באי-הצדק ששלט במדינה. הוא הרגיש שהעם רוצה בשינוי יסודי. העסקנים האחרים לא היו מסוגלים להרגיש בזה, מפני שהיו אנשי-מנגנון אפורים והיו מנותקים לגמרי מהציבור.

שנית, גורבאצ'וב הוא אדם משכיל. כצעיר מבריק, חביב המיפלגה, עלה במדרגות השילטון ונתקל בכל מקום בכנופיה של זקנים שהיו בורים גמורים. הוא נאלץ לקבל פקודות מאנשים שלא קראו ספרים, שלא קראו אפילו את ספרי מארכס ולנין. גורבאצ'וב עצמו קורא הרבה, בעיקר ספרות, מדי לילה. כשמצא את עצמו בפוליטבירו בחברת אנשים כמו קונסטנטין צ'רניינקו (קודמו בתפקיד המזכיר הכללי ונשיא הסובייט העליון), פונקציונר קומוניסטי חסר השכלה ותרבות, הוא הבין שמנהיגות זאת אינה מסוגלת לפתור את בעיות המדינה.

שלישית, כשתפס את מקומו בצמרת התחיל להגיע אליו כל המידע על המתרחש באמת במדינה. הוא תפס שברית-המועצות הולכת לקראת אסון, שהכלכלה מתמוטטת, שהשיטות הישנות פשטו את הרגל, שצריכים לעשות משהו לפני שזה יהיה מאוחר מדי.

רביעית, עם עלייתו בדרגה הגיע למוסקווה, ושם בא במגע עם כמה מן האינטלקטואלים המבריקים ביותר בברית-המועצות. רבים מהם, אגב, היו יהודים. היו ביניהם אנשים שחשבו על רפורמות מפליגות. כמה מהם פנו לו בינתיים עורף, אבל הם מילאו תפקיד חשוב בגיבוש השקפותיו בשלב מכריע.

בראש וראשונה הושפע עליידי אלכסנדר יאקובלב, שהיה אולי האינטלקטואל המבריק ביותר בצמרת הסובייטית, ראש המכון רבי-היוקרה לכלכלה וליחסים בינלאומיים במוסקווה. מכון זה הכין דו"ח חשוב על השפעת מירוץ-החימוש על הכלכלה הסובייטית. היה ברור שברית-המועצות אינה מסוגלת לעמוד במירוץ זה, ושהוא יביא להתמוטטותה הכלכלית.

הצמרת היגלתה את יאקובלב, כדי שלא יתפוס מקום בכיר במחלקה האידיאולוגית של המפלגה. משום-כך מינו אותו כשגריר בקנדה. שם פגש אותו גורבאצ'וב, כשביקר בקנדה ב-1983, שנתיים לפני שהתמנה לתפקיד המזכיר הכללי. הוא שוחח עם יאקובלב במשך שבועיים, וזה הטביע עליו חותם עמוק.

חמישית, דיכוי האביב של פראג עשה רושם עמוק גם עליו. הוא היה ידיד אישי של אחד השותפים הראשיים של אלכסנדר דובצ'ק, נפגש עימו בחשאי הרבה פעמים והושפע מרעיונותיו. הפלישה הסובייטית הברוטאלית לצ'כוסלובקיה זיעזעה גם אותו.

האם ידעו חברי הפוליטבירו מה הם עושים, כאשר מינו אותו לתפקיד המזכיר הכללי? נראה שלא. הוא השכיל להסתיר היטב את דעותיו. חברי הפוליטבירו הקשישים רק ידעו שיש צורך בחילופי-מישמרות. אחרי סידרה של זקנים – ליאוניד ברז'נייב, יורי אנדרופוב וקונסטנטין צ'רניינקו – הם רצו באיש צעיר. הם רק ידעו שגורבאצ'וב הוא צעיר מוכשר מהדרום, ושהיה בן-חמותו של אנדרופוב, ראש הקג"ב. הם לא יכלו לדעת שנמצא בקירבם מהפכן אמיתי.

שאלתי את גריגורייב מה דעתו על מקום האישיות בהיסטוריה. האם היו הדברים מתפתחים אחרת, אלמלא הופיע גורבאצ'וב על הבימה? האם היתה באה הפרסטרואיקה גם בלעדיו? האם היתה ברית-המועצות עולה בכל מיקרה על דרך חדשה?

"אלמלא בא גורבאצ'וב, היה בא מישהו אחר," השיב גריגורייב, אחרי הירהור. "רוסיה היתה גם אז עולה על דרך חדשה. אבל זה היה מושג בכוח, בדרך של יסורים, מחנות-דיכוי, דמעות ודם, על הקברים של אלפי אזרחים. גורבאצ'וב לא רק עשה את זה – הוא עשה את זה בדרך של שלום. ולא רק בברית-המועצות, אלא בכל אירופה המזרחית. בלעדיו, יתכן שטנקים סובייטיים היו מופיעים ברחובות פראג, ברלין, בודפשט ובוקרשט."

"ובורשה".

"בעיקר בוורשה! זה היה גורם לאסון אמיתי. לא רק לסובייטים, אלא לכל העולם. זה היה מביא לבידוד עמוק של ברית-המועצות במשך שנים ועשרות-שנים, ולהקמת עוד דיקטטורה קשוחה. כמו שאמרת קודם, אפשר לקיים דיקטטורה כזאת רק במצב של בידוד מוחלט. גורבאצ'וב מנע את כל אלה, ובזאת גדולתו."

* * *

מה דעתו של גריגורייב על שתי הסכנות הגדולות, המפחידות את מנהיגי המערב — דיקטטורה צבאית ומילחמת-אזרחים?
הוא לא חשש כליכך מפני הפיכה צבאית. "אנשי-הימין לא חושבים על זה עכשיו. אגיד לך מדוע: מפני שהבחורים האלה מהצבא, למרות שהם חושבים שהם גאוני הדור, לא למדו דבר. הם לא יודעים איך לייצר בשר מטגנים. הם לא יודעים איך להפוך קלצ'ניקובים ללחם. הם יודעים שדיקטטורה לא תהיה פופולרית. לכן הם רק צועקים 'יש חוקים', ושעלינו להיות שומרי-חוק, ולנהוג לפי החוקה. הם מתכוונים לחוקה משנת 1977, המטילה פיקוח חמור של השילטונות על החברה." אחרי מחשבה נוספת הוסיף: "אבל אינני יכול להכחיש שבשלב מסוים, אם יפסידו במאבק, הם ינסו להשתמש בכוח."

והסכנה של מילחמת-אזרחים?

"יש מתיחויות אתניות. מובן שיש. אבל יש לנו מסורת ארוכה של עושר וגיוון אתני."

למעשה קשורות שתי השאלות זו בזו, כי לגבי שתיהן יש לצבא תפקיד מרכזי. כל מילחמת-אזרחים בברית-המועצות תכריח את הצבא לנקוט עמדה לצד אחד העמים נגד העם השני. לכן תהיה זאת מילחמה בין הצבא לבין חלק מהאוכלוסיה. הצבא יהיה מעורב.

אבל האם הצבא מסוגל בכלל להתערב? הצבא הסובייטי הוא בעצמו תערובת של כל העמים והעממים. לא רק בדרג של אוגדות, אלא של כיתות. רואים זאת בברית-המועצות על כל צעד ושעל: כל מחלקה החולפת במשאית צבאית מורכבת מבני כל העמים, כשפרצופים מונגוליים וגרוזיים, סלאביים ותורכיים מציצים זה לצד זה מעל לדופן האחורי.

על המצב הכלכלי השמיץ גריגורייב דברייכפירה. בשעה שהבוס שלו ניהל מערכה בינלאומית להשגת סיוע של מאות מיליארדים, הוא סבר שאין בכספים כאלה שום תועלת. הם יישפכו לתוך חבית ללא-תחתית. מה שדרוש הוא תשתית אנושית. כדאי לשלוח אנשים רבים לחו"ל, כדי

שילמדו שיטות מודרניות של ניהול וייצור, תוך התחייבות לחזור הביתה ולהפעיל את המשק הסובייטי. כדאי גם להזמין מומחים זרים, כדי שילמדו את הכוחות המקומיים. רק אחרי זה יש טעם בהשקעות גדולות.

היכן נמצא גריגורייב עצמו במפה ששירטט? הוא קצת שמאלה מהבוס שלו, גורבאצ'וב. אבל הוא לא הגיע לילצין. פעמיים סירב להצעות לעבור ללישכתו. כמו לרוסים רבים, וביניהם מי שהצביעו בעד ילצין בהמוניהם, יש לו רגשות מעורבים לגבי איש זה.

"חברים הזמינו אותי לבוא לאסיפה שלו. הייתי סקרן והלכתי. מה להגיד לך, האיש חישמל את הציבור. לא יכולתי לעמוד בפני זה. הוא חישמל גם אותי. הפכתי לחלק מההמון."

תיאור מפחיד במקצת, מפני שהוא מזכיר את הרמגוגים הגדולים של המאה ה-20, שהביאו עליה אסונות כה רבים. אבל גריגורייב מאמין שילצין יתפתח, יתגבר על הפופוליזם שלו ויהפוך למדינאי אחראי. אך הוא מעדיף את הבוס הנוכחי שלו.

"גורבאצ'וב אינו מחשמל המונים," אמר לצורך השוואה. "הוא משפיע הכי הרבה בחוג קטן, כשהוא מדבר כאדם אל אדם. הוא לא טריבון המוני." היה ברור כי בעיני הרובר, הנשיא הסובייטי הוא בעל איכות אנושית הרבה יותר גבוהה מאשר הנשיא הרוסי. אבל כמו רוב האנשים שפגשנו בהם, סרגיי גריגורייב שמח על שיתוף-הפעולה שנוצר בין שני המנהיגים. "אני ממש מאושר מזה," אמר כשנפרדנו ממנו, "המדינה שלנו זקוקה למערכת של איזונים, ושניים אלה – גורבאצ'וב וילצין – יכולים לאזן זה את זה." אולי גם הוא לא העלה בדעתו עד כמה תעמודנה הערכות אלה במבחן, תוך חודשיים בלבד, כאשר נערך הפוטש.

הבחור הצעיר והגבוה, בחליפתו השחורה, המתין לנו. בלי אומר ודברים, בצעדים מדודים, הוביל אותנו בחזרה לשער של מיגדל-ספאסקי. חיש מהר נמהלנו בהמוני התיירים בכיכר האדומה – שנקראה כך, אגב, הרבה זמן לפני שהדגל האדום של הבולשביקים הונף על החומה האדומה של הקרמלין. ברוסית, אדום הוא יפה.

* * *

קשה לתאר שני אנשים שונים יותר מאשר סרגיי גריגורייב ואיוואן פולוזקוב, מזכ"ל המיפלגה הקומוניסטית הרוסית (להבדיל מהמיפלגה הקומוניסטית הכל-סובייטית), שקיבל את פנינו במישרדו.

בניין המיפלגה שוכן בקירבת הקרמלין, בלב איזור של מישרדים ממלכתיים. לא הרחק משם שוכן בניין הקג"ב, ה"לוביאנקה", שהטיל פעם

אימה על כל העולם. ברובע הזה בולט הלבוש הרשמי של העוברים-ושבים — גברים ונשים בחליפות רשמיות מחוייטות.

בכניסה לבניין עמדו שוטרים חמורייסבר. הם בדקו את תעודותינו, וגם הפעם הושאר המתרגם המתוסכל שלנו, יורי, ברחוב. לא ניתן לו אף לשבת בכניסה. אחד מאנשי הצוות של המזכ"ל, שהמתין לנו בכניסה, הודיע לנו באנגלית שהוא יתרגם, ועל כן אין צורך במתרגם משלנו.

עלינו במעלית ועברנו במיסדרון ארוך, בלתי-מקושט בכל צורה שהיא. יש מראה אחיד לכל הבניינים המיפלגתיים והממשלתיים במיזרח אירופה, שהזכיר לנו את בניין המישטרה החשאית, ה"שטאז", בברלין המיזרחית: מיסדרונות ארוכים וסטריליים, ולאורכם משני הצדדים דלת ליד דלת ליד דלת — ביטוי ארכיטקטוני של מנגנון אפור, אנונימי, שתלטני, בלתי-מתפשר בחומרתו.

מוזכיר-המיפלגה דמה גם הוא לעמיתיו בכל העולם הקומוניסטי. הוא ממושקף, ושפתיו דקות. לבש חליפה אפורה, שמרגית, וענב עניבה כחולה עם מעויינים לבנים. בדש מיקטורנו ענד דגלון של המיפלגה הקומוניסטית הרוסית. פניו היו כפני אדם שאינו מתייך לעולם. התנהגותו היתה מהרגע הראשון עניינית, קפדנית. הכל על פי פרוטוקול קבוע.

אחרי לחיצת-ידיים רשמית הוא הזמין אותנו לחדר-ישיבות שהיה גם הוא לפי התקן: חדר ארוך שאין בו קישוט כלשהו, מלבד תמונתו של לנין. שולחן-ישיבות ארוך, ולשני צידיו 20 כסאות.

הוזמנו לשבת בצד האחד של השולחן, והמזכ"ל תפס את מקומו מולי. לשמאלו ישב המתרגם, שגם הוא לא חייך. לימין המזכ"ל ישב בלבר צעיר, שלא דיבר כלל, ושרשם את עיקרי הדברים שיצאו מפי המזכ"ל. כך ישבנו, אלה מול אלה, כמו שתי מישלחות המנהלות משא-ומתן. הותר לצלם.

לפני המזכ"ל היתה מונחת ערימה קטנה של פיתקאות ריקות, בגודל של 10 על 10 סנטימטרים. הם שימשו לו לעיסוק מרתק: בכל מהלך השיחה צייר המזכ"ל לעצמו דיאגרמות, שאיירו את דבריו. כשדיבר על עקומת הייצור, צייר אותה. כשדיבר על מיבנה התעשייה, צייר אותה. האיורים לא נועדו לנו, אלא לעצמו בלבד. אחרי שגמר שירבוט אחד, אסף הבלבר הצעיר את הפיתקה, והמזכ"ל התחיל לשרבט בפיתקה הבאה.

השתוקקנו לשים את ידנו על פיתקה כזאת, למוזכרת, אך לא הצלחנו. כולן מצאו את מקומן בערימה שנערמה לפני הבלבר הצעיר.

למרות הסיגנון הקומוניסטי השיגרתית של המזכ"ל, המוכר לעיפה, היתה זאת שיחה מעניינת מאוד. כי בולוזקוב הציג לנו את הצד השני של המטבע. הופתעתי להיווכח שגם בפי הקומוניסטים הקלאסיים, הנחשבים כיום כימין, יש טענות כבדות-מישקל.

השיחה התקיימה כמה ימים לפני הבחירות לתפקיד נשיא הרפובליקה

הרוסית, שבהן ניצח ילצין בקלות את המועמד הקומוניסטי העיקרי, ריז'קוב. מוזכ"ל המיפלגה ציפה מראש לתוצאה זו, ולא ניסה להעמיד פני אדם המאמין בניצחוננו. להיפך, הוא הסביר לנו שאין לעמוד בפני מצביהרוח של ההמון, המאמין שכלכלת-השוק המערבית תפתור בך לילה את כל הבעיות. אולם, כך אמר, מצביהרוח זה יחלוף. הציבור יתחיל להכיר במציאות, ואז יחזור אל המנהיגות האחראית של המיפלגה הקומוניסטית.

איזו מציאות?

החקלאות, למשל. עכשיו מדברים הכל על חלוקת החקלאות הקולקטיבית ליחידות קטנות, ועל החזרת המשק הקטן של האיכר הפרטי על כנו. אבל ברית-המועצות מייצרת רק מכונות חקלאיות ענקיות, המתאימות ליחידות גדולות מאוד. אין טרקטורים וקומביינים קטנים, המתאימים לעיבוד משק פרטי קטן.

"אתה זוקק ל-3000 כלים שונים כדי לנהל משק חקלאי יעיל," אמר. "מניין האיכר יקח אותם? אין כאלה. ואילו היו, מניין יקח את הכסף הדרוש לרכישתם?"

כדי לחולל רפורמה כזאת, יש צורך בהפסקת הייצור של המכונות הגדולות, ובייצור כלים קטנים. ייצור הכלים למיליוני משקים קטנים ידרוש הרבה שנים, ובינתיים מה? "קל לדבר, אבל כשבודקים את הבעיות האמיתיות זה נראה אחרת."

גם בעיית הלאומים נראית לגמרי אחרת, כשמסתכלים במציאות. בברית-המועצות תוכנן הגדול בגדול. יש מיפעל ענקי אחד, המייצר את הקומביינים הגדולים לכל ברית-המועצות. הוא נמצא במקום שהוא נמצא. אם יפרקו את ברית-המועצות ויעניקו עצמאות לכל רפובליקה, המיפעל הזה יימצא בתחומה של אחת מהן. מה יעשו כל האחרות?

קל לדבר בתיאוריה על פירוקה של מדינת-ענק כמו ברית-המועצות, שבה שולט זה 70 שנה ויותר תיכנון ריכוזי. אבל במציאות פירוש הדבר הרס גמור של כל הכלכלה הקיימת, מבלי להבטיח הקמת כלכלה אחרת.

מיפעלי-הענק הממלכתיים תוכננו כך שמיפעל אחד מספק את הצרכים של כל המדינה. גם אם יעבירו את הבעלות של מיפעל זה מידי המדינה לידי חברה פרטית, זה לא ישנה דבר. המיפעל יישאר מונופוליסטי. ואם תתפרק המדינה, כל מיפעל כזה יישאר ברפובליקה אחת, וכל הרפובליקות האחרות יהיו תלויות בו. הגבולות החדשים יחצו קווי-אספקה, וייווצר תהויוכוהו כלכלי.

יתכן ויהיה צורך לבנות ברפובליקות השונות מיפעלים נוספים. אבל בשביל מה לבנות עשרה מיפעלים, כאשר מיפעל אחד יכול לספק את כל הצרכים של ברית-המועצות באותו מוצר?

פולווקוב סיפר שהוא פעל הרבה שנים בחבל קובאן, בצפון־הקווקז. חבל זה עשיר בחומרי־גלם. לכן הוחלט בשעתו, מטעמי יעילות, להשקיע בו משאבים עצומים ולהקים בו תישלובת תעשייתית גדולה. המשאבים האלה נלקחו מכל המדינה, כדי שחבל קובאן יוכל לספק רבים מצרכיה. עכשיו נהנה החבל הזה מעושר יחסי, ומצבו טוב לאין־שיעור ממצבם של חבלים רבים אחרים.

אם חבל־קובאן יכריז עכשיו על עצמאותו, הוא יהיה עשיר והאחרים יהיו עניים, אף שהם נתנו לו את המשאבים לפיתוחו. האם זה יהיה צודק? חסידי הרפורמה כבר גרמו לנזקים קשים. אחרי התחלת הפרסטרואיקה ב־1985 היתה עליה בתוצר הלאומי. אבל בשנים האחרונות, מאז שהתחילו ילצין וחבריו במעלליהם ההרסניים, ירדה העקומה בצורה חדה. (בעודו מדבר, צייר המזכ"ל לעצמו על הפיתקה שלפניו עקומה של עליה, ואחרי־כך ביטל אותה באינסק גדול. עוזרו אסף את הפיתקה.)

המזכ"ל אינו מתנגד לרפורמות. אבל צריכים לתכנן ולבצע אותן בזהירות, צעד אחרי צעד. התיכנון המרכזי צריך להישאר על כנו, כטראסט־של־מוחות המכוון את ההתפתחות. במיסגרת התיכנון הכולל יש בהחלט מקום ליוזמה הפרטית. אבל הכל במידה הנכונה, תוך ראיית הצרכים הכוללים.

הכרות ילצין, שהחוק הרוסי עומד מעל לחוק הסובייטי, יוצרת, לדעת המזכ"ל, מצב אבסורדי. ברפובליקה הרוסית יש מחוזות אוטונומיים של עממים רבים. גם אלה יכולים להכריז שהחוק שלהם עומד מעל לחוק של הרפובליקה הרוסית. ומדוע לא תחוקק עיריית מוסקווה חוקים משלה, ותכריז שהם עולים על חוקי רוסיה?

כמעט בכל רפובליקה סובייטית יש חבלים של מייעוטים. מדוע לא יכריזו גם אלה שהחוק שלהם עולה על חוק הרפובליקה? ואז, איזה חוק פלילי יקבע – של ברית־המועצות? של הרפובליקה המסויימת? של החבל? של העירייה? היכן הגבול?

ובכלל, כל החלוקה לפי לאומים נוגדת את המציאות. 70 מיליון אזרחים סובייטיים התחתנו בנשואי־ערובת. לאיזה לאום שייכים הם וילדיהם? כל הבעיות האלה יצופו על פני השטח, ואז יראו הכל שהקומוניסטים צודקים.

היה קשה לדעת אם המזכ"ל באמת מאמין בזה. במשך כל השיחה לא גילה שום רגש. קולו והבעת־פניו לא השתנו. הוא דיבר על כל הבעיות כפי שדיבר על סטאטיסטיקה של ייצור הפלדה.

היה משהו מעורפל בעצם מעמדו. כבר אז היתה המיפלגה הקומוניסטית מיפלגת־מייעוט ברוסיה (שוב להבדיל מברית־המועצות כולה), והיותה למעשה אופוזיציה. אבל היא השתייכה למחנה הפוליטי ששלט עדיין

בברית־המועצות, ושהיו בידיו מכשירי־כוח אדירים – הצבא, הקג"ב ועוד. בתום השיחה קמנו, לחצנו שוב ידיים באופן רשמי ורציני. המתרגם הממושקף ליווה אותנו למטה והוציא אותנו לרחוב. לשם כך היה עליו להציג את תעודתו לשוטרים בכניסה. מבניין כזה לא יוצאים סתם כך. חודש אחרי השיחה הודח המזכ"ל מתפקידו. נטען שבגלל עמדותיו השמרניות הקשוחות הפסידה המפלגה בבחירות לנשיאות.

* * *

בלישכתו של אלכסנדר קיסלוב ראיתי מראה שלא ראיתי כדוגמתו מימי: קשת בענן שרגלה יורדת ממש אליי. אולי לא לגמרי, אבל כמעט. הלישכה שוכנת באחת הקומות העליונות של בניין גבוה, מחוץ למרכז מוסקווה, באיזור הטובל בירק. זהו מישכנו של אחד המוסדות עתירי־היוקרה ביותר בברית־המועצות: המכון ליחסי־חוץ ולכלכלה. במכון זה עלו לגדולה שניים ממקורביו העיקריים של גורבאצ'וב: אלכסנדר יאקובלב, שממנו ינק רבים מרעיונותיו, ויבגני פרימאקוב, שליחו המיוחד למשימות עדינות.

הפרופסור קיסלוב עצמו ידוע בחו"ל כמשתתף בוועידות בינלאומיות חשובות, גם בענייני המרחב שלנו. נתקלתי בו בשעתו באחת הוועידות האלה. לפני כן, בשנות ה־60, היה כתב בקאהיר, והירבה לסייר בארצות הערביות. הוא התכונן לבקר גם בישראל, אבל אז פרצה מלחמת ששת־הימים, והדבר לא היה עוד אפשרי. הוא בעל קרחת מרשימה, מרכיב משקפיים ומרבה לחייך.

הייתי שקוע בשיחה עימו, כאשר הפסיקה אותנו רחל והצביעה בהתרגשות החוצה. לא האמנתי למראה עיניי. הבניין רבי־הקומות של המכון שוכן בפאתי מוסקווה, באיזור של בנייה דלילה וחורשות. במשך היום ירד גשם קל. מבעד לחלון נשקפה קשת, שהגיעה לארץ במרחק של כמה עשרות מטרים מאיתנו, והסתיימה על גגו של בניין שטוח, הרחק מתחתנו. כעבור זמן הופיעה קשת שניה מעל לראשונה. היתה זאת הפעם הראשונה שראיתי שתי קשתות בעת ובעונה אחת.

יתכן שהיה משהו סמלי בהתגלות זו, כי קיסלוב הגדיר את עצמו כבר בראשית השיחה כאופטימי. הוא ציפה לשיפור ניכר עוד במשך שנת 1991. אולם, הזהיר אותנו, זוהי דעתו הפרטית, ו"מיספר הדיעות הוא כמיספר הרוסים".

הערתי שתכונה זו מיוחסת בדרך כלל ליהודים. "טוב, היהודים תרמו תרומה גדולה לתרבות הרוסית," השיב. בעיניו, הבעיות הפוליטיות והכלכליות קשורות אלה באלה, ויוצרות

מעגלי-קסמים. בלב המעגל מצויה הבעיה הפסיכולוגית. זוהי הבעיה הקשה ביותר. "אפשר לשפר את איכות המוצרים, להוריד מחירים, וכו'", אמר, "אבל אין משנים את המנטליות בן-לילה. היא נוצרה במשך שישים, שיבעים שנה." ואולי גם יותר. "גם לפני המהפכה הקומוניסטית לא היה ברוסיה קאפיטליזם מושרש, כמו בארצות המערב. בחלקים גדולים של המדינה לא היתה האדמה בבעלות פרטית. האדמה היתה שייכת שם לכפר, ובכל שנה חילקו אותה מחדש, לפי הצרכים המשתנים של האיכרים, כגון מיספר הילדים במישפחה."

איך משנים מנטליות? "לא בכוח! אין אפשרות כזאת. אפשר להלאים את התעשייה על פי צו. פשוט שולחים כמה חיילים ואוסרים את כל המנהלים. אבל אי-אפשר ליצור על פי צו כלכלת-שוק, לכונן התחרות חופשית. זה לוקח זמן. כמו הריון. אי-אפשר לזרו את זה."

"יש אומרים שכדאי לבצע רפורמה דרמאטית, שאי-אפשר לקפוץ על פני תהום בכמה קפיצות," הערתי.

"קפיצה כזאת יכולה לגרום ליסורים קשים," השיב. "זה לא רק בלתי-אנושי, זה גם מסוכן. אפשר, למשל, לבטל תוך שבוע את המחירים הקבועים, להנהיג ליברליזציה של כל המחירים. איך זה ישפיע על האנשים? כבר עכשיו יש אנשים מיואשים. זקנים. גימלאים. צעירים. בכמה איזורים, כמו אסיה המרכזית, קזאחסטאן, אזרביי'אן, המישפחות הן בנות שמונה, עשר, שתיים-עשרה נפשות. זה רגיל שם. איך יעמדו בעלייה חדה של מחירים?"

הזכרתי שבנסיעה מחוץ למוסקווה ראיתי הרבה אנשים המעבדים חלקות-אדמה זעירות. "זה כמו במילחמת-העולם השניה," אמר. "זקנים מנסים לגדל כמה ירקות, כדי שיהיה להם מה לאכול."

* * *

מה יקרה בין הרפובליקות בברית-המועצות?

קיסלוב סירב להינבא. כדרכו, סיפר על כך בדיחה: אשתו של סוכן-נוסע אמריקאי חושדת בו שהוא בוגד בה בנסיעותיו. כשהוא מתכוונן לצאת למסע נוסף, היא פורצת בבכי ושואלת: "גם הפעם תשכב עם נשים אחרות?" "איך אני יכול לדעת?" משיב הבעל בקוצר-רוח. "אני נביא?"

בכל זאת היה קיסלוב מוכן להסתכן בנבואה. "המפה עלולה להשתנות לזמן-מה. הרפובליקות הבאלטיות, למשל, תהיינה, לפחות זמנית, עצמאיות. הן פשוט לא מבינות עדיין את ההשלכות."

אילו השלכות?

"יש כאן תופעה מעניינת. אתה רואה, הפוליטיקאים שם, בעיקר בליטא,

רוצים בניתוק מוחלט של כל הקשרים הפוליטיים עם ברית־המועצות. הם אומרים שברית־המועצות היא מעצמה זרה. אבל באותו הזמן משתתפות הרפובליקות האלה בכל המערכות הכלכליות. הן שותפות, למשל, בהסכמים לאספקת הנפט. הן מנסות לשבת על שני כסאות בעת ובעונה אחת: על כסא העצמאות המדינית ועל כסא הקשר הכלכלי. אבל אי־אפשר לשבת על שני כסאות. במוקדם או במאוחר הן תצטרכנה להחליט על איזה כסא הן רוצות לשבת.”

האם לא יתכן איחוד כלכלי של מדינות עצמאיות, כמו באירופה המערבית?

”באירופה המערבית נוצר האיחוד הכלכלי תוך שאיפה לאיחוד מדיני. שני הדברים הולכים באותו הכיוון. אבל פה יש שתי מגמות סותרות: הרפובליקות האלה רוצות לשמור על האיחוד הכלכלי ולפרק את האיחוד המדיני. זה אי־אפשר. זה מטופש.”

”האם אתה סבור שרוסיה תהיה במצב טוב יותר אם תיפטר מן הרפובליקות האחרות?” שאלתי.

הפרופסור לא נבהל מן השאלה. ”יש קשרים כלכליים. למשל, ברפובליקה מסויימת יש מיפעל בלעדי, המספק את מוצריו לכל ברית־המועצות, ואנחנו זקוקים למוצר הזה. אבל אם אותה רפובליקה תהיה באמת עצמאית, יהיה כדאי לנו יותר לקנות את המוצר הזה בגרמניה או ביפאן, כי שם הוא יותר זול ויותר טוב. מדוע שנקנה אותו ברפובליקה פורשת? נמכור את הנפט שלנו למדינות שיש להן מטבע קשה. שום אדם שפוי לא יגיד אחרת.”

הערת־ההלאומנות אינה תמיד ראציונלית.

”היא בלתי־ראציונלית, כמובן. וגם המנהיגים הרוכבים על הגל הזה, ושהגיעו לשילטון בכמה רפובליקות, הם בלתי־ראציונליים. המנהיג של גרוזיה, למשל, הוא פאשיסט גמור. אביו שיתף פעולה עם הכיבוש הנאצי ויצר קשרים עם היטלר.” ומה ביחס ללאטוויים? ”הגעתי ללאטוויה ב־1945, כשזכר הכיבוש הנאצי היה עדיין טרי. היהודים שם לא הושמדו עליידי הגרמנים, הם הושמדו עליידי הלאטוויים. כך קרה גם בליטא. אבל לא רק לאומנות משפיעה על הרפובליקות האלה, כמו גרוזיה. יש גם הרבה פחד. תחנות־שירור זרות מטפחות את הפחד הזה.”

לאן זה יוביל?

”אינני יודע איך ארמניה או גרוזיה, למשל, תתקיימה כמדינות עצמאיות. הן לא סופחו לרוסיה בתוקף כיבוש. הן בחרו בדרך זו מתוך שיקולים הגיוניים, עניינים של חיים וגורל. הארמנים והגרוזים חששו, בשעתו, שמא הפרסים ישמידו אותם. לכן הפכו למדינות־חסות של רוסיה. לא היתה להם דרך אחרת להמשיך ולהתקיים כאומות – כאומות, לא

כמדינות. עכשיו המצב אינו שונה במהותו. אר־קיי, מה יכולה גרוזיה לעשות? האם היא תהיה אתר-התיירות הכי מושך בעולם? אני מסופק. האם יחיו הגרוזים ממגדריות חמוצות? זה הרבר היחיד שיש להם. אפילו הגרוזים שהיגרו לישראל יעדיפו את התפוזים שלכם.

אם כן, מדוע לא להניח לרפובליקות האלה לנסות את מזלן?
 "דעתי הפרטית היא: אר־קיי! למה לא? אם הן רוצות להתנסות בזה, אז שינסו!"

"אם כן," שאלתי, "מדוע לא להגיד להן: אלה ואלה הם התנאים שלנו לקיום הברית. תרצו, תישארו. לא תרצו – לכו."

"התנאים כבר קיימים. מבחינה רשמית ומישפטית, יש להן הזכות לפרוש מהמדינה. אבל יש כללים מסויימים. אי-אפשר לעשות את זה בן-לילה. צריכים לנהל משאומתן על הרכוש הסובייטי שיש שם, ועל הבסיסים הצבאיים הסובייטיים. אם נסגור את כל הבסיסים הצבאיים שלנו שם, ההגנה הלאומית שלנו תיהרס. כל אויב פוטנציאלי יוכל לחדור פנימה. לכן זה טבעי שיהיה משאומתן על משך קיום הבסיסים, ועל מעמד החיילים שלנו שם בתקופת-המעבר."

יחס האמריקאים לנושאים אלה אינו מדאיג אותי. "הם תומכים באיחוד," אמר.

השיחה הסתיימה באותה הנימה האופטימית שבה התחילה. "אולי איננו מתקדמים במהירות הדרושה," אמר, "אולי לא הגענו עדיין די רחוק. אבל אנחנו מתקדמים בכיוון הנכון, בדרך כלל."
 כשנפרדנו, עדיין עמדה הקשת בשמיים.

* * *

את איגור פֶּלאַייב היכרתי לראשונה בנסיבות כמעט מחתרטיות, בשולי פגישה למען השלום הישראלי-ערבי, שנערכה לפני מילחמת יום-הכיפורים ברומא. ידידה, קומוניסטית מצרית החיה בצרפת, מסרה לי שעיתונאי סובייטי בכיר מעוניין להיפגש איתי. באותם הימים חששו הסובייטים להיפגש עם ישראלים, והישראלים פחדו להיפגש עם הסובייטים, שמה ייחשדו בפגישה עם סוכן זר.

נפגשנו בחדר בבית-מלון, ומצאנו מיד שפה משותפת. בלאייב שירת בארצות-ערב, יודע ערבית על בוריה והיה בקי מאוד במה שמתרחש. (בשובי מפגישה זו הזהרתי את ראש-הממשלה, גולדה מאיר, שאם לא תחול תווזה בעמדת ישראל, יפתחו המיצרים במיתקפה צבאית.) לאחר מכן נתקלנו איש ברעהו ברחבי העולם, ופעם גם בארץ.

בלאייב, כיום עורך בכיר בעיתון החשוב "ליט־נאטור־נֶה גאָזְטָה", גר בדירה נאה במוסקווה. הריהוט בה הוא בסיגנון שנות ה-50, הרבה תצלומים

קטנים, צמח־ענק המגיע מריצפת הפארקט עד לתיקרה, שטיח פרסי יקר, כלי־קפה מעוטרים בזהב. אור רך חדר מהחלון, שממנו נשקף פארק ירוק.

"הדירה הזאת היא נורא קטנה," התנצל המארחה, "בקאהיר ובכירות גרתי בדירות יותר יפות." ואכן, קצת צפוף בדירה, מפני שגם בתו הבוגרת ובעלה גרים שם.

בלאיב נשוי בפעם השניה. אשתו הראשונה נפטרה לפני עשר שנים בכירות, והוא עונד שתי טבעות־נשואין על אצבעותיו הארוכות – אחת בכל יד.

הוא ממוצע־קומה, רזה, פנים סלאביות אופייניות – עצמות־לחיים גבוהות, סנטר מרובע בולט, עיניים כחולות בהירות, שיער חום מאפיר. הוא למד בלנינגראד, והצליח לצאת משם כמה ימים לפני שהנאצים סגרו את המצור עליה. אמו, אביו וכל הדודים והדודות ניספו במצור. לאנשים רבים בכרית־המועצות יש סיפורים כאלה, הדומים לסיפורי־השואה של היהודים.

בעניין הרפובליקות, בלאיב קיצוני מקיסלוב. "גורבאצ'וב צריך להפסיק לשחק מישחקים," פסק, "צריכים להגיד דברים ישרים וכנים, בלי חוכמות. צריכים להגיד לרפובליקות: בבקשה, אתם רוצים לעזוב? אז תעזבו! לא צריכים אתכם! צריכים רק שהפרידה תתבצע בצורה מסודרת, שהבחירה תהיה חופשית, ושתיקבע תקופת־מעבר – נגיד של שמונה שנים – שבה ישאו ויתנו על הבעיות שיש בין רוסיה וכל רפובליקה."

אחרי זה כל אחד יהיה חופשי, "אבל שיידעו שפירוש הדבר הוא שלא יקבלו עוד שום דבר מרוסיה, ושיצטרכו לעמוד על רגליהם שלהם. אם יחשבו על זה ברצינות, זה אולי יצנן את ההתלהבות שלהם. קח את ארמניה. ארמניה מוכרת לשאר ברית־המועצות סחורות ב־10 מיליון דולאר, ומייבאת משם סחורות ב־1.3 מיליארד דולאר, ובכלל זה נפט וגז טבעי. זוהי דיספרופורציה פנטסטית בין יבוא ויצוא, 130:1. הארמנים אינם מודעים לזה. הם לא מבינים באיזה בעיות ייתקלו אם יזכו בעצמאות."

אסור, לדעתו, להציע לכל רפובליקה תנאים שונים. הגישה צריכה להיות אחידה, ישרה ושווה לכל הרפובליקות. "שלא יעשו עם כל אחת בנפרד עסקים מפוקפקים והסכמים מפוקפקים. רפובליקה הרוצה להיות עצמאית צריכה לסדר את העניינים – היחסים הכלכליים, בעיית הרוסים הגרים בה, בעיית הבסיסים הצבאיים, בעיות פוליטיות, ועוד. אחרי שזה יסודר – ברוכים העוזבים. לכו לדרככם. לא איכפת לי שרוסיה תישאר לבדה, אולי בחברת שתי הרפובליקות הסלאביות האחרות, אוקראינה וביילורוסיה. בסך הכל רוסיה אינה יוצאת נשכרת מקיום האימפריה הסובייטית." (בלאיב השתמש במושגים "אימפריה סובייטית" ו"אימפריה רוסית" לחלופין.)

כדוגמה חיובית הביא בלאייב את גישתו של שארל דה־גול, שהציע בשעתו לכל המושבות הצרפתיות בחירה בין הישארות בחבר־העמים הצרפתי לבין פרישה. הוא אמר להן: "מי שרוצה ללכת לבר, שיילך, ושלוש". המושבות עזבו, וצרפת התחילה לפרוח. במקום לשלם מחיר עבור החזקת המושבות, כדי להיות מרכז של אימפריה, היא הפכה מדינה מודרנית, מעצמה כלכלית באירופה, בלי אלג'יריה, בלי המושבות, בלי הפיטופטים על עולם פראנקופוני וכל השטויות האלה. (לי זה הזכיר את בעית השטחים הכבושים שלנו).

"רוסיה צריכה ללכת באותה הדרך, להפסיק לשלם מחיר עבור החלום להיות מרכז של אימפריה. נחיה בלי חלומות־שווא, בלי הרפובליקות מצפון ומדרום שאינן רוצות בנו. מבחינה כלכלית תהיה רוסיה הרבה יותר חזקה בלי הנטל הזה, ותוכל לפתור סוף־סוף את בעיותיה."
את גישתו סיכם בלאייב במישפט נוקב: "רוסיה צריכה להפסיק להיות בת־ערוכה של חלומות אימפריאליים, בת־ערוכה של רפובליקות נחשלות."

* * *

כמה ימים לפני הבחירות לנשיאות רוסיה ביקרתי אצל בלאייב בעיתונו. "ליטראטורניה גאזטה" (שבניגוד לשמו אינו עוסק רק בספרות) שוכן בבניין גדול ברחוב צרדי, שקשה היה למצאו. לנהגיהמונית האדיש, שתבע תשלום בדולארים, לא היה מושג היכן זה, וגם עשרות עוברים־ושבים לא ידעו.

בטרקלין־הקבלה המרווח השקיף עלינו דיוקנו של לנין. אך חוץ מזה הרגשתי כמו בבית. חברי־מערכת נכנסו מדי־פעם לשאול שאלות, באמצע השיחה ביקש המארח סליחה כדי לעבור על כמה הגהות דחופות. נכנסה מזכירה והגישה קפה עם קוביות־סוכר עטופות בנייר וכמה בסקוויטים.

כששאלתי אותו בעד מי יצביע, השיב: "ברוך השם, אני אהיה באותו יום בפאריס."

לא היתה לו דיעה טובה – לא על בוריס ילצין ולא על מיכאיל גורבאצ'וב. הוא התייחס אל שניהם בזילזול מסויים, שהיה בו, אולי, שמץ של התנשאות מוסקוואית־לנינגראדית. הוא ערך בין השניים השוואה מעניינת, שלא היתה מוצאת חן בעיני סרגיי גריגורייב בקרמלין.

"ילצין הוא מהנדס מאיזור האוראל. גורבאצ'וב בא מאיזור הים השחור בדרום רוסיה. שניהם אנשים מהפריפריה הרוסית. חסרות להם התרבות וההשכלה של אנשי מוסקוה ולנינגראד. הם לא יודעים את ההיסטוריה

הרוסית. כוונתי להיסטוריה האמיתית, לא לעובדות ולתאריכים, אלא לתוכנה של ההיסטוריה. לכן אין להם החזון הדרוש כדי לבנות השקפת־עולם רוסית חדשה.”

ילצין בא מהעיר סברדלובסקי שבהרי האוראל, על גבול סיביריה, וגורבאצ'וב בא מהעיר סטברופול שבהרי הקוקוז, בקירבת הים השחור. שתי הערים הרחוקות נמצאות כמעט במרחק שווה ממוסקווה.

מדוע השתלטו דווקא אנשי הפריפריה על הפוליטיקה הרוסית? מדוע לא אנשי־מוסקווה? אנשי הבירה היו אמנם קרובים לשילטון, אמר בלאייב, אבל הם לא פייטרים. אולי יש לפוליטיקאים חסרי־תרבות יתרון על בני־תרבות, שהם פחות מחוספסים ותוקפניים. אמרתי לו שזה נכון גם בארץ שלנו.

על ילצין היתה לו דיעה שלילית ביותר. “איש זה חי 20 שנה בתוך המנגנון הקומוניסטי. הוא לא יכול לפתח לו פיתאום השקפת־עולם חדשה. הוא רגיל לזה שהפקודות שלו מתבצעות בלי עירעור. המטרה העיקרית שלו היא להיות מס' 1. זוהי גם המטרה העיקרית של גורבאצ'וב. ולפי השקפת שניהם, יכול להיות רק מנהיג אחד. הם אינם מכירים מנהיגות קולקטיבית אמיתית. ילצין הוא דמגוג. אין לו שום השקפה.”

לדעת בלאייב קיימים לפחות שלושה ילצינים שונים. הראשון הוא ילצין כשהוא לבדו, אדם פשוט ופרימיטיבי. השני הוא ילצין כשהוא נמצא בחברת יועציו. אז הוא יותר טוב. השלישי הוא ילצין שהורדך מראש עלידי היועצים. ילצין זה הוא פיקח ורהוט. איך אפשר לסמוך על אדם כזה? אבל ילצין משפיע על אנשים רבים. גם אשתו של בלאייב התכוונה להצביע בעדו. “שאלתי אותה: ‘הרי את מתלוננת כל היום על עליית המחירים, על האינפלציה. את נגד כל מה שילצין עושה. איך את מצביעה בעדו?’ אבל זה לא עזר. נו טוב, נאנח, ‘אי־אפשר להתווכח עם הגיון של נשים.’ חששתי שרחל תגיד משהו עוקצני, אבל ראיתי שהיא מצליחה להתאפק.

את יריביו של ילצין, ובראשם ניקולאי ריז'קוב, כינה בלאייב בשם “בולשביקים בוכים” – מי שמדברים על רפורמות אבל לא יודעים מה זה. בעוד שילצין הלך מחיל אל חיל ברוסיה, פעל גורבאצ'וב בקרב הרפובליקות שנשארו נאמנות, ובראשן קאזאחסטאן. הוא הצליח לכרות ברית איתן, כמישקל נגדי לרוסיה. בעזרתן גם השיג את ההסכם על אירגונו מחדש של ברית־המועצות, הקרוי “הסכם 1=9” (תשע רפובליקות והממשלה המרכזית).

את דיוקנו של גורבאצ'וב שירטט בלאייב כעיתונאי מוכשר. סטברופול, עיר מולדתו של גורבאצ'וב (אגב, שום רוסי אינו קורא לו “גורביי”), היא עיר־קוט, האהובה על המנהיגים הסובייטיים. כשבאו להינפש שם, פגשו

את המזכיר המקומי של המיפלגה, והתרשמו לטובה מן הצעיר הסימפאטי. הם עזרו לו להתקדם במהירות, עד שהפך אחראי לחקלאות בברית-המועצות. מי שאחראי לתחום זה, כמו גם לתחום התעשייה, מתמנה אוטומטית חבר בפוליטבירו. מכאן והלאה היתה דרכו סלולה.

אולם לדעת בלאייב אין לגורבאצ'וב השכלה די רחבה כדי לפתח תפיסה פוליטית חדשה ועיקבית. מכאן הקפיצות שלו הלוך וחזור.

בכלל, לדעתו אין כיום לאיש בצמרת ברית-המועצות תוכנית ממשית. אמנם, יש מוחות מצויינים בדרגים המישניים, ואלה מעבדים תוכניות רציניות, אבל אין להם השפעה.

למשל, לא יודעים מה זה דמוקרטיה. הרי דמוקרטיה פירושה מישמעת עצמית. דמוקרטיה אינה יכולה להתקיים במצב של אנארכיה, בלי מישמעת פנימית, חברתית וממלכתית. "כולם רוצים במישטר רבי-מיפלגתי, וזה דבר טוב. כולם רוצים בחופש-ביטוי. אבל בלי ביקורת עצמית ובלי צנזורה עצמית לא יכול להיות חופש-ביטוי." (תלונה דומה על ההפקרות שהשתררה בחלק מן העיתונים, המפרסמים סקופים ללא כיסוי והאשמות בלתי-מבוססות, שמעתי גם מפי העיתונאי ויקטור לואיס ואחרים.)

הוא הדין לגבי בהלת-הקניות. יש כסף ואין מה לקנות בו. איש אינו בא להציע פיתרון מגובש, כמו שעשה תאדיאוש מאזובייצקי בפולין. למרות זאת, בפגישתי זו עם בלאייב בחודש יוני 1991 הרגשתי גם אצלו בנימה אופטימית. הוא לא פחד מפני תהפוכות הרוח-אסון. הוא היה בטוח שהעניינים יסתדרו בסופו של דבר, שהדמוקרטיה תשתרש, שרוסיה תתגבר.

* * *

לקראת סוף הפגישה האחרונה שלנו איתו החלטתי לעשות לו פרובוקציה קטנה.

"ברית-המועצות חדלה מלהיות מעצמה עולמית," טענתי. "מי שנאלץ לפשוט יד כדי להתקיים אינו יכול להוות כוח פוליטי. ולראייה, בכל מהלך מילחמת-הימפרץ התנהגה מוסקווה כגרורה אמריקאית, העומדת בתור לקבלת נדבות. האמריקאים התייחסו אליכם ממש בזלזול. הם פטרו בהינף-יד את כל היוזמות הסובייטיות."

בפעם הראשונה במהלך כל שיחותינו איתו הראה בלאייב סימן של התרגשות. "זוהי טעות חמורה!" קרא, "רוסיה היא עדיין מעצמה עולמית! יש לנו פצצות גרעיניות. יש לנו עדיין השפעה ניכרת ברמשק. אי-אפשר לזלזל בנו!"

(הפרופסור אלכסנדר קיסלוב היה מתון יותר. הוא הודה שברית-

המועצות איבדה את השפעתה על הממשלות במרחב, אחרי שסוריה עברה, למעשה, למחנה השני. אבל הוא אמר שלא רק הממשלות קובעות, אלא גם העמים. ובקרב העמים יש עדיין השפעה סובייטית רבה.)

בתום השיחה התנדב בלאייב להביא אותנו למלון שלנו. למטה המתינה לו מכונית־השרד השחורה שלו, הנהוגה בידי נהג. בדרך סיפר לנו שבדיוק חודש לפני פלישת עיראק לכוויית השתתף בסימפוזיון חשאי, שבו הופיע מומחה אמריקאי והירצה על "הפלישה העיראקית הקרובה לכוויית". למרות שידעו זאת אמרה השגרירה האמריקאית לצדאם חוסיין, ימים מעטים לפני הפלישה, שאמריקה לא תתערב בסיכסוך בין עיראק וכוויית. צדאם ראה בכך, בצדק, רמז לכך שארצות־הברית לא תתנגד לפלישה שתכנן.

אחרי הפלישה, כשהמילחמה עמדה כבר בשער, נסע יבגני פרימאקוב, מקורבו של גורבאצ'וב, לבגדאד והזהיר את חוסיין שהאמריקאים עומדים לפלוש. חוסיין טען אז באוזני קציניו שפרימאקוב "מבלף". הוא אמר שיש בידו מידע מוסמך המוכיח שאין לאמריקאים כל כוונה לתקוף.

אחרי המילחמה דן צדאם חוסיין את השגריר שלו בווישינגטון למיתה (בהעדרו. השגריר ברח). בלאייב בטוח שהשגריר העיראקי בווישינגטון הוא שהעביר לצדאם את המידע הכוזב על כך שהאמריקאים לא יתקיפו. היה זה חלק ממערכת כיוזב ("דיס־אינפורמציה") של האמריקאים.

מסקנה: בוש רצה מן הרגע הראשון במילחמה. הוא דחף את צדאם חוסיין לפלוש לכוויית, ואחר־כך מנע ממנו, בטכסיסים שונים, לסגת משם בעוד מועד.

יכולתי להגיד לו שתיאוריה זו מאשרת את טענתי לגבי חוסר־האונים של ברית־המועצות, אבל התאפקתי. הרוסים הם עם גא.

* * *

בביתו של ידידנו ליאון זהבי פגשנו את גנאדי, סגן־העורך של "נובויה וְרִמְיָה". זה היה פעם ביטאון מיפלגתי יבש, בעל תפוצה בינלאומית בשפות רבות. כיום זהו שבועון תוסס, המותח ביקורת קטלנית על המיפלגה, וגם עכשיו הוא מופיע בכמה שפות.

זהבי הוא קומוניסט ישראלי ותיק, הגר במוסקווה זה שנים רבות כשליח העיתונות המיפלגתית של רִק"ח. הוא אחיו של ויקטור שמיטוב, מנהיג מפ"ם, ומכיוון ששפת־אמו היא בולגרית היה לו קל ללמוד רוסית ולהשתרש במקום. הוא גר בדירה המשקיפה על נוף מרהיב של נהר־מוסקווה ותחנת־קייב. דירה זו, בקומה העשירית של בית־מגורים בעל כניסות רבות, משמשת כאתר לעליה־לרגל לישראלים רבים המזדמנים

למוסקווה, כי ליאון אינו רק ידען גדול, המכיר את הכל ואת כולם במוסקווה, אלא גם נשמה חמה ואוהבת.

שבועונו של גנאדי התפרסם באחרונה בכך שתקף בחריפות את ראש הק"ג, ולאדימיר קריוצ'קוב, ותבע לפטרו – דרישה שעוד לפני שבע שנים היתה מכניסה את בעליה – ובמיקרה זה בצדק – לבית-המשוגעים. העילה היתה נאומו של קריוצ'קוב בפרלמנט הסובייטי, שבו טען שסוכנים של הסייאיאי מגייסים פקידים סובייטיים בכירים לשם עירעור הכלכלה של ברית-המועצות.

כשאנו לוגמים תה כמעט-שחור בחדר-העבודה העמוס ספרים, תמונות ותקליטים, שירטט לנו גנאדי (את שם מישפחתו, ארייביץ', שמעתי רק אחרי כמה פגישות) תמונה של המערכת הפוליטית הסובייטית, שהיתה שונה מן המקובל.

אמנם אין בברית-המועצות מיפלגות אמיתיות, אמר, אך יש בה ארבעה מחנות. משמאל לימין הם נראים כך:

בקצה השמאלי יש הרפורמיסטים הקיצוניים, שקצה נפשם בכל הטוענים שצריכים להתקדם בשיקול-הדעת, לאט-לאט, מכיוון שאי-אפשר לחסל בן-לילה מציאות שנוצרה במשך 74 שנים. הם משתמשים בסיסמתה הציורית של מרגרט טאצ'ר: "אי-אפשר לקפוץ מעל לתהום בשתי קפיצות." מחנה זה היה רוצה לסלק את גורבאצ'וב ואת ילצין גם יחד. כמו שאר המחנות, אין זה גוש מוצק, אלא אוסף של פלגים שונים ומשונים.

בין השמאל הקיצוני והמרכז ממוקם המחנה המיוצג על-ידי ילצין – הרפורמיסטים המתונים. מחנה זה כולל את המתנגדים לקומוניזם, המבקשים לחולל רפורמות יסודיות, אך לא בלי חשבון. הם מאשימים את גורבאצ'וב באי-יכולת לקבל החלטות אמיצות, והיו רוצים להמליך את ילצין במקומו.

ימין למרכז נמצאים הקומוניסטים הרפורמיים, אנשים שאינם מוכנים עדיין לזרוק את לנין אל ערימת-הגרזאות של ההיסטוריה, אך המבינים את הצורך ברפורמות יסודיות. זהו המחנה המעניק את תמיכתו לגורבאצ'וב, והמתייחס בזילזול-ימה לילצין.

בימין הקיצוני נמצא המחנה הקומוניסטי האדוק, הקשוח, המתנגד לכל רפורמה של ממש, והמאמין שהרפורמות שכבר בוצעו הן שהביאו את ברית-המועצות עד לעברי-פיתח, הן בתחום הכלכלי, הן בתחום היחסים בין הרפובליקות. מחנה זה מצביע על ריבוי הפשע, על התמוטטות החוק והסדר, על התפרקות המדינה. הוא כולל את הצמרת הוותיקה של המיפלגה, את הקצונה הבכירה ואת ראשי הק"ג. כמו השמאל הקיצוני, היה גם הימין הקיצוני רוצה להדיח את גורבאצ'וב וילצין גם יחד.

"אתה רואה," אמר גנאדי, "המפה הזאת מסבירה את שיתוף-הפעולה בין

גורבאצ'וב וילצין. הקומוניסטים המתונים והרפורמיסטים המתונים זקוקים זה לזה. הם מהווים ביחד את המרכז, כנגד השמאל הקיצוני והימין הקיצוני. למרות שהם לא טובלים זה את זה, לא היתה לגורבאצ'וב וילצין ברירה אלא להגיע להסדר ביניהם. יכול להיות שילצין יכול לשלוט בלי גורבאצ'וב, אבל גורבאצ'וב אינו יכול לשלוט בלי ילצין.

"ילצין גם לא יכול לשלוט בלי גורבאצ'וב," תיקן אותו זהבי.

ילצין עצמו הכיר במציאות זו בשעה שהציג את מועמדותו לתפקיד נשיא רוסיה. הוא מינה כסגנו את ראש סיעת הקומוניסטים המתונים בפרלמנט הרוסי, אלוף-מישנה אלכסנדר רוצקוי, טייס משופם בן 44, שהצטיין כמפקד מסוקי-התקיפה במלחמת אפגניסטאן. הקומוניסטים האדוקים, שנציגם היה ריז'קוב, מינו גם הם כמועמד לתפקיד סגן-הנשיא קצין בכיר, גנרל ימני שפיקד על חיל-האוויר באפגניסטאן ושהאשים את אלוף-המישנה של ילצין ש"ורועו מכוסה בדם עד לכתף". לדבריו תקפו המסוקים של רוצקוי כפרים אפגאניים שלווים. תיאטרון אכסורד.

מימינו של ריז'קוב התייצב באותן בחירות גנרל עוד יותר קיצוני, שתבע בגלוי להקים "דיקטטורה של החוק" – כלומר, דיקטטורה צבאית אמיתית.

כשהנחיל ילצין לריז'קוב תבוסה ניצחת, עלה גם רוצקוי לגדולה. הוא השתתף ביוזמה להקים את המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית החדשה, שאמורה היתה למסד את השותפות בין הקומוניסטים (או הקומוניסטים לשעבר) הדמוקרטיים ובין שוחרי-הרפורמה. בלטו ביוזמה זו אלכסנדר יאקובלב, האדריכל הרוחני של הפרסטרויקה; אדוארד שוורנאדזה, שר-החוץ שהתפטר והזהיר מפני דיקטטורה צבאית; גבריל פופוב, ראש עיריית מוסקוה; ועמיתו אנאטולי סובצ'אק, ראש עיריית לנינגרד-פטרבורג. כל אלה נמצאים בין גורבאצ'וב וילצין, וקיוו או שגורבאצ'וב יתייצב בסופו של דבר בראשם.

ההתקרבות-מאונס בין גורבאצ'וב וילצין גרמה להקלה כללית. קיומו של מרכז חזק הוא תנאי מוקדם לשמירה על היציבות בתקופה של שינויים סוערים, כשיש צורך לבצע רפורמות מכאיבות.

* * *

גם העיתונאי ויקטור לואיס לא חשש מפני מלחמת-אזרחים. לדעתו, הרפובליקות רוצות במידה של עצמאות, אך לא בצבא ובקג"ב משלהן. הן רוצות לנהל את ענייניהן הפנימיים בלי התערבות, ואולי גם במטבע משלהן. אבל כאשר יעמדו על רגליהן, יבינו שהמערב לא יקיים את כלכלתן, וכי רוסיה יכולה לעזור להן. גורבאצ'וב רוצה לדחות את העניין בחמש שנים, כדי שתהיה לרפובליקות שהות לחשוב על העניין מחדש.

המהומות שפרצו בין הרפובליקות היו, גם לדעתו, תיגרות מקומיות, ורק התערבות הצבא הסובייטי הפכה אותן למילחמות-זוטא, שהרפובליקות עצמן אינן מעוניינות בהן. הצבא פעל נגד הארמנים, שהם עם קטן, אך לא העז לפעול נגד הרפובליקות המוסלמיות הגדולות, שמוסקווה אינה יכולה להרשות לעצמה לריב איתן.

החזיון של מילחמת-אזרחים אטומית, המהלך אימים על המערב, אינו מפחיד אותן. את הנשק האטומי העבירו מזמן לרפובליקה הרוסית. חוץ מזה, הרי זו נאיביות לחשוב שחבורה כלשהי של מורדים או פורשים מסוגלת להפעיל נשק כזה. בוודאי ננקטו אמצעי-זיהירות המונעים את הפעלתו בידי מי שאינו מורשה לכך.

"אנחנו נוכחים עכשיו לדעת כי המצב ברפובליקות האלה מסוכן הרבה יותר מכפי שחשבנו. מתגלה מציאות שהיא כמעט אפריקאית – יש בכל אחת מהרפובליקות האלה עממים ושבטים, השונאים זה את זה. זה יכול ליצור מצב של תוהו ובוהו."

בערים הגדולות ברפובליקות יש רוב רוסי, ומסביבן גרים המקומיים. "בכלל, צריכים לזכור מה רוסיה עשתה בשביל העמים האלה. רוסיה נתנה להם את הכל – תרבות, שפה, כתיב. אמנם, רוסיה היתה בשולי אירופה, אבל בשביל העמים האלה רוסיה היתה אירופה. רוסיה חיסלה שם את המחלות ואת הבערות. נכון שיש פער מסויים בין הרמה ברפובליקות האלה ובין הרמה ברוסיה, אבל אין כל השוואה בין הרמה ברפובליקות ובין הרמה בארצות השכנות, שבהן גרים אחיהם. זה כמו מצבם של הערבים בישראל."

לדבריו, קורה שם עכשיו מה שקרה באפריקה. הצעירים למדו באוקספורד ובסורבון, וכשחזרו הביתה דרשו עצמאות וניהלו מילחמות-שיחרור. עכשיו מדברים ברפובליקות על שיחרור מרוסיה. כשיעמדו על הבעיות העומדות לפניהם, הם יבינו שכדאי להם להישאר קשורים ברוסיה, אולי בצורה של פדרציה כלכלית.

שאלתי אותו לדעתו על האפשרות של הפיכה צבאית. הוא לא האמין (ביוני 1991) שיש סכנה כזאת. "אולי יש גנרלים קשישים שהם שמרנים וריאקציוניים, והם יכולים לחשוב על כך. אבל הקצונה הבינונית והצעירה לא תלך בדרך הזאת. יש בצבא שלנו מסורת של אי-התערבות בפוליטיקה וציות לממשלה החוקית."

מצב דומה קיים גם בקג"ב. לדעת לואיס, הקג"ב משרתת תמיד את המישטר הקיים. לא מתערב בעניינים פוליטיים.

הצגתי את אותן השאלות גם לקבוצה שפגשתי בביתו של הצייר המונארכיסטי איליה גלאזונוב. אך התמונה שהצטיירה שם היתה קודרת יותר.

"לדעתי קיימת אפשרות של 60% שהימין הקומוניסטי ינסה לבצע הפיכה בעזרת הצבא והקג"ב. אבל זאת לא תהיה הפיכה צבאית ממש, אלא הפיכה מטעם המיפלגה. אולי ינסו להעמיד פנים שהמיפלגה פועלת להצלתו של גורבאצ'וב, ויקימו דיקטטורה למען הדמוקרטיה," אמר העיתונאי גוסייב, עורך עיתון הקומסומול המוסקוואי.

שני הציירים האחרים שהיו במקום נחלקו בדיעותיהם. הקשיש שביניהם הצטרף להערכה של 60%, הצעיר סבר שיש רק 20% סיכויים שיהיה נסיון להקים דיקטטורה קומוניסטית בעזרת הצבא.

גלאזונוב עצמו לא נכח בעת המישאל המאולתר. אבל הוא מתנגד כהחלט לפרישת הרפובליקות. הוא רוצה שהמדינה תישאר על כנה בגבולות שהיו קיימים בימי הצארים – אותם הגבולות שגם הבולשביקים השאירו אותם על כנם, חרף הבטחותיו החגיגיות של לנין לעמים המדוכאים לאפשר להם פרישה וכינון עצמאותם.

* * *

תמונותיו של לנין פיארו גם את הקירות של המכון הסובייטי לענייני המיורח התיכון, ולצידן שורות-שורות של תצלומים של מצטייני המוסד, כולם אקדמאים בעלי חזות רצינית. אולם נתקלתי גם בתזכורות "מהבית" – שלטים בערבית ועיתונים מהמרחב.

תחילה הייתי בטוח כי הפרופסור ויטאלי נאומקין הוא יהודי, וכי שמו הוא שיבוש של השם נחומקין. אולם בסוף השיחה לימד אותי כי רוסים רבים נושאים שמות יהודיים, הלקוחים מהתנ"ך. אין הוא יהודי כלל.

נאומקין הוא איש שופע חמימות, הנראה כבן 50. עיניו חומות, זקנו הקטן מטופח היטב, ומצחו גבוה. הוא לבש חליפה וענד עניבה ברישול'ימה, כיאה לאקדמאי בכיר מאוד. הוא אחד האישים החשובים ביותר בכרית המועצות בכל הנוגע למרחב שלנו.

כשקיבל אותנו במישרדו של מנהל המוסד (שאת מקומו מילא זמנית) ישבה לידו פרופסורית בלונדית, לבושה במיקטורין-עור מרופד-כתפיים מעל לחולצה פרחונית. כבר פגשתי אותה פעם, לפני שנים, בווינה. זה היה בוועידה של האו"ם לענייני פלסטין. את שמה היה קשה לי לזכור, ולא במיקרה. גם הפעם הייתי מוכרח לרשום אותה: אירינה ווויאגאלצ'קאיה.

("אתה רואה, זה פשוט," אמרה בחיך כשתפסתי לבסוף.)

שאלתי גם אותם לגבי ירידת חשיבותה של ברית-המועצות במרחב

השמי. תגובתם היתה פחות רגשנית מזו של איגור בלאייב. "זאת כבר לא שאלה פרובוקטיבית," אמר הפרופסור. הם לא הכחישו את העובדה, אך אמרו שברית-המועצות נהנית מאמון רב בקרב העמים הערביים. הערכה זו גברה עוד יותר במהלך משבר-המיפרץ, כאשר ברית-המועצות ניסתה למנוע את המלחמה.

"אנחנו עדיין מעצמה חשובה," אמר נאומקין. "ולוא רק מפני שעמי המיזרח התיכון אינם רוצים להיות תלויים באופן בילעדי בארצות-הברית."

ואולם גישת ברית-המועצות לענייני המרחב השתנתה כליל. בעבר חיפשה את העימות, כדי לעורר במרחב להט מהפכני-חברתי. מניע זה אינו קיים עוד. עכשיו פועלת ברית-המועצות להבטחת האינטרסים הלאומיים שלה בלבד. היא מעוניינת בשלום וביציבות באזור זה, הקרוב כליכך לגבולותיה.

איך השפיעה מילחמת-המיפרץ על הרפובליקות המוסלמיות בדרום ברית-המועצות?

"אסור להגזים בחשיבות הגורם המוסלמי אצלנו," ענה הפרופסור. "יש לנו יותר מ-55 מיליון, אולי 60 מיליון מוסלמים." אולי התכוון לומר שזהו מיספר קטן. רק כל אזרח סובייטי חמישי הוא מוסלמי.

חוץ ממיספר קטן של שיעים, באזרבייז'אן, כולם סונים.

דווקא בין הרפובליקות המוסלמיות ובין מוסקוה קיים קונסנזוס רחב. הן נאמנות למרכז יותר מרפובליקות נוצריות כמו מולדאביה, ליטא, ארמניה, גרוזיה ועוד. אין אצלן נטייה לפרישה.

מדוע, בעצם? הפרופסורית הבלונדית סבורה שזה נובע מהמסורת המוסלמית. המוסלמים אינם מפרידים בין סמכות מדינית וסמכות דתית, והם נאמנים יותר לשילטון. חוץ מזה, ברפובליקות אלה שולטת המנהיגות הקומוניסטית הוותיקה, והתנועות הדמוקרטיות לא התפשטו בהן עדיין. פה ושם יש התעוררות יסודנית (פונדמנטליסטית) בין המוסלמים-הסונים. יש גם תנועה והאבית. אבל אין לזה חשיבות רבה.

יש באיזורים אלה בעיות כלכליות קשות מאוד, כגון אבטלה המונית ועוני, ואלה מעסיקות את הציבור הרבה יותר מאשר העניין הלאומי-דתי.

איך זה בא לידי ביטוי בימי משבר-המיפרץ?

לדברי הפרופסור, היו התגובות ברפובליקות המוסלמיות חלשות למדי. היו שתמכו בצדאם חוסיין, והיו שתמכו בכויית. לסובייט העליון הגיע מיכתב של קבוצת צעירים מוסלמיים, שהודיעו שהם רוצים להתנדב למלחמה. הם ביקשו שהממשלה תחליט אם עליהם להתנדב לצבא העיראקי או לצבא הכווייתי.

אילו החליטה הממשלה הסובייטית לשגר כוחות למלחמת-המיפרץ,

יתכן שהיתה קמה התנגדות איסלאמית. אולם מכיוון שהממשלה נמנעה מכך, היתה הביקורת על עמדתה הפרואמריקאית חלשה. הרפובליקות האלה גם אינן משפיעות על בעיית היחסים עם ישראל. אין בהן איבה לישראל, ולראייה: אחדות מהן כבר קשרו קשרים כלכליים איתה.

אם כן, מה מפריע לכינון היחסים המלאים בין מוסקווה וירושלים? גם נאומקין יודע שניתוק היחסים במילחמת ששת־הימים היה טעות חמורה. אבל לא קל לחדש אותם, נוכח התנגדות הערבים. הדבר נעשה בהכרח שלב אחרי שלב. אמנם אין עדיין שגרירות סובייטית בתל־אביב, אבל יש קונסוליה כללית. מה ההבדל?

"כשהיתה שגרירות, היינו מוזמנים אחת לשנה למסיבה ביום־המהפכה, והיינו שותים וודקה טובה," התלוצצתי.

"מה, בקונסוליה אין וודקה?" תמה הפרופסור באותה הנימה.
 "אין וודקה, אין מסיבות, ואין נוכחות סובייטית מורגשת," השבתי.

* * *

"אני אופטימי ב־70%", חיווה הפרופסור את דעתו לגבי עתיד שלמותה של ברית־המועצות. "קח את ליטא ואסטוניה. הן רוצות לפרוש. אבל ממה יחיו? הן לא מייצרות שום דבר שכדאי לאירופה לקנות. באירופה ובאמריקה אף אחד אינו מעוניין באמת בפירוק ברית־המועצות."

"האם כדאי לרוסיה מצידה להיפטר מהרפובליקות האחרות?" שאלתי.

"כמה מן הלאומנים הרוסיים אומרים זאת בגלוי," השיב.

"איך אפשר?" קראה הפרופסורית. "ברפובליקות יש מיפעלים המייצרים בשביל כל ברית־המועצות. יש בעיות מסובכות, שגם חוזה־האיחוד החדש אינו פותר אותן. אני חושבת שהעמים השונים רוצים בחופש פוליטי, אך לא בפירוק האיחוד הכלכלי."

"כמה מראשי הרפובליקות הם אנשים רגשניים מאוד," הוסיף נאומקין, "כשאתה מדבר עם כל אחד מהם בנפרד, הם מדברים בהגיון. אך כשהם נמצאים ביחד, הם רגשניים מאוד. נדמה לי שגם בישראל זה כך."

"כן, זוהי מחלה די נפוצה," הודיתי.

"העמים בכמה מן הרפובליקות התלוננו שהרוסים דיכאו אותם. עכשיו הם מדכאים את המיעוטים ברפובליקות שלהם בצורה הרבה יותר גרועה. זה נורא," ציין הפרופסור.

גם ברפובליקה הרוסית הענקית יש "חבלים אוטונומיים", הרוצים לפרוש ממנה.

"כל זה ישפיע על שלמות המדינה," אמר. "אני פסימי, מפני שאין אצלנו

תרבות פוליטית מושרשת. זוהי הבעיה העיקרית. אבל אני אופטימי מפני שלמרות הכל, כל הרפובליקות תלויות זו בזו מבחינה כלכלית. אף אחת אינה יכולה לפרוש מבלי להזיק קודם כל לעצמה. זה נכון גם לגבי גרוזיה, שבראשה עומד האישי ההוא, שאומרים עליו שהוא פאשיסט.

"אגב, אומרים שאתם מעדיפים לעשות עסקים דווקא עם אנשי הימין הקיצוני, הערתי. "אצלנו, למשל, הזמנתם אליכם עד כה כאורחים מכובדים דווקא את שרי הימין הקיצוני – אריאל שרון, יובל נאמן ורפאל איתן. לא הזמנתם בשעתו את שרי מיפלגת-העבודה."

"אתה יודע, גם אצלנו יש אנשים שהעירו על כך. אבל זה רק מיקרי. כשהיתה מיפלגת-העבודה בשילטון, לא היינו עדיין מוכנים להזמין שרים. כשהיינו מוכנים לזה, כבר הגיעו אצלכם לשילטון האנשים הלא-נכונים. מה אפשר לעשות, זה עניין של מזל."

וכשהדברים תלויים במזל, אין הרבה תיקוות למיפלגת-העבודה.

* * *

לפני שנפרדנו, הצגתי עוד שאלה אחת, המעסיקה אותי זה עשרות שנים. עד כה לא היה לי את מי לשאול.

"כשסטאלין החליט בשעתו לתמוך במדינת-ישראל, מה היו המניעים שלו? רק הרצון לגרש את הבריטים מהמיזרח התיכון?"

"בוודאי, השיב המומחה בלי שמץ של היסוס.

דף יומן

31 במאי, 1991. מוסקווה.

אנחנו בדרך למלון שלנו. מול מגרד־השחקים הסטאליניסטי של מיישרד־החוץ הסובייטי אנחנו רואים שלושה גברים, המנסים לסחוב גבר רביעי. נראה כמו חברים העוזרים לשיכור.

מה זה! אחד מהשניים בועט באחוריו של הגבר הנגרר, המתנגד בתוקף. אשה עוברת־אורח מתערבת. אחד הגוררים מוציא תעודה מהכיס. האשה מסתלקת. ברור שהגוררים הם שוטרים בלבוש אזרחי.

רחל אינה יכולה להתאפק ומצלמת מרחוק, מתוך תיקווה שהשוטרים לא יתעללו באיש כשתיירים רואים ומצלמים. השוטרים מבחינים בה, אבל לא מגיבים. היא מצלמת שוב.

עכשיו אחד השוטרים עוזב את חבריו ומתחיל ללכת לעברה. היא מחליטה שזה הזמן לניתוק מגע ומתחילה ללכת. אבל השוטר, עדיין רחוק, בעיקבותיה. היא הולכת. הוא הולך. היא מחישה את צעדיה. הוא מחיש את צעדיו. היא בצד אחד של הכביש, הוא בצד האחר. הכביש עמוס. היא חומקת ללובי של המלון. הוא משיג אותה ממש ליד המעלית וטופח על כתפה.

בחור צעיר, לבוש בטי־שרט. זועם. דו־שיח:

- (משהו ברוסית).
- (רחל, בחיך מיתמם, באנגלית) מצטערת, לא מבינה רוסית.
- (הבחור, באנגלית לקויה) אנגלית את יודעת.
- כן. אז מה הבעיה?
- את מצלמת אותי בחוץ.
- נכון, צילמתי.
- למה את מצלמת אותי בחוץ?
- שרק לא תגיד שאנחנו עיתונאים!
- אני תיירת. אני מצלמת.
- הבחור שולף מכיס־מיכנסיו תעודה עם צילום. תעודת־שוטר.
- אני לא רוצה שאת מצלמת אותי.
- בסדר, לא מצלמת אותך יותר.
- אבל אני לא מסכים שאת מצלמת אותי.
- בסדר. כבר אמרתי שלא מצלמת יותר.
- (היה ברור שהבחור, שעל חולצת־הטי שלו נאמר באנגלית "DON'T CROSS MY WAY" - "אל תחצה את דרכי" - אינו יודע לדבר אנגלית בלשון עבר.)
- הדו־שיח נמשך ונמשך. הוא בשלו.
- למה את מצלמת אותי?

- חשבתי שמאוד יפה שאתם עוזרים לחבר שיכור.
- לא מאמין לך.
- שקט. לי זה נראה כמו מבוי סתום. מה הלאה? הוא, לבסוף:
- מה אנחנו עושים עכשיו?
- (רחל, בחיך מתוק:)
- אולי תשתה איתנו קפה?
- לא!
- אז תשתה איתנו תה?
- לא!!!
- אז מה נעשה?
- את פותחת את הפילם.
- לא בא בחשבון! מה איתך? יש בו עבודה של יום שלם!
- אני כבר רואה אותנו מבליים את הלילה בתחנת־המיסטרה, אם לא במרתף של הקג"ב.
- מה את עושה בתמונה שלי?
- שמה באלבום בבית.
- אני לא רוצה שתמונה שלי אצלך.
- מה יש? צילום זה אמנות. אתה לא אוהב אמנות?
- אני כן אוהב אמנות.
- אתה רואה? אתה בחור נחמד. (בזווית הפה של הבחור מופיע רמז של רמז של חיך).
- אז מה אנחנו עושים עכשיו?
- אגיד לך מה. למה שלא אצלם אותך יפה?
- (שתיקה) כמה זמן זה?
- רק דקה.
- אז טוב. רק דקה.
- רחל ממהרת לצלם, ועוד פעם, ועוד פעם. היא שואלת לשמו ולכתובתו, כדי לשלוח לו תמונה. אין לו נייר ועט. אני מגיש לו. הוא רושם באותיות רוסיות.
- לוחצים ידיים.
- איך זה היה נגמר לפני כמה שנים?

מיצרך השנה: דרכון יהודי

"אני שונא שני דברים, אמר ואלרי אויבנטל, "את העם הרוסי ואת ממשלת ברית-המועצות, על כל חלקיה ואנשיה."

כאשר ביקרנו בדירתם של ואלרי וטאטיאנה, שניהם בראשית שנות ה-50 של חייהם, חשוכי-לדים, כבר היו הגשרים שרופים מאחוריהם. הם התכוננו לעלות לארץ תוך שלושה חודשים.

לבקשת קרוביהם בארץ ביקרנו את בני-הזוג בדירתם. האויבנטלים גרו בבית קואופרטיבי (קרי: בית משותף פרטי) בלב מוסקווא, באחד הרחובות הראשיים – מעגל-הגנים. זהו רחוב רחב בעל 12 מסלולים, עם הרבה עצים ומידשאות, לא הרחק מהכיכר הקרוייה על שם ולאדימיר מאיאקובסקי, שבה מוצב גם פסל המשורר. הבית חדש יחסית, בעל 20 קומות, מעלית ושוערת בכניסה.

לפני הבית עמדה המכונית שלהם: מכונית סובייטית קטנה וחדשה. הם התנצלו על כך שהיא מקולקלת.

כשנכנסנו לדירה, הודיע ואלרי בטלפון לחברת-השמירה על שובו. הדירה מצוידת במנגנון-אזעקה נגד גנבים, ויש להודיע לחברת-השמירה על כל יציאה וכניסה. שרות זה עלה לזוג 20 רובל לחודש. עבור תחזוקת הדירה שילמו עוד 20 רובל, ו-10 רובל נוספים עבור חשמל, מים ושאר השרותים. הכל ביחד: 50 רובל, פחות משני דולארים לפי שער השוק השחור, פחות מ-2% ממשכורתיהם. הם שילמו עבור הדירה במשך 15 שנים.

דירה טובה מאוד, לפי מושגי מוסקווא: שלושה חדרים קטנים, מיסדרון, מיטבח. כל מילימטר מרובע של הקירות היה מנוצל לקישוטים: ציורי-שמן, מדפים ועליהם פסלונים-קרמיקה, אוספים שונים – מסיכות, תרנגולים, ועוד ועוד. ממש בית-יבובות. ראינו כמה וכמה דירות כאלה במוסקווא: קטנות, מקושטות, כל מילימטר של קיר מנוצל.

החדרים היו מלאים ברהיטים עתיקים, מגולפים, מהמאות הקודמות, ניברשות מהודרות. אוצר אמיתי, שחלקו ירושה מההורים והסבים. כולו יישאר ברוסיה. אסור לייצא מברית-המועצות חפצי-אמנות. הוצאת כל חפץ כזה, גם פעוט-ערך, זקוקה לאישור בכתב מטעם מישרד-התרבות. יש להגיש זמן רב מראש תצלום של כל חפץ בשלושה העתקים, ולקבל אישור על כל אחד מהם. הסיכויים קלושים.

המיטבח הקטן היה פינת-חמד. הצבע השולט בו אדום – האיציטבאות, הסירים, הווילונות, השולחן, הכסאות, מיסגרות התמונות. גם טאטיאנה עצמה לבשה שימלה אדומה. כל הקירות היו מכוסים בתרנגולים מחרסינה ומעץ, וגם תרנגולים מצויירים על צלחות וכלי-אוכל. אוסף של שנים רבות.

השולחן כרע תחת עומס המטעמים שהוכנו בשבילנו – סלטים, ביצים ממולאות, דגים מלוחים, פשטידת-גבינה חמה, כרעי-תרנגולת, פרוסות-נקניק, פירות, עוגות, ממתקים, וודקה, משקאות קלים. לא נותר על השולחן סנטימטר מרובע אחד בלתי-מכוסה. ארוחת-מלכים לארבעה אנשים – המארחים ואנחנו.

אין שום קושי בהשגת כל המטעמים האלה במוסקווה – דרוש רק כסף. בשוק החופשי עולה סחורה טובה פי ארבעה מהמחיר בחנות הממשלתית, שבה עומדים בתור אינסופי בשביל סחורה גרועה. כשמגיעים לראש התור מתברר לעיתים קרובות שאין כבר סחורה.

מי שיש לו קשרים – ולאויבנטלים יש – מקבל גם אוכל מארמניה ומגרוזיה, תמורת שרותים, על בסיס של קח ותן.

כסף לא היה חסר לזוג אויבנטל. האשה, רופאה שעבדה כעורכת בביטאון רפואי בעל תפוצה אדירה, הרוויחה 2000 רובל בחודש – פי חמישה מהמשכורת הרגילה לפקיד. הבעל הרוויח 1000 רובל כעיתונאי בכתבי-העת הסאטירי "קרקודיל". באחרונה השתתף גם בהוצאת כתבי-עת יהודי חדש בשם "מגילה". הסקופ הפותח, בגליון הראשון, היה גילוי על רציחת 900 אלף יהודים על-ידי הרומנים בבסרביה, בימי השואה. בסרביה, השייכת כיום לרפובליקה הסובייטית מולדאוויה, היתה באותה תקופה חלק מרומניה.

את הדירה מכר הזוג ב-5000 דולאר, ועבור הדאצ'ה (בית-סוף-שבוע מחוץ לעיר), 3000 ספרים והרהיטים קיבלו עוד כמה אלפי דולארים. זהו סכום-עתק במוסקווה. הם היו מאושרים. לנו לא יהיו בעיות בארץ. לנו יש כסף, אמרו, ולא ידעו שבארץ זה מספיק בקושי לשכר-דירה של שנה-שנתיים, ואין מה לחלום על רכישת דירה בכסף זה.

בשביל זוג כזה, העליה לארץ כרוכה לא רק בויתור על הישגי העמל של 50 שנה, על כל חפץ אישי אהוב, על תרבות, על מעמד חברתי, על מישרות מצויינות, על הדירה והדאצ'ה, אלא גם על רמת-מחיה פשוט-כמשמעו. כשדיברנו איתם, שלושה חודשים לפני העליה המתוכננת, לא היתה מובטחת להם שום עבודה בארץ. היו רק רעיונות, וקרובים שהבטיחו לעזור. טאטיאנה ניצלה את החודשים האחרונים במוסקווה כדי ללמוד עיסוי רפואי, כדי שיהיה לה מיקצוע "של ידדים", עד שתלמד עברית ותוכל לעבוד כרופאה.

היא לבבית וחמה, אשה מטופחת בחולצה אלגנטית אדומה ושיפתון

תואם, מאופרת קלות וממושקפת. האנגלית שלה שוטפת, אף שלא למדה מעולם באופן מסודר. אמה היתה מורה לאנגלית. ואלרי, גבר אינטליגנטי, גם הוא ממושקף, בעל זקן־סנטר מאפיר ומטופח, דיבר רק רוסית. הדבר הפריע לו להתבטא באופן חופשי בשיחה איתנו, וחבל.

הסבא של טאטיאנה מצד אביה היה יהודי, ואשתו לא־יהודיה. הם נשלחו לארצות־הברית על־ידי חברת־הפרוות הסובייטית כסוכני־מכירה. כשחזרו לברית־המועצות, בימי סטאלין, הוצאו להורג – הסב, הסבתא, האב ואולי גם הדוד. לא בגלל היותם יהודים, אלא מפני ששהו בחוץ־לארץ. סטאלין לא נהג להסתכן. מצד האם, טאטיאנה היא יהודיה כשרה.

מוצאו של ואלרי מעניין עוד יותר. הוא ממישפחה יהודית־פולנית. אביו, מהנדס־מטוסים, היה קומוניסט בעלי־הכרה, ולכן החליט בשנות ה־30 לעלות לברית־המועצות, בעוד שאחיו עלה לארץ־ישראל והפך כאן לבעל לול גדול ופרדסים בראשון־לציון. ברישום־התושבים הסובייטי רשום ואלרי כ"פולני", ואילו טאטיאנה רשומה כ"עבריה".

מדוע החליטו לעלות לארץ? האם חששו מפני פוגרומים? עצם הרעיון נראה להם מוזר. טאטיאנה אמרה שמעולם לא נתקלה באנטישמיות. היא עוברת בכתב־עת שהעורכת הלא־יהודית שלו מינתה רק יהודים כראשי המחלקות. ואלרי אומר שנתקל באנטישמיות פעם אחת. זה היה כשביקש לעבוד בעיתון מסויים, ואמרו לו שאדם בעל שם יהודי כזה אינו יכול להתקבל.

עד לפני שנה היה ואלרי חבר במפלגה הקומוניסטית. אבל מבחינה נפשית פרש בעיקבות הפלישה לפראג. אז עבד בטלוויזיה, וכשסירב להצדיק את הפלישה עף משם. במשך שנתיים היה מחוסר־עבודה. כבר אז החליט לעלות לארץ, "ולמעשה היינו סירובניקים".

באוניברסיטה כתב את עבודת־הדוקטוראט שלו (פילוסופיה) על תורת־לנין, והשתכנע שזוהי תורה כוזבת, שאינה עומדת במבחן ההגיון. מדוע נכשל הקומוניזם? "זהו אידיאל מאוד יפה", אמר, "אבל המכניזם לביצוע האידיאל הוא לקוי".

מדוע? "הם לא התחשבו ביחיד, באינדיווידואום. מכיוון שהאידיאל לא התאים לחיים, ניסו לכפות אותו בכוח, וכך נוצרה עריצות. הקומוניזם יצר בכל מקום פולחן־אישיות. לנין הוליד, למעשה, לא רק את הקומוניזם, אלא גם את הפאשיזם. קומוניזם ופאשיזם הם אותו הדבר, שני הצדדים של אותו המטבע."

לאיזה מחנה בארץ הוא משייך את עצמו? הוא אמר שאינו בעד הליכוד, מפני שהליכוד הוא לאומני. הוא גם לא בעד המערך, מפני שהמערך הוא סוציאליסטי. אך כשהסביר לנו את דיעותיו על הערבים, על השטחים הכבושים ועוד, היה ברור שדיעותיו הן ימניות קיצוניות, מבלי שהוא מודע לכך.

ואלרי וטאטיאנה ידעו ש"יהיה קשה" בארץ – בתיאוריה. אבל היה נדמה שאינם יכולים בכלל לתאר לעצמם עד כמה יהיה קשה, ואיך. איחלנו להם הצלחה, אבל כאב לנו הלב. ידענו שצפוי להם משבר קשה מאוד.

ואלרי ידע מישפט אחד בעברית: "תני לי יין". כשנפרדנו, אחרי חצות, לימדנו אותם עוד מילה עברית חיונית: "יאללה".

* * *

מדוע היהודים עוזבים?

שאלנו הרבה עשרות אנשים – יהודים פשוטים, יהודים חשובים, סתם רוסים. התשובות היו די אחידות.

הפחד מפני פוגרומים הופיע ברשימה במקום האחרון – אם בכלל. "כן, יש כאלה שפחדים מזה," אמר לי יורי, שהוא יהודי-למחצה הנשוי ליהודיה, "אבל הם מעטים וחריגים."

בעת ביקורנו במוסקווה ביוני 1991, הוקרנה בארץ הסידרה של חיים יבין, "גחלת לוחשת". היא הציגה תמונה של יהודים אחוזי-פאניקה, הבורחים בהמוניהם מפני הפוגרומים הממששים ובאים. לא מצאנו ברוסיה שום תימוכין לתמונה זו, הנראית לנו פאראנואידית. נדמה שיבין עבר בארץ הענקית כשלענינו משקפיים שחורים, שלא הותירו לו לראות אלא את אשר חיפש מלכתחילה.

הנה רשימת הסיבות, לפי הסדר:

במקום הראשון: המצב הכלכלי. איש אינו מאמין שהמצב ישתפר בעתיד הקרוב. הכל מאמינים שהמצב יילך ויורע, ושאינן מה לצפות לשיפור לפני שנת 2000. המערב קורץ, וישראל נראית ליהודים כחלק של המערב, או לפחות כפתח למערב.

מבחינת הסיבה הזאת, אין הבדל בין יהודים ולא-יהודים. ליהודים יש פשוט פריווילגיה. הם יכולים לצאת, האחרים לא. אחרי שהלחץ הבינלאומי השיג זכות זו ליהודים, בשם "איחוד משפחות", נהנים ממנה גם הגרמנים והארמנים, מפני שלגרמנים יש מדינה ולארמנים יש פזורה עולמית המוכנה לקלטם.

במקום השני: הפחד שמא יקום מחדש מישטר טוטאליטרי, שיסגור שוב את הגבולות. גם מבחינה זו אין הבדל בין יהודים ולא-יהודים, אלא שהיהודים יכולים עכשיו לעזוב, ולרוב הלא-יהודים אין אפשרות כזאת.

במקום השלישי: האנטישמיות. היא מתבטאת בעיקר בדברים קטנים, כגון העלבת ילד בבית-הספר בקריאה "ו'יד". וברקע יש "פאמיאט". זוהי קבוצה קנאית קטנה, שעוררה רעש גדול כאשר יצאה לאוויר

העולם בראשית הפרסטרויקה. חופשהביטוי החדש, והבלתיירגיל, גרם לכך שקבוצה קטנה וקיצונית כזאת יכלה למשוך תשומת־לב בלי כל פרפורציה.

בינתיים ירדה חשיבותה, ובמהלך 1991 היא שאפה לאפס. אבל לפני כן עלה בידיה להטיל מורא על יהודים רבים. ("גם הנאצים התחילו כקבוצה קטנה...") יכול להיות שקבוצה זעירה זו הצליחה לגרש מרוסיה מאות־אלפים.

"פאמיאט" היא בעיקרה תנועה הדוגלת בלאומנות רוסית, ורק אחד מפלגיה הוא אנטישמי במוצהר. מספרים שמנהיג הפלג הזה רצח בעבר את אשתו, ובילה כמה שנים בבית־חולים לחולי־רוח. אחרי שאירגן תקרית אנטישמית בכנס של סופרים – התקרית האנטישמית החשובה היחידה במשך שנים – הועמד לדין, הורשע והתאבד.

הפחד האמיתי של היהודים אינו מפני האנטישמיות כשלעצמה, אלא מפני אי־היציבות הכללית, והאפשרות של מילחמת־אזרחים בין העממים השונים. הנסיון ההיסטורי לימד את היהודים שבתקופות כאלה הם עלולים לסבול, גם אם לא יהיו פוגרומים.

רוסים אינטליגנטיים, שדיברנו איתם, לא הכחישו שיש יסוד לחששות אלה. אולם הם מכחישים את קיומה של אנטישמיות חמורה. "ברפובליקות הדרומיות שונאים את הרוסים יותר מאשר את היהודים," אמר איש בכיר, "ליהודים לא צפויה שם שום סכנה. אבל למיליוני הרוסים הגרים שם צפויה סכנה גדולה מאוד. הם בורחים על נפשם בהמוניהם."

במקום הרביעי: גורם בלתי־נראה, שאפשר לקרוא לו "חוסר־שייכות". בעידן הפרסטרויקה נזכרים כל העמים בכרית־המועצות בלאומיותם. לפתע מרגישים היהודים שהם, בעצם, אינם שייכים. ליבם אינו פועם כאשר מונח הדגל הרוסי, האוקראיני, הליטאי או הגרוזי.

סיפר לי עולה חדש: "עמדתי ברחוב בוילנא. נערכה שם הפגנה למען העצמאות. הניפו דגלים, צעקו סיסמאות. ראיתי את ההתלהבות על פני העוברים ושבים. פיתאום עלה על דעתי שאני לא מתרגש, שזה בכלל לא נוגע לי. באותו הרגע החלטתי לעלות לארץ."

למעשה נוצרו מחדש אותם התנאים שהולידו בשעתו את הציונות. לכל אחד מהלאומים בכרית־המועצות, גדולים, קטנים וזעירים, יש טריטוריה כלשהי, נציגות כלשהי. ליהודים אין. כפי שאמר לנו יהודי, באירוניה מרירה: "הארמנים שונאים את האזרים, את הרוסים ואת היהודים. האזרים שונאים את הארמנים ואת היהודים. הליטאים שונאים את הרוסים, האוקראינים והיהודים. האוקראינים שונאים את הרוסים, הפולנים, הליטאים והיהודים."

במקום החמישי: הפחד מפני הפשיעה. מי שמרוויח כיום בכרית

המועצות – ורבים התחילו להרוויח הרבה בשוק החופשי – נופל קורבן למעשי-שוד, לסחיטה ולאיומים מצד המאפיה.

גם מבחינה זו אין הכרדל בין יהודים ולא-יהודים. אולם בין המרוויחים החדשים יש אחוז גדול של יהודים.

מהו יחס הרוסים להגירת היהודים? פה ושם יש שימחה על כך שדירות ומישרות טובות מתפנות. אבל יש גם – ביחוד בחוגי האינטליגנציה – צער על אובדן אוצר עצום כזה של כוחות מיומנים. "זוהי מתנה לישראל", אמר לנו עיתונאי.

האם כועסים על היהודים העוזבים? "לא כועסים", הסביר לי אדם אובייקטיבי, הצי-יהודי, "מבינים מדוע הם עוזבים. אבל מצטערים. וגם מקנאים".

יש המתנחמים בכך שהקשיים בקליטת העליה בישראל מביאים להאטת ההגירה. אחרי שהתקבל החוק החדש המאפשר למהגרים לשמור על האזרחות הסובייטית והזכות להחזיק רכוש בברית-המועצות, יש המאמינים כי יהודים רבים יחזרו ברבות הימים לברית-המועצות.

"בשוק הדרכונים המזוייפים, המחיר הגבוה ביותר נדרש על-ידי המאפיה עבור רכונן בעל שם יהודי, "גילה לנו פקיד סובייטי. (כמו בתעודת-זהות הישראלית, יש גם בדרכונן סובייטי סעיף הלאום. בדרכוננים של יהודים רשום שהלאום הוא "עברי").

שמענו הרבה על המיסחר הער בתעודות-לידה מזוייפות, המעידות על בעליהן שהוא יהודי. מישהו סיפר לנו שניתן לקנות תעודה כזאת, בחתימת רבנים, בכת-כנסת רבים.

צחוק הגורל: פעם היו יהודים מוכנים לשלם כל הון שבעולם עבור תעודות מזוייפות, שהעידו עליהם שהם נוצרים כשרים. זה היה עניין של חיים ומוות. כיום מוכנים רוסים לשלם כל מחיר תמורת זהות יהודית. כי היהודים יכולים לצאת, והם מתקבלים בזרועות פתוחות בישראל, ואולי גם בגרמניה ובאמריקה.

* * *

"למה שהיהודים לא יישארו ברוסיה?" שאל ויקטור לואיס, העיתונאי. "למה שלא יחיו כאן כמו שהיהודים האמריקאיים חיים בארצות-הברית? יהודי אמריקה הם אוהדי ישראל, עוזרים לישראל, מבקרים בישראל, תורמים כסף לישראל, אבל ממשיכים לחיות בחברה שלהם באמריקה. היהודים צריכים להישאר בחברה הרוסית, כי זוהי החברה שלהם, ובה הם ממלאים תפקידים חשובים".

הדברים נאמרו זמן קצר לפני שנכנס לתוקפו החוק החדש, המאפשר

ליהודי להחזיק בדרכונו ובנכסיו הסובייטיים גם כשהוא עולה לישראל, לנסוע הלוך וחזור, להחזיק באזרחות כפולה – בדיוק כמו יהודי אמריקאי. היה זה לואיס שהצביע על הבדל בולט בין יהודי רוסיה ואמריקה: יהודי רוסיה אינם תורמים כסף לישראל, למרות שיש כבר לא־מעט מיליונרים יהודיים בברית־המועצות.

לדעת לואיס, אין בעיה של אנטישמיות בברית־המועצות. התופעה קיימת, אך אינה שונה מן השנאות האחרות הקיימות בין העמים בארץ הסובייטים. "בהרבה רפובליקות צפויות סכנות יותר גדולות לרוסים מאשר ליהודים", אמר. "וכשהרוסים בורחים לרוסיה, אין מי שידאג להם. אצל הרוסים אין מסורת של עזרה הדדית כמו אצל היהודים."

את "פאמיאט" ביטל מכל וכל. "זוהי קבוצה קטנה, המוסיפה צבע לנוף שלנו – כמו שכונת מאה־שערים אצלכם." גם הסיפורים על העבר האנטישמי של רוסיה מוגזמים ביותר, לדעתו. "נכון, היו כמה פוגרומים מפוזרים, אבל בסך־הכל היתה זאת תופעה די שולית. במוסקווה ובפטרבורג לא היו מעולם פוגרומים."

ואם היהודים פוחדים – במה הם שונים מאחרים? בעבר, בימי הטרור הקומוניסטי, הכל פחדו וגם היהודים פחדו. עכשיו הכל פוחדים מפני העתיד, וגם היהודים פוחדים. "אני לא מבין מדוע היהודים בורחים. אין שום סכנה, שום סכנה בכלל, מלבד הסכנות העומדות לפני כל האזרחים." אם יש בכלל טינה נגד היהודים, הרי זה מתוך קינאה על שהם מגשימים את החלום של כולם – לצאת מברית־המועצות. "אומרים: תראו, היהודים הם כבר שוב הראשונים. כולם רוצים לצאת, ורק היהודים מצליחים לעשות את זה."

נכון שאין עכשיו יהודים בחלק העליון ביותר של צמרת המדינה, אבל יש הרבה מאוד יהודים בעמדות־מפתח בדרג ב' – יהודים, חצי־יהודים, אנשים שדם יהודי זורם בעורקיהם.

מחשבה מעניינת: זוהי הפעם הראשונה שאין היהודים משתתפים במהפכה רוסית. בכל המהפכות ותנועות־הרפורמה בעבר מילאו תפקיד חיוני. הפעם הם בולטים בהעדרם. הם עוזבים, במקום לקחת חלק בשינוי. אולי זוהי אחת הסיבות לכך שאין שום אידיאולוגיה מגובשת לרפורמה הנוכחית, ושאין מערכת חדשה של מחשבות ורעיונות.

* * *

"יש איזושהי הנהגה יהודית האומרת ליהודים מה לעשות," אמר העיתונאי איגור בלאייב. ממשלת־ישראל? בלאייב לא היה בטוח. מישהו. הנהגה זו יצרה ב־1989 את הפאניקה, שהביאה לישראל את העליה

ההמונית. הפיצו בין היהודים כרוזים שיצרו חרדה. שעומדים לפרוץ פוגרומים. שתהיה מילחמת-אזרחים, שבה יתנכלו ליהודים. שתקום ממשלה אשר תאסור שוב את העלייה. שצריכים לקום, על כן, ולעזוב מיד. (באותה התקופה הסתובב חיים יבין בכרית-המועצות והפיק את סדרת-הפאניקה שלו.)

באביב 1991 הפיצה ההנהגה הסמויה את המסר ההפוך: חכו. לא בוער. אל תזווזו בינתיים. גם הכרוזים פסקו.

בלאיב הזכיר את השמות של שני יהודים סובייטיים ידועים, שהופיעו בעבר בוועידות בינלאומיות וועקו חמס, ועכשיו הם קוראים למתינות. מה קרה? בלאיב מאמין, כנראה, שממשלת-ישראל ביקשה הפוגה, בעיקבות הבעיות בקליטת-העלייה.

* * *

בניגוד ללואיס ולבלאיב, שאינם יהודים, סרגיי גריגורייב, הדובר בלישכתו של גורבאצ'וב, הוא יהודי-למחצה. הרבר בא לי כהפתעה במהלך שיחתנו. "אבי מרגיש שהוא יהודי, אני לא. אני מרגיש שאני תערובת של רוסי ויהודי. יש לי גם דם רומני."

היתה לו דעה אחרת על האנטישמיות. "ברמה הגבוהה ביותר אין כיום אנטישמיות. זה לא כמו שהיה פעם. אבל בקרב הציבור יש. היהודים מרגישים בזה."

איך זה מתבטא? "עדיין לא נעים להיות יהודי בחברה הסובייטית, ולהודות בזה שאתה יהודי. אלמלא היה הסבא שלי מצד האם שופט בכיר בקג"ב, לא הייתי מתקבל לעולם לאוניברסיטה, ולא הייתי מקבל, בשעתו, מישרה במנגנון הממשלה. עכשיו זה הרבה יותר קל. אבל היהודים למדו מנסיון בן מאות שנים שאם יש משבר, תמיד יימצא מישהו שיאשים את היהודים."

האם זוהי הסיבה העיקרית להגירת היהודים? כן, וגם הרגשת אי-הוודאות לגבי העתיד. וגם ההרגשה שאין שינוי לטובה. "כדי להתקיים, אתה צריך להפר את החוק או לעשות כסף מן הצד. מי שלא רוצה להתקיים ככה, נאלץ להגר."

לכל האנשים בכרית-המועצות, וגם ליהודים, נדמה שבמערב הכל נהדר, שהרחובות בני-יורק ובתל-אביב מרוצפים בזהב. אך בעיקר חושבים על הילדים. "יש לי הרבה ידידים יהודיים שרוצים לעזוב. הם אומרים: לא איכפת לי לחיות במצוקה. אני אחזיק מעמד. אבל אני לא רוצה שהילדים שלי יחיו כמו שאני חייתי."

* * *

"קרה לנו משהו משעשע בישראל," סיפרה הפרופסורית אירינה זוויאגאלצקיה, שביקרה בישראל בחברת הבוס שלה, הפרופסור ויטאלי נאומקין, מהמכון לענייני המיזרח התיכון. "היינו בבית-מלון בתל-אביב ועלינו במעלית. הקירות היו דקים מאוד, ושמענו קללות גסות ברוסית. לא סתם קללות, אלא קללות ממש פורנוגרפיות, שרק רוסי אמיתי יכול להשמיע אותן. ראינו שני אנשים שתיקנו את המעלית השניה. היה ברור שהם עולים חדשים לגמרי, מפני שהם דיברו רוסית מצויינת. בילינו במלון יומיים, וכשיצאנו המעלית היתה עדיין מקולקלת. הם לא תיקנו אותה. ממש כמו ברוסיה. אז אני חושבת שהעליה מרוסיה היא ברכה מפוקפקת בשבילכם."

מדוע היהודים בורחים מרוסיה? "אף אחד לא מבין את זה," הודה נאומקין. "זה נובע מפחדים. בעיקר פחדים כלכליים. זה לא פחד מפני אנטישמיות. בוודאי, יש אצלנו אנטישמיות, אבל לא יותר מאשר בארצות-הברית, בגרמניה, בצרפת או בכל מקום. ליהודים יש אותן האשליות שיש לאחרים לגבי המצב במערב. הם לא דתיים. הם פרגמטיים." מה ביחס לפחד מפני פוגרומים? "שטויות, אף אחד לא מכין שום פוגרום. אתה יכול לראות את זה בעצמך."

הפרופסורית דיברה על "חוסר-ביטחון לאומי". ברפובליקות יש התעוררות לאומית, והיהודים אינם שותפים לה. "אפשר להבין את זה. הם חוששים שהלאומנות החדשה ברפובליקות תביא לדחיקתם לשוליים, שהם לא יהיו שותפים לחיים הלאומיים החדשים, שלא יזכו בעמדות-מפתח." הערתי שזהו מצב מיוחד ליהודים: שבניגוד לכל הלאומים האחרים בברית-המועצות, אין להם נציגות לאומית.

"טוב, היתה בירובידג'אן, אבל זה לא הצליח," הודתה הפרופסורית. "יציאת היהודים היא טראגדיה גדולה לרוסיה," הוסיף נאומקין. "ולא רק מפני שאנחנו מאבדים אנשים חשובים, אנשים המביאים הרבה תועלת. זה גם עניין פסיכולוגי. החברה הרוסית היתה תמיד חברה רב-לאומית, רב-אתנית. חלקם של היהודים בחברה זו היה חשוב מאוד."

"עכשיו כולם מקנאים ביהודים," אישרה גם הפרופסורית. "הם יכולים לעזוב. זוהי הפלייה-לטובה. הרוסים לא יכולים לעזוב. אין להם פזורה ברחבי העולם. איפה הם יחיו? מי יתמוך בהם מבחינה כלכלית?"

* * *

באחד הטיולים שלנו במידרחוב ארבאט הסתכלנו במאטרוסקות ובקאריקטורות הפוליטיות, כאשר שמענו מרחוק את צלילי "הבה נגילה". מיהרנו לשם.

באחת הפינות עמדו שלושה מוסיקאים, וניגנו את השיר הישראלי

בכינורות ובצ'לו. מסביב עמדו כמה עשרות עוברים-ושבים והקשיבו, כפי שהקהל ברחוב זה מקשיב לכל משורר, זמר או מנגן. על הארץ עמדה קופסת קרטון קטנה, ובה שמו המאזינים מדי פעם שטרות-כסף ומטבעות. ניסינו לנחש אם הם יהודים, אך לא היינו בטוחים.

אחרי "הבה נגילה" התחילה אשה צעירה לשיר שירים באידיש. היא היתה שמנמונת, בלונדית, ולא נראתה כיהודיה. כשגמרה לשיר ניגשתי אליה ושאלתי אותה, באידיש רצוצה, מי היא. היא לא הבינה אידיש, וגם לא גרמנית. איכשהו יכולנו להבין זה את זה באנגלית.

התברר שאינה יהודיה. גם שלושת המנגנים אינם יהודים.

אז מדוע הם מנגנים ושרים דווקא שירים יהודיים?

"סתם ככה," אמרה האשה, "אנחנו אוהבים את השירים האלה."

אינני יודע על מה זה מעיד. אבל זה בוודאי אינו מעיד על אוירה של ערביפוגרום.

* * *

גם מיכאיל הנהג לא היה מודאג מן האנטישמיות. מיכאיל, צעיר שחרחר וערני, שימש באחד הימים כנהג שלנו. הוא הציג את עצמו כ"מייק" ודיבר אנגלית מצויינת. בניגוד לנהגים הקודמים שלנו, שנסעו תמיד ברחובות הראשיים, ידע לקצר את הדרך ולהגיע לכל מקום במהירות מירבית.

"האם אתה יודע שיש לך שם עברי?" שאלה רחל.

"כן, אני יודע," ענה קצרות.

רחל המשיכה לחקור, ובסוף הודה – באירצון מסויים – שהוא יהודי. בשביל מייק היתה הנהיגה עבודה צדדית, שאיפשרה לו להרוויח מהצד מהמכונת שלו. הוא פסיקאי, ועבד על הדוקטוראט שלו. היו לו תוכניות גדולות להשתלם בגרמניה, שם המתינה לו מילגה ("השגתי אותה בפרוטקציה!") ואולי להגיע בסופו של דבר לאמריקה. הוא כבר היה כמה פעמים בחו"ל.

בניגוד להוריו, שהיו רוצים לעלות לישראל, הוא לא חשב על זה. פעם הוזמן לעבוד כמתנרב בקיבוץ, אבל זה לא יצא לפועל. לא היה לו זמן, וגם לא הכסף הדרוש לטיסה על חשבוננו.

כמו כל הנהגים הרוסיים, היה תחילה שתקן, ולא דיבר אלא כששאלו אותו. אבל כשהזמנו אותו לארוחה טובה במיסעדה "קואופרטיבית", נמס הקרת. (לא אחת קרה לנו שהזמנו את הנהגים הרוסיים שלנו לארוחה, והם סירבו. זה לא מקובל.) מאז ליווה אותנו מייק לכל מקום, נכנס איתנו לחנויות, התערב, העיר ונתן עצות. הוא היה שונה מהרוסיים. הוא גם נראה אחרת.

אין ספק: הן בעיני הרוסים, הן בעיני היהודים עצמם, היהודים מהווים עם נפרד. חזותם שונה לעיתים קרובות, וכך גם התנהגותם. יש להם יותר יוזמה, פחות סבלנות. הם מקפידים פחות על הכללים.

"אני לא נתקלתי באנטישמיות", אמר. "רק פעם אחת רטנו הסטודנטים במכון וטענו שקידמו אותי יותר מדי מהר, מפני שאני יהודי. הפרופסור שלי שונא אותי, אבל הוא דווקא יהודי."

חבר יהודי שלו נכשל בבחינות וטען שהמורה שלו אנטישמי. אבל מייק נבחן אצל אותו המורה עצמו, ועבר בהצטיינות.

"בכלל, אסור להיות יותר מדי רגיש", העיר. "לא אחת שומעים ביטוי הנשמע אנטישמי, אבל מי שאומר את זה בכלל לא חושב על יהודים. זוהי סתם צורת-דיבור, שאיבדה את משמעותה." אגב, סברה דומה שמענו אחר־כך מפי מרצה לסוציולוגיה בפולין.

(התנסינו בעצמנו במשהו כזה. נסענו במונית ברחוב גורקי ודיברנו זה עם זה. בשטף הדיבור אמרה רחל שפלוגי גר בקיבנימאט. הנהג הרוסי ממש קפא במקומו. משהו דומה קרה לי פעם גם בקאהיר, כשנסעתי במונית בחברת צברית נלהבת, שהשתמשה בחופשיות במלים "כוס אממו". הנהג המצרי כמעט התנגש בעמוד.)

אבל מייק לא היה משוכנע שאין שום סכנה. "בצמרת הקג"ב יש הרבה אנטישמים", אמר, "וזה מסוכן."

אביו של מייק רופא, אמו מורה. הוא בן 23, והתחתן בגיל 21 עם פסיקאית שלמדה יחד איתו. הוא שלושה־רבעים יהודי (אבי אמו היה רוסי) והיא יהודיה־למחצה – אביה יהודי, אמה לא. אביו, אונקולוג בכיר, מרוויח 400 רובל בחודש (20 דולאר בשוק השחור באותה עת). "מוכר־ירקות ארמני בשוק הפתוח עושה את זה ביום אחד", העיר הבן.

מייק ואשתו קונים את כל מיצרניהם אחת לשבוע בשוק הפתוח, במחירים הגבוהים פי חמישה ממחירי החנות. גם הוא וגם אשתו עובדים, ואין להם זמן לעמוד בתורים. הם גרים בדירה משלהם. "זה טוב וזה רע", אמר, "הטוב הוא שיש לנו דירה משלנו. הרע הוא שאין אוכל בבית."

"יש עכשיו גן־עדן למי שיודעים לנצל את החולשות של המישטר הקפיטליסטי והמישטר הקומוניסטי. אפשר לקנות ברוסיה דברים שהם זולים במיוחד כאן, ולמכור אותם במערב, ולקנות במערב את הדברים שהם זולים שם, שאפשר למכור אותם כאן במחירים גבוהים פי כמה."

ניתן היה להבין מדבריו שהיהודים מצטיינים בזה.

* * *

"רבינוביץ, יהודי סובייטי, זכה במקום הראשון בתחרות יוגה, מפני שהוא

חי 70 שנה בלי לנשום," אמרה הלן. היו לה שפע של בדיחות כאלה. למשל, שראיסה גורבאצ'וב זכתה במקום הראשון בתחרות-אופנה בפאריס, בזכות מעיל עשוי מעורו של ילצין.

הלן היא היהודיה הכי יהודית שהיכרנו בברית-המועצות. היא מהממת בהופעתה. אשה שחורת-עיניים, שיערה הארוך, השחור כפחם, משוך אחורה וקלוע בצמה, שפתיה המלאות וציפורניה משוכות באדום לוהט. איפורה ותכשיטיה בולטים בציבעוניות עזה. היא אינטנסיבית מאוד, חסרת-מנוחה, פעלתנית. היא נכנסה לחדר כסופה, כשהיא מחבקת, מנשקת, מדברת בתנועות-ידיים רחבות, שהבליטו את ציפורניה הארוכות.

לדבריה, האנטישמיות שולטת בכל רגע ובכל מקום. "נתקלים באנטישמיות על כל צעד ושעל," טענה, "היהודים עוזבים מפני שהם פוחדים ממש. גם אני פוחדת כל הזמן שיהרגו את הבת שלי ואותי."

הנה, מדוי יום מציירים לה מגן-דוויד על דלת ביתה, ומדוי יום היא מוחקת אותו. הבת שלה, אניה, הלומדת בבית-ספר ספרדי מפני שהוא קרוב לביתה, מספרת שהילדים רצים אחריה וצועקים: "האמא שלך ז'דובקה!"

אניה בת ה-10, ילדה פיקחית במיוחד, שונאת את ברית-המועצות ורוצה לעלות לישראל, אבל הלן אינה מוכנה, לדבריה, מפני שיש לה אמא חולה. הדבר אינו מפריע לה להשמיע דיעות קיצוניות מאוד על בעיות ישראל – מימין לגוש-אמונים.

בסתו 1990 האמינה הלן שבהחלט ייתכנו פוגרומים, שתהיינה רציחות. כאשר נרצח בגרון, בנסיבות מיסתוריות, כומר פראבוסלאבי פופולרי, אלכסנדר מן, יהודי-לשעבר בעל השקפות מתקדמות וחביב על האינטלקטואלים, היא הפליטה בהבעה קודרת: "חכו, זוהי רק ההתחלה." בינתיים היא מוציאה לאור כתבי-עת לענייני קולנוע, המכיל גם חומר ארוטי ("לא פורנוגרפיה," מיהרה להדגיש) וביקורת מוחצת על המישטר. היא מבקרת-קולנוע מיקצועית.

פעם הלכה לראיין בבית-המישפט את מנהיג הפלג האנטישמי של "פאמיאט", סמירנוף אושטשווילי, שהואשם בגרימת תיגרה בכנס של סופרים, שרבים ממשתתפיו היו יהודים. האיש עשה תנועות גסות ואמר שהוא מעניק ראיונות "רק לרוסים". (זה האיש שהתאבד כעבור כמה חודשים.)

לדבריה, אין פיתרון לבעיות הכלכליות ולבעית הלאומים. אם תהיה מילחמת-אזרחים, היהודים ייפגעו בכל מקום. אולי לדור הבא יהיה פיתרון. אבל בינתיים תהיה דיקטטורה צבאית, הפיכה של גנרלים.

חוץ משפע בדיחות על גורבאצ'וב, היה בפי הלן גם סיפור מרתק ומאלף מימי ילדותה. מישפחתה גרה אז מחוץ לעיר, ובקירבת-מקום גרה בתו של סטאלין. באחד הימים חלתה הלן. במקום לא היה רופא. אביה פגש במיקרה

את בתו של סטאלין וסיפר לה על כך. "אני אקח אותה לרופא במכונת שלי," אמרה האשה.

בדרך לרופא עצר אותן שוטר־תנועה בעוון נהיגה במהירות מופרזת. לא הועילו התחנונים. כשהבת של סטאלין הציגה את ניירותיה, השוטר לא האמין וזרק לה אותם בחזרה.

היא סובבה את המכונת וחזרה הביתה, והשוטר בעיקבותיה. כשראה את הארמון שבו היא חיה, ותפס שזאת באמת הבת של סטאלין, הוא כרע לפניה, אחז ברגלה ובכה: "תרחמי עלי! יש לי שלושה ילדים בבית!" הבת אמרה לו: "לך לעזאזל."

הלן רואה אנטישמים בכל מקום. באחת השבתות הלכנו איתה לשוק־הפי־שפשים הגדול "פארק ישמעאל". בין המוני המוכרים, שעמדו בבזבז ביום הגשום, עמדו צעיר וצעירה, בלבוש רוסי פולקלורי, ושרו שירי־עם, בליווי מנגן באלאליקה. "אלה הם אנשי פאמיאט", לחשה לנו הלן ומשכה אותנו מהמקום.

שאלנו את המלווה הרוסי שלנו. "פאמיאט? מה פיתאום?" תמה. "סתם זמרי־עם."

* * *

בזכות הלן הסוערת זכינו בארוחה הטובה ביותר שאכלנו ברוסיה, ואולי בכלל אי־פעם.

הלן אמרה לנו שבת־דודה שלה עומדת על כך שנבקר בביתה ונסעד על שולחנה. נענינו ברצון, כדי להכיר עוד בית רוסי מבפנים. לא היינו מוכנים למה שציפה לנו.

זה היה בימים הראשונים של ביקורנו הראשון ברוסיה, ועוד היינו מושפעים מהסיפורים על המחסור הקשה וממראה התורים הגדולים לפני חנויות־ה"פרודוקטים". לכן היתה הארוחה בביתם של יורי ונטאשה איוואנוב מהמתמטיקאים.

אמרו לנטאשה שבאים אורחים מישראל, והיא עמלה מהבוקר להכין את הארוחה. חמישה־שישה סוגים של נקניקים, חצי תריסר סלטים שונים, קאוויאר, גבינות שונות, שום כבוש, ירק טרי הדומה לפטרוזיליה, כבד קצוץ ועוד ועוד – כל אלה מנות ראשונות בלבד, בתוספת לחם ופיתות גרוזיות חמות, ישר מהתנור. לא ידענו שזוהי רק ההתחלה, ולכן סעדנו את ליבנו. היינו כבר שבעים, כאשר הסתבר שזוהי רק ההתחלה. הוגש מרק טעים להפליא. והמנה העיקרית – צלי ענק, ששתי הנשים נשאו אותו על טס. אחרי־כך המארוז'נויה (גלידה) הבלתי־נמנעת, טסי־כסף יפהפה בעל שלוש קומות, עמוס בפירות, ממתקים שונים, קפה ושוקולד רוסי.

כל זה בתוספת נדיבה של כמה סוגי יין, שמפניה, וודקה ומים מינרליים מהקווקז. עם כל כוסית היה צורך לנאום נאום-ברכה. הידידות נשפכה כיון. ידידות אמיתית, מן הלב, שהיתה שייכת לארוחה כמו המאכלים עצמם. מכיוון שלא היכרנו את האנשים קודם לכן, ולא היה סיכוי רב שנתראה שוב, חיממה ידידות רוסית זו ממש את הלב.

היו לנו רק שעתיים לארוחה, כי מיהרנו לנסוע ללנינגראד. שעתיים אינן אלא כחלקיק של שניה בסעודה רוסית כרת וכרין.

מניין שפע מדהים זה בים של מחסור ומצוקה? בעלייהבית יודעים להסתדר. וכך פועלת השיטה. נטאשה היא מרצה באוניברסיטה לרפואת-שיניים, וכפי שאמרה, "לכל אדם יש 32 שיניים, לפחות בהתחלה." באים לטיפול פרטי, מחוץ למיסגרת הרשמית, מביאים מה שאפשר. יורי בעלה הוא דיפלום-אינג'נר, חשמלאי של מכוניות ומחשבים, וכל מי שיש לו מכונית זקוק לחשמלאי טוב, גם זה מחוץ למיסגרת הרשמית. ביחוד אם המכונית היא בת 20 שנה ויותר. (סיפרו לנו שהיפאנים מוכרים ב-100 דולאר מכוניות ישנות, שאסור להשתמש בהן ביפאן. ברוסיה מתקנים אותן ומוכרים אותן באלפי דולארים. היוזמה החופשית פורחת.)

יורי מתקן גם יאכטות, ויש לו סירה משלו, שבה אפשר להגיע ממוסקוה ללנינגראד ולים השחור, באמצעות מערכת הנהרות והתעלות.

שני אנשים בעלי כישורים כה נדרשים יכולים להסתדר. משיגים כל דבר "בדלת האחורית" של החנות – לא תמורת מחיר מופקע, אלא תמורת שרותים בעבר ובעתיד. ידידים בארמניה ובדרום רוסיה שולחים מתנות. יד רוחצת יד. קוראים לזה "אובלאטו", משהו כמו ויטמין פ'.

על מירפסת הדירה ראינו אחר-כך ארגונים מלאים בפירות ובירקות. האיוואנובים גרים בקומה גבוהה בכית-מגורים גדול, בעל שתי מעליות, ברובע טוב ליד שדרת-לנינגראד הרחבה. בדירה ארבעה חדרים, וחדריהאוכל הגדול מחובר למיטבח מרווח ומודרני.

האווירה היתה עליוה, וההלצות עפו מכל עבר, עד ששאלתי אם קיימת ברוסיה אנטישמיות. צל כבר כאילו נפל על השולחן.

יורי הוא רוסי, נטאשה חצייהודיה. הלן היא יהודיה שלמה. בעלה, שממנו התגרשה, הוא שלושת-ריבעייהודי. לנטאשה וליוורי, כמו להלן, יש בת יחידה, באותו גיל. אך בעוד שנתה של הלן היא שחרחרות, הבת של נטאשה היא רוסיה טיפוסית, בלונדית וכחולת-עיניים, אשה קטנה בחצאית-מיני וטייטס מתחרה שחורה. למישפחות רבות מאוד ברוסיה יש רק ילד אחד.

נטאשה, שמנמונת חייכנית, היא נשית מאוד, קוקטית, נינוחה. (ברוסיה אין דיאטה. הכל שמן, הכל מתוק. אין דיאט-פפסי. אין סוכריות.) אך ברגע שהתחלתי לדבר על האנטישמיות, קדרו פניה, והיא הפכה לאדם אחר.

יש אנטישמיות, אמרה. ועוד איך! בשל היותה יהודיה לא קיבלו אותה ללימודים ברפואה בתחום שחפצה בו, למרות שאביה הוא רופא מפורסם בתחום זה. היה קיים "נומרוס קלאוזוס" – הגבלת מיספר היהודים. לכן נאלצה ללמוד רפואת-שיניים, אף שאין לה נטייה למיקצוע זה. באוניברסיטה לא קודמה כראוי. אביה איבד את אמונתו במישטר הקומוניסטי כשהתפוצצה פרשת-הרופאים, בסוף ימיו של סטאלין.

יורי אמר שהוא עצמו לא נתקל מעולם בתופעה אנטישמית. אבל מיד תיקן את עצמו ואמר שפעם אחת, כשניהל מחלקה במיפעל, אמרו לו שלא להעסיק יהודים במחלקה זו.

גם הזוג הזה, שלא חסר לו כלום, חשב על הגירה. אבל לא לישראל, אלא לגרמניה. נטאשה אמנם התחילה ללמוד עברית, אך הפסיקה כאשר המורה עלתה לישראל.

שאלתי את נטאשה מדוע יש לרוסים כה רבים שיניזוהב. "לפני המהפכה היו שיני-חרסינה, אבל אחרי-כך לא היתה חרסינה," אמרה. "המיומנות אבדה, וחוץ מזה גם קל יותר לעבוד בשיניזוהב. אז כולם עשו את זה. באחרונה חוזרת החרסינה לאופנה, והרבה אנשים מחליפים עכשיו את שיני-זוהב שלהם בשיני-חרסינה." ברפובליקות הדרומיות שיניזוהב הן גם סמל של מעמד ועושר.

אחרי הארוחה נתנה לנו נטאשה במתנה מגשיעץ קטן, ועליו כלים למלח ולפילפל, מצויירים ביד בציבעי שחור ואדום-כלנית. גם אנחנו הבאנו משהו – שוקולד וקפה ישראליים. למדנו שברוסיה לעולם אין באים לביתו של אדם מבלי להביא מתנה, או לפחות פרחים. אפשר לראות במוסקווה בכל שעות היום אנשים הנושאים פרחים, סימן שהם בדרך לביקור בביתו של מישהו. ורד אחד עולה 2 רובלים – סכום לא קטן לאדם המשתכר 300 רובל בחודש.

יורי, מארחנו, הסיע אותנו במכוניתו למלון. ראינו שהוא בוחר בדרך עוקפת. "בשדרת לנינגראד יש מארבים של המיזשטרה," הסביר, "אם יתפסו אותי נוהג אחרי ששתייתי אלכוהול, זה יעלה לי ביוקר." הוא הוריד אותנו כ־50 מטר לפני המלון, שמא יש שוטרים גם שם.

* * *

הכנסת-האורחים בדירתה של גלינה היתה הרבה יותר צנועה, אבל בהחלט לא פחות חמה.

ידיד רוסי ביקש אותנו להיפגש עם גלינה וחבריה, המתעניינים מאוד בישראל, למרות שאינם יהודים. כך ראינו עוד דירה רוסית: חדר וחצי, פלוס מיטבח קטנטן, בבית-מגורים גדול. הכל גדול ברוסיה, חוץ מהדירות.

כל פינה בדירה המיניאטורית היתה מנוצלת. כל מילימטר מטופח. קישוטים, וילונות, צעצועים, כרים. בית-כובות. ישבנו במיטבחון. שישה אנשים, שאיש מהם לא יכול היה לזוז מבלי שאחר יקום. אבל על השולחן היו מפוזרים על טסיכסף כמה עוגיות וריבוועיישוקולד, ולידם קערית של מירקחת (כמו בספרים) וספליית-ה מעוטרים בזהב.

קיבלו את פנינו שתי צעירות זוהרות – חתיכות עוצרות-נשימה. שתיהן גבוהות, לפחות 1.75 מ', שתיהן בלונדיות שזופות, שתיהן מתוקות, שתיהן לבושות בהדר, כאילו יצאו מז'ורנל. נראה שהתלבשו לכבודנו, כאילו עמדו לצאת. ראינו במוסקווה הרבה צעירות לבושות בהידור, ותמהנו איך הן מצליחות להיראות כך, בתנאים של מחסור. נזכרנו בתורה-ענק, עמידה של שעתיים לפחות, לפני חנות של אסתי לאודר ברחוב גורקי, שבה נמכרים תמרקים מערביים ברובלים.

בעלת-הדירה היא דוגמנית מיקצועית בבית-אופנה. סוודר לבן היה זרוק ברישול על כתפיה, מעל לחולצתה הלבנה המעומלנת. אחותה, אירינה, בשימלת-ימשי שחורה מנוקדת לבן, היא מנהלת כלכלית בחברה ממשלתית. היפהפיה-הכלכלנית היתה מעוניינת במידע על האפשרות לקשור קשרים מיסחריים עם ישראל. מי יכול להיות מעוניין בעץ רוסי? העניין של המארחת עצמה בישראל היה הרבה יותר פיקאנטי. היא מחבבת צעיר יהודי שעלה לישראל. הוא שירת שנים רבות בצבא הסובייטי והיה כתב צבאי. הוא סיפר לה שברצונו להתגייס לצבא-הקבע בישראל. היא היתה רוצה להצטרף אליו. האם זה כדאי? האם יהיו בישראל בעיות לאשה שאינה יהודייה? מה יהיה על הילד שלה? מה הם תנאי המגורים?

את הילד ראינו בקושי. הוא ישב בחדר השני, עם כלביהקולי שלהם וחתלתול, הסתכל בטלוויזיה ולא השמיע הגה, אלא כשפנו אליו. נער בן 9, בלונדי-בלונדי, בעל חזות רוסית מובהקת. ככל הילדים שראינו בברית-המועצות, היה מחונך ומנומס להפליא, שקט וצייתני. ברחוב מחזיקים הילדים תמיד בידי הוריהם, גם נערים ונערות בני 13. שתינו את התה הריחני, טעמנו קצת מהעוגיות (הלב לא הניח לנו לגזול את המיצרץ היקר) והשתדלנו לענות בכנות. אמרנו שרוב הנשים במצב כזה מתגיירות. זה יהיה לטובת הילד, כדי שלא ינודה עליידי בני-הארץ. ילדים כאלה גם נימולים, בדרך כלל.

כל מילה נבלעה בשקיקה. ישראל הקטנה, הרחוקה, נראתה באותה דירה מוסקוואית קטנטונת וביתית כאמריקה, ארץ-חלומות. באחת הפינות ראיתי מפה משוכפלת של ישראל, מפה סובייטית שבה סומן בבירור הקו הירוק.

(כעבור כמה חודשים ביקר בביתנו בתל-אביב אותו עולה חדש צעיר,

שגלינה הבלונדית משתוקקת להצטרף אליו. הוא סיפר שהוא רוצה להגר לצרפת, שם יש לאחותו חנות בגדים באחת מערייהשדה. הוא רוצה לעבוד שם כזבן, ולהביא את גלינה אליו.)

* * *

אחד האורחים באותו ערב אצל גלינה ואירינה היה גבר צעיר בשם סרגיי, גברתן, ידיד של אירינה, שהשתלט במהרה על השיחה. לא הופתעתי לשמוע שהוא פוליטיקאי.

סרגיי ניסה לדבר איתנו עברית. הוא דיבר כמי שלמד את השפה, אך שכח הרבה מחוסר השימוש בה. אין הוא יהודי, אלא רוסי. בגמר שרותו הצבאי החליט, משום־מה – לא היה בפיו הסבר סביר לכך – ללמוד באוניברסיטה את השפה העברית.

כיום מכהן סרגיי כחבר במועצת־העירייה של אחד מ־33 הרבעים של מוסקוה. הוא הירצה באוזנינו על צרותיו: כ־10 אלפים רוסים, פליטים מן הרפובליקות הדרומיות, מחכים בתור לדירה ברובע שלו, שיש בו רבע מיליון תושבים. הרוסים בורחים מחשש לעתידם. וכולם, כולם רוצים לגור במוסקוה דווקא. (אולי זוהי אחת הסיבות לכך שהגירת היהודים, המפנים דירות יקרות־ערך, מתקבלת בהשלמה.)

האם יש אנטישמיות? לסרגיי לא היה ספק: יש הרבה אנטישמיות, אבל היא לא שונה משאר השנאות שברית־המועצות מלאה בהן. "כולם שונאים את כולם," אמר, בהתכוונו ללאומים השונים.

הבעיה הבערת ביותר היתה, בעיניו, בעית היחסים בין עיריית מוסקוה ובין עיריות־הרבעים. עיריית־העל גובה את המסים, אבל עיריות־הרבעים צריכות להגיש שרותים. הוא דרש שכספי־המיסים יחולקו ביחס של 50–50. אבל עיריית־העל עושה עם הרבעים כל מיני עיסקות מתחת לשולחן, ונותנת לעיריית־רובע אחת יותר מאשר לאחרת, לפי ההעדפות הפוליטיות של ראש־העירייה.

סרגיי אמר שאינו תומך לא בגורבאצ'וב ולא בילצין. "גם ילצין הוא אפאראטצ'יק," פסק. כנאה לפוליטיקאי אמיתי, הוא באיזשהו מקום באמצע.

מדוע היו מהפכות גדולות בפולין ובמזרח־גרמניה, למשל, ולא בברית־המועצות? על כך היה לסרגיי הסבר פשוט, ודי משכנע: המדינות ההן יכלו להרשות זאת עצמן, אבל לא ברית־המועצות. "אנחנו מעצמה גדולה," אמר, "אם אצלנו תהיה התפוצצות, היא תהיה נוראה. זה יזעזע את כל העולם. כל רפובליקה תתחיל להפציץ את שכנתה בפצצות אטומיות. הצבא יתפרק. זה יהיה לבנון פי אלף!"

אבל הוא היה בטוח שזה לא יקרה. "כולם מבינים את הסכנה, ולכן כולם מרסנים את עצמם."

* * *

ליד תיאטרון וכטאנגוב ברחוב ארבאט עמד איש שמנמן בחליפה חומה מרופטת, תיק גדול על גבו, ומסביבו מעגל של כ-100 עוברים-ושבים. רבים מהם ליקקו גביעי-גלידה, שניים בכל יד, שקנו אחרי עמידה ממושכת בתור בחנות הסובייטית-שווייצית הסמוכה.

בדרך-כלל זהו מקומו של משורר, המדקלם בלהט שירים סאטיריים על לנין, סטאלין וגורבאצ'וב, שהבטיחו לאזרחים בננות ולא סיפקו. אחרי כל כמה שירים הוא מוציא מתיקו חבילה של חוברות-שירים ומוכר אותן לקהל, הנענה ברצון.

הפעם תפס את מקומו קומיקאי, שסיפר בדיחות לא-פוליטיות. מסביבו עמדו גברים ונשים, צעירים וזקנים, אזרחים וחיילים, וגעו בצחוק. מדי פעם הרעידו רעמי-הצחוק את הרחוב. היינו סקרנים. מה כל-כך מצחיק אזרחים סובייטים, הממעטים כל-כך לחייך בפומבי? משהו תירגם לנו. היו שם בדיחות על ארמנים וגרוזים, איכרים ומלחים, וגם בדיחה על יהודים.

שני יהודים, אברהם ולובה, רוצים להבריא את הגבול. אברהם מציע ללכת סחור-סחור, לובה מחליט ללכת ישר. אברהם מצליח להגיע לחו"ל, לובה נתפס על-ידי מישמר-הגבול.

"השם?" שואל החוקר, ולובה מוסר את שמו.

"הגיל?" והוא עונה.

"המין?"

"נקבה," עונה לובה.

"מה פיתאום נקבה?" תמה השוטר.

"אברהם אמר שאני בהמה!" (רעם של צחוק).

(הקומיקאי לא אמר "בהמה", אלא השתמש במילה רוסית הרבה יותר גסה. המתרגם סירב לתרגם אותה כלשונה, אבל הסכים, אחרי הרבה הפצרות, להגיד שזה מתייחס לאברי-המין הנשי.)

מדוע גיבורי הבריחה הזאת הם דווקא יהודים?

"סתם, מפני שהמון יהודים עוזבים עכשיו את המדינה," מסביר המתרגם.

* * *

דיעה מקורית על האנטישמיות שמענו בעיר-האזהלים.

מול חומות הקרמלין, לפני מלון "ראסיה", יש כיכר ובה מידשאה גדולה. מסביב למידשאה זו – מבלי לפגוע, חלילה, בדשא – התארגנה בשעתו מין הפגנה מתמדת. בעלי-מחאה מכל הסוגים הקימו שם אוהלים מאולתרים משמיכות, מיריעות-ניילון ומקרטונים, הציבו שלטים – לרוב ברוסית קלוקלת – והציגו את בעיותיהם לעיני העולם. ב־1990 היתה זאת אחת האטרקציות הגדולות של מוסקווה.

אשה זקנה עמדה בגשם, כשבידה שלט קרוע, ולרגליה פודל לבן קטן, מכוסה במגבת. בעלה נהרג במלחמת-העולם השניה, ומאז לא קיבלה, לדבריה, שום עזרה מהשילטונות. היא מקבצת נדבות.

לידה עמד גבר לבוש בחליפה, שדיבר אנגלית מצויינת והציג את עצמו כמורה לאנגלית. אשתו מתה בנסיבות מיסתוריות, הקשורות, לדבריו, באנשים במקומות גבוהים. הוא דורש חקירה. מחדר-הקבלה של התובע הכללי זרקו אותו החוצה. הוא דיבר כאדם נורמלי, אם כי היו לי ספקות. אך בארץ של שילטון הקג"ב, מי יודע?

כששמע שאני עיתונאי, חקר אותי על מצב העיתונות בארץ. אמרתי לו שהעיתונות אצלנו חופשית לגמרי, ואינה תלויה במיפלגה. הוא לא האמין. "איך זה יכול להיות?" תמה.

מתחת לדגל הלאומי האוקראיני עמדו כמה בחורים ונאמו על דרישת ארצם לעצמאות.

שלט: "אם אני בורח מהקאפיטליזם, ואצלנו יש אי-צדק, אתאיזם ודיכוי – לאן אני אברח?" שלט שני: "איך בורחים מגן-הערן הסוציאליסטי לגיהנום הקאפיטליסטי?"

איש עטוף ביריעות-ניילון בגלל הגשם סיפר שיש הסכם להביא לרוסיה חצי מיליון סינים, כדי שיעשו את העבודה השחורה. הרוסים רוצים לעבוד רק בעבודה ממוכנת. "אם אני צריך לעשות עבודה שחורה," אמר, "אז אני מעדיף לעשות את זה במערב."

ראינו אדם כורע על הדשא ומתפלל כדרך המוסלמים. מיהרנו לשם. קבוצה של אוזבקים הקימה אוהל כדי למחות על טבח שערכו הקירגיזים באוזבקים באחת העיירות. זקן מצומק, מגפיים גבוהים לרגליו ופגיון מוסלמי תקוע בחגורתו, בהה לפניו. אוזבקי צעיר, נמוך מאוד, ניגש אלי לשאול שאלה: "האם בארץ שאתה בא ממנה יש הפגנות?" עניתי בחיוב. "האם זה עוזר? האם מתחשבים בזה?" שאל. אמרתי שכן. "ואם לא?" התעקש. אמרתי שאז אנחנו בורחים במיפלגה אחרת ומחליפים את השילטון.

היה קשה לו לתפוס את זה. "אנחנו לא פוחדים משום דבר," אמר בגאווה, "אנחנו פוחדים רק ממילחמה."

שאלתי אותו אם הוא סוני או שיעי. הוא לא הבין מה אני שח. על פנס־רחוב היה תלוי שלט: "אנחנו אוספים כסף במטבע קשה כדי לקנות את התובע הכללי ואת כל עורכי-הדין במוסקווה." בריחה.

האיש שעניין אותנו ביותר היה לאומן רוסי. הוא לבש חליפה יפה, ובדש המיקטורן ענד את נשר הצארים ואת הדגל הלאומי הרוסי שמלפני המהפכה. הוא הכריז שהוא עומד לשרוף את מיסמכיו הסובייטיים. "הממשלה הקומוניסטית מנסה לסכסך בין הלאומים, כדי להישאר בשילטון", הכריז. "בעיר שלי, קראסנודאר, ראשיהמחוז מסית נגד היהודים!"

האיש לא ידע, כמובן, שבין מאזיניו יש ישראלים. ובכן: לאומן רוסי, המאשים את הקומוניסטים בטיפוח האנטישמיות. זה הוכיח שאסור לעשות מישוואה אוטומטית: לאומנות רוסית = אנטישמיות. (כעבור תישעה חודשים חזרנו לאותו המקום – ולא נותר זכר לעירי-האוהלים. באחד הימים, כך סיפרו לנו, באה המישטרה, ותוך דקות סילקה את התופעה הזאת לצמיתות. עכשיו יש שם כיכר נאה, ובמרכזה מירשאה שקטה.)

* * *

כשבא יוסף רוידוביץ קובוון לבקר אותי בבית-המלון, הוא גרם להתרגשות רבה. פקידות-הקבלה שלחו בו מבטים של הערצה, והוא ניגש לכל אחת מהן ולחץ את ידה. אחר-כך נתן לפקידים ולאורחים אוטוגראפים. עברנו לבית-ההקפה של המלון – חדר בעל קירות-שיש, חסרי חלונות. שרר בו רעש-אימים, בלתי-רגיל מאוד ברוסיה. כל היושבים במקום סובכו את ראשם לעבר קובוון, אחדים ניגשו אליו, במשך כל השיחה היה מרכז תשומת-הלב במקום. בין המעריצות היו כמה צעירות נאות, לבושות היטב, שישבו לבדן ליד שולחנות, כשלפניהן מונחות קופסות סיגריות "מאלבורו" ומצית מזהב. זה אומר: פנויה להצעות.

קובוון ניגש לדלפק, שבררך כלל אין בו דבר מלבד קפה גרוע, והביא בקבוק של שמפניה סובייטית. הוא מזג לכוסות, והמתין בצורה מיומנת עד שרחל גמרה לצלם אותו בפוזה זו. אמרו לנו שקובוון הוא "יהורם גאון הסובייטי". אבל הוא גם חבר הפרלמנט הסובייטי, ידיים של גדולי המדינה, אישיות ציבורית הידועה לכל. וחץ מזה גם יהודי.

קובוון אינו נראה כזמר עממי. לכל היותר כזמר-באס באופרה. הוא רחב-כתפיים, בעל פנים רחבות, שטוחות, אף קצר ושיער שחור, מקורול, קצוץ. הוא לבש חולצה פירחנית, ועליה מעיל-רוח בגוונים שונים של חום. לא חזות של חבר-פרלמנט מן השורה. הוא שפע קסם.

הוא נולד באוקראינה, במחוז דונסקי, שנקרא זמנית על-שם סטאלין. שני הוריו היו יהודים, ובדרכונו רשום, בסעיף לאום, "עברי". גם אשתו יהודיה, "וגם שני ילדיי", הוסיף. בת 15 ובן 12.

"כאשר בתי היתה קטנה," סיפר, "היא חזרה פעם מהגן ושאלה: 'אבא, תגיד לי, אנחנו יהודים?' אמרתי לה שכן. 'מה פיתאום? אמא שלי יהודיה?' שאלה. אמרתי לה שכן. 'ואתה יהודי?' אמרתי שכן. 'זאת אומרת שגם אני יהודיה?' שאלה. 'כן, את יהודיה,' אמרתי לה. 'אז מה אפשר לעשות?' שאלה בתי, 'אולי לא נאכל את דייסת־החלב של סבתא?'"

בהופעותיו, המושכות המונים, הוא מרבה לשיר שירים באידיש, ולפעמים גם בעברית, למרות שאינו מבין עברית. באחד האירועים הגדולים, כשהיתה בקהל מישלחת קומוניסטית מישראל, שר לה את "הבה נגילה". הנציגים של 17 מדינות ערביות קמו ויצאו באופן הפגנתי. זה גרם לתקרית. "אלמלא הייתי החבר של כל המנהיגים, זה יכול היה להיגמר רע," חייך.

כשכבר היה זמר מפורסם הוקם במוסקווה "הוועד האנטי־ציוני", ותבעו ממנו להצטרף אליו. הוא סירב. "אילו זה היה ועד נגד המעשים התוקפניים של ישראל, הייתי מצטרף," אמר ליוזמים, "אבל אנטי־ציונות מריחה כמו אנטישמיות."

מדוע בורחים היהודים? "אילו היתה לבני העמים האחרים האפשרות לברוח, גם הם היו בורחים. עובדה, הארמנים והגרמנים, שניתנה להם אפשרות זו, בורחים גם הם. עכשיו רוצים רבים להתחתן עם יהודים, כדי לצאת מהמדינה."

והאנטישמיות? "זוהי בעיה לא בוערת. כיום עסוקים בסיכסוכים בין העמים האחרים."

פאמיאט? "פעם הם השמיעו סיסמאות קיצוניות נגד היהודים, וקיבלו תשובה חריפה מצד הציבור. עכשיו הם לא מעזים להניף כרזות אנטישמיות מובהקות. היהודים לא עוזבים בגללם."

פעמים רבות, כשהופיע בקונצרטים בחוץ־לארץ, באו אליו ואמרו לו: "אל תחזור לשם. הישאר כאן." בכל פעם ענה, לדבריו: "אני נולדתי באוקראינה, וגרתי באוקראינה. אני פטריוט לאומי. לא לאומן שוביניסטי, אבל פטריוט. אני מכבד את האנשים הנאבקים למען זכויותיהם במצב קשה, כמו זה הקיים אצלנו. היציאה מהמדינה היא ההליכה בדרך הקלה."

כשהוא מסייר בברית־המועצות כחבר־הפרלמנט ועורך קונצרטים, באים אליו יהודים ומפצירים בו שלא להגר. "אומרים לי: אל תעלה ארצה, אל תעזוב. אני עונה תמיד שאין לי שום כוונה לעזוב. יש מילים טובות של משורר תורכי ידוע: 'אם אני בורח, ואם אתה בורח, ואם כולנו בורחים – אז מי יפזר את ענני־החושך?' יש לעשות את הכל למען היהודים הגרים כאן, והיהודים צריכים להביע את הפטריוטיזם שלהם, כדי לקרב את העמים."

"איזה פטריוטיזם?" שאלתי. "סובייטי? רוסי? אוקראיני?"

"פטריוטיזם לאומי, יהודי. לדעתי אני יכול לעשות הרבה יותר למען היהודים כאן מאשר בישראל."

* * *

יש לקבוע טענה חמורה נגד ממשלת-ישראל: היא לא מבינה את בעיית היחסים עם ברית-המועצות. היא עוסקת רק בדברים רשמיים, היחסים בין הממשלות. אבל הבעיה האמיתית היא בעיית היחסים בין העמים. בעניין זה היו לקובזון רעיונות מפליגים – איך להגיע אל ההמונים משני הצדדים, איך ליצור מגע ביניהם. אבל בכל פעם, כשהציע את שרותיו בשטח זה, נתקל בישראל בקיר אטום של חוסר-הבנה.

"לא הסימפאטיה של גורבאצ'וב או של מישהו אחר במנגנון קובעת," אמר בלהט, "אלא הסימפאטיה של העם."

באחד משלושת ביקוריו בישראל ביקש להיפגש עם מקורבי ראש-הממשלה כדי להגיש להם את הצעותיו. "בא מישהו שאמר ששמו יוסף, בלי שם-מישפחה, וטען שהוא נציג לישכתו של שמיר. נתתי לו את כרטיס-הביקור שלי, והוא לא הגיש לי כרטיס משלו. הוא אמר: 'אנחנו כבר נמצא אותך.' זה היה מאוד מביך, מאוד לא מנומס. אני משוכנע שהוא היה איש השין-בית."

יתכן שהתעניינו בקובזון מפני שהלך לבקר את שבתאי קלמנוביץ בכלא. אשתו של קובזון ואשתו של קלמנוביץ הן חברות טובות, וקובזון ביקש להביא לשיחרורו, מפאת מחלתו.

כשביקר את קלמנוביץ, סיפר לו בדיחה, שעשתה לה מאז מהלכים בבית-הסוהר. מעשה ביהודי שישב בכלא סובייטי. הסוהר פקד עליו לקחת מעדר ולצאת לעבודה. היהודי דרש מעדר חשמלי. "איפה ראתי בחיך מעדר חשמלי בבית-סוהר סובייטי?" שאל הסוהר ברוגז. "איפה ראתי בחיך יהודי עובד?" השיב האסיר.

קלמנוביץ לא זכה בחנינה, למרות שקובזון פעל בעבר למען שיחרור סרובניקים בברית-המועצות, ופעל באחרונה גם למען שיחרור השבויים הישראליים. היחס הזה פגע בו. אבל הוא ממשיך להגות רעיונות למען ההתקרבות בין העמים. למשל: סיור של מקהלת הצבא האדום בישראל ובארצות-ערב גם יחד, כדי לסמל את רעיון השלום בין העמים.

* * *

שאלתי את קובזון בעד מי יצביע בבחירות לנשיאות רוסיה, שעמדו בשער. "אצלנו יש הצבעה חשאית!" השיב דיפלומטית.

"אשאל אחרת: בוויכוח בין גורבאצ'וב ובין ילצין, לאיזה צד אתה נוטה?"

"אני נוטה לגורבאצ'וב, מפני שהוא אדם הגיוני. לילצין יש יותר מדי שאיפות. הוא ביזבז יותר מדי זמן בוויכוחי־סרק עם הממשלה המרכזית. אבל אחרי שייבחר, אני מקווה שישתנה. אני מקווה שישתף פעולה עם גורבאצ'וב. העם עייף מהבטחות."

בעיית הרפובליקות אינה מדאיגה את קובזון יותר מדי. "הם התחילו להבין שהנیتוק מברית־המועצות לא יהיה לטובתם, ויש כבר מגמה הפוכה. למשל, לגרוזיה אין חיטה. היא מקבלת את החיטה שלה מהרפובליקה הקאזאחית. עכשיו אומרים הקאזאחים לגרוזים: זה דבר אחד לספק חיטה לרפובליקה ידידותית, אבל זה דבר אחר לגמרי לספק חיטה לרפובליקה עצמאית. בשביל זה אנחנו רוצים תשלום במטבע קשה. אותו הדבר ביחסים בין רפובליקות אחרות. מי שרוצה בעצמאות, צריך לשלם עבור הייבוא שלו במטבע קשה. מאיפה יקחו?"

"אולי כדאי לרוסיה להישאר לברה, בלי כל הרפובליקות האלה?" שאלתי.

"אם להסתכל בזה בהשקפה של עקרת־בית, זה באמת נכון," אמר קובזון. "יש לנו ברוסיה משאבים עצומים, כוח־עבודה אדיר, 128 מיליון איש. אבל אני תומך בשלמות ברית־המועצות. צריכים לזכור שכבר לפני המהפכה ביקשו הרפובליקות האלה להישען על רוסיה. זה עניין של מאות שנים. לא צריכים להיפרד זה מזה, אלא למצוא דרכים להידברות ולשיתוף־פעולה בדרכים חדשות."

האם הוא בעד רפורמה מואצת? "הגברת תאצ'ר כבר אמרה שאי־אפשר להאכיל את ברית־המועצות, ברית־המועצות צריכה להאכיל את עצמה. עזרה כספית זה כמו זריקה לחולה, שעוזרת קצת אבל לא הרבה. אנחנו זקוקים קודם כל לטכנולוגיות חדשות, לחידוש התעשייה שלנו. דרוש תהליך מואץ, אבל נכון."

הוא התרשם מאוד מהקיבוצים שבהם ביקר בארץ. זהו, בעצם, מה שלגין רצה, אבל לא הצליח להקים, מפני שזה צריך לעבור דרך המוחות של בני־אדם, ולא בדרך של כפייה. עכשיו רוצים להעביר בברית־המועצות דברים שהתגבשו במערב במשך מאות שנים. "דרוש תהליך הדרגתי, אבל בשכל, ותוך שיתוף־פעולה טכנולוגי עם מדינות זרות."

האם אינו חושש שסבלנות הציבור תפקע ושתהיה ריאקציה ימנית? "לא, אין דרך בחזרה. התהליך מתקדם. אינני יודע מתי נטעם את הפרי, אבל אני בטוח שאין דרך לאחור."

הוא לא החשיב את הדיעות הרווחות במערב. "לאיש שבע קשה להבין איש שלא אכל," אמר.

גם את הדמוקרטים הקיצוניים הוא לא כל-כך מעריך. "יש אצלנו אימרה כזאת: אם מוציאים את כל הקיטור כדי לעשות רעש, לא נשאר די קיטור כדי לסחוב את הרכבת."

כשבא הזמן להיפרד, סיפר לנו קובוון צרור של בדיחות, ישנות וחדשות. למשל: יהודי זקן שכב על מיטתו בקרוך-שינה, כשנכנס אלוף-מישנה והתחיל להתגרות בו. לקצין היה כלב בשם אברהם, שירע להשיב על שאלות. "אברהם, כמה זה שתיים ועוד שתיים?" שאל הקצין, והכלב כישכש בזנבו ארבע פעמים. "אברהם, כמה זה שלוש ועוד שלוש?" והכלב כישכש שש פעמים. לבסוף פנה אלוף-המישנה אל היהודי ושאל: "נו, ראית פעם כלב חכם כזה?" ענה היהודי: "לא. אלמלא היה לו שם יהודי, יכול היה להיות אלוף-מישנה."

* * *

אשתו היהודיה של יורי-2 הלכה לבקר את אחיו שלקה בנמק ברגל. היה צורך לכרות את רגלו. הוא גר מחוץ למוסקווה, ושם אושפז.

כשיורי ואשתו נסעו לבקרו שם, מצאו שאין בבית-החולים מי שיטפל בחולים. אלמלא היתה אשת אחיו נמצאת לידו כל הזמן, לא יכול היה לשתות או לעשות את צרכיו. "הוא היה מונח כמו חיה", אמר.

אשתו של יורי הסתכלה באשה שטיפלה בחולה במיטה הסמוכה. שמה היה לובה, שם שאינו מקובל אצל יהודיות. "אבל אשתי יכולה להריח יהודים", אמר יורי בגאווה. היא שאלה אותה: "תגידי, את לא רוסיה, נכון?" האשה ענתה: "נכון, אני יהודיה." אשתו של יורי אמרה: "גם אני יהודיה", וכך נוצר הקשר.

"אני לא רוצה שאם הילדים שלי יהיו, חלילה, חולים איפעם, הם יצטרכו לשכב בבית-חולים כזה", אמרה האשה השניה לאשתו של יורי, "לכן החלטתי לעלות לישראל ברגע שבעלי יבריא."

* * *

"אני מכבד יהודים העולים לישראל", אמר איליה גלאזונוב, הצייר המונארכיסטי. "אבל אני לא מכבד יהודים המהגרים מרוסיה לגרמניה, והטוענים שם שהם נוצרים, אחרי שטענו כאן שהם קומוניסטים. אני לא מכבד יהודים כאלה. אני לא מכבד אותם. אני חושב שהם בוגדים."

דף יומן

30 במאי, 1991. מוסקוה.

אנחנו יושבים, בערב, אצל ליאון, עם גנאדי, העיתונאי הסובייטי, ועם סטודנט מישראל, שהיה בדרך מקובה למיזרח הרחוק. אנחנו כל-כך שקועים בניתוחים פוליטיים, שלא הרגשנו בחלוף הזמן.

כבר קרוב לשעה 11 בלילה, ואנחנו מרגישים שאנחנו רעבים. בביתו של ליאון לא נשאר אוכל. אנחנו נכנסים כולנו למכוניתו הסובייטית הקטנה, ויוצאים לאכול במיסעדה.

ליאון וגנאדי מתחילים להתווכח ביניהם היכן אפשר לאכול בשעה כזאת, והתשובה ניתנת חיש מהר: בשום מקום לא. אנחנו עוברים ממיסעדה "קואופרטיבית" (קרי: פרטית) אחת לאחרת, ובכל מקום אנחנו נתקלים בסירוב אדיב או גס.

בסוף אנחנו מחליטים שאין ברירה, צריכים לנסוע ל"פיצה חאט", מקום חדש שהוקם בשיתוף עם יזמים זרים, חברת "פפסי-קולה". שם אפשר לאכול פיצה במחיר של משכורת שבועית של פועל, והתשלום הוא בדולארים. לא נעים, אבל הכרח לא יגונה.

אנחנו מגיעים. השעה היא כבר כמה דקות אחרי 11. בפנים יושבים עדיין סועדים. מלצר לא-אדיב עומד בדלת ומודיע קצרות שאי-אפשר. סגור. אולי בשביל גברת רעבה? ניאט. תמורת טיפ של דולאר ירוק שלם? ניאט.

אפשר לחולל רפורמה כלכלית ולשחרר את היוזמה הפרטית, אבל אי-אפשר לשנות באותה המהירות את המנטליות של האנשים. יתכן שהתודעה אכן צועדת אחרי ההווייה, כפי שאמר מארכס – אבל לא באותו הקצב. אולי היא צולעת, אולי היא זקוקה לקביים.

מוסקוה, עיר של תישעה מיליונים, בירתה של רוסיה, בירתה של ברית-המועצות, בירה של מעצמה עולמית, סגורה בשעה 11 בלילה. אי-אפשר להשיג בה גם סנדוויץ'. גרוע מחיפה. ("הגעתי לחיפה בשעה 9 בערב, אבל היא היתה כבר סגורה...")

בסוף בא לגנאדי רעיון: בתחנת-הרכבת מוכרח להיות איזשהו מיזון. ובאמת, מול ביתו של ליאון, בתחנת-קייב, אנחנו מוצאים מין פיצה גרוזית – מאפה עבה מאוד, כבד, מבצק תפל, ובו חבוייה מעט מאוד גבינה.

תחנת-קייב (במוסקוה יש הרבה תחנות, והן קרויות על שם היעדים שאליהם יוצאות מהן הרכבות) היא ארמון מפואר רחב-ידיים, מימי הצארים, בעל עמודים קלאסיים אדירים ותיקרה מצוירת. כדי להיכנס משלמים כמה קופקות "דמי רציף".

בפנים יושבים מאות אנשים מכל הגילים והשכבות על כסאות-פלאסטיק, שורות-שורות, וממתינים בסבלנות רוסית. הנקיון מדהים, אף לא פיסת-נייר אחת מונחת על הריצפה המבויקה. גם השקט

מדהים. איש אינו צועק, גם לא ילד. נוסע אחד יושב ומנגן לעצמו חרישית בגרמושקה.

"לפחות לא יגידו עליכם שאתם הזרים הראשונים שמתו במוסקווה מרעב," אומר גנאדי.

בזמן שאנחנו עומדים ואוכלים, אנחנו מקבלים שיעור פוליטי חשוב מרוסי אחד, קשיש חובש מיגבעת, העוצר לידנו, כשבידיו דברי-מאפה. הוא שוטף אותנו בנאום נרגש. התרגום: "בקרמלין יושבת חבורה של פושעים." ולראייה: לפני שנה עלה המאפה הזה 18 קופקות, עכשיו הוא עולה 55 קופקות. (בשער השחור של אותו חודש, זה היה פחות מסנט אמריקאי אחד.)

הפיצה הגרוזית שלי גדולה מדי. יותר מדי בצק יבש, פחות מדי טעם. אני ניגש לאחד מפחיה-האשפה הכבדים והמקושטים בצבע כסף, שאולם-ההמתנה משופע בהם. זקנה עומדת ומפשפשת בו. אני תוחב לידה את חציה-המאפה. היא לוקחת בשתיקה. לא מסתכלת בי.

לנין בקרון-רכבת

כאשר הציעו לנו לנסוע ממוסקווה ללנינגראד בקרון-שינה, ראיתי בדימויני את הסרט "אורינט אקספרס". קרונות מפוארים, שרות בכפפות, אצולה בינלאומית, קרון-מיסעדה, הרפתקות. בייחוד כאשר יודע-דבר הוסיף: "חלק מהקרונות הם עוד מימי הצאר, עם כל הלוקסוס." זה נראה לנו הרבה יותר מושך מאשר טיסה. נסיעה של שעה לנמל-התעופה, המתנה ארוכה, טיסה קצרה מעל לעננים, נסיעה מנמל-התעופה למרכז העיר. משעמם. ארבע שעות.

תחת זאת, אמרו לנו, אתם נוסעים שמונה שעות ברכבת ממרכז-מוסקווה למרכז-לנינגראד, ישנים, אוכלים, נהנים. כך נוסעים בני-תרבות. הזמינו לרחל ולי תא. אמרו שברכבת מסויימת זו אין תאים לשניים, רק לארבעה. אז מה, קנו ארבעה כרטיסים לשנינו, תא שלם. כמה זה כבר עולה. משהו בסביבת 100 רובל. הון עתק לרוסי ממוצע, המרוויח 300 רובלים לחודש, אך מחיר אפסי למי שמחליף דולארים בשער הריאלי. בתחנת-לנינגראד במוסקווה היה קר בשעה 10 בערב-ספטמבר. לא ירד גשם, אבל הטמפרטורה ירדה ל-8 מעלות, כפי שהודיע השעון הדיגיטלי הגדול, שבו התחלפו הזמן והטמפרטורה כל כמה שניות. בין שעון מודרני זה ובין השעון העגול המסורתי הסמוך הפרידו שש דקות. לא לגמרי רגיל בתחנת-רכבת.

אבל הרכבת יצאה בדיוק בזמן, על השניה, לפי השעון הדיגיטלי, וכך גם שאר הרכבות בתחנה.

ברגע האחרון החלטנו לקחת איתנו גם את יורי (הראשון). לא היה בשבילו מקום, לא ברכבת זו ולא בשתי הרכבות האחרות שיצאו ללנינגראד באותו ערב. אירחנו אותו בתא שלנו.

כשנכנסנו לקרון, נפלה רוחנו. לא אורינט ולא בטיח. אכן קרון ישן מאוד, אבל לא קרונו של ארכי-דוכס בימי הצאר.

מנהל הקרון מס' 15 – לכל קרון יש מיספר ויש מנהל – היה צעיר וזועף. הוא בדק את הכרטיסים והניח לנו בתנועת-יד להיכנס. ריח חריף ובלתי-ינעים מאוד קיבל את פנינו. איזשהו חומר-חיטוי. ריח זה שלט בכל – בקרון עצמו, בשמיכות, במגבות, ובעיקר בשרותים. נתקלנו בו כמעט בכל חדר-שרותים ציבורי ברוסיה.

מצאנו את התא המסומן. שתי מיטות בכל צד – מיטה על גבי מיטה – ומעבר צר מאוד באמצע. המיטה – דרגש קשיח, ועליו מגולגלים מיוזן דק, שני סדינים, כר, ציפית לכר, שמיכה, מגבת. הכל ספוג באותו ריח מסויים.

מעל לכל מיטה היתה קבועה מנורה, אבל כל הארבע לא פעלו. נשאר רק אור קלוש בתיקרה.

ניסינו לסגור את דלת התא. המנעול לא פעל. שיחקנו בו כדי לשכנעו למלא את תפקידו, והצלחנו מעל למשוער: הדלת ננעלה, ושום מאמץ שלנו לא הצליח לפתחה מחדש. השתעשענו ברעיון שניסע ללנינגראד כאסירים כלואים בתא, כמו בימים הטובים של הצאר ויורשיו.

הקונדוקטור הזועף הציל אותנו. הוא פתח את הדלת מבחוץ, כדי לגבות מאיתנו רובל לנפש עבור הסדינים. כאשר יורי רובב אותנו, הסביר לנו מדוע הוא כליכך זועף: את הקרון קיבל לידינו רק שעה לפני היציאה, והוא לא מצא חן בעיניו. אין בו כלום. לא סאמובר להכנת תה, לא כוסות, לא מים. לא כלום.

שאלנו אותו ביאוש אם יש לפחות קרון-מיסעדה. לא, ברכבת זו דווקא אין.

קיללנו את עצמנו. מדוע לא הבאנו איתנו אוכל, כפי שעושה כל רוסי מנוסה?

בתא של ידנינו לא עשו את השגיאה הזאת. מישפחה רוסית עליזה סעדה את ליבה בסנדוויצ'ים, וההורים שיחקו בקלפים עם הילדים. שלפתי את בקבוקי-הוויסקי, שהבאתי מהארץ, ובעזרתו קפצה עלינו העייפות. הצענו שלוש מיטות, יורי טיפס למעלה.

הקרון היה מוסק כמו מאפיה. אי-אפשר היה לווסת את החימום. החלון היה תקוע. בקושי פתחנו סדק, ואוויר קר כקרח חדר פנימה.

התכוונתי בליבי לליל-זוועות, אבל קרה ההפך. שאוניה-גלגלים הרדים אותי. המיטה היתה, במפתיע, נוחה מאוד. נרדמתי מיד. התעוררתי כמה פעמים בצורה נעימה, הקשבתי לקול הגלגלים, שהשתנה מדי פעם (אולי לפי טיב המסילה). פעם אחת עצרה הרכבת – התחנה היחידה בדרך – אך המשיכה מיד בדרכה. נרדמתי שוב בהרגשה טובה.

עוררו אותי דפיקות חזקות בדלת. "הקונדוקטור הזועף" (בשם הזה נחרט בזיכרוני) הודיע לנו ברוסית שמתקרבים ללנינגראד. השעה היתה 5 בבוקר. עדיין חושך. כשעה לפני סיום המסע. האיש הודיע שעלינו לקפל את הסדינים ולסדר את המיטה. מאז ששחררתי מצה"ל, לא קיבלתי פקודה כזאת.

במעבר הסתובבו רוסים רדומים בגופיות, המגבות על צווארם, מבלי לדבר איש עם רעהו. חיש מהר הסתדר "אוצ'רד" – התור הרוסי הניצחי

— לפני תא־השרותים. הספקתי לבדוק אותו, והחלטתי לוותר עליו.

* * *

בשעה 6 בבוקר, בדיוק בזמן, נכנסה הרכבת לתחנת־מוסקוֹוה בלנינגראד. היה עדיין חושך. קור נעים קיבל את פנינו, אחרי התא המחומם. למרות הכל נהניתי מן הנסיעה. ישנתי כמו שצריך, החווייה היתה מרתקת, ובדיעבד גם משעשעת. לא נסענו כמו תיירים מחורבנים. נסענו כמו רוסים ממש.

אבל מה עושים בשעה 6 בבוקר, בחושך, בלב לנינגראד? החדר שלנו במלון היה מוזמן רק לצהריים. איזה מלון יקבל אורחים בשעה זו? חשבנו לנסוע למלון, להניח שם את הפקלאות ולצאת, בלית ברירה, לטיול. לנינגראד לאור השחר. אבל איך מגיעים למלון?

לפני תחנת־הרכבת עמדו שתי מוניות. הנהגים הקשיבו באדישות לבקשתנו. דרישתם: 30 רובלים — פי שלושה ממה שהיו מצפים לקבל מתייר, פי שישה ממה שמגיע על פי המונה. ויתרנו עליהם. פרינציפ. הרמנו יד כדי לבקש הסעה. זה מקובל ברוסיה: נהג פרטי, המעוניין להרוויח כמה רובלים מן הצד, עוצר ברחוב ולוקח נוסעים בתשלום, אחרי עמידה על המקח. זהו, אגב, כמעט המעמד היחיד ברוסיה שבו עומדים על המקח.

אחרי כמה דקות קרירות ברחוב מצאנו נהג שנאות לקחת אותנו ליעדנו ב־10 רובלים וחפיסת "מאלבורו". המלון היה כמעט "במרכז העיר", כפי שהבטיחו לנו — כלומר, רק ארבעה קילומטרים ממנו.

מלון "פולקובסקאיה" הוא מלון־תיירים אדיר־ממדים, מהודר ומודרני, כמו בכל מקום בעולם. גם המחיר הוא כמו בכל מקום. מחיר אגדתי במושגים רוסיים: 140 דולאר ללילה לשנינו (זה היה לפני הפיחות הרשמי של הרובל, כעבור כמה חודשים). באותה שעת־בוקר עוד היה אולם־הקבלה דומם. שלוש פקידות־קבלה נאות ומנומנמות ישבו מאחורי הדלפק. שלחנו את יורי להסביר להן את מצבנו האומלל, ולבקש רשות להיכנס לחדר. להפתעתנו, הסכימו מיד בחיוך נעים.

זה היה השיעור הראשון שלנו בעירם של לנין ופיוטר הגדול. אחרי־כך נוכחנו בזה הרבה פעמים: הלנינגראדים שונים מהמוסקוואים. הם פתוחים יותר, מחייכים יותר, קשוחים פחות. אולי זה שרד מימי הצארים, כשזו היתה בירת־רוסיה, עיר החצר והאצולה הבכירה.

אחרי מיקלחת חמה אלוהית (במלון המוסקוואי שלנו חסרו באותו שבוע מים חמים, ובמשך כל השבוע התקלחנו במי־קרח), היינו מוכנים לסיור. אך לא היינו מוכנים למה שהיה צפוי לנו: לנינגראד.

תמיד שמענו שלנינגראד היא עיר יפהפיה, לעומת מוסקווה המכוערת והמשעממת, כביכול. אבל בעיינינו, גם מוסקווה היא עיר מרשימה מאוד. ואילו לנינגראד היא משהו מיוחד לגמרי.

כל מרכז העיר בנוי ארמנות-פאר, כמעט כולם אחרי רמונט (ברוסיה, המילה "רמונט" שולטת בכל. הבניינים נמצאים במצב מתמיד של רמונט חיצוני, אך לא פנימי).

הרבה בניינים ברוק-לבן, הרבה כזהוב-לבן. צבעים כהירים, הזוהרים כאשר יוצאת השמש לכמה דקות מבין העננים האפורים. מידשאות מטופחות, עצים בכל ציבועי השלכת, מיזרקות, תעלות וגישרונים.

באמצע: הנהר. הנווה האגדתית, שכבשה את ליבו הקשוח של פיוטר הגדול, שהחליט לפני 300 שנים להקים כאן, בלב איזור שהיה כולו ביצות, את בירתה החדשה של רוסיה. בירה אירופית, מערבית, הפונה אל הים הפתוח. הוא הזמין מתכנני-ערים ואדריכלים מאיטליה, מצרפת ומהולנד. הולנד היתה אהובה עליו במיוחד. כאיש צעיר ביקר בה כמלח בשם בדוי, "פיוטר מיכאילוב", ולמד שם בניית-אוניות (מכאן האופרה "צאר ונגר"). התוצאה: עיר אוורירית, המזכירה את ונציה ואת אמסטרדאם, ושהיא בכל זאת עיר רוסית מאוד.

הוא קרא לה על שם הקדוש שהיה פטרוננו: מצודת-פיוטר-הקדוש. לא ברוסית אלא בהולנדית דווקא: סאנקט-פטרבורג.

בפי התושבים היא נקראה תמיד, גם בימי-הזוהר של הקומוניזם, "פיטר".

* * *

מי שאומר לנינגראד, מתכוון בראש וראשונה ל"ארמיטאז", המוסיאון המיוחד-במינו.

הצאירות יקטרינה הגדולה, נסיכה גרמנית קטנה שעם הפיכתה לקיסרית מפוארת דבק בה שיגעון-האיסוף, הקימה את המוסיאון בביתה, שהיא קראה לו "מישכן המתבודדת" (ומכאן שמו). היא אספה מכל הבא ליד. יורשיה החוקיים המשיכו במסורת, וכך גם יורשיה הבלתי-חוקיים, הצארים האדומים. כאשר הם חוללו את המהפכה, החרימו את כל האוספים הפרטיים של עשירי הבירה, וקיבצו אותם בארמון זה.

"ארמון החורף", שבו שוכן המוסיאון, הוא סיפור בפני עצמו. זהו בניין ארוך, בן שלוש קומות, ירוק-בהיר, משובץ בחלונות רבים ממוסגרים ומעוטרים בלבן, לפי מיטב הסיגנון האיטלקי, המתמוזג באופן מושלם בקו הארמונות שלאורך הנהר.

את ארמון-החורף מכיר כל אדם שראה את הסרט "עשרה ימים שזיעזעו

את העולם". כאן החלה המהפכה הבולשביקית. אנשיו של לנין הסתערו על הארמון, שבו ישבה הממשלה הזמנית הדמוקרטית אחרי הפלת הצאר. קשה לזכור זאת כיום, כאשר אי־אפשר כמעט למצוא ברוסיה אדם המדבר בשיבחה של אותה מהפכה.

"החזירו את המסורת של סאנקט־פטרבורג!" הכריז שלט קטן ליד תזמורת בת ארבעה נגני כלי־נשיפה, שעמדה לפני ארמון־החורף וניגנה ואלסים ומארשים. העוברים־ושבים תרמו ביד נדיבה, קהל קטן עמד והקשיב. מחזה שאין להעלותו על הדעת במוסקווה הרצינית והחמורה, חוץ מאשר במידררחוב ארבאט.

נתקלנו בתזמורות כאלה – ובאותו השלט – בכמה מקומות בעיר. תזמורות־רחוב של כלי־נשיפה היו, כנראה, חלק מהפולקלור בימי הצאר. בספטמבר 1990 לא מחה איש על העלאת השם הצארי של העיר. איש לא מחה גם למראה הדוכן ברחוב הראשי, שבו מכרו חוברות צאריסטיות, תמונות של ניקולאי ה־2 וסמלי־הנשר של מישטר־הצאר. קנינו אחד גדול בשלושה רובלים, ומכיוון שלא היה למוכר עודף מחמישה רובלים, קנינו עוד אחד, קטן יותר, בשני רובלים. כשביקשה רחל לצלם את המוכר, הוא הסכים, אך רק אחרי שקם על רגליו ועמד זקוף, כמו שצריך.

* * *

אין טעם לנסות ולתאר את ה"ארמיטאז". שום מילים לא יעבירו אף חלקיק מן החווייה – הארמון בעל מאות האולמות הזוהרים בעיטורי־זהב וניברשות־ברדולח, וכולם גדושים עד אפס מקום ביצירות־המופת של הציור העולמי – אולמות של רמבראנדט ופיקאסו, טיציאן ומאטיס, מיכאל־אנג'לו וליאונארדו דה־וינצ'י. כל אחד מהאולמות האלה לברו מצריך לפחות יום שלם, וגם אחרי חודש עוד יגלה המבקר אוצרות חדשים. מכיוון שהבניין לא נבנה לצורך זה, האור אינו מתאים במקומות רבים, וקשה לקלוט חלק מן התמונות גם כשמגיעים אליהן.

אחד האולמות שהרשימו אותי ביותר אינו מצטיין דווקא ברמתו האמנותית. זהו אולם מלבני ארוך מאוד, המוקדש כולו למילחמת 1812. זה בצד זה, וזה מעל לזה, תלויים הדיוקנות של כל הגנרלים של המילחמה – מאות. בשורה העליונה היו שתי מיסגרות ריקות. לידן פתק שאמר משהו ברוסית. "אולי כתוב שם 'תיכף אשוב', ניחשה רחל.

לפני אחת מיצירות־הפאר ישבו על ספסל שתי נשים טאטאריות, שהביטו ביצירה ביראת־כבוד. כמו כל המבקרים, שעמדו שעות בתור כדי להיכנס, הן דיברו בקול נמוך. זהו תור אחד המביא כבוד לברית־המועצות.

גם אנחנו עמדנו בתור. אבל כעבור כמה דקות התבקשנו לצאת מהתור ולהיכנס לבניין. יחס לזרים או פרוטקציה ליורי. חזית ארמון-החורף פונה לנהר. הצד האחורי (ואולי זוהי החזית, בעצם) פונה לכיכר ענקית, נדירה ביופיה. יתכן שזוהי הכיכר האלגנטית ביותר באירופה. אף שאלפים עוברים בה, לא ראינו אף פיסת-נייר אחת על אבנייה-המרצפות.

כללל, זוהי אחת ההפתעות של לנינגראד, וגם של מרכז מוסקוה. הן נקיות בצורה שלא תיאמן. תל-אביב יכולה רק לקנא. אבל זה לא מפריע לבנייה-המקום להתלונן על הליכלוך. נדמה שבני כל עיר בעולם אוהבים להתלונן על הליכלוך ברחובות ועל שרותי-הטלפונים הרפוק. גם הרוסים — למרות שמערכת-הטלפונים הסובייטית מצויינת ממש.

* * *

איך תיארתי לעצמי את "נבסקי-פרוספקט" — שדרת נבסקי? זהו אחד הרחובות המפורסמים ביותר בעולם, כמו שאנז'אליזה בפאריס, השדרה החמישית בניו-יורק וקורפירסטנדראם בברלין. הוא חוצה את לנינגראד כולה לאורכה.

התאכזבתי. לפי מושגי מוסקוה, זהו רחוב צר, ארבעה מסלולים בסך-הכל. קשה לנשום בו, כי המכוניות הסובייטיות פולטות גאז רעיל. אולי הבנזין מלוכלך מדי, אולי גם המפלטים לקויים. חנויות-הפאר, שעליהן כתוב בחוברות לתיירים, מצטיינות אמנם בחלונות-ראווה יפים, אך מאחוריהם אין כלום. ממש לא כלום.

אחרי כמה שעות במוסיאון, בילינו שעתיים בספינת-טיולים על הנווה. מן הנהר נראים בנייני-הפאר של העיר וכנסיותיה מזווית אחרת. הרוח הקרה הצליפה על פנינו, הרוסים החסונים נמלטו מן הסיפון הפתוח אל הסיפון הסגור שמתחתיו, ולבסוף נשארנו למעלה כמעט לבדנו, מלבד זוגי-אוהבים מחובק שלא הבחין בקור, וגם לא כליכך במראה.

על הספינה הזאת, וגם בסביבת המעגן, אין סנדוויץ' ("בוטרברוד" ברוסית, שלקחה את המילה מהשפה הגרמנית). אין עוגיה. אין לימונדה. אין תה. אין כלום. ישראלי אחד בעל-יוזמה היה יכול לעשות שם הון. שוב היינו רעבים. אבל לא דאגנו. בנבסקי-פרוספקט האגדתית, כך חשבנו, מוכרח להיות משהו — בית-קפה, מיסעדה, מיוזון. טעינו.

הרחוב המה מרוב אדם. ממש היה קשה להתקדם בתוך המון כליכך צפוף. רכבות. אך איש לא נגע בזולתו. גם זוהי תכונה רוסית: אין היתקלויות. אין דחיפות. זה היה יום א' בשבוע, וסברנו שזה כמו רחוב דיזנגוף בשבת. אבל למחרת היום, יום-יחול, היה הרחוב מלא עוד יותר.

על מדרגות של כנסייה סגורה עמד איש לבושי־היטב ונופף בספרית־נ"ך, שעל כריכתו התנוסס צלב גדול מכסף. מאחוריו ישבו שתי באבושקות והתפללו חרישית. שתי נשים אלגנטיות עמדו לידן והתפללו גם הן. במרכז עמד גבר ודיבר בהתלהבות על הצלת נשמות. מולו עמד קהל של כמה עשרות סקרנים בשקט, כפי שהרוסים מקשיבים לכל נאום, יהיה המסר שלו כאשר יהיה.

"לפני חמש שנים הטיפף האיש הזה בוודאי באותה התלהבות מזוייפת לערכי הקומוניזם," אמר יורי שלנו בזילוזל.

קצת הלאה, לאורך גדר־רעץ של רמונט (משפצים את הכליבו העתיק "דבור") ניצבה שורה של דוכנים מאולתרים. הוצע למכירה כל מה שהיה אסור בימי המישטר השנוא: חוברות של אנארכיסטים, ספרות לאומנית רוסית, כתבי־עת פורנוגרפיים זולים מאמריקה. הכל מעורבב. הקהל עמד והסתכל. עילעל. פה ושם ויכות. בלי התרגשות.

* * *

בינתיים הציק הרעב. בשתי מיסערות אמרו לנו המלצרים בכניסה: רק בדולארים. ספל קפה — דולאר אחד. מחיר מופקע ביותר ברוסיה. ויתרנו.

לבסוף גילינו מקום שעליו התנוססו האותיות "קפה". נכנסנו. בשטח לא־גדול וחשוף השתרכו ארבעה תורים. כמו בכל חנות רוסית, יש תור אחד לסחורה, תור אחר לקופה. הקונה מציץ במחירים, עומד בתור לקופה, משלם את מחיר הדברים שבחר בהם, מקבל תלוש, חוזר לדוכן הסחורה, מחכה בתור ומקבל. אם טעה, או אם שינה את טעמו, הכל מתחיל מחדש.

עמדנו בתור לקופה. שילמנו מחיר אפסי עבור שלושה ספלי־קפה ושלוש לחמניות ממולאות במין בשר טחון. עמדנו בתור השני כדי לקבל את הדברים. כשהגענו, הסתבר שבתור הזה אולו בינתיים הלחמניות. בתור האחר יש לחמניות. אבל שם צריכים תלוש של קופה אחרת. ויכות, עוד עמידה בתור. בסוף, הירד: הקפה והלחמניות. אכלנו ושתינו בעמידה, במקום הצפוף.

גם בלנינגראד לא מתנו מרעב. אבל יורי רטן בזעף.

* * *

בריתה לנינגראדית:

תייר יפאני ניגש בנבסקי־פרוספקט לשוטר ושואל: "סלח לי, איפה מועדון־הלילה הכי קרוב?"

"בהלסינקי", עונה איש-החוק.

* * *

על הקיר של אחד הבתים בנבסקי־פרוספקט רשום בצבע: "אזרחים! בעת הפגזה – הצד הזה של הרחוב מסוכן יותר!" מתחת למילים מתנוסס שלט האומר שעיריית לנינגראד החליטה להותיר כתובת זו, לזכר המצור. 900 ימי הגבורה של לנינגראד בימי המצור הגרמני במלחמת-העולם השנייה הם אפוס, שכל פינה בעיר מזכירה אותו. באחת הכיכרות, מתחת לאנדרטה גדולה – חיילים, ימאים, אזרחים, נשים וזקנים, העומדים בצוותא מול האויב הנאצי – יש בונקר גדול, מצופה בשיש. מעין "יד ושם" למגינים.

מרתף ארוך. שקט. רמקול מעומעם משמיע בלי הרף שורה אחת של שירי-המגינים, שאותו שרנו בנעורינו בעברית. לאורך התיקרה תלויים דיגלי החטיבות, הגדודים והספינות שהשתתפו בהגנה על העיר. על רבים מהדגלים דיוקנאות של לנין וסטאלין.

מסביב למפת-תבליט יצוקה, שבה משוחזר מהלך הקרב בן שלוש השנים באורות ובקול, מסודרות תיבות-זכוכית של מזכרות: קסדה נקובת-כדור של חייל-רגלי ונשקו. מנת-הלחם היומית בעיר מוכת-הרעב – משהו כמו פרוסה קטנה אחת.

במצור הנורא הזה לא נותרה כמעט אף מישפחה אחת בלי קורבנות. רבים מהאנשים שהיכרתי ברוסיה ציינו שאיבדו את רוב בני-מישפחתם במצור. צעיר סיפר לי, בקול יבש, כי במצור נפלו אביו ודודו, נספתה סבתו מפגז ומת סבו מרעב. סיפור רגיל. אולי זה מסביר מדוע מונחים פרחים טריים על כל אחת ממאות האנדרטות לזכר חלליה-מלחמה שראינו בברית-המועצות.

ערכנו את הביקור ההכרחי במיבצר פיוטר-פאול. הקתדרלה הגדולה, שבה התפללו (תמיד בעמידה) ונקברו רבים מן הצארים. תאיה-כלא, שבהם עונה והוצא להורג בנו של פיוטר הגדול בפקודת אביו, ושבהם היו כלואים אלפים מגדולי רוסיה. תמונותיהם של כמה מהם תלויות ליד הכניסה לתאים שבהם היו כלואים. ביניהם – אחיו של לנין, שהוצא להורג באשמת נסיון לרצוח את הצאר.

שורה ארוכה של תאים זהים. מיטת-ברזל, פח לעשיית צרכים ועששית. זה הכל.

בצאתנו משטח המיבצר, שמענו את צלילי "דויטשלנד, דויטשלנד איכר אלס". לא האמנו למשמע אוזנינו. מיהרנו למקום וראינו תזמורת-רחוב של כליי-נשיפה, שאספה תרומות בצורה מקורית: לכבוד כל קבוצה של

תיירים שיצאה מהמיבצר ניגנה את ההימנון הלאומי שלה. לכבוד הגרמנים ניגנו את צלילי־ההימנון, שהבית הראשון שלו שימש בשעתו כהימנון הלאומי של הנאצים, והבית השלישי מהווה כיום את ההימנון הלאומי של המדינה הדמוקרטית. אילו הייתי רוסי, מוותיקי המצור, הייתי מזדעזע.

* * *

יורי נטש אותנו במיבצר, והיה עלינו להגיע למלון בכוחות עצמנו. טיילנו עד למרכז נבסקי־פרוספקט. שם הוצאתי מהכיס חפיסה של "מארלבורו" (הרוסים מבטאים גם את הריש) וניפנפתי בה. תוך שניות עצרה מונית לידנו. הנהג התעלם מן הרוסים שהמתינו גם הם למונית, ופנה ישר אלינו. ליד הנהג ישב צעיר כושי.

נכנסנו. הנהג, גברתן בלונדי, לא ידע מילה רוסית. שוחחתי עם הכושי בצרפתית. הסתבר שהוא טייס מגינאה ומתמחה בלנינגראד. תוך כדי שיחה נעימה שמתאי לב שהנהג נוסע בכיוון הפוך. פרשתי את מפת־היעיר והצבעתי על הדרך למלון שלנו. הכושי הרגיע אותי: הנהג מכיר דרך חלופית טובה יותר.

המשכנו לנסוע, ויצאנו מהעיר. התחלתי לחשוש. אז טען הכושי שהנהג מביא אותו קודם הביתה, ואז יביא גם אותנו למחוז־חפצנו. בשלב זה היתה רחל כבר בטוחה שנפלנו בידי אחת מכנופיות המאפיה, שכליכך הרבה פעמים הזהירו אותנו מפניהן. שוודרים, ואולי רוצחים. היא תיכננה בקול רם את הצלתנו: כשנעצור ליד הרמזור הבא נקפוץ מן המכונית משני הצדדים. אם יהיה צורך, היא תנחית על הנהג מכה במצלמה הכבדה שבידיה.

הרגעתי אותה, אך גם אני חששתי. כמראה הקטנה ניראו רק עיניו הכחולות, קרות כקרח. הכושי ירד. הנהג נסע כמשוגע ברחובות ארוכים וישרים, בשכונות בלתי־ידועות. אך כשבדקתי את הנתיב במפה, נראה היה שהוא אכן מתקרב ליעדנו.

כשהגענו למלון, פנה אלינו בפנים מחייכות ובהבעה חביבה מאוד. בחורי־זוהב. הוא קיבל את ה"מארלבורו" שלו.

* * *

אחרי הרפתקה זו, היתה הנסיעה ברכבת, חזרה למוסקווה, כמעט אידיאלית. הכל היה הפוך מהנסיעה ממוסקווה ללנינגראד. הקרון היה חדש, יפה

ומטופח. בתא היו רק שתי מיטות, וכל המנורות פעלו כראוי. גם המנעול. וילון-מלמלה על החלון ומפית לבנה על השולחן המתקפל נתנו הרגשת-בית.

בכניסה לקרון קיבלה אותנו בחיוך רחב מנהלת-הקרון, אשה יפה בחליפת-מדים מחוייטת כחולה, בעלת שיער צבוע בבלונד-לבן. אלה – זה היה שמה – הביאה לנו תה חם, פיטפטה איתנו קצת ברוסית ובשפת-ידיים, ובכלל היתה חביבה אמיתית.

יורי שלנו, שלא הוזמן לו מקום מראש, לא דאג. "אין בעיות," הרגיע אותנו, "אתן משהו למנהל-הרכבת או למנהל-הקרון. ככה עושים את זה אצלנו." הוא נעלם במיסדרון.

בבוקר סיפר שאכן, לא היו בעיות. אמנם לא היה אף מקום פנוי אחד ברכבת, אבל תמורת כמה רובלים הועמדה לרשותו מיטה בתא המנהלת של אחד הקרונות, שהיתה צעירה ויפה אף ממנהלת הקרון שלנו. אבל אם היו לו תוכניות, התאכזב. היא נעלמה מהתא עד הבוקר. בסך הכל, נסיעה נעימה ביותר.

* * *

למחרת בבוקר, במוסקווה, כאשר ארזתי את החפצים שלנו לקראת שובנו ארצה, גיליתי לתדהמתי שהדרכונים אינם.

נזכרתי שימים קודם לכן, כאשר נכנסנו למלון בלנינגראד הפקדנו שם, כמובן, את הדרכונים שלנו ואת האשרות, המונפקות בנפרד. כשיצאנו מהמלון, אחרי ההתרגשות של מסע-ההרפתקות בפרברי לנינגראד, שכחתי לבקש את הדרכונים בחזרה, ואיש גם לא הציע לי אותם.

ברגע שגיליתי את האבירה, החל מצוד מטרופ. טילפנו למלון בלנינגראד וביקשנו שישלחו מיד את הדרכונים. אבל הרכבת האחרונה למוסקווה כבר יצאה. לעומת זאת, נמצא שקבוצה של תיירים איטלקיים עמדה לטוס בבוקר למוסקווה. קבענו שיפקידו את הדרכונים בידיה. יורי הבטיח להמתין לקבוצה בנמל-התעופה.

אנחנו ישבנו בלובי של המלון על מיוודותינו ומעילינו, וכססנו ציפורניים.

כאשר הגיע יורי לנמל והציג שלט "דרכונים ישראלים", לא הגיב איש. מנהל-הקבוצה אותר ואמר שאינו יודע דבר על דרכונים. בתושיה בלתי-רגילה מצא יורי את המתרגם הרוסי של הקבוצה, וכידיו היו הדרכונים החיוניים, שבלעדיהם היינו נשארים תקועים לעולם-יודע בארץ-הסובייטים.

כשהופיע יורי, מנופף בדרכונינו, הודענו לו שהוא גאון אסטראטגי.

"אולי ישימו אותי באחת משתי המיסגרות הריקות בין תמונות הגנרלים בארמיטאג'", העיר עם רמו של חיוך.
 תת־שר סובייטי, שהיה עד לדראמה, הגיב אחרת: "תלמד שאצלנו אין חיים בלי דרכון. רוסי מחזיק את הדרכון שלו על גופו, ואינו שוכח אותו בבית־מלון!"
 אולי היה בדבריו שמץ של קינאה באדם שבא מארץ אשר בה אפשר לשכוח דרכונים.

* * *

ביוני 1991, תישעה חודשים אחרי חוויות אלה, ניצחו תיזמורות־הרחוב של פיוטר הקדוש את לנין. במישאל־עם הכריעה האוכלוסיה של לנינגראד לטובת החזרת שם עירה לקדמותו: סאנקט־פטרבורג.
 הם העדיפו את השם ההולנדי הזה גם על השם הרוסי "פטרבורג" (עיר־פטר), שניתן לה במילחמת־העולם הראשונה, כאשר השם הקודם לא התאים עוד לאווירה הפטריוטית.

כמה ימים לפני ההצבעה עמדנו – יורי-2 ואני – בכיכר האדומה במוסקווה, ושמענו במיקרה ויכוח נרגש בין שתי נשים – קשישה וצעירה, כנראה לנינגראדיות. הצעירה תמכה בשם סאנקט־פטרבורג. הקשישה טענה שזוהי בגידה בזכר הלוחמים וקורבנות־המצור, שקידשו את שם לנינגראד. נראה שהצעירים ניצחו.

במשך יותר מ־30 שנה עברה ברית־המועצות תהליך של דה־סטאליניזציה. מאות־אלפי פסלים, תבליטים ותמונות של סטאלין, שקישטו כמעט כל פינה וכל בית במדינה, הוסרו. גם שמה של סטאלינגראד, שעמידת־הגבורה שלה הלהיבה בשעתו את העולם כולו, הוסב לוולגוגראד. זהו השם המופיע כיום בין שמות הערים שזכו בעיטור "עיר־הגבורה", והחרוטים לרגלי חומת־הקרמלין, ליד קבר החייל האלמוני.

ככל שנעלם סטאלין, כן גברה נוכחותו של לנין. פסליו, תבליטיו ותמונותיו תפסו את המקומות שהתפנו עליידי סטאלין. לא היה כמעט מיפעל סובייטי שעל קירו חסר תבליט של המנהיג בעל העיניים הטאטאריות והזקנקן. לא היתה כמעט לישיבה של אישיות ציבורית שעל קירה חסרה תמונתו של לנין, כשהוא מניף יד ונואם לפועלים. גם מעל למסך הארגמן בתיאטרון "בולשוי" התנוססו שני דיוקנאות זהים של לנין. כנראה שאחד מהם בא במקום סטאלין. תמהני אם הורדו כבר גם הם.

לנין הטוב, החכם, הגאון, היה עדיין הקדוש האחד של המישטר הקומוניסטי, שמילא את מקומם של האל, הבתולה הקדושה, ישוע וכל

קדושי הכנסיה גם יחד. הוא סיפק לשילטון את היסוד הדתי, שבא לרחוק את רגלי הדת הקודמת, תוך הפקעת הרבה מפולחניה ומסמליה. (ציניקן יכול לומר שכך עשתה גם הכנסיה, כאשר דחקה את רגלי הדת הפגנית הקודמת, ועיכלה רבים מפולחניה ומסמליה.)

אחרי נפילת סטאלין מילא לנין המת תפקיד חשוב נוסף. ניפוץ הפסלים של סטאלין והעמדת הפסלים של לנין במקומם באו לומר: הקומוניזם בסדר. התורה לא הכזיבה. אמנם, רודן אחד, עריץ מגואל בדם, ביצע, בשם הקומוניזם, פשעים נוראים. אך עם סילוק העריצות הזאת חזרה עטרת ליושנה, ורוחו של לנין מרחפת על פני התהום.

בסלנג מודרני: הגרוזי יוסף ויסאריונוביץ' דז'וגאשווילי, המכונה סטאלין – OUT. הרוסי ולאדימיר איליץ' אליאנוב, המכונה לנין – IN. (והיהודי לב דווידוביץ' ברונשטיין, המכונה טרוצקי, מרחף בינתיים בשוליים.)

גם הקדוש המיובא, קארל מארכס, עדיין עמד על כנו. ראינו את היונים נחות על ראש הפסל המאסיבי שלו, במרכז מוסקווה, לא הרחק מהפסל של פליקס דז'וזינסקי, מייסד המוסד הנקרא עכשיו קג"ב, שהורד גם הוא בינתיים.

פולחן-לנין עדיין שלט בכיפה כאשר פתח גורבאצ'וב בהרפתקה ההיסטורית שנודעה בשם פרסטרויקה. אולם עם התמוטטות המישטר אי-אפשר היה לעצור את התהליך. אחרי הדהיסטאליניזציה, מוכרחה היתה לבוא גם הדהילניניזציה. ביטול השם לנינגראד היווה את פתיחתו הרשמית. הדהימארכסיוציה כבר נמצאת בעיצומה – ואולי, בעצם, כבר הושלמה.

חודשים רבים לפני ההכרעה על גדות הנווה כבר הסתמנו הדברים בבירור. באחד הימים הפעלתי את מכשיר-הטלוויזיה וקלטתי את החדשות מתחנת לנינגראד. אחד הפריטים היה סיקור של תערוכת-כרזות. בין המוצגים המדהימים: הדגל הלאומי הסובייטי, כשבמקום הפטיש והמגל מופיעים בו סכין ומזלג; לנין כאמא, המיניקה את התינוק סטאלין; לנין בלבוש גנרל צארי ובלבוש מנהיג-פועלים; גורבאצ'וב מנצח על תזמורת על פי פארטיטורה של לנין.

קאריקטורות מסוג זה, וחריפות עוד יותר, מקשטות את הקירות במידרחוב ארבאט, ונמכרות שם באופן חופשי. למשל: לנין כמורה בכיתה, כשלפניו יושבים תלמידיו, סטאלין והיטלר. הציירים מצטלמים לידן ברצון.

התוצר האופיני ביותר של האמנות העממית הרוסית הוא המאטרושקה – כמה בובות-עץ חלולות המוכנסות זו בתוך זו. המאטרושקה הפופולרית ביותר בכל שוקי האמנות העממית היא בובה של גורבאצ'וב, המכילה בובה

של ברז'נייב, המכילה בובה של כרושצ'וב, המכילה בובה של סטאלין, המכילה בובה של לנין, המכילה בובה של מארכס.

לכאורה זוהי בדיחה משעשעת, אך למעשה יש בה אמירה מרחיקת־לכת: תורת מארכס הולידה את לנין, שהוליד את סטאלין. משמע: התורה עצמה אשמה בכל הזוועות והכישלונות.

ברוסיה, עכשיו זה מובן כמעט מאליו. הטרור של לנין קדם לטרור של סטאלין, לנין הוא שהקים את הדיקטטורה חסרת־הרחמנות, הוא שהעמיד את הרכבת הסובייטית על הפסים, שהובילו אל הסטאליניזם.

היו דרושות שנים רבות כדי להגיע אל ההכרה הזאת. במשך שלושה דורות גדל הציבור הסובייטי על פולחן לנין. בשביל אנשים קשישים, תהליך הגמילה הוא קשה ומכאיב.

השאלה היחידה שנותרה פתוחה היא אם האשם המקורי הוא קארל מארכס, שתורתו הובילה בהכרח לתוצאות אלה, או שלנין סילף את התורה וגרם למה שגרם.

* * *

מי, אם כן, היה לנין? מה היה לנין?

כשהגעתי לפנות בוקר בקרוֹן־שינה לתחנת־מוסקווה בלנינגרד חשבתי על האיש, שהגיע 73 שנים לפני כן בקרוֹן־רכבת לתחנת־פינלנד הסמוכה, בעיר שנקראה אז פטרוגראד.

מה הוא היה, האיש הזה, שהשפיע על המאה ה־20 יותר מכל אדם אחר?

אידיאליסט דגול, שבא להציל את האנושות מחשכת העבדות והניצול, ולהובילה לגן־עדן של צדק ושיוויון?

הרפתקן שלוח־רסן, שהאמביציה השטנית שלו המיטה על העולם שרשרת של אסונות מחרידים, וביניהם הקולקטיביזציה הרצחנית של סטאלין ו"הפיתרון הסופי" של היטלר?

גאון שאין שני לו, שאיחד בתוכו יצירתיות תיאורטית מופלאה, כושר־מעש נדיר ויכולת־החלטה מדהימה?

הוגה־דיעות רדוד, שהשתמש לצרכיו ביצירה המחשבתית הכבירה של מארכס ואנגלס, כשהוא שולף מתוכה, באופן שרירותי, את הדברים שהיו נחוצים לו בכל שלב כדי להגשים את מטרותיו האנוכיות?

איש מרחיק־ראות, שידע לנצל כל הזדמנות כדי לקדם תהליך היסטורי מרהיב?

אופורטוניסט ציני, שנאחז בכל הזדמנות כדי להגיע לשלטון ולהישאר בו, גם תוך התכחשות גמורה לתורה שדגל בה, כביכול?

אדם אנושי מאוד, רחמן בן־רחמנים, כפי שהוא מצטייר בפסליו
ובתמונותיו?

עריץ אכזר, חסר כל רגש אנושי, יורש ראוי לאיוואן האיום ולפיוטר
הגדול?

אפשר למצוא תימוכין למכביר לכל אחת מהאפשרויות האלה.
הצגתי את השאלה לרוסים רבים, וקיבלתי תשובות מכל הסוגים, החל
בדבריו של הצייר גלאזונוב ("לנין היה גדול הפושעים של המאה ה־20")
וכלה באימרה של קומוניסט ותיק, שפגשתיו באקראי לפני המאוולאום
שבו מוצגת לראווה הגופה החנוטה ("הוא היה איש טוב, אבל סילפו את
תורתו.")

כבר ב־1990 היה נדמה לי שהדיעה החיובית על לנין הולכת ונעלמת
בחברה הסובייטית. בקרב האינטליגנציה הלכה וגברה הדיעה שלנין היה
בראש וראשונה הרפתקן פוליטי, אופורטוניסט גמור שהשתמש בתורת־
מארכס כדי להעניק למעשיו הברוטאליים קישוט אידיאולוגי מושך.
כשיצא להקים מדינה מיליטריסטית, שהפכה את האיכרים לצמיתים
חדשים בכפרים ממלכתיים, עשה זאת תחת הסיסמה "שלום ואדמה
לאיכרים".

כשהבטיח לעמים הכלואים ברוסיה את הזכות לפרישה ולעצמאות, עשה
את ההפך וקיים את גבולות האימפריה הצארית.

כפיו היתה רוממות האנושיות והדמוקרטיה, ובאותה השעה דיכא
באכזריות את מרד הימאים בקרונישטאט והנהיג מישטר של טרור, ששימש
דוגמה לכל הרודנים הטוטאליטריים של המאה ה־20.

ובכל זאת: המהפכה של לנין עוררה התלהבות עצומה בעולם כולו,
רבים מגדולי אנשי־הרוח בכל הארצות הלכו שבי אחריה, שיריה מעוררים
גם היום התלהבות בלב מיליוני צעירים.

וגם זאת: הבניין האדיר שבנה לנין מתמוטט עכשיו כמו בניין־קלפים,
התמוטטות שאין לה אח ורע בהיסטוריה מבחינת ממדיה ופיתאומיותה.

* * *

מה היה קורה אלמלא חי לנין?

הצגתי את השאלה לעורך עיתון רפורמיסטי במוסקווה. הוא השיב בלי
היסוס: "המהפכה הכולשביקית לא היתה פורצת. רוסיה היתה הופכת
למדינה קפיטליסטית רגילה, כמו שאר מדינות־אירופה."

ואפשר להוסיף: פני כל המאה ה־20 היו שונות.
אפשר לשלול גירסה זו מכל וכל, ולטעון כי התהליכים הגדולים של
המאה ה־20 בתחום הטכנולוגי, הכלכלי, החברתי, התרבותי, הפוליטי

והצבאי היו, מן הסתם, מובילים את המאה באותו הכיוון, גם בלי לנין. אבל גם מי שסבור כך אינו יכול להתכחש להשפעה האדירה שהיתה לאישיותו של לנין על רוסיה ועל האנושות כולה. בצורה פאראדוקסלית, הוכיח דווקא מנהיג מארכסיסטי זה את התיוזה הנחשבת כאנטי־מארכסיסטית: שיש לאישיות השפעה מכרעת על מהלך ההיסטוריה. כשעברתי בפעם האחרונה ליד המאוזולאום, אותו מישכן דתי־מיסטי שנועד לסמל את ניצחון המטריאליזם ההיסטורי, הירהרתי בקול רם כמה זמן עוד תשכב שם גופתו של לנין. "לא הרבה זמן", הבטיח צעיר רוסי, ששמע את השאלה.

חלק 2: גרמניה המזרחית

דף יומן

2 באוקטובר, 1990. ברלין.

...פיתאום אנחנו נתקפים בבהלה.

אנחנו נעים בין המוני גרמנים, צעירים וקשישים, הנוהרים עליזים ושמחים ממיזרח העיר לעבר שער בראנדנבורג, המואר באלומות זרקורים. בלילה היסטורי זה, ליל איחוד גרמניה, מושך אליו המיבנה העתיק, שנבנה לפני 200 שנה כשער העיר, המוני-אדם ממערב וממיזרח.

הכל חוגגים. רבים נושאים את דגל המדינה, שחור-אדום-זהב, על גבם, או כרכו אותו סביב צווארם. חברות-נוער שרות ושותות בירה. כמו קהל-כדורגל חוגג אחרי ניצחון בתחרות בינלאומית. בקבוקי-שמפניה כסופי-פקק מציצים מכיסי-מעילים ומתרמילים.

ואז, פיתאום, מגיעים לאוזנינו צלילים מסוג אחר.

לרגלי השער המאסיבי נשמעות שאגות קצובות. חבורה של כשלושים צעירים עומדת שם ומנופפת בדגלים גדולים – דגלי הרפובליקה ודיגלי חיל-הים הקיסרי ממילחמת-העולם הראשונה. בגרמניה אסור, על פי חוק, להניף את דגל צלב-הקרוס, וקבוצות-השוליים הימניות הפכו את הדגל הלבן של חיל-הים, בעל הצלב השחור הגדול, לתחליף.

הקבוצה צורחת במקהלה "דויטש-לאנד! דויטש-לאנד!" (גרמניה) ואחר-כך: "פרויסן! פרויסן!" (פרוסיה), ושוב "דויטש-לאנד!" (פרוסיה, המדינה הגרמנית שהפכה סמל המיליטריזם, חדלה להתקיים כיחידה פוליטית בתום מילחמת-העולם השניה. שיטחה חולק בין כמה מדינות ברפובליקה הפדרלית).

מוטות הדגלים מונפים בקצב הקריאות, וגם האגרופים ופחיות-הבירה. נוצרת מהומה, אנשים נדחפים, צלמים נדחפים קדימה, הצעקות גוברות והופכות לשאגות היסטוריות.

אנחנו נדחפים-נגררים אל מרכז המהומה, מוקפים בפירחחים צורחים. פיתאום זה מזכיר מראות שראינו פעמים אין-ספור בסרטים: הפגנה נאצית אופיינית.

רחל מנסה להידחף פנימה, כדי לראות יותר טוב, כשהמצלמה מורמת מעל לראשה. צלמים ונושאי-דגלים דוחפים אותה אנה ואנה. היא מבוהלת כל-כך שידיה רוטטות ואינן נשמעות לה. גם אני נתקף פחד סתום, בלתי-רציונלי.

הקהל הגרמני אינו מתרגש. הוא עוקף את הקבוצה, כאילו אינה אלא עוד חבורה של שיכורים או פירחחים, וממשיך לטייל להנאתו מיזרחה ומערבה.

(לא נתקלנו יותר בתופעה כזאת.)

בירה ודגל לאומי

דממה השתררה בכיכר הגדולה. מאות־האלפים עצרו את נשימתם. כל העיניים נישאו אל התורן המואר, שהתנשא לפני חזית הארמון המואר. שותי־הבירה השתתקו, מנופיי־הדגלים קפאו.

שני מחוגי השעון זחלו לעבר 12. חצות ה־2 באוקטובר 1990. הרגע בא. הדגל הענקי, שחור־אדום־זהוב, החל עולה לאט־לאט אל ראש התורן. מערכת־הרמקולים האדירה הרעימה בשיר: "אחדות וחוק וחרות / למולדת הגרמנית / לכך נחתור כולנו / בלב וביד! / אחדות וחוק וחרות / הם הערובה לאושר – / פרחי־נא בזוהר האושר הזה, / פרחי, מולדת גרמנית!" מבין מאות האלפים שמילאו את כיכר־הדשא הענקית, כתף אל כתף, רבבות השתתפו בשירה. לאחדים עמדו הרמעות בעיניים. היו אלה בעיקר קשישים וקשישות.

את השיר הזה חיבר דמוקרט גרמני, הופמן פון־פאלרסלבן, לפני 149 שנים, והמנגינה נלקחה מיצירה של היידן. המשורר חלם על גרמניה מאוחדת, שבה לא יהיה עוד צורך בדרכון כדי לעבור ממחוז למחוז, ושבה לא יהיה השילטון בידי חבורה אנוכית של מלכים, נסיכים ודוכסים. הוא ביטא זאת בבית הראשון של השיר: "גרמניה, גרמניה, מעל לכל / מעל לכל בְּעוֹלָם! / בעת מגן ומאבק / מאוחדת כמישפחה..."

כיום מעוררות מילים אלה סלידה וזוועה, מפני שהן ריחפו מעל ללגיונות היטלר, שדרסו עמים ומדינות. אבל במקורן לא התכוונו המילים לבטא התנשאות על עמים אחרים, אלא להעמיד את רעיון גרמניה המאוחדת מול המציאות העגומה של הפיצול. איחוד גרמניה היה אז – כמו ברוב התקופות – רעיון שבו דגלו דווקא הדמוקרטים ושוחרי־הקידמה.

גרמניה החדשה הכירה בעובדה שהתקופה הנאצית שינתה את משמעות המילים, ועל כן החליפה את הבית הראשון של השיר בבית השלישי. זה מושר כיום כהימנון הלאומי.

הרעיון של איחוד גרמניה מצטייר גם הפעם כחזון דמוקרטי ומתקדם, מפני שהוא קם על חורבות הרודנות. נפילת החומה של ברלין, בנובמבר 1989, היוותה לא רק תמרור בהיסטוריה של גרמניה, אלא של אירופה כולה. היא הצטיירה כניצחון החופש על העריצות.

בשעה שנפלה החומה התפרצו הרגשות כמו לבה רותחת מלוע של הר־געש. האקט הרשמי של האיחוד היה פחות נרגש, יותר מהורהר. הבעיות האדירות הכרוכות באיחוד כבר הסתמנו באופק. משהו כזה קרה בשעתו אצלנו: אחרי שיכרון החושים בליל ה־29 בנובמבר 1947, כאשר ההמונים רקדו ברחובות, בא האקט של הקמת המדינה ב־4 במאי 1948, כאשר מילחמת־העצמאות כבר גרמה למצב־רוח מפוכח יותר.

* * *

אחרי־הצהריים, כמה שעות לפני התחלת החגיגות, נסענו לבקר אצל הפרופסור־למישפטים, עורך־הדין וולפגאנג פוגל, שהתפרסם בעולם כמתווך בעסקות של חילופי־אסירים. כדי להגיע אל ביתו, בפרבר העיר, היה עלינו לעבור לכל אורכה של ברלין המזרחית. לא ראינו שם גילויים של שימחה לווהטת, וגם לא הרבה דגלים. בשעות האחרונות של קיום "הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית" (שנודעה בראשי־התיבות הגרמניים שלה – דֶה־דֶה־אָר) התכוננו תושביה לבאות בדאגה בולטת.

לפני בניי־הענק של המישטרה החשאית לשעבר, ה"שטאזי", ראינו הפגנה קטנה. כל השאר נראה רגיל ואפור. גם הילדים ברחוב, שביקשנו מהם להראות לנו את הדרך, התעניינו יותר בדגם המכונית שלנו מאשר במאורע ההיסטורי.

במישרד מרכא, שרהיטיו כבדים וכהים, ווילונותיו משוכים, מצאנו את פוגל במצב־רוח קודר וחשדני. כאיש שהיה מקורב למישטר הקומוניסטי חשש מפני ציד־המכשפות הצפוי. הוא לא הסכים שהאיחוד הנוכחי דומה לאיחוד גרמניה בעבר. "זה לא אותו הדבר", אמר. "אז אמנם היו גבולות והיה צורך לשלם מס כדי לעבור מנסיכות לנסיכות, אבל הגרמנים לא ירו זה בזה. הבווארים לא ירו בפרוסים, ושום חומה לא חצצה בין חבלי גרמניה." האיחוד נראה לו כמעשה בלתי־נמנע. "אי־אפשר לחתוך עם. הגרמנים במיזרח אינם עם שונה מהגרמנים במערב. הנה, היהודים מפוזרים בכל העולם, אבל הם עם אחד."

לדעתו אין האיחוד מסכן את שכנותיה של גרמניה. הוא עצמו גורש משלויה, חבל־ארץ שסופח לפולין. "הפסדנו במילחמה, וזה המחיר שהיה עלינו לשלם. במיזרח כולנו זוכרים שהפסדנו במילחמה. במערב שכחו את זה מהר מאוד."

בדרך בחזרה עברנו בכיכר־אלכסנדר המפורסמת. המישטח הענקי דמה לכיכר מלכ־ישראל, כמה שעות לפני חגיגות ליל־העצמאות. פועלים מתחו כבלי־חשמל ותלו שרשרות של נורות בין העמודים. רוכלים מיומנים הקימו בזריזות דוכנים למכירת בירה, נקניקיות, דגלים ומזכרות – ובעיקר

כובעים של קצינים סובייטיים, שהפכו להיט בכל רחבי אירופה המזרחית. (גם ברחוב הראשי של המערב, קורפּיִן־סְטֶן־דאם, היו מונחות ערימות של כובעים כאלה על דוכני הרוכלים.)

"הסובייטים בוודאי מייצרים עכשיו כמויות גדולות של כובעים כדי למכרם בכל העולם," אמר צעיר ציני בכיר־אלכסנדר, כאשר הניח על ראשו הבלונדי כובע רוסי. בסוף בחר דווקא בכובע של קצין "צבא־העם" המזרח־גרמני. לפני שנה בלבד רעד, מן הסתם, בהיתקלו בחובש הכובע הזה.

למרות שהרמקולים של הדוכנים התחילו לשרר מנגינות־ילת, ולהקה אינדיאנית קטנה מדרום־אמריקה השמיעה בפינה אחרת של הכיכר נעימות מפרו, לא שררה במקום עליזות. היה ברור שמוקד האירוע לא יהיה כאן, במקום שהיה אך אתמול מרכז בירתה של גרמניה המזרחית, אלא כמה מאות מטרים מערבה, לרגלי המיבנה שהפך לסמל עולמי: שער בראנדנבורג.

הסתובבנו ברחובות הסמוכים כדי למצוא מקום־חנייה בקירבת־מקום. לבסוף מצאנו מקום שלא היה לגמרי בלתי־חוקי. ואז קרתה תקלה מעצבנת מאוד. נסענו במכונית־ספורט אמריקאית כסופה, ראוותנית מאוד, מדגם "קורבֶט", שהשאל לי ידידי שימעון עדן. עדן הזהיר אותי מראש שהמכונית הנמוכה, הדומה למכונית־מירוץ, מצויידת במיתקן־אזעקה שיש לו מצב־רוח מיסתוריים.

ואכן, ברגע שהחנתי את המכונית בקרב ההמון, היא החלה משמיעה קול־אזעקה מחרש־אוזניים. לחצתי פה, משכתי שם, סובבתי כפתורים, נעלתי דלתות — שום דבר לא עזר. התחלתי להזיע.

שני שוטרים חשדניים, כובעי־המיצחיה מצילים על עיניהם, הופיעו לידי וביקשו באדיבות תקיפה את הניירות. ברגע זה השתתקה המכונית כמו חית־מחמד צייתנית. הניירות היו בסדר והענקים הבלונדיים במדים נרגעו והתרחקו.

בינתיים ירדה החשיכה, ואנחנו צעדנו לעבר שער־בראנדנבורג. שער־הניצחון המאסיבי, שהואר באלומות־אור חזקות, הבהיק בלובן מסנוור על רקע השמיים השחורים. המונים נמשכו אליו, כמו העש אל שלהבת הנר. המערביים עברו בין העמודים האדירים מיזרחה, המזרחיים מערבה. השער, שהפריד במשך 45 שנים בין שני חלקי־עיר, שני חלקי־ארץ ושני חלקי־עולם, היה שוב לשער למעבר בני־אדם.

ההמונים עברו מתחת לשער וטיילו לאורך הכביש הרחב והארוך, בעל שמונת המסלולים, הדומה למסלול־המראה של מטוסים. (בימים האחרונים של מילחמת־העולם, כשהיטלר שכן בבונקר שלו סמוך לכאן, אכן המריאה אשה־טייסת מהרחוב הזה.) הכביש היה חסום לתנועת מכוניות.

חבורות של צעירים עליונים התערבו עם זוגות קשישים. צחקו, שתו בירה או שמפניה, שרו. מצלמות פרטיות הבזיקו בלי הפסק. הרמקולים השמיעו שירי־עם. מצבי־הרוח עלה מרגע לרגע. הדגל השחור־אדום־זהוב היה בכל מקום, אבל לא התייחסו אליו בחרדת־קודש גרמנית מסורתית, אלא כמעט באינטימיות. בחורים ובחורות לבשו אותו כצעף, כאבנט או כשיכמיה. אחרים נשאו אותו כדגל, כפי שרגילים לשאת מיטריה בגשם. הדגל השחור־אדום־זהוב היה דגל הרפובליקה הוויימארי, ולפני כן דגל הניסיון הדמוקרטי הכושל בשנת 1848.

היו שלא הסתפקו בדגל זה וצירפו אליו דגל שני, כדי להבהיר את השקפתם על האיחוד. פה ושם נישא הדגל של חיליהים הקיסרי במילחמת־העולם הראשונה, הרומז על מגמה לאומנית. אחרים נשאו לעומת זאת את דגל הקהילה האירופית, שבא להכריז על המגמה האנטי־לאומנית: "לא אירופה גרמנית אלא גרמניה אירופית." היו שנשאו באופן הפגנתי רק דגל של איחוד אירופה, בלי דגל גרמני בכלל.

אבל סיסמת־היום הצליחה להפליא לבטא את מצבי־הרוח השולט: Willkommen, Deutschland – "ברוכה הבאה, גרמניה". לא התלהבות לאומנית, לא פאתוס לאומי, אלא משהו לבבי יותר, כמעט ביתי.

בכל רחבי גרמניה המיזרחית תלתה מיפלגת־השילטון כרוז ברוח דומה: צעירה וצעיר, קורנים מאושר, עוטים דגלים לאומיים כצעפים לצוואריהם ומתחבקים מעל למלים "אנחנו שמחים לקראתך, גרמניה!" – Wir freuen uns auf Deutschland. שימחה שיש לה מרכיבים רבים: השאיפה לאיחוד הארץ אחרי הפרידה הארוכה, השימחה על התמוטטות הרודנות הקומוניסטית במיזרח, השימחה על ההצטרפות של המיזרח העני למערב העשיר והמשגשג, המבטיח רמת־מחייה אגדתית.

ואולי מעל לכל: השימחה על כך שכל זה הושג בלי שפיכות־דמים, בהתקוממות עממית בלתי־אלימה.

יתכן שסופה של ההדה־אר הוא מאורע יחיד־במינו בהיסטוריה: מדינה מחליטה בדרך חוקית, מרצון חופשי ובשימחה, להיעלם מן המפה ולהצטרף למדינה אחרת. אך הדבר התאפשר בגלל מאורע גדול עוד יותר: התמוטטות האימפריה הסובייטית.

* * *

המשכנו בתוך הקהל הזורם דרך שער־בראנדנבורג לעבר בניין הרייכסטאג, מרחק של כמאה מטרים. שני המיבנים – שער־הניצחון והארמון – עומדים על הגבול שחצה את גרמניה. אבל השער היה במיזרח, הארמון במערב.

כשהגענו אל רחבת־הרשא הענקית שלפני הרייכסטאג, היא היתה עדיין כמעט ריקה. השעה היתה 8 בערב, ארבע שעות לפני הרגע הגדול. הרייכסטאג – הפרלמנט של הרייך – הוא גלעד של ההיסטוריה הגרמנית. הוא קם בימי הקיסר, והארכיטקטורה שלו משדרת את מסר הכוחנות והעוצמה של הימים ההם. מעל לעמודים החסונים מתנוססת הסיסמה "לעם הגרמני". בימי הרפובליקה הוויימאריית היה היכל זה דווקא סמל חוסר־האונים של הדמוקרטיה הגרמנית. לקראת התמוטטותה הפכו הנאצים לסיעה הגדולה ביותר ברייכסטאג, והרמן גרינג השמן התמנה כיושב־ראש שלו.

בליל ה־27 בפברואר 1933 פרצו הלהבות מחלונות הבניין. "שריפת הרייכסטאג" היתה אחת הפרשות הגדולות של המאה ה־20. הנאצים, שטענו שהקומוניסטים הציתו את המישכן, השתמשו בשריפה כדי לפתוח במסע־טרור שנמשך תריסר שנים. כל העולם היה משוכנע שהנאצים עצמם הציתו את הבניין. כיום יש המפקפקים בכך. כשזה קרה הייתי ילד בן 9, ואני זוכר היטב את ההלם של אותו לילה. יתכן שעוד לפני שכובו הלהבות החליט אבי לנטוש את גרמניה ולעלות לפלסטינה. כך עשו הוריה של רחל.

הנאצים השאירו את החורבה השרופה כמו שהיא. היטלר לא רצה לבנות מחדש את הבניין המסמל את הדמוקרטיה. בימים האחרונים של מלחמת־העולם נכבש המקום עליידי הצבא האדום, ותצלום החיילים המניפים את הדגל הסובייטי על חורבות הרייכסטאג שייך לאלבום ההיסטוריה. גם כאשר קמה הרפובליקה הפדרלית לא שוקם הבניין במשך עשרות בשנים. רק בשנים האחרונות, כאילו מתוך חוש נבואי, הוחל בשיקומו. עכשיו הוא עומד כפי שהיה בימי זוהרו. ברגע שנפלה החומה – שעמדה במרחק של כמה מטרים מקיר הבניין – החלה נשמעת התביעה להחזיר עטרה ליושנה, להחזיר את מעמד עיר־הבירה לברלין ואת הפרלמנט לבניין הרייכסטאג.

לכן היה זה טבעי שהאקט הסימלי של איחוד גרמניה יתקיים דווקא בחזית הבניין הזה, שהקמתו סימלה את עוצמת הרייך השני, וחורבנו את לידת הרייך השלישי. אם אכן קם עתה הרייך הרביעי, זה המקום המסמל את לידתו.

* * *

על אקרן־ענק ליד חזית הבניין הוקרנה להמונים תוכנית־החג של הטלוויזיה, ורמקולים אדירים שידרו את קולה. היא נבחרה בקפידה עליידי העורכים, שהיו מודעים לכך שהעולם כולו מביט לעברם. מקהלות־ילדים

מצויינות, בעלות קולות מלאכיים, שרו מחרוזות של שירי־עם גרמניים, וביניהם שיר של המשורר היהודי הגדול היינריך היינה, שהוחרם בימי הנאצים. קונצרט של קטעים קלאסיים, בעיקר בטהובן, אבל גם פליקס מנדלסון היהודי. התרבות של גרמניה ההיסטורית. והעורכים נמנעו מכל דבר שריח לאומני נודף ממנו.

מעל לחזית המוארת של הבניין התנופפו בעליוות דגלים לאומיים גדולים על רקע השמיים השחורים. קרן־לייזר כחולה חתכה את השמיים וחיברה סימלית את שני חלקי העיר.

על הרשא הרטוב עמדו או ישבו קבוצות של צעירים, רבים מהם עטופים בדגלים, שוחחו, שתו בירה. במקום אחד פרש מישהו על הארץ דגל לאומי ענקי, באורך של כמה מטרים, והקהל הקפיד ללכת מסביבו ולא לדרוך עליו. היה קר. האנשים רקעו ברגליהם כדי להתחמם. במקום לא נמכרו מזון או משקאות. הכל עמדו וחיכו – שעה, שעתיים, שלוש. רבים החזיקו דגלים. אחרים החזיקו אבוקות דולקות. מכיסי־מעילים הציצו בקבוקי־שמפניה סגורים בפקקים מוכספים. לא דחפו. לא התחככו איש ברעהו. לא השתתפו בשירה, שבקעה מן הרמקולים. לא השתכרו. קהל מנומס. ממתין. מצפה.

גם כאן שרר מצב־רוח שקשה להגדירו. פני האנשים נראו שמחות, אבל לא הורגשו פאתוס ולהט לאומי. הפרשנים הגרמניים קראו לזה, בצדק־מה, "מצב־רוח מהורהר".

* * *

תחילה עמדו שם מאות. אחר־כך אלפים. אחר־כך רבבות. אחר־כך מאות־אלפים. הזרימה האנושית נמשכה בלי הרף, בשקט, מבלי שהדבר הורגש כמעט. החללים בין הקבוצות הצטמצמו ונעלמו. הקהל דמה למימיו של נהר המצטברים בשקט ליד סכר, גואים והופכים לים גדול. מצאנו את עצמנו בתוך ים של בני־אדם, שעמדו גוף אל גוף. עלה על דעתנו שאנחנו הישראלים היחידים בהמון הזה, אולי גם היהודים היחידים. חוץ מכמה יפאנים בלתי־נמנעים, שצילמו במרץ, לא נראו במקום זרים. זה היה חג גרמני.

יתכן שגם אנחנו לא נראינו כזרים, כי איש נמוך־קומה, במעל־ידו מעור ובכובע־מיצחיה, שנראה כמו פועל ותיק, פנה אל רחל ואמר לה: "תסלחי לי, אני יכול לדבר איתך?" וכדי שלא ייראה כמי שנטפל אל אשה זרה מיהר להוסיף, בגרמנית ברלינאית טיפוסית: "תראי, אני בן 56, אשתי נמצאת בחופשה בתורכיה. אז אני לבד, ואני מוכרח לדבר עם מישהו." אז הוא דיבר.

קלאוס, החי במערב־ברלין, נולד ב־1935, שנתיים אחרי שריפת הרייכסטאג ועליית היטלר לשלטון. במלחמה פינו אותו, יחד עם שאר הילדים, אל מחוץ לעיר המופצצת. ואז באו הרוסים. "הרוסים היו בסך־הכל בני־אדם. פה ושם אנסו בחורות, זה נכון, אבל בסך־הכל הרוסים היו בסדר. לא היה להם כלום. הם היו בעצמם מיסכנים. אבל מה שהיה להם הם נתנו לילדים."

(תיאור דומה שמענו פעמים רבות בגרמניה המזרחית, וגם בשאר ארצות מיזרח־אירופה. התמונה היתה אחידה: החיילים הסובייטיים אנסו את הנשים, אבל התנהגו יפה כלפי הילדים והתחלקו איתם באוכל המועט שהיה להם. הטראומה של הכיבוש הסובייטי מהולה בהרגשה שהחיילים הרוסיים היו אנושיים, שהיו "שדים מיסכנים", כפי שאמר קלאוס בסלנג הברלינאי שלו.)

"הרוסים התנהגו בסך־הכל יפה. דווקא האמריקאים התנהגו בהתחלה כנבלות. היה אצלם אז מישטר של 'איהתיידות'. החיילים האמריקאיים היו זורקים את בדלי־הסיגריות שלהם על הארץ, וכשראו שגרמנים מתנפלים עליהם, היו שמים את הרגל על הבדל ודורכים עליו." הוא הסתכל סביבו בעצבות. "לכל הצעירים האלה המאורע הזה לא אומר כלום. בשבילם זוהי סתם עוד סיבה למסיבה. אבל לנו, שראינו את כל הדברים מההתחלה עד הסוף, זה משהו אחר."

לקלאוס היתה אחות במזרח־גרמניה. במשך 18 שנים לא התראו בכלל. אחריכך הותר לו לבקר אותה רק לעיתים רחוקות.

סיפור־חיו של גרמני במאה ה־20: "כשהייתי ילד היה קשה מאוד להשיג עבודה כשוליה באיוזו שהיא מלאכה. אז הצלחתי להתקבל כשוליה לצבעות. עד היום אני עובד כצבעי. בדור הנוכחי זה הרבה יותר קל. הם מקבלים את הכל, ואפילו לא מחכים שיתנו להם. הם פשוט לוקחים." האיש היה פשוט, אך לא טיפש. "לא האמנתי שהחומה תיפול. הייתי בטוח שבעלות־הברית לא יתנו, שכולם רוצים לנצל את גרמניה המחולקת. אבל זה קרה בגלל החולשה של רוסיה." הוא ביקר ברוסיה בקבוצה של פועלים. שם הופתע להיווכח שהרוסים, "למרות שאין להם שום סיבה לאהוב את הגרמנים, לא שונאים אותם". התייחסו אליהם שם יפה.

הוא שמח על האיחוד, אך גם הצטער איכשהו. "ביקרתי במזרח שוב ושוב. אמרתי לעצמי: אני מוכרח לצבור זיכרונות, כדי שברבות הימים אזכור את הכל. עכשיו פיתאום פתחו את השיבר, וכל מה שצברתי לי בראש היה לחינם." יש לו אמא בת 84, והיא, המיסכנה, כבר לא רואה מה קורה, היא לא תופסת כלום.

סיפורו של נקניק. "באחד הביקורים שלי במזרח נתן לי הגיס שלי נקניק, שהוא עשה בעצמו מבשר שפן. זה היה נקניק קטנצ'יק, שנראה כמו

פלאסטיק. מה, אני, במערב, צריך נקניק? אבל במיזרח-גרמניה היתה הוראה שאסור להוציא משם מזון. שוטריהגבול המיזרחי עשה לי צרות. הוא רצה להחרים את הנקניק. בסוף הוא נתן לי להעביר את זה, אבל הוא ממש התעלל בי. כך זה היה גם בתקופת הנאצים. כל אחד טען אחר-כך שהוא רק 'מילא פקודות', אבל זה לא נכון. כל אחד עשה קצת יותר ממה שהיה נאלץ לעשות. בעוד כמה שנים, פקידי המישטר הקומוניסטי יגידו שוב שהם רק מילאו פקודות. אבל כולנו יודעים שהם עשו יותר מזה."

איברנו את קלאוס בהמון. הצפיפות גברה וגברה, ולא היה עוד מנוס מלדחוף ולהידחף. ברמקול ביקשו "לא ללחוץ קדימה", אבל הלחוץ גבר. רחל, שהשתדלה לגונן על המצלמות בגופה, ותמונות מאסונות של מיגרשי-כדורגל בראשה, נתקפה בפאניקה. הבקענו לעצמנו בכוח דרך החוצה, אל שולי ההמון.

ואז, באותו רגע ממש, קרה משהו מאוד לא-גרמני. בין ההמון, שהגיע בוודאי לחצי-מיליון, ובין חזית בניין-הרייכססאג הפריד שטח פנוי, מוקף חבלים, שנשמר על-ידי שרשרת של שוטרים. על המדרגות עמדו פוליטיקאים, מקהלה, עיתונאים ושאר טיפוסים הרגילים לעמוד באירועים ממלכתיים בצד השני של החבל. במישטח הריק עמדו המיגדל שהוקם בשביל אנשי-הטלוויזיה והתורן הלבן הגדול, להנפת הדגל.

רבע שעה לפני שעת-האפס פרץ הקהל הגרמני את שרשרת השוטרים והציף את השטח השמור. פרצנו יחד איתו. זה לא נעשה בפראות. הלחוץ היה פשוט גדול מדי. השוטרים נסוגו לעבר המדרגות והגנו על המכובדים. ואז השתררה דממה. ספרו את השניות. הכל קפאו במקומם, עיניהם נשואות לתורן. בחצות בדיוק החל הדגל עולה בתורן, וצלילי ההימנון הציפו את הכיכר. "אחדות וחוק וחרות..."

כאשר נדמו הצלילים, הריעו ההמונים, התחבקו, וקולם של אלפי פקקים שנחלצו מבקבוקי-השמפניה נשמע כמטח של יריות. מי שלא שתה קודם לכן, החל שותה ברצינות. איש לא היה שיכור ממש, אבל חדות-החוויה נמהלה בעליונות שמקורה בבקבוק. האנשים חיבקו זה את זה, זרים הגישו זה לזה את הבקבוקים ללגימה, גרמניה היתה שמחה.

לא היה צורך בחוש היסטורי מפותח כדי להרגיש שהסתיים עידן בתולדותיו המפותלות של העם הזה, ברוך-הכישרונות ועתיר-האסונות. התוצאות הפוליטיות של מילחמת-העולם השניה נמחקו למעשה ברגע זה.

בהמולת השימחה שמו רק מעטים לב לתקרית שהתפתחה באותם רגעים על מדרגות הבניין. כמה מפגינים הוציאו מתחת למעיליהם כרזות-כד, ועליהן כמה שמות: "פומרן", "דנציג", "שלזיה". שמות החבלים שנלקחו מגרמניה אחרי חורבן הרייך השלישי, ושצורפו לפולין השכנה. מישהו דאג

להוריד את הכרזות מיד. לא ראיתי אחר־כך שום דיווח על זה בכלי־התיקשורת.
סתם תקרית של קבוצה שולית? ואולי רמז למה שעלול לקרות?

* * *

החלטנו לבלות את יום־העצמאות עצמו בפוטסדאם, עיר־המלוכה הפרוסית, לא הרחק מברלין.

לא היינו היחידים שבחרו במקום הזה. מצאנו את עצמנו בפקק של קילומטרים רבים. כל גרמני למד בבית־הספר על המקום הזה, שבו בנה המלך הפרוסי האגדתי, פרידריך הגדול, את הארמון שלו וקרא לו, בצרפתית, "סאנס סוסי" – בלי דאגות. מעטים מהרכבות שנעו אל המקום הזה חלמו, לפני שנתיים, שאי־פעם יוכלו לבקר שם בלי לעבור גבול – כשם שאנחנו לא חלמנו, בשעתו, שנוכל לבקר בעיר העתיקה של ירושלים.

"סאנס סוסי" הוא בניין לא־מפואר, לא־גרנדיוזי, אלא מיבנה שטוח, צהוב, בעל חלונות צרפתיים הממוסגרים בלבן, פשוט ולא־יומרני. פרידריך, חובב התרבות הצרפתית וידידו של וולטייר, העתיק את הדגם של ארמון־ורסיי.

כשהעולם פוחד מפני גרמניה, הוא מתכוון לפרוסיה – המדינה שהפכה לסמל הכוחנות והפולחן הצבאי, ושנעלמה מן המפה יחד עם הרייך השלישי. ופרוסיה היא פה, בארמונו הגדול של פרידריך הגדול. אבל ביום של איחוד גרמניה הוא לא נראה מאיים. לא פרוסיה כבשה את גרמניה, גרמניה היא שכבשה הפעם את פרוסיה. פוטסדאם מסמלת את העבר, לא את המציאות העכשווית.

המציאות העכשווית של פוטסדאם עלובה מאוד. ליד הארמון מצאנו רק שתי מיסעדות קטנות – בקושי מיוזונים – ושם לא היה כלום. לא אוכל, לא שרות. אלפי הלקוחות הרעבים יכלו רק לעמוד בתור ולקבל ממוכרת אדישה קפה או משקה קל. מי שחשק בנקניק בלחמניה יבשה היה צריך לחכות רבע שעה, מפני שהמלאי אזל. הקפיטליות לא הגיע עדיין לפוטסדאם. יותר קל להחליף את המטבע מאשר את המנטליות.

האוויר של פוטסדאם מורעל. עומד בו הסירחון של מפלטי מכוניות ה"טראבי" המיוצרת־גרמניים. הוא עורר בי אסוסיאציה של הגאזים ממפלטי משאיות־המוות.

מאחורי הארמון משתרע פארק ענקי, מתוכנן בקפידה על פי הדוגמה הצרפתית. המשוכות הגזומות היטב וערוגות־הפרחים מהוות צורות גיאומטריות מדוייקות, שביניהן מפרידים שבילים ומדרגות שלאורכם

מוצבים פסלי־שיש, ובמרכז מיזרקה. שביל מרכזי, ישר כסרגל, הוביל את המבט עד האופק.

לא עוד. המבט מוביל עכשיו אל שלושה שיכוני־ענק מכוערים, שהוקמו בלי כל התחשבות בפארק הנהדר. ואולי אין זה מיקרה. אולי רצו הקומוניסטים להשחית את הנוף של העבר, כשם שהרסו את הנוף בערים כה רבות במיזרח־אירופה. במקומות רבים השחיתו הקומוניסטים את הכל – את הנוף, את המים, את האוויר. הם התנהגו כאילו היו שילטון זר – ובסתר־ליבם ידעו שאכן כזה היו, שילטון כפוי, זר לארצות ולעמים שעליהם השתלטו בכוח הנשק הסובייטי.

בערב הלכנו לאחד המועדונים של ידידי שימעון עדן בברלין המערבית. הוא הבטיח לנו הפתעה גדולה שתכה גלים. לפני המועדון עצרה מכונית מפוארת וממנה יצא מיכאיל גורבאצ'וב. מצלמות הבזיקו, אנשים באו בריצה ויצרו התקהלות. בקושי אפשר היה לראות את קרחתו עם הכתם המפורסם, כשפילסו לו דרך למועדון. אנשים הושיטו ניירות מכל הבא ליד והוא חתם בחיוך. עדן חיך בהנאה וגם חלק מהקהל התחיל לחייך: תרגיל הפירסומת הצליח. גורבאצ'וב לא היה אלא פקיד גרמני המתפרסם מדימיונו למנהיג הסובייטי. גם זה היה אות־הזמן: מנהיגם של הסובייטים, האויב מאתמול, הפך לדמות חביבה, כשם שערימות הכובעים של הצבא הסובייטי, על המידרכה בחוץ, הפכו לאטרקציה לחוגגים.

איחוד גרמניה מסמל גם את סיום המילחמה הקרה. האימפריה הסובייטית התמוטטה. יחסי־הכוחות בין גרמניה ורוסיה – יחסים שקבעו במידה רבה את ההיסטוריה של אירופה זה מאות בשנים – השתנו שוב. גרמניה החדשה בוטחת בעצמה. וכל שכניה שואלים את עצמם שוב, כמו פעמים רבות בהיסטוריה: מי הם הגרמנים האלה? מה תהיה דמותם? איך יתנהגו בעולם החדש, העולם שלאחר הקומוניזם?

* * *

חניתי בצד כביש כפרי ורכנתי על המפה. חיפשתי את העיירה מאכנו־הקטנה, שבה היתה אמורה להתקיים אסיפת־בחירות של גרגור גיזי, מנהיג המיפלגה הקומוניסטית ששינתה את שמה ואת תוכנה. לא מצאתי את המקום במפה של גרמניה המזרחית. היתה שם רק מאכנו־הגדולה. נסענו לשם מתוך אמונה שמאכנו־הקטנה לא יכולה להיות רחוקה ממנה. טעיתי. ועוד איך.

ישבתי במכונית־הספורט השאולה, ותמהתי לאן לפנות, כאשר עברה על פניי מכונית "טראבי" מיזרח־גרמנית קטנה. היא עצרה. גבר כבן 35 יצא ממנה, ניגש אלי ושאל: "ובכן, איש צעיר, מה אתה מחפש?"

לא עשיתי שום סימן שאני מבקש עזרה. האיש גם לא ידע מי אני, חוץ מהעובדה שהמכונת שלי נשאה מיספר מערב-גרמני. הצגתי לו את המפה וביקשתי ממנו להנחות אותי. הוא נתן לי הוראות ברורות, חזר למכונת הקטנה שלו והמשיך בדרכו.

יום לפני כן, בברלין המיזרחית, חיפשנו את הבית שבו נולדה רחל. (הוריה היגרו מגרמניה כשהיתה בת שנה). עצרנו מדי פעם כדי לשאול עוברים ושבים. אחד מהם ענד על צווארו מגן־דויד מזהב. אמרנו לו "שלום" והוא לא הבין. חקרנו אותו והתברר כי אין לו מושג איזה מין סמל זה, הוא רק ידע שאביו נתן לו את זה. גם כשאמרנו לו שאנחנו מישראל, לא הבין את הקשר. הוא אמר לנו לנסוע שמאלה ברמזור הבא.

הגעתי לרמזור ועמדתי במסלול השמאלי, תוך מתן סימן במהבהב שאני עומד לפנות שמאלה. האור ברמזור היה אדום. לפתע נפתחה הדלת במכונת שלפניי. בחור צעיר יצא וניגש אלי. תמתי מה עוללתי הפעם. "אין לך כאן פנייה שמאלה", אמר. "כדאי לך להתקדם עד לצומת הבא, שם תפנה ימינה ואז תגיע הנה מהכיוון הנכון." אמר וחזר למכונתו בדיוק כשנדלק האור הירוק.

בפעם אחרת הגעתי לנקודת־הגבול בין גרמניה לפולין, בעיר פראנקפורט־על־הנהר־אודר. רחל רצתה להנציח את שוטרי־הגבול של שתי המדינות. היא ניגשה לשוטר גרמני ושאלה אם מותר לצלם. "Eigentlich nicht!" ("בעצם לא!") אמר השוטר וחיך. כעבור רגע נעלם בתוך סוכת־המישמר, והניח לנו לצלם כאוות־נפשנו.

"בעצם לא!" הוא צירוף־מילים, שלא היה כלל אפשרי בשפה הגרמנית לפני 50 שנה. המילה הגרמנית המפורסמת ביותר היתה Verboten, אסור. ומה שהיה אסור, היה אסור. לא היה שום "אולי", שום "בעצם", שום Eigentlich.

אכן, הגרמנים השתנו. הם שונים מאוד מן התדמית החרוטה בתודעתנו.

* * *

לפני שיצאנו מברלין המיזרחית למסענו במיזרח, יום אחרי איחוד הגרמניות, הזהירו אותנו כל ידידינו ומכרינו. "הכבישים איומים... לא יהיה לכם איפה ללון... לא יהיה לכם איפה לאכול... קחו איתכם אוכל לכמה ימים... תצטרכו לחזור בכל לילה לברלין המערבית... לא תמצאו בנזין נטול־עופרת למכונת־הספורט האמריקאית."

ובעיקר: ערב יציאתנו מהארץ הופיעה באחד העיתונים כאן כתבה של עיתונאי חשוב, שסייר זה עתה בגרמניה המיזרחית. הוא דיווח שבכל מקום הבחין בשינאה הנוראה של הגרמנים ליהודים ולישראלים. פעם אף רצו

שני שוטרים גרמניים (מיזרחיים?) להורידו מרכבת כדי להרכיץ לו מכות. הנסיון שלנו היה שונה לחלוטין.

אמנם, הכבישים אינם מיידועמה. בקטעים רבים, ביחוד בעיירות ובכפרים, נשארו עדיין אבני־הריצוף מימי הקיסר, ומכונית־הספורט הקלה שלנו קיפצה עליהן כהוגן. רוב האוטוסטראדות נשארו כפי שנבנו בימי המישטר הנאצי, שהמציא את ה"אוטובאן" כדי לספק עבודות יוזמות למובטלים וכדי להכין תשתית־כבישים למילחמה. (עד היום אומרים בגרמניה המגינים על זכר היטלר: "כן, אבל הוא פתר את בעיית האבטלה ובנה את האוטובאן!") האוטובאן הנאצי היה מורכב ממישטחי־בטון, באורך של כעשרה מטר כל אחד, שהונחו זה אחרי זה. כך נשאר בגרמניה המיזרחית. בין המישטחים יש פסי־חיבור, שעליהם קפצה המכונית שלנו בקצב אחיד ומעצבן.

לגבי האוכל לא היה מה לדאוג. עברנו עשרות רבות של כפרים ועיירות, כי סירבנו עקרונית לנסוע ב"אוטובאן" המשעמם. בכל כפר מצאנו מיסעדות, כולן טובות, ואחדות מצויינות. באחדות מהן נשמרה עדיין האווירה הישנה של מיסערה כפרית. אכלנו שם כמה ארוחות מהטובות ביותר (גב צבי ברוטב אוכמניות, למשל).

בכל עיר מצאנו בתי־מלון טובים, לפחות בדרג של שניים או שלושה כוכבים, במושגים שלנו. בעיר לייפציג התאכסנו במשך לילה אחד (לגמרי בטעות) באחד המלונות המהודרים (והיקרים) ביותר שבהם שהיתי מימי. הוא נבנה על־ידי הקומוניסטים, שידעו לפנק את מי שרצו לפנק (ובעיקר את עצמם).

אך אלה הם דברים של מה־בכך לעומת בעיית השינאה. חיפשנו אותה, את השינאה הזאת. ממש חיפשנו. הכלטנו בכל מקום שאנחנו ישראלים. (במקום שלא הספקנו להזדהות, חשבו אותנו לגרמנים־מערביים או לזרים קרובים מדנמארק או מנורווגיה). אך בכל השבועיים האלה, לא נתקלנו אף בגילוי אחד של שינאה.

אולי יש שינאה לישראלים. אולי היא מתחבאת לה באיזשהו מקום. אבל אנחנו לא גילינו אותה, חרף כל מאמצינו.

בשבועיים אלה נתקלנו בגראפיטי ללא־ספור. אבל לא נתקלנו אף בכתובת־קיר אנטי־שמית אחת. רק במקום אחד, בפרבר נידח, מצאנו צלב־קרוס בודד. אך חרף כל מאמצינו לא גילינו אף כתובת אחת של "יהודים החוצה".

רק פעם אחת נתקלנו בעוינות אמיתית. זה היה בפראנקפורט־על־הנהר־אודר. ביצעתי במכונת סיבוב־U וחציתי תוך כדי כך את פסי החשמלית. על פני העוברים־זה־שבים הצטיירו הבעות של תדהמה, וזועה וכעס. מישהו צעק: "השתגעתי לגמרי?"

יש נאצים במיזרח־גרמניה. סיפרו לנו עליהם לא־מעט. יש החוששים מפני עלייתם, אם תתגבר המצוקה. זמן־מה אחרי ביקורנו בפראנקפורט־על־הנהר־אודר אף נערכה שם הפגנה נאצית קטנה נגד מעבר־הגבול של הפולנים. אך בשבועיים שבהם היינו בגרמניה המזרחית לא נתקלנו בהם. מי שמחפש נאצי תחת כל מיטה גרמנית, עשוי להתאכזב. גרמניה של היום פשוט שונה מאוד מגרמניה שהיתה, שאני זוכר אותה מילדותי, ושהמשורר סטפאן הרמלין העלה אותה בצבעים כה בולטים כשדיברתי איתו. גרמניה ההיא, של סוף הרפובליקה הוויימאריית, היתה ארץ מסוגרת, מין אי במרכז אירופה. רק מיעוט זעיר של הגרמנים דאז היה אי־פעם מחוץ לארצו. לכל מיפלגה היה צבא פרטי, וכמעט כל הצעירים, וגם רבים מן המבוגרים יותר, לבשו מדים. האלימות המילולית והגופנית שלטה בכל. הרומנטיקה של המלחמות הזינה את הנוער. לכל אלה אין כיום זכר. אין כמעט גרמני שלא ביקר כמה פעמים בחו"ל. המערביים היו בכל העולם, המיזרחיים היו לפחות בכולגריה, בהונגריה או בברית־המועצות. איש אינו לובש מדים. המלחמה מעוררת רק זיכרונות של זוועה.

בפראנקפורט־על־הנהר־אודר נערך מדי יום שוק פתוח בגן העירוני. סוחרים הבאים במשאיות מן המערב מציעים שם את מרכולתם. על אחד הדוכנים ראינו ספרים. כשהסתכלנו בכריכות ראינו שכולם מוקדשים לצבא הגרמני במלחמת־העולם השניה — חיל־האוויר, הצוללות, החזית הרוסית, הקורפוס האפריקאי. ממש תעמולה מיליטריסטית, לאומנית, אולי נאצית.

רחל שלפה את המצלמה וביקשה לצלם. המוכר סירב בתוקף. "ממה אתה פוחד?" שאלתי.

"אני לא פוחד," התגונן. "אבל הרבה אנשים לא מבינים אותנו. משמיצים אותנו מבלי לקרוא את הספרים שאנחנו מוציאים." מסתבר שבגרמניה של היום דווקא הלאומנים הם החוששים מפני הציבור. תחילה הצטופפו האנשים סביב דוכן זה. כעבור רבע שעה לא עמד שם איש. תהילת הוורמאכט איננה מעוררת עניין בגרמניה החדשה, למרות שרבים מבין חייליו עדיין חיים.

* * *

"קורה משהו מעניין. בהיסטוריה הגרמנית הטיל המיזרח תמיד את מרותו על המערב. עכשיו זה להיפך." כך אמר לי, ערב הנסיעה לגרמניה, ידידי אדם קלר.

חשבתי על כך הרבה בעת הסיור. קורה באמת משהו חדש. כאשר

מדברים על "הרייך הרביעי" – תמיד בנימה של פחד ואזהרה – נוטים לשכוח את החידוש. מניחים כדבר מובן מאליה שהרייך הרביעי יהיה המשך של הרייך השלישי. או לפחות של הרייך השני. אבל כל רייך (ממלכה) גרמני היה שונה לגמרי מקודמו, מפני שקם בתקופה אחרת ובנסיבות שונות.

הרייך הגרמני "הראשון" לא היה אלא קונפדרציה רופפת (במושגים של ימינו) של ממלכות ונסיכויות, שהתקיימה משנת 962 ועד 1806. הוא נקרא (מאז המאה ה־15) "הממלכה הרומית הקדושה של האומה הגרמנית", ומרכזה הכובד שלו התחלף הרבה פעמים. לרוב שלטו בו הדרומיים. הקיסרים האחרונים היו אוסטרים.

הרייך "השני" הוקם ב־1871 על־ידי אוטו פון־ביסמארק, שהיה התגלמות האופי הפרוסי. פרוסיה, האיזור הצפון־מזרחי העני של גרמניה, שבו התפתח במרוצת הדורות פולחן של עוצמה צבאית, גברה על דרום־מערב גרמניה, שהיה עשיר יותר, מעודן יותר, וממילא גם ליברלי יותר. הרייך הזה היה תוקפני במהותו, מפני שרצה להשיג במכה אחת את בריטניה וצרפת, שהקימו אימפריות עולמיות בשנים שבהן היתה גרמניה עסוקה במילחמותיה הפנימיות. הוא התמוטט במילחמת־העולם הראשונה.

הרייך "השלישי" אמנם הוקם על־ידי האוסטרי אדולף היטלר, אבל הנאצים המשיכו בפולחן־הכוח הפרוסי ואף הביאו פולחן זה לידי הגזמה מיפלצתית.

הרייך "הרביעי" – אם רוצים לקרוא כך לגרמניה החדשה – נולד בנסיבות שונות לגמרי. פרוסיה נעלמה פיסית ורעיונית. רבים משטחי פרוסיה סופחו לברית־המועצות ולפולין. מה שנשאר משטח פרוסיה הפך למרכז המדינה הקומוניסטית הגרמנית. עכשיו נושא שטח זה בעול פשיטת־הרגל של גרמניה המיזרחית. ואילו המערב והדרום של גרמניה פורחים כפי שלא פרחו מעולם. הם מייצגים את ההצלחה.

האמת היא שגרמניה לא "אוחדה". המערב פשוט סיפח את המיזרח. אפשר גם לומר שהוא כבש את המיזרח ומתייחס אליו עכשיו כאל שטח כבוש. גם אחרי שבון, עיירה מערבית רדומה, תחדל מלשמש כעיר־הבירה, והתואר הזה יחזור לברלין "הפרוסית" הסואנת, יישאר השילטון האמיתי בגרמניה בידי אילי־ההון המערביים. לא פראנקפורט־על־הנהר־אודר תיתן את הטון, אלא פראנקפורט־על־הנהר־מיין, מרכז כלכלי אפור, משעמם ושופע־כוח.

ביסמארק טען שההיסטוריה נעשית על־ידי "דם וברזל". אבל גרמניה החדשה הוכיחה שההיסטוריה נעשית בימינו על־ידי זיעה וכסף. לא גייסות חמושים הביאו את גרמניה המיזרחית לידי כניעה־ללא־תנאי, אלא ההצלחה הכלכלית האדירה של גרמניה המערבית.

הדבר הובהר לי בשיחות רבות. כל התיאורים של התמוטטות המישטר הקומוניסטי שמו את הדגש על פשיטת־הרגל הכלכלית. האנשים במיזרח פתחו את מקלטייהטלוויזיה שלהם וראו על המירקע בבתם את תשדירייהפירסומת של המערב. הם ראו את ההיצע העצום של סחורות שם, בעוד שהם עצמם היו נאלצים לחכות שנים בתור כדי להשיג מכונית קטנה ומסריחה. (מסריחה ממש. ה"טראבי" פולט עשן נורא.) חלונות־הראווה הנוצצים של הקורפירסטן־דאם, רחוב הקניות של ברלין המערבית, ניצחו את האוגדות הסובייטיות והמיזרח־גרמניות. הקניונים האמריקאיים ניצחו את החניונים של הצבא הסובייטי.

הולכת וקמה גרמניה חדשה, רבת־עוצמה. אבל העוצמה היא כלכלית. היא תכבוש שווקים, לא שטחים. הניאוינאצים הם אנאכרוניזם. בדיחה עגומה.

כמה שבועות אחרי נפילת החומה הוזמנתי לכנס מדיני־מדעי על עתיד גרמניה, שנערך בבניין הרייכסטאג בברלין. הפרופסור שלמה אבינרי, שהוזמן גם הוא, דיבר שם על "עוצמה אובייקטיבית". הוא אמר שעצם התעצמותה של גרמניה המאוחדת תביא בהכרח לעליית לאומנות גרמנית חדשה, אם לא עכשיו אז בדור הבא.

אייאפשר להתעלם מאפשרות זו. אבל אני מאמין שאין שום סכנה שהרייך השלישי יקום לתחייה. כמו גוף שחלה והבריא, והמחוסן מאז מפני אותה מחלה, כך מחוסן העם הגרמני מפני הפאשיזם יותר מכל שאר עמי העולם המערבי – ואנחנו בכללם.

אם תקום לתחייה לאומנות גרמנית – והדבר צפוי – היא תהיה שונה מקודמתה, דומה יותר ללאומנות של בריטניה, צרפת וארצות־הברית. אולי תהיה זאת גאווה לאומית מוגזמת. אולי שינאה לזרים. אבל עם עשיר, הבוטח בעצמו, אינו נופל קורבן לפאשיזם. זוהי מחלה של עם הנתון במצוקה כלכלית ונפשית.

לפי כל הסימנים, הנאצים לא יחזרו. הגרמנים אינם רוצים לזכור אותם. לא אותם ולא את מעשיהם. גם לא את השואה. כיום האיחוד כאילו נמתח קו מתחת לכל אלה. גרמניה האחרת, שעליה דובר כה הרבה מאז ימי אדנאואר ובן־גוריון, יצאה לדרך.

* * *

יתכן שפגשתי את גרמניה האחרת במעבה היער.

כאשר יצאנו בבוקר מבית־המלון בעיר־הקיט אַלְכְּסִי־פֶאד בהרי ההרץ כבר הבחנתי שמיכל־הבנוין ריק. אבל לא דאגתי. המכונית שלי בארץ מרמה: כשהיא מראה שהמיכל ריק, עוד יש בה די דלק כדי להגיע לתחנה

במרחק של 20-30 ק"מ. אבל המכונית הזאת רגילה לגרמניה ואינה מבינה חוכמות. כשהיא אומרת שהמיכל ריק, היא מתכוונת לזה. בעליה תלולה, בעיקול במעבה היער, פשוט עצרה, וכאילו אמרה לי: נו, נראה אותך מה תעשה עכשיו.

עמדנו בעיקול של כביש הררי צר, ורחל יצאה כדי להזהיר את המכוניות הבאות. אך הרימה יד לאות אזהרה ושתי מכוניות עצרו כדי לעזור לנו. הראשונה היתה "טראבי" מיורח־גרמנית קטנה ודפוקה, ובה צעיר כבן 19. בחרנו בו.

אמרתי לו שנותרתי בלי דלק. הוא הסתכל בי כלא־מאמין. זה לא יכול לקרות לגרמני. משום־כך גם אין גרמני יודע מה עושים במיקרה כזה. שאלתי אם הוא מוכן לקחת אותי בטרמפ לעיירה הקרובה, כדי שאוכל למלא שם איזושהו מיכל ולחזור למכונית. אחרי שתפס את הרעיון – זה לקח כמה שניות – הסכים ברצון.

כעבור רבע שעה הגענו לעיירה, מרחק של כתריסר קילומטרים בין הרים מיוערים, אגמים וכפרים ציוריים. בעל־התחנה שמע את בקשתי וגם הוא לא הבין – איך אפשר להישאר בלי בנזין, ואיך אפשר לסחוב מיכל של דלק. הוא אמר שאין לו מיכל. אך הוא קרא לגרטי, אשתו, שהיא כנראה בעלת־התושיה במישפחה.

גרטי, ג'ינג'ית לוחטת, הופיעה בסרבל כחול של פועלים, שמעה את הבקשה המוזרה ולא הנידה עפעף. "בטח יש לנו משהו", אמרה, הלכה, פישפשה וחזרה כשבידה מין כלי מימי הקיסר – מיכל דמוי מזלף, המצוייד במשאבה. נראה ששימש פעם לשאיבת נפט למנורה. היא ניקתה אותו בבנזין, מילאה אותו, שוב נעלמה לרגע וחזרה כשבידה משפך וסדין. "כדי שלא תלכלך את הידיים", הסבירה. הבטחתי להחזיר את הכל במהרה. משכתי אותה הצידה. "אנא, תני לי עצה", ביקשתי. "אני זר ולא יודע איך נוהגים כאן. כמה לשלם לבחור שהואיל להביא אותי לכאן?"

היא היססה, ובסוף אמרה: "לא צריך. אבל אם אתה מתעקש, תשלם לו בשביל סיגירות. איזה שניים־שלושה מארק."

במשך כל אותו זמן עמד נהגיה־"טראבי" בצד וחיכה בסבלנות. היה ברור לי מדוע. "אולי תואיל לקחת אותי בחזרה למכונית?" שאלתי, "מובן שאשלם לך." הבחור הסכים ברצון, ויצאנו בדרכנו חזרה.

בדרך סיפר לי שהוא היה חייל בצבא המיורח־גרמני, ושהתכוונן לעשות קאריירה של קצין בצבא־הקבע. אחרי שלוש שנים של שרות היה הצבא המיורחי אמור לממן את המשך השכלתו. עכשיו הכל התנדף. פיטרו אותו מהצבא. לצבא המערבי לוקחים רק מעטים. אין הוא יודע איך להשיג תעודת־בגרות ולרכוש השכלה גבוהה. אין לו כסף, ואין לו עבודה. הוא חושב על מיקצוע חדש. אולי ילמד מלונאות.

תוך כדי שיחה על המצב בגרמניה המזרחית (רע) ועל האיחוד ("הוא צריך היה לבוא, אבל לא ככה..."), שאל מניין אני. אמרתי לו. "יש לכם שם המון צרות," אמר בתמימות. "סיכסוכים. הורגים. מי אשם בזה?"

ניסיתי לתת לו בשלוש דקות שיעור על הסיכסוך הישראלי-ערבי, ואז הגענו למכונית. שפכתי את הדלק למיכל, הפעלתי את ההתנעה ופניתי לצעיר. כדי שלא לבייש את הפירמה של ישראל שלפתי שטר של 20 מארק והצעתי לו. לתדהמתי סירב. הוא סירב לקבל כל תשלום שהוא, למרות שהקדיש לנו שעה מזמנו ודלק לנסיעה של 25 ק"מ במכוניתו. הודינו לו מכל לב ורחל צילמה אותו. הוא נכנס ל"טראבי" הרפוקה ונעלם בסיבוב. אם הוא היה שונא-ישראל, הסתיר זאת בהצלחה. אבל דבר אחד בטוח: הוא אחד הקורבנות של האיחוד.

* * *

שירייעם רבים נכתבו על היער הגרמני. על העצים, הריחות, הצבעים, הפיטריות, תותי-הבר. אפשר לנסוע במשך שעות בתוך היערות האלה, ביחוד בכבישים הצדדים, ולהשתכר מהנוף. כמעט ואי-אפשר שלא לעצור מדייפעם, להחנות את המכונית בצד הדרך, לטייל בשבילים הצרים ביער, על מצע של עלי-שלכת, לקטוף פיטריות, להקשיב לרחשים, לגלות קרחות הטובלות לרגע בקרני השמש החיוורות הבוקעות מבין העננים. הרי הַהַרְץ, רכסי-הרים המתנשא לפתע מן המישור הצפון-גרמני, מבורכים בנופים כאלה. בין היערות שוכנים כפרים עתיקים ואתרי-קיט. מלון יפהפה, שדמה לבית-חלומות באגדת-ילדים גרמנית, שמאחוריו התנשאה צלע-ההר המיוערת, משך את עינינו. ניסינו את מזלנו ומצאנו שהוא ריק לגמרי. שכרנו חדר מרוהט ברהיטי-איכרים ישנים, כולם מעץ עבה. בלילה שררה שם דממה כליכך עמוקה, שאפשר היה לשמוע אותה.

בימי-הזוהר של "הרפובליקה הדמוקרטית" היה מלון זה, יחד עם המלונות השכנים, מוחרם בידי המישטרה החשאית. ה"שטאזי" (קיצור של "ביטחון המדינה") השתמש במקום כבמעון-נופש לקציניו. לאיש מבני-המקום לא היתה גישה למקום. מי שהתמהמה לרגע ליד הגדר נדרש על-ידי זקיף חמוש להסתלק מיד.

ביום טיפסנו בשבילי היער שמול המלון. הגשם הרק לא הפריע. עלינו במעלה ההר ונתקלנו באחד השבילים בשני כורת-יעצים שהובילו במשאית גזעי-יעצים כרותים. "כבר גמרנו את היוםית שלנו," אמרו במרירות. השעה היתה 1 בצהריים. "פשוט אין בשביל מה לעבוד. אף אחד לא צריך עצים,

מפני שלאף אחד אין כסף לבנות. בעבר סיפקנו עצים לתעשיית הצלולואיר, אבל היא כבר לא עובדת."

כאן, ביער, נראה איחוד־גרמניה אחרת. "פעם אמרו לנו: תביאו כמה שאפשר יותר. כמה שלא הבאנו זה לא הספיק. יכולנו לעבוד שעות נוספות, שעות על גבי שעות. השתכרנו יפה. עכשיו אמרו לנו: אין עוד שעות נוספות. לכן אנחנו גומרים בשעה 1, והמשכורת לא מספיקה." הם עובדי־מדינה. יעבור זמן עד שהעניינים יעברו לידי המדינה המערבית. ומי יודע מה יהיה אז.

השניים, אחד ותיק, פועל גרמני טיפוסי, ואחד צעיר יותר, לא היו אופטימיים. אבל הם הצטלמו ברצון בשביל עיתון בישראל.

בהמשך הדרך, במורד ההר, הגענו לשכונת וילות שלא היתה מביישת את סביון. בתי־אבן, כל אחד שונה משכנו, צבועים בצבעים עליזים. וילות על החלונות, גינות קטנות, אופניים של ילדים, כלבים, ובמוסכים מכוניות. הבתים היו בני כמה שנים, וברור שנבנו בתקופת הסוציאליזם. נראה שלא היו חיים רעים לפונקציונרים של המישטר.

* * *

"סוציאליזם זה מצב שבו לאנשי־המישטר יש מכל טוב, וכל האחרים באדמה," סיכם גם קורט, המלצר הבלונדי במלון שלנו, "קן הניצים". הצעיר תכול־העיניים נראה כבן 20, והשיח שלו היה מורכב בעיקר מ"אהמ" ו"אהמממ". אבל כששאלנו אותו על המישטר הקודם התחיל לדבר בשטף, והסתבר שהוא מבוגר יותר. הוא נולד ברחוב הזה, ויש לו ילד בן שנתיים וחצי.

"מי שרצה להתקדם, היה צריך להיכנס למיפלגה או לשרת שלוש שנים בצבא," סיפר. "מי שלא רצה, פשוט לא התקדם." גם הוא היה צריך לבחור, והוא ויתר על ההתקדמות. תחת זאת הפך למסגר בבית־חרושת, שייצר ציוד־איתות לצבא ולחיל־הים. משום כך הוגדר רשמית כ"בעל־יסוד", והיה לו קשה לנוע.

השטאזי היה בכל מקום. אפשר היה להכיר את האנשים שלהם. גם היום מכירים אותם, ואף אחד לא רוצה לעבוד איתם. "אבל מצד שני, מה אפשר לעשות? הרי אי־אפשר לדון כל אחד ששיתף פעולה עם המישטר."

הדודה שלו היתה באה כל שנה לביקור מגרמניה המערבית. בתור "בעל־יסוד" אסור היה לו בכלל לבוא במגע איתה. הוא היה צריך להעלים מן הבית. מובן שלא עשה כן. לכן היה עליו למלא דוח אחרי כל ביקור, לפרט מה דובר בשיחות. גם זאת לא עשה.

אחרי המהפך ("Die Wende", כפי שקוראים לו הגרמנים) היה כל אדם

זכאי לקבל את התיק שלו בשטאזי. הוא ביקש וקיבל את תיקו, תיק עבה מאוד. "יש שם הכל. גן־הילדים, בית־הספר, התעודות שלי בכל שנה, כל בקשה שהגשתי אי־פעם. שרות־הביטחון ידע עלי יותר ממה שידעתי אני על עצמי."

למי שהיו קרובים מדרגה ראשונה או שניה – מישפחה קרובה – בגרמניה המערבית, הותר לנסוע לשם אחת לשנה. גם לו הירשו זאת פעמיים – אבל לאשתו לא נתנו לצאת. לה לא היו בחו"ל קרובים בעלי קירבה מספקת, ובתור אשתו של "בעל־סוד" היתה גם היא מוגבלת בתנועה.

מצב־האספקה היה קשה תמיד. ביום השישי כבר לא נותר בחנויות אוכל לסוף־השבוע. לכן מיהרו הכל לקנות ביום החמישי. היה זה רגיל לגמרי לעמוד בתור שעה־שעתיים. אם הגיעו פעם בננות או תפוזים היו עומדים בתור יותר, כדי שיהיה משהו לפחות בשביל הילדים, ושילמו כל מחיר, למשל 5 מארק בשביל 4 בננות לילדים. כבר בקיץ התחילו לחפש קופסת שימורי־אננס או משהו כזה בשביל חגיגה־מולד.

במשך כמה שנים היה קורט נהג. הוא הסתובב בכל גרמניה המזרחית ופשוט קנה כל מה שמצא, מפני שמצב־האספקה בערים הגדולות – ברלין, האלה, לייפציג – היה טוב יותר. שם רצו לספק לאנשים יותר, כדי שלא ירימו ראש. "לא היה איכפת להם מהכפר. הם אמרו לעצמם: המטומטמים האלה בכפר ממילא לא ירימו אף פעם ראש."

פעם ביקר בבודפשט, המקום היחידי בחו"ל שבו יכלו לבקר, ושם נפקחו לו העיניים. היה שם שפע עצום. אם לא היה שם משהו בחנות, אמרו לו לבוא למחרת ואז היה. "אמרת לי לעצמי: רגע, מה הולך פה? באיזה מצב אנחנו נמצאים? איזה מין חיים יש לנו? כאן, בין ההרים, היה עוד יותר קשה. אם ירד קצת שלג או משהו כזה, הנהגים פשוט לא היו מגיעים. הם אמרו לעצמם: את המשכורת שלנו אנחנו מקבלים ממילא, אז למה לנו להתאמץ? אז פשוט השאירו את כל הסחורה למטה, לרגלי ההרים, ולא היה איכפת להם אם זה יגיע הנה או לא."

לדעתו לא היה שום הבדל בין המישטר הנאצי והמישטר הקומוניסטי, השיטות נשארו כפי שהיו. אבל היה בכל זאת משהו חיובי במישטר הזה. "לא היה צורך לדאוג, לא היה צורך לנעול את הדלתות, לא היה פשע בכלל. לא שוד, לא אונס, וכמובן לא סמים. עכשיו האנשים מתחילים לדאוג. צריכים לשמור על הילדים כדי שלא ייידבקו בסמים. יש פריצות, יש מעשי־אונס." את התלונה הזאת שמענו בכל רחבי אירופה המזרחית, גם בברית־המועצות.

"חוץ מזה," אמר קורט, "בסך־הכל לא היה רעב, היה תמיד די אוכל. הבעיה היתה שהרווחנו כסף, ולא היה מה לעשות בו. לא היה מה לקנות."

אבל היו חיים שקטים, דאגו לילדים בגן־הילדים ובבית־הספר, ואחר־כך בתנועת־הנוער, והיה ביטחון. עכשיו נזרקים מהעבודה, בתי־החרושת לגמרי גמורים.

ראינו הרבה בתי־חרושת בדרכים, והם נראים מבחוץ כאילו נבנו בימי הקיסר — מיבנים מכוערים של לבנים אדומות, ישנים, מפוייחים, מוזנחים. "זה לא כלום", אמר קורט, "אילו היית רואה איך זה נראה מבפנים!" הצד השני של המטבע הוא שעכשיו פוחדים הכל מפני אבטלה, פשע וכל מיני דברים. "הרבה אנשים צופים לעתיד בדאגה. אבל דבר אחד בטוח: סוציאליזם כבר לא יהיה פה אף־פעם. בפני זה אנחנו מחוסנים."

* * *

בערב ירדתי לבאר המואר של בית־המלון, לשתות כוסית של שנאפס־פטל. היו שם שני אנשים, וגילגלתי איתם שיחה כמקובל בין זרים בבאר. שניהם היו "נסטים", מערביים. הצעיר שביניהם, כבן 30, לבוש סוודר וג'ינס, התגלה כמרצה לכלכלה ולאקולוגיה באוניברסיטה של האנובר, עיר ילדותי. הוא נשלח הנה על־ידי משרד־העבודה, להדריך את המקומיים בעקרונות הבסיסים של הקפיטליזם, "כדי שיידעו מה צפוי להם". השני היה קאפיטליסט בעצמו — סוכן של חברה מערבית גדולה, בן 52, לבוש בחליפה ועניבה. שמאל וימין נפגשו בבאר.

הקפיטליסט ביטל את הדיעות השמאלניות של המרצה. "מי שלא היה קומוניסט בגיל צעיר — סימן שאין לו לב", חיווה את דעתו במידה של התנשאות, "ומי שנשאר קומוניסט בגיל מבוגר — סימן שאין לו שכל."

ובכלל, פסק, אין מה לדאוג לאקולוגיה. זה הכל שטויות. "הסבתא שלי אמרה גם כן שהגיע סוף העולם, והנה העולם עדיין עומד על כנו." "אתם לא יודעים מה אתם מדברים", תקף אותו הצעיר בלהט, "האדמה פה מורעלת עד לעומק של 100 מטרים. כמעט ואי־אפשר להציל אותה. עוד לא קיימים בכלל מכשירים המסוגלים להציל את האדמה הזאת, להוציא ממנה את הרעל."

לגבי העתיד הכלכלי של מיזרח־גרמניה היה פסימי. "מעטים מאוד יתעשרו מהר, ומצבם של כל האחרים יהיה הרבה יותר קשה מכפי שהיה." לדעתו יצטרכו כל הגרמנים להוריד את רמת־המחיה שלהם לזמן־מה, כדי לממן את אשר צריכים לעשות כאן. שום מיפלגה לא תוכל לעשות זאת לבדה, ולכן הוא רוגל בהקמת קואליציה של שתי המפלגות הגדולות, כדי לנקוט צעדים בלתי־פופולריים להצלת המצב. לסוציאלידמוקרטים, אמר המרצה, אין כוחות צעירים. אין להם מנהיגים

המסוגלים לעורר התלהבות. הצעירים המוכשרים הולכים לימין. תמונה מוכרת.

היינו כבר כולנו אחרי כמה כוסיות כשסירתי להם שאני מישראל. השיחה עברה לעניין היהודי. דווקא המבוגר שביניהם אמר בגילוי-לב: "שלא יספרו מעשיות. אני בא מפרוסיה המיזרחית (חבל-ארץ שסופח אחרי המילחמה לברית-המועצות ולפולין). הייתי בן 7 וראיתי את רכבות-המשא עוברות, כשהן מלאות באנשים. אמרו לנו שהם יהודים. ידענו שמביאים אותם להשמדה. ואם אנחנו, בני ה-7, ידענו את זה, שלא יספרו לנו ההורים שהם לא ידעו."

למרות שהיה שתוי, ביקר את ישראל בלשון עדינה מאוד. "תראה, הונקר היה אצל הנאצים במתנה-ריכוז, ואחר-כך הפך בעצמו למדכא. זה די מוזר לראות שהמדוכאים הופכים למדכאים."

שאלתי את המרצה הצעיר לכלכלה מדוע נכשל, לדעתו, המישטר המארכסיסטי, למרות שכליכך הרבה אנשים אידיאליסטיים אהדו את הרעיון. "המישטר הזה נכשל מפני שהוא לא לקח בחשבון את הטבע האנושי," הירהר בקול רם. "עוד לא נוצרו בני-אדם שיתאימו למישטר הזה. המארכסיסטים לא תפסו שהאדם מופעל רק על-ידי האנוכיות. רק האנשים הצינייים הבינו זאת. הקפיטליזם הוא המישטר הנכון, מפני שהוא בנוי על ציניות, על האנוכיות של האדם, בעוד שהמארכסיסטים חיפשו משהו יותר טוב. אנשים טובים אהדו את הרעיון מפני שהיה יפה, בנוי על חזון חיובי. אבל בלי שינוי גמור של האופי האנושי לא ניתן היה לביצוע."

בבוקר סיפרה לנו האשה הבלונדית ליד דלפק-הקבלה שבעבר ביקרה עם ילדיה בארצות-המיזרח. כשהילדים עברו את הגבול הם הבחינו בכך, מפני שבחו"ל דיברו שפה אחרת. פעם ביקרה במערב-גרמניה. כשעברו את הגבול — כמה קילומטרים מכאן — אמר הבן: "מה, עברנו את הגבול? אז איך אני יכול לקרוא את הכל?"

* * *

אמרו לנו שכדאי לנסוע לגֶרְנֶגְרֻדְה, עיירה ציורית קטנה לרגלי ההר, שבה אפשר לקנות דברים נחמדים. לא מצאנו מה לקנות, אבל העיירה היתה נחמדה — 4600 תושבים, כנסיה עתיקה. חווייה מיוחדת: אין בה אף רחוב ישר אחד, וכל הרחובות הם חד-סיטריים. בכל פעם נכנסתי לרחוב, נסעתי לפי הכיוון המותר והגעתי אל מחוץ לעיירה. נכנסתי לעיירה חציית-ריסר פעמים, מכיוונים שונים, לפני שמצאתי מקום לאכול. זה היה בית-קפה בתוך בית, שנראה חדש, בעל ריהוט מודרני.

בפנים ישב רק זוג קשיש, בפניה, ולא הראה שום נטייה לקומוניקציה.

אבל בעליהקפה, איש כבן 35, שניהל את המקום בעזרת אמו, היה זקוק רק לעידוד קל כדי לשפוך את ליבו.

בעיקר היה מודאג ממצב הפשיעה. הנוער הולך ומתפרע. עכשיו יש בכל העיר הזאת שוטר אחד, השני יצא לפנסיה. בימי המישטר הקומוניסטי היו הרבה יותר שוטרים, היה פחד מפני המישטרה, היו סיורים בעיר. "אני מכיר כמה שוטרים מהסביבה שהיו איתי בכיתה בבית-הספר. ביקשתי מהם: ליבשו את המדים שלכם ובואו מתי שאתם רוצים, תאכלו ותישתו, הכל בחינם, רק שיראו שמבקרים אצלי שוטרים ויפחדו."

"בכלל", אמר, "השוטרים דואגים עכשיו רק לתחת שלהם, ולא מוכנים לעשות שום דבר." בעיקר היה מרוגז על הצוענים. אלה באים מהמערב ב"מרצדסים" גדולות וגונבים את הכל.

המצב הכלכלי רע, והוא חשש שיהיה יותר גרוע. מצב המוניות, למשל. בימי המישטר הקומוניסטי אי-אפשר היה להשיג טקסי. אנשים יצאו מהרכבת וחיוכו שעתיים למונית. אנשים שרצו להרוויח כסף מהצד, היו חונים ברחובות צדדיים, צדים נוסעים בתחנת-הרכבת ומסיעים אותם בכל מחיר. עכשיו יש מוניות בשפע, אבל אין מי שייסע בהן. 20 מוניות מחכות ליד התחנה, ואף אחד אינו יכול להרשות לעצמו להשתמש בהן. כיום אפשר לנסוע במונית לברלין, מרחק של 270 ק"מ, במחיר של 300 מארק. למעשה ירד השכר של כולם. המנהלים החדשים דורשים בשביל אותה השכר 30% יותר תפוקה. קודם לכן היו האנשים מקבלים פרמיות, וכך היו מעלים את ההכנסות שלהם.

הפקידים הקומוניסטיים נשארו על כנם. הם פשוט קוראים לעצמם בתארים אחרים. "מה אפשר לעשות? אין מי שיחליף אותם. הם מכירים את התפקידים שלהם, ויהיה צורך להדריך אנשים חדשים. זה יקח זמן." בעבר לא נתנו לשום אדם להגיע לשום מקום, אם לא היה חבר-המיפלגה. "לפועלים נתנו מפעם לפעם פרסים וכל מיני דברים כאלה, רק כדי שיישארו למטה ולא יפתחו את הפה."

כשהזכרנו שאנחנו מישראל, זה לא עשה עליו שום רושם. נראה שישראל היא בעיניו ככל ארץ אחרת.

ניסינו לגרור לשיחה את זוג-הקשישים בפניה. "אתם בוודאי זוכרים את המישטר הנאצי. במה הוא היה שונה מהמישטר הקומוניסטי?" שאלנו. "אנחנו לא מקומיים", השיבו.

* * *

"איך מתנהגים החיילים הסובייטיים החונים בסביבה?" שאלנו את בעליהקפה.

"הם התנהגו תמיד יפה מאוד. בכלל, לא נותנים להם לצאת יחידים.

תמיד רק יחידות שלמות, בפקודת קצין. פעם הסתלק אחד מהם מהמחנה. הוא בא הנה ושתה. הזעיקו את המיפקדה. מיד באה מהמחנה משאית צבאית, הרביצו לחייל מכות־רצה, תפסו אותו בידיים וברגליים וזרקו אותו לתוך המשאית כמו שק של תפוחי־אדמה. אף פעם לא שמענו תלונות על התנהגות החיילים.”

אבל עכשיו, סיפר, הם מוכרים את הכל – את המדים שלהם, אקדחים, תת־מקלעים. הם רוצים לקנות מכוניות סובייטיות ישנות, מרגם “וולגה” ו“ולאדה”, שאפשר לקבל אותן עכשיו במחיר זול, 4000 מארק, מפני שהאנשים רוצים להיפטר מהן. הרוסים רוצים לקחת את המכוניות האלה הביתה. שם כל מכונית כזאת שווה הון.

בכל מסעותינו בגרמניה המזרחית לא נתקלנו כמעט בחיילים סובייטיים. ראינו קבוצות בפוטסדאם, מחלקות שלמות, תמיד בהנהגת קצין, כמו כיתת בית־ספר. חיילים ממושמצים ושקטים. בדרך עברנו פה ושם על פני קסרקטינים סובייטיים – גושים סגורים של בניינים, שבהם לא נראתה מבחוץ נפש חיה, מלבד הזקיפים בשער.

במידרחוב המרכזי של מאגן־בורג – עיר בעלת היסטוריה ארוכה – ראינו זוג של קצינים סובייטיים, שנשאו רשמקול סטראופוני גדול בתיבה, כמו שהמרגלים של משה נשאו את אשכול־הענבים. המידרחוב המודרני רחב־הידיים, רחוב־קניות יפהפה שלא ראינו גדולים כמוהו במקומות רבים, מלא כבר בשפע של סחורות מהמערב, בבוטיקים ובחנויות כל־כו. אין ספק שלחיילים הסובייטיים יוצאות העיניים למראה השפע הזה, ביודעם שהם עומדים לחזור לארצם מוכת־המחסור.

שמענו גם במקומות אחרים על התרופפות המישמעת אצל החיילים הסובייטיים, המוכרים את הכל והגונבים את הכל, כדי להשיג קצת כסף־כיס וליהנות מן השפע הפיתאומי מסביבם. יחס הגרמנים אליהם שונה מאדם לאדם. רבים מרחמים עליהם, אחרים שונאים אותם.

“הם דווקא היו בסדר”, אמרה לנו אשה בפוטסדאם. “עברתי במיפעל שלהם במשך שש שנים, ואין לי תלונות.”

“בהתחלה זה היה קשה מאוד”, תיקנה אותה חברתה. “בזמן הכיבוש קרו דברים נוראים, שאני לא רוצה לדבר עליהם.” היא התכוונה בלי ספק למעשייה־האונס, שלא פסחו, כנראה, אף על אשה אחת באזור־הכיבוש הסובייטי. (“אז מה?” אמרה לנו אשה רוסייה, החיה בגרמניה המזרחית, “באיזור האמריקאי שכבו הנשים עם החיילים תמורת גרבי־ניילון ושוקולד. אז מה ההבדל?”)

“אבל היחס שלהם לילדים היה נהדר”, הוסיפה האשה בפוטסדאם. “הם נתנו להם את כל המזון המועט שהיה להם.”

בפוטסדאם, עתירת האוצרות ההיסטוריים, אין שוכחים גם שקצין סובייטי, שהיה בחייו האזרחיים פרופסור לאמנות, דאג לכך שלא יפגיו את ארמונות הפאר, שעליהם גאוות העיר. "אם נתעלם מימי הכיבוש הראשונים, הם היו בסדר," הוסיפה האשה.

למעשה לא היה כמעט מגע בין האוכלוסיה ובין החיילים הסובייטיים. הרוסים היו תמיד סגורים במחנותיהם. גם היא סיפרה שהם יצאו רק בקבוצות, בהנהגת קצין. כך, אגב, ראינו אותם גם בברית המועצות עצמה.

ברחוב הנוצץ של ברלין המערבית, הקורפירסטן־דאם, רואים עריקים רוסיים מבצעים על המיזרכה את תרגיל־שלושת־הקלפים בגרמנית עילגת, כשהם מוקפים במעגל צפוף של סקרנים. זהו תרגיל מפורסם של הונאה, שבו מסדרים שלושה קלפים בשורה, לעיני כל, והופכים אותם. כל צופה בטוח שהוא יודע איפה מונח הקלף הקובע, ומהמר על זה. אבל הקלף הזה מונח תמיד במקום בלתי־צפוי, תודות לזריזות־היד שלא־תיאמן.

* * *

את שתי הנשים היכרנו כשחזרנו לפוטסדאם ביום הבחירות לממשלות האיזוריות בחמש "מדינות־הברית החדשות" של הרפובליקה הפדרלית (כפי שקוראים עכשיו למיזרח־גרמניה, כדי להימנע מן הביטוי "דהידה־אר לשעבר").

בין ביקורינו בקלפיות השונות — הכל התנהל בשקט, בסדר מופתי, בלי התרגשות — ישבנו על המירפסת של בית־קפה, כדי להזין את עינינו בעוברים־ושבים. השולחנות המעטים היו תפוסים, כשבאו שתי נשים קשיות לשנות קפה. כנהוג בגרמניה, הזמנו אותן להצטרף לשולחננו. כאילו באקראי זרקנו כמה שאלות, וכך החלה שיחה מרתקת על החיים של האדם הפשוט במישטר הקומוניסטי.

שתי הנשים, האחת כבת 70 והאחרת כבת 60, נראו כעובדות־מישרד בגימלאות. הצעירה יותר, גֶרְטְרוּד, בעלת עיניים כחולות בהירות וחיוך ממזרי, הצביעה בעד הסוציאלי־דמוקרטים (שניצחו באיזור זה), ואילו אוֹרְסוּלָה, הפחות־צעירה, אמרה שלא. שתיהן שנאו את הקומוניזם ואת הקומוניסטים, את הדהידה־אר, ובמיוחד את השטאזי.

מדוע התמוטט המישטר? לשתי הנשים לא היו תיאוריות, אלא הסבר מהחיים: שום דבר לא דפק. מדוע? קודם כל מפני שהיה תיכנון מרכזי.

תיכנון נוקשה כזה אינו יכול להצליח. למשל: הורו למיפעל לייצר במחצית הראשונה של השנה מוצר מסויים, ובמחצית השניה מוצר אחר. אבל במחצית הראשונה לא היו חומרי-גלם למוצר א', ולעומת זאת היו למוצר ב'. בכל זאת אסור היה לייצר את מוצר ב', מפני שזה היה מנוגד לתוכנית. אז פשוט לא עשו כלום במשך חצי שנה.

דוגמה אחרת: את החומרים לייצור היו צריכים להזמין שנתיים-שלוש מראש. מיפעל למכשירי-רדיו הזמין נורות-רדיו. בינתיים הומצאו הטראנזיסטורים, והיה צורך בחומרים אחרים. אבל מה שהוזמן הוזמן, ומה שלא הוזמן לא הוזמן. אי-אפשר היה לשנות.

חוץ מזה היה הניהול בידי אנשים חסרי-מומחיות, שהמיפלגה רצתה ביקרם. הנהלת כל מיפעל היתה מלאה באנשים בלתי-מוכשרים, בעלי פינקסטה-מיפלגה, שהיה צורך לתגמל אותם, כאלה ש"לא ידעו לחצצר ולחלל", כביטוי הציורי של גרטרוד. הומצאו עבורם מישרות בכירות מיותרות לגמרי.

האם נכון הדבר שבמישטר הזה לא היה לאיש חשק לעבוד? "זה לא נכון!" אמרה גרטרוד, בניגוד לאורסולה. "רוב האנשים עבדו בשקידה ובחריצות. אבל השכר שולם במשותף לכל קבוצת-עובדים (בריגדה) בסלנג הקומוניסטי), ובכל קבוצה היו בטלנים, מאחרים כרוניים וסתם שיכורים. היה צורך לתת להם חלק שווה בשכר, בייחוד אם היו חבריה-מיפלגה. לא עזר כלום, היינו נאלצים לגרור אותם איתנו." אם העובדים האחרים התלוננו על כך, נאמר להם: "אלה הם החברים שלכם. אז תחנכו אותם. לכו בערב לבית-המרזח ותגידו לשיכורים שיילכו הביתה, כדי שלא יאחרו מחר לעבודה."

איך היו הבחירות בעבר? גרטרוד צחקה במרירות. "בטח, היו בחירות. היו כל מיני מועמדים של כל מיני מיפלגות." (בגרמניה המזרחית היו כמה מיפלגות-מטעם, שותפות-כביכול בקואליציה, כדי להסוות את האופי החד-מיפלגתי של המישטר.) אבל לא היה שום הבדל ביניהן. רוב האנשים לא העזו בכלל להיכנס אל מאחורי הפרגוד, כדי שלא יחשדו בהם. מי שניגש בכל זאת אל מאחורי הפרגוד, הסתכלו במעשיו "עוזרי-קלפי" משני הצדדים. מי שרצה להימנע היה צריך למחוק את כל השמות, כל אחד לחוד, וזה דרש זמן. הבחינו בזה מיד.

אם כן, מדוע בכלל טרחו להצביע? "זאת היתה חובה. מי שלא הצביע, נרשם. אחר-כך, כשהגיש בקשה כלשהי, למשל לביקור בחו"ל או לקבלה לבית-ספר גבוה, נתקל בסירוב. מעולם לא נימקו את הסירוב. פשוט פטרו את האיש בלך-ישוב."

לגרטרוד היתה אם זקנה וחולה בברלין המערבית. נתנו לה לבקר אותה פעם בחמש שנים. כשהגיעה האם לגיל 70, הניחו לבת לבקרה אחת לשנה.

אבל כל ביקור היה כרוך בהגשת בקשה בכתב. אחרי זה היתה צריכה לעבור לפחות שלוש חקירות מטעם השטאזי – במיפעל, במיפקדה המקומית ובמטה המחוזי של שרות־הביטחון. "שאלו על הכל. גם פרטים הכי־אינטימיים. אבל הם כבר ידעו את הכל ממילא. רצו רק לבדוק אם אנחנו אומרים את האמת."

איך נבדל המישטר הזה מהמישטר הנאצי? שתי הנשים לא ששו לדבר על הנאצים. "טוב, הקומוניסטים לא הרגו אנשים בגאזים," הודתה גרטרוד. "אבל השטאזי היה יותר יעיל מהגסטאפו. הוא ריגל אחרי כולם, כל הזמן, בכל מקום."

אין פלא. הנאצים שלטו בגרמניה רק במשך 12 שנים, והקומוניסטים במשך 45. "זה מפני שהיטלר התחיל במילחמה. אלמלא כן, היו הנאצים שולטים עד היום," היררה גרטרוד, והוסיפה בצחוק: "ואז היינו היום עומדים בתור לפני הפסל של היטלר!"

כמו כל הגרמנים, הן שנאו את השטאזי. "היו צריכים להעמיד את כולם לדין. אחר־כך אפשר היה לתת להם חנינה, מצדי. אבל קודם כל צריכים לגזור להם עונש, שיראו וייראו, כלקח לעתיד."

בני־פוטסדאם קנאים למישפט. אולי זה נובע מן האגדה הידועה ביותר הקשורה בעיר זו. המלך פרידריך הגדול התרגז על הרעש שהקימה טחנה ששכנה מול ארמונו. הוא רצה לסלק אותה. אז אמר הטוחן את המישפט המפורסם, המוכר לכל תלמיד בית־ספר בגרמניה: "עוד יש שופטים בפוטסדאם!"

אבל אנשי השטאזי לא נשפטו. בכלל, כל המנגנון הציבורי של המישטר הקומוניסטי – "ראש־המים המנופח", בשפתה הציורית של גרטרוד – נשאר על כנו.

האם אנשי הגסטאפו נשפטו בזמנו? "אצלנו במיזרח כן," טענה גרטרוד. "היה אצלנו מורה שהיה סתם חבר המיפלגה הנאצית, לא יותר. אז פיטרו אותו והכריחו אותו לעבוד בכניין. שבע שנים עבד עבודה גופנית, עד שהחזירו אותו להוראה."

* * *

הלכנו לבקר במיפקדת השטאזי, ברחוב הנורמאנים בכרלין המיזרחית. "מקום נוראי!" הזהיר אותנו ידיד, "מעורר פלצות! תראו בעצמכם!" אינני יודע למה בדיוק ציפינו, אבל הופתענו להיווכח שהמקום אינו דומה כלל למיפקדה אימתנית של מיטרה פוליטית חשאית. זוהי תשלובת של תריסר בנייני־ענק, חסרי צורה ואופי, מסביב לחצר פנימית ענקית. תחילה לא האמנו שזה המקום. הוא דמה לשיכון, או לבניין

מישרדים סתמי. כל הבניינים נטושים כעת, חוץ מאגף אחד שבו יש מיסעדה עלובה וחנות כליבו מיזרחית, גם היא עלובה.

בפנים הלכנו לאורך מיסדרונות ישרים אינסופיים, בין שתי שורות של דלתות נעולות, ממוספרות, וניסינו לתאר לעצמנו את ההרגשה של האסירים שהובלו כאן. הלכנו לשרותים, מתוך תיקווה למצוא באיזשהו מקום ניסתר כתובת או חריטה על הקיר. לא מצאנו. הכל צבוע בצבע־שמן נקי.

בחוץ התמקמו באוהל כמה מפגינים צעירים, אנשי "שלום עכשיו" במהדורה גרמנית. הם מחו על כך שמיליוני התיקים של מערכת־הבילוש היעילה ביותר בעולם לא הושמדו ולא נמסרו לאזרחים הנבלשים, כפי שהובטח, אלא הועברו לידי השב"כ המערבי־גרמני, היכול להשתמש בהם עכשיו כאוות־נפשו. נראה כי ידידנו, המלצר בהרים, שהצליח לקבל את התיק שלו, הוא חריג.

התיקים הם לא רק של מיליונים מאזרחי המיזרח, אלא גם של כמה מיליונים מאזרחי המערב. השטאזי אסף עליהם פרטים, גם אינטימיים ביותר.

עכשיו נראים הבניינים הנטושים כאילו הם שייכים לעבר הרחוק. המישטר כולו נעלם כלא־היה. רק הגראפיטי נשאר על הקירות: "רצחתם את ---", "שטאזי מסריח", ובעיקר "נאצים ראוס!"

בכלל, ציירי־הגראפיטי הגרמניים אוהבים במיוחד את המילה "ראוס" — החוצה. כל גרמניה המיזרחית מלאה בגראפיטי כאלה — "זרים ראוס", "אדומים ראוס", ובתשובה — "נאצים ראוס". בדימוי הפרוע עלתה סיסמה חובקת־כל: "כולם ראוס!"

* * *

ריבוי הגראפיטי נגד הזרים (הכוונה היא לפועלים הזרים — ויאט־נאמים במיזרח ותורכים במערב) מעורר את הדאגה מפני התעוררות ניאון־נאצית במיזרח.

מדי פעם מתפרסמות ידיעות על התפרעויות של קבוצות־נוער ניאון־נאציות ו"מגולח־ראש", קבוצות של בריונים ימניים. יש חשש שמא תגבר השפעתם, עם התגברות המצוקה, האבטלה והעוני. המונים של מובטלים ובורגנים זעירים שירדו מנכסיהם שימשו תמיד קרקע־צמיחה לפאשיזם, בגרמניה ובארצות אחרות, ובכללן ישראל.

מידת הדאגה תלויה בצפי הכלכלי. יש המאמינים כי השפל במיזרח־גרמניה הוא זמני. הרהידיה־אירלשעבר אינה דומה לשום ארץ אחרת שבה התמוטט הקומוניזם, מכיוון שעם נפילת המישטר הפכה הארץ

מיד חלק של מדינה קפיטליסטית פורחת. ממשלת-המערב האיצה את תהליך המיזוג, הן כדי להפיק ממנו הון פוליטי, הן מפני שחששה מפני מהפך בכרית-המועצות, העלול לשנות את המצב לרעה.

המחיר הכלכלי של המיזוג עולה בהרבה על כל התצפיות. במיקרה הטוב ביותר תעבורנה שלוש, ארבע או אף חמש שנים לפני שהמיזרח ישתווה למערב, על פי חוק הכלים השלובים. עד אז צפויות במיזרח סכנות רבות.

אולם יש החוששים כי המיזרח הגרמני לא ישתווה לעולם לגרמניה המערבית. "הפער ילך ויגדל", אמר לנו כלכלן גרמני. "לתעשייה הגרמנית לא כדאי להשקיע במיזרח, כשבתיה-החרושת במערב יכולים להתרחב ולספק בנקל את כל צורכי המיזרח. לכל היותר יתפתחו במיזרח השרותים." ידידי רפי רוט, טייסה-הקרב הישראלי היוזם פרוייקטים ענקיים בגרמניה, הביע דיעה דומה. "גרמניה המיזרחית תהיה כמו הדרום באיטליה. מין מחלה כרונית. שכונת-עוני גדולה שיזרימו לה כספים בלי סוף, מבלי שזה יעזור. הפער יהיה כמו כדור-שלג. הוא ילך ויגדל."

קירסטן, גרמניה לא-יהודיה הלומדת בברלין מיזרחנות והבקאה במציאות הישראלית, הביאה דוגמה עוד יותר בוטה. "הגרמנים-המיזרחיים יהיו הספרדים שלנו", טענה. "תהיה 'גרמניה שניה' כמו שיש 'ישראל השניה'. ואותן הסיבות שהביאו את המיזרחיים שלכם לעמדות לאומניות קיצוניות ירחפו גם את המיזרחיים שלנו לזרועות הימין הקיצוני."

השאלה היא: האם היה בכלל "איחוד" של גרמניה? איחוד פירושו תהליך הדדי, שבו כל צד תורם משהו. אבל בגרמניה קורה משהו הדומה הרבה יותר לסיפוח — המערב מספח את המיזרח, והמיזרח עלול להיות, מבחינה כלכלית, מעין שטח כבוש. כך, על כל פנים, טוענים הרבה הוגי-דיעות מיזרחיים.

כאשר כבשו מדינות-הצפון של ארצות-הברית את מדינות-הדרום במלחמת-האזרחים, נודעה תופעת ה־Carpetbaggers, "בעלי תיקייה-בר". אלה היו מחפשייה-הזדמנויות מהצפון שירדו על הדרום, עשקו, חמסו והפקיעו ככל העולה על רוחם. יש אנשים במיזרח-גרמניה הרואים את הקפיטליסטים המערביים באור דומה: חמסנים המבקשים להשתלט במיזרח על הנכסים הכדאיים, כגון נכסי-דלא-ניידי, אך לא לפתח שם תעשייה של ממש.

רק העתיד יגיד איזו הערכה היתה נכונה. בינתיים זוהי עדיין תעלומה, והראגה רבה.

דף יומן

7 באוקטובר, 1990. לייפציג.

בוקר שטוף-שמש של יום ראשון. לא חם, לא קר. נעים.
אנחנו יוצאים מכנסיית-תומאס, הכנסייה שבה ניגן יוהאן סבסטיאן בך, ומטיילים להנאתנו ברחוב המוביל אל כיכר-העירייה הישנה, כאשר אנחנו רואים כמה עשרות אנשים ברחוב המסתכלים בדריכות למעלה. כולם לבושים בבגדי יום א', הגברים בחליפות, הנשים בשמלות נאות, הילדים המצוחצחים נראים כנסיכים קטנים.

גם אנחנו מסתכלים באותו הכיוון, ולא רואים כלום. אבל האנשים נרגשים, כל אחד מסביר לשכניו מה קרה, ובסוף גם אנחנו מגלים: ציפור כנרית זעירה, צהובה, עומדת על אדן חלון בקומה השלישית. נראה שבעליה השאירו את החלון פתוח, והציפור ברחח.

היא עומדת שם כמו אחת שנמלכת בדעתה, ושטרם החליטה על צעדיה הבאים. למטה מופיעה אשה קשישה כבת 50, בחלוק-צמר כחול ונעלי-בית ורודות, ובידה כלוב. "האנזי!" היא קוראת. "האנזי, בואי כבר."

זה מכריע את הכף אצל האנזי. היא מתרוממת בעצלתיים ועפה אל הבית ממול. שם היא מוצאת לה מקום ישיבה על שלט בגובה הקומה השניה. גבר בעל חזות של בעל-מלאכה מביא סולם ארוך, ומשעין אותו על הקיר, שעליו רשום באותיות שחורות גדולות "אאוסלנדר ראוס!" (זרים החוצה) ובאותיות אדומות "נאציס ראוס!" (נאצים החוצה).

הגבר מטפס על הסולם בזהירות, כדי שלא להבהיל את הציפור, וכשהוא מגיע למעלה הוא שולח את זרועו לעברה. האנזי מסתכלת בו בהבעה משועשעת – אולי זה רק נדמה לי – כשראשה מוטה קצת הצידה, ומחכה עד לרגע האחרון. אז היא פורשת כנפיים ונוחתת באמצע הכביש.

"האנזי, כנסי!" פוקדת האשה בחלוק-הבית, ומקרבת אליה את הכלוב, כשדלתו פתוחה ומזמינה. נראה שחיבתה לציפור מהולה בזעם על חוסר-המישמעת הבלתי-נסבל.

האנזי אינה חולמת להיעתר להזמנה. ברגע האחרון היא עפה-מנתרת אל מתחת למכונית שחורה חונה.

בינתיים גדל הקהל לכדי מאה, היוצרים מעגל גדול, והכל משתתפים באופן פעיל בדראמה. גברים ונשים מנדבים עצות ביד חופשית, תורמים דיבריי-עידוד, כורעים על הכביש כדי להציץ אל מתחת למכונית. האנזי רואה את הפנים המקיפות אותה מכל עבר, ואינה זזה ממקומה הבטוח מתחת למרכז המכונית.

זה נמשך שעה. אני לא יכול לחכות עוד. התוכנית שלנו מחייבת תזוזה. אבל רחל מתחננת שנישאר עוד קצת. "אחרת לא נדע איך זה נגמר!"
לבסוף אני גורר אותה משם. השארנו את האנזי, האשה בעלת-

החלוקה־הכחול וכמאה סקרנים, שהתחלפו כבר כמה פעמים, באמצע
הרחוב בלייפציג.
לעולם, לעולם לא נדע מה קרה להאנזי.

הסופרים: חלום יפה היה

באחת הסצנות הגדולות של "חלף עם הרוח" נוטש רט באטלר את סקארלט או'הארה מתחת לגשר, כדי להצטרף לצבא המובס של הדרום. "אני אוהב מטרות אבודות," הוא מכריז.

הדוקטור גרגור גיזי אינו דומה לקלארק גייבל. הוא נמוך־קומה, ממושקף, בעל פנים עגולות ורכות של אינטלקטואל. אבל החלטתו להתייצב בראש המיפלגה החדשה, "מיפלגת הדמוקרטיה הסוציאליסטית", דומה להחלטתו של באטלר להצטרף לצבא המוכה של הקונפדרציה. בגרמניה המיזרחית זכור המישטר הקומוניסטי לשימצה. זכר השטאזי מעורר פלצות. המיפלגה הקומוניסטית מוקצה מחמת מיאוס. יתכן שלא נשאר שם אף קומוניסט אחד.

בנסיבות אלה קיבל על עצמו עורך־הדין הצעיר (42) להקים את המיפלגה החדשה, שהיא היורשת החוקית והמעשית של המיפלגה הקומוניסטית המיזרח־גרמנית. קשה להעלות על הדעת משימה פחות פופולרית.

האיש שהתייצב בעמדה אבודה זו רחוק מלהיות לוחם קשות, לפחות למראית־עין. "רחמנות עליו," אמרה לי אשתו של הסופר סטפאן היים, "כזה אדם עדין! איך הוא יחזיק מעמד בזירה הפוליטית הפרועה? ונוסף על הכל, הוא גם יהודי!"

* * *

בעניין היהדות העמיד גיזי את הדברים מיד על תיקונם. הוא יהודי בשלוש שמיניות: 37.5%. אם אביו היתה יהודיה, וגם סבת אמו. לפי חוקי־היטלר זה הספיק כדי לחייב אדם לשאת תלאי צהוב, אבל זה לא עושה אותו ליהודי לפי ההלכה של הרב שך.

"הסבתא של האמא שלי נרצחה באושוויץ. האמא של האבא שלי חיה בצרפת, וכמה פעמים באה לבקר אותי. היא היתה מחלקת את כל העולם ליהודים ולא־יהודים. כשהיינו מדברים על מלחין או סופר, היתה קובעת מיד: הוא היה יהודי, הוא לא היה יהודי. זה קומם אותי. אמרתי לה: 'מה זה חשוב אם היה יהודי או לא? חשוב אם היה מלחין טוב או רע?' אז היא

אמרה לי: 'אני מצטערת, אבל זה קבע את כל מהלך חיי. אתה מוכרח להתחשב בזה.' זה שיכנע אותי. הייתי מוכן לקבל את זה אצלה. שאלת היהדות שלו התעוררה כשהוזמן פעם להרצאה בקהילה היהודית הקטנה במיזרח-ברלין. "הרי אינני יהודי לפי ההלכה. אז קבעו בקהילה כלל חדש: יהודי הוא מי שיש לו אם יהודיה או אב יהודי, בתנאי שהאם או האב יהודים לפי ההלכה. מכיוון שאבא שלי היה יהודי לפי ההלכה, הייתי זכאי להשתייך לקהילה."

גיזי, שאינו אדם חמים במיוחד, נעשה אישי ואנושי כשדיבר על הצד הזה של זהותו. הוא גם חייד. "אגב, יש לי גם קצת דם כחול. הסכתא השניה שלי היתה בת מישפחת-אצילים. אני דווקא די גא בזה, לא פחות מאשר בדם היהודי שלי. אבל את זה אף פעם לא מזכירים." את יהדותו מזכירים לו, ועוד איך. לא אחת התפרצו לאסיפות שלו קבוצות של צעירים ניאורנאציים, בצעקות של "יהודי החוצה". היו גם התנגשויות בין ניאורנאצים וניאורקומוניסטים, כמו בימי הרפובליקה של ויימאר.

* * *

גיזי הזמין אותנו לפגישה ב"בית ליבקנכט", ברחוב אלכסנדר הקטן במיזרח-ברלין, בית היסטורי המשמש כמישרד הראשי של מיפלגתו. זה היה מרכז המיפלגה הקומוניסטית עוד בימי ויימאר. כאן עבד ארנסט טלמן, המנהיג האגדתי, שנרצח בידי הנאצים. כאן גם היה מרכז המיפלגה ששלטה ללא-מצרים בגרמניה הקומוניסטית. עכשיו זה שוב מרכז של מיפלגה אופוזיציונית קטנה. תהפוכות הגורל.

לא קל היה למצוא את המקום. נהגתי לפי המפה, ולא הגעתי. ואז שמתי לב לעובדה שהדהימה אותי: המפה פשוט לא היתה נכונה. שמעתי לא-אחת על מינהגם של המישטרים הקומוניסטיים להוציא לאור מפות בלתי-מדוייקות, כדי לבלבל את האוייב. לא האמנתי שזה אפשרי, ובייחוד בגרמניה. אבל הפעם לא נותר לי ספק.

השומרים הקשישים, שנראו כאילו כבר היו חברי המיפלגה בימי ויימאר – ויתכן מאוד שאכן היו – הסתכלו בחשדנות בתיק המצלמות של רחל וברשמקול שלי. יותר מדי תיקים. יום לפני כן אירעה התנקשות בחיי שרי-הפנים הגרמני, שנפצע קשה, וריח הטירוף האלים עמד באוויר. אבל הוכנסנו לאכסדרה. את פנינו קיבלה כרוזה גדולה ובה התמונות של רוזה לוכסמבורג היהודיה וקארל ליבקנכט, ממייסדי המיפלגה הקומוניסטית בגרמניה, בתוספת הסיסמה: "המצע שלהם חי!" שניהם נרצחו בידי לאומנים, שקדמו לנאצים.

תמהתי על אומץ־ליבו של גיזי. לפני־כן נסענו לאסיפת־בחירות שלו, תחת כיפת השמיים, בעיירה קטנה בפאתי ברלין (אותה מאכנדיהקטנה). היתה זאת אסיפה די עליוה. הנשים הביאו עימן את התינוקות שלהן, רוכלים מכרו נקניקיות, הרמקולים השמיעו מנגינות עד שגיזי בא. הוא נאם מעל משאת פתוחה, מסביב עמדו מאות האוהדים והקשיבו. כל הנואמים לפניו היו צעירים, וקודמו היה צעיר גבוה. כשניגש גיזי לנאום הוריד את גובה המיקרופון כדי להתאימו לקומתו, תוך הערה חייכנית: "תמיד אני צריך להתחיל בתנועה המשפילה הזאת." הקהל צחק בטוב־לב, ואחרי הנאום הצטופפו סביבו וביקשו אוטוגרפים. הם השפיעו עליו חום וחביבה, אבל כל אחד מהם יכול היה גם לשלוף אקדח ולהרוג את האיש, שאנשי־הימין שונאים אותו יותר מכל. האם אינו פוחד?

"לא", אמר בנימה פאטאליסטית, בלי יוהרה. "זה ממילא לא יעזור. התייעצתי עם החברים, והגענו למסקנה שאין הגנה יעילה, אלא אם כן ננתק את עצמנו לגמרי ממגע חי עם הציבור."

השיחה שלנו נערכה אחרי ישיבה של נשיאות־המפלגה, שהיתה אמורה להימשך שתיים־שלוש. בפועל נמשכה חמש וחצי שעות. חיכינו בסבלנות בחדר חשוף מכל קישוט. כשהצטרף אלינו, היה גיזי סחוט לגמרי. ממש ריחמתי עליו כאשר הצגתי לו שאלות מסובכות. הוא עישן בשרשרת, במהירות ובלי הפסק. אולי דווקא בשל מצבו התשוש היה מוכן להרהר בקול רם ולהפליג למרחבים מעורפלים.

עתיד האנושות, למשל. גיזי נשמע פסימי. "מדברים על כישלון הסוציאליזם. אבל למעשה נכשלה כל החברה התעשייתית המודרנית. היא הורסת את הסביבה, היא גורמת לא־ישוויון בלתי־נסבל בין העמים." הוא השמיע תיזה שגם אני פיתחתי אותה בימי משבר־המיפרץ: שעם תום מילחמת מערב־מזרח התחילה מילחמת צפון־דרום, ושמידלחמת־המיפרץ אינה אלא ראשיתה של מילחמה זו.

מהו הפיתרון? גיזי עצם את עיניו בעיפות ואמר: "תראה, אני לא אלוהים, אני אפילו לו קארל מארכס. אני רק יכול לחשוב כמו כולם, ולקוות כמו כולם. ברור לי שגם הפעם יהיה פיתוי, כמו שהיה בסיכסוך שבין המערב והמזרח, לפתור בעיות באמצעים צבאיים. זה יהיה אסון. אם לא נמצא פיתרון אמיתי לבעיה, זה ימיט אסון על האנושות. המין האנושי ייכחד. הוא ישמיד את עצמו."

אחר־כך הוסיף בחיוך אירוני: "זה גם לא סותר את תורת המארכסיזם, מפני שלפי מארכס לכל דבר יש התחלה ויש סוף. האנושות תגיע לסופה, ובבוא העת יקום מין אינטליגנטי יותר."

אחרי רגע גבר האופטימיזם הטבעי שלו. "אבל לרעתי זה לא יקרה. האנושות תמצא פיתרון בדרכים דמוקרטיות."

איך? האם באמת יוריד הצפון העשיר את רמת־החיים שלו, כדי לעזור לדרום העני? "יתכן שיצטרכו לקנות את הבנות מן הדרום במחיר גבוה יותר."

על כל פנים, הקפיטליזם, כפי שהוא קיים כיום, הוא אנטי־אנושי. הוא מביא לחיסול תנאי־המחייה של האנושות. זה נוגע לאקולוגיה, ליחסים שבין המינים, ליחסים בין העמים וגם ליחסים בתוך כל עם ועם. אבל אפשר לתקן את הקפיטליזם מבפנים. זוהי המשימה עכשיו.

"רפורמה?" שאלתי. לרגע נרתע מן המילה, שהיתה תמיד קללה במילון הקומוניסטי. אבל הוא התגבר על זה מיד. "כן, רפורמה," אמר, והוסיף בחיוך: "אבל מתוך מבט מהפכני."

מדוע נכשל הקומוניזם? האם הוא נגד את הטבע האנושי? גיזי אינו חושב כך. מארכס לא צייר דמות אידיאלית של בן־אדם. אותו עניינו רק יחסי־הייצור. הוא חשב שהקפיטליזם מיצה את עצמו. "זאת היתה, כנראה, טעות. כפי שהוכיחה גרמניה המערבית, עוד יש בקפיטליזם הרבה חיים. עוד אפשר להגשים בתוכו הרבה דברים. לעומת זאת, המישטר הסוציאליסטי לא הוכיח את עצמו מבחינה כלכלית."

האם היו הדברים מתפתחים אחרת אילו אירעה בגרמניה מהפכה קומוניסטית אותנטית, והקומוניזם לא היה נכפה עליה עלידי מישטר־הכיבוש הסובייטי? "קשה להשיב על זה, אבל דבר אחד בטוח – בלי דמוקרטיה זה לא הולך. אי־אפשר לכפות משהו על אנשים. אפילו את המישטר המושלם ביותר בעולם אי־אפשר להקים בכפייה, כי ברגע שכופים משהו, האנשים מתנגדים."

באחת ההרצאות פיתח גיזי רעיון זה: "חשבו שבמישטר הסוציאליסטי יעברו האנשים בעיילות ובחשק, מפני שהם עוברים בשביל עצמם, בשביל המדינה השייכת להם. אבל זאת היתה שטות. המדינה היא בעל־בית רחוק. אדם יכול לעבוד בחשק בשביל עצמו. הוא יכול, לפעמים, לעבוד בחשק גם עבור מעביד פרטי, אם זה מוצא חן בעיניו. אבל אף אחד אינו מסוגל לעבוד בחשק בשביל המדינה, שאינה מעוררת שום יחס אישי."

איך אפשר לתקן את הקפיטליזם? "אי־אפשר להסתפק בזה שאורחים בוחרים בפרלמנט, אחת לכמה שנים, ושבוה מסתיימת השתתפותם בהכרעות. צריכים להביא להשתתפות יומיומית של הציבור בכל שטחי־החיים. לא רק שיתוף הפועלים ברווחים, אלא גם שיתופם בהכרעה על השקעות, למשל. וכך גם בהרבה תחומים אחרים."

מדוע התייחסה גרמניה המיזרחית למדינת־ישראל כפי שהתייחסה? גיזי

מוזכיר שהתנגד לכך תמיד, ושהוא גם העלה בקונגרס המיפלגה (החדשה), לפני פירוק הדה־הדאר, את הדרישה לכונן יחסים עם ישראל. אבל אין הוא מאמין שיחס הממשלה הקומוניסטית לישראל נבע מאנטישמיות. היתה לכך סיבה שונה לגמרי. במשך שנים היתה גרמניה המזרחית מוחרמת על־ידי קהילת־העמים, מחוץ לגוש הקומוניסטי. היא ניסתה באופן נואש לפרוץ מתוך טבעת־הנידוי. הערבים היו מוכנים לכך, תמורת יחס שלילי לישראל. שיקול פרגמטי זה הוא שהכריע.

בכלל, הוא הודה בנקל שהמישטר הקומוניסטי בגרמניה המזרחית עשה הרבה שגיאות. הכלכלה לא פעלה, המישטר היה דיקטטורי, לא היתה דמוקרטיה. הוא הגיע למסקנה שבלי דמוקרטיה לא יתכן סוציאליזם. "המודל הרוסי היה פסול. רוסיה היתה ארץ מפגרת, שלא עברה כלל את השלב הקפיטליסטי. כאשר נכפה המודל הזה על שאר העמים באירופה המזרחית, הוא נכשל".

אם כן, מדוע לא תמכו מנהיגי גרמניה המזרחית בפרסטרויקה של גורבאצ'וב? "הם הבינו שאם ילכו בדרך זו, הם עצמם יפסידו את השילטון." איך יכלו לקוות להחזיק בשילטון נגד רצונה של ההנהגה הסובייטית? "אני חושב שהם קיוו שגורבאצ'וב יפול במהרה, ושהריאקציה תחזור לשילטון ברוסיה. ושאו, אחרי תקופת־מעבר, הכל יחזור ויהיה כפי שהיה קודם לכן."

גיזי נבחר לתפקיד מנהיג המיפלגה החדשה מפני שלא היה בעמדה של אחריות במישטר הקומוניסטי. להיפך, כעורך־דין הגן על נאשמים בפשעים פוליטיים, והדבר נרשם לזכותו. אמנם, אביו היה במשך זמן־מה שר־הדתות בממשלה הקומוניסטית, אבל גיזי־הבן אינו אוהב לדבר על זה. בסוף התנצל. היה עליו להכין נאום לקראת ועידה של מיפלגתו.

כשיצאנו מהפגישה, היה הבניין חשוך ונטוש. כעבור כמה ימים ערכה בו המישטרה חיפוש, בטענה שהמיפלגה הפרה את החוק בכך שהעבירה סכומי־כסף לברית־המועצות. גיזי, שהסתייג מן ההעברה, הסביר שהגיזובר עשה כך מפני שחשש שיפקיעו את קרנות המיפלגה, ירושה מן המיפלגה הקומוניסטית.

גיזי נבחר לבונדסטאג, על־פי סעיף זמני בחוק־הבחירות שהבטיח ייצוג גם לסיעה שזכתה ב־5% של הקולות בגרמניה המזרחית בלבד, ולא בגרמניה כולה. אולם בבחירות הבאות, שבהן יחול גם על מיפלגתו אחוז־החסימה של 5% של הקולות בכל גרמניה, סיכויי קלושים. בינתיים לא הסכימו לתת למיפלגתו מעמד של סיעה בבונדסטאג – דבר שהזכיר לי את הצרות שניסו לעשות לי כאשר נבחרתי לכנסת.

גיזי לא הופתע. באחת האסיפות התלוצץ: "יש לנו מזל. כל הסיעות האחרות מנדות אותנו. לכן לא מציעים לנו עיסקות מלוכלכות.

זה טוב. אנחנו לא באים לידי פיתוי. מי יודע איך היינו עומדים בו."

* * *

לגבי יהדותו של סטפאן היים אין בעיות. הוא יהודי ב־100%. גם הביוגרפיה שלו יהודית מובהקת. אשתו (השניה), לעומת זאת, אינה יהודיה.

הסופר הדגול, איש־הרוח מס' 1 של גרמניה המיזרחית, נולד ב־1913 בקמניץ, הנקראת כיום (עדיין) קארל־מארקס־שטאט. הוריו היו יהודים חילוניים וליברליים. ב־1935 היגר לארצות־הברית, התאזרח שם ולחם בגרמנים כחייל בצבא ארצות־הברית.

בתקופת מק־קארתי החזיר את אזרחותו ועיטוריו, וחזר לגרמניה. הוא הלך דווקא למיזרח, כי "לא עזבתי את אמריקה כדי לחיות במושבה אמריקאית. במיזרח־גרמניה נעשה ניסוי חברתי מעניין, שמשך אותי." גם קודם לכן היה איש שמאלי. כמחציתן של 30 יצירותיו (בקיורוב) נכתבו במקורן באנגלית, וביניהן גם הרומאן שלו על דויד המלך.

הגענו לביתו באיחור של שעה. הוא גר בבית ישן, יפה, בשולי יער, בגרינאו, פרבר מרוחק של ברלין המיזרחית. טעיתי כמה פעמים בדרך. זה היה מאוד לא־נעים, והתנצלנו מקרב־לב, אך הוא השיב מיד בהתנצלות משלו, על כי הבית מבורדק, כניכול.

זה עתה עבר ניתוח בשווייץ. הוא התהלך בכבודות בעזרת קב. על השולחן היו מוכנות מערכת ספלי־תה ועוגיות.

הוא היה מלא התפעלות מפלאי הרפואה השווייצית. החליפו לו את פרקהירך. זה נעשה בהרדמה חלקית, כך שיכול היה לעקוב אחרי כל הפעולה תוך כדי מעשה. "הרגשתי כמו בנגריה," אמר.

הוא ביטל את הרפואה הגרמנית, במערב ובמיזרח כאחד. "הם קילקלו לי עין, כשעשו לי ניתוח קאטארקט."

אשתו, אינגה, הצטרפה לשיחה. היא צעירה ממנו בהרבה, אשה בלונדית יפה, נמרצת, בעלת דיעות עצמאיות, העוסקת בקולנוע. גם היא התחילה בהתנצלות על אי־הסדר, שלא הבחנו בו. בגלל הבעיות שיש לסטפאן בברך היו צריכים להוריד את המחשב והספרים שלו מהקומה השלישית לראשונה, ולכן אי־הסדר, וכו' וכו'. לנו נראה הבית דווקא ביתי ומזמין מאוד. שולטים בו הספרים, התמונות והרהיטים הישנים, הכבדים והנוחים.

בעוד שהיים הסתפק בשנים האחרונות במתיחת ביקורת על המישטר הקומוניסטי, פרשה אשתו באופן הפגנתי מהמפלגה, כשזו היתה עדיין בשילטון.

את הסיפור המעניין ביותר לא סיפר לי היים עצמו, אלא עמיתו, הסופר

סטפאן הרמלין, ידידו מילדות. שני הזוגות מיוודים גם כיום, ונהגו במשך כל השנים לבקר זה אצל זה, לשתות קפה ולשוחח. באחד הביקורים האלה לקח היים את הרמלין הצידה וגילה לו סוד: הוא מצא בגינת ביתו פינקס, ובו רישומים בנוסח "האובייקט עזב את הבית בשעה 10.05. הגיע לדואר בשעה 10.25 ושלח מיכתב. חזר הביתה בשעה 10.46...". היה ברור שזהו דו"ח של סוכן השטאזי, שעקב אחר תנועותיו. היים רצה להשמיד את הפינקס, אך הרמלין שיכנע אותו לשמור על המיסמך לעת מצוא.

שני הסטפאנים היו נתונים לעיקוב ולבילוש של המישטרה החשאית במשך שנים, אולי עוד לפני שעוררו עליהם את זעם השילטון בכך שחתמו על עצומה פומבית לטובת וולף בירמן, המשורר הביקורתי ממיזרח-גרמניה שאורחותו נשללה ממנו בשעה שביקר במערב. למרות זאת, יחסו של היים לדהידה-אר לשעבר הוא דו-ערכי. אין הוא שולל אותה מכל וכל, ואין הוא מברך על ה"איחוד" בלב שלם. לגמרי לא.

* * *

כשטילפנתי לראשונה להיים, התכוננתי להסביר לו ארוכות מי אני ומה חפצי. אך כבר אחרי הפסוק הראשון, כשאך הזכרתי את שמי, אמר: "איפה אתה? אנא, בוא לבקר אותי!" התברר שהוא מצוי בענייני ישראל וידע על פעילותי בענייני השלום.

זה יצר בעיה. הוא התחיל לחקור אותי על האינתיפאדה, ואני רציתי לחקור אותו על המתרחש בגרמניה.

"נצטרך לקבוע סדר-יום לשיחה שלנו", אמר.

"השאלה היא מי יתחיל. אולי נטיל מטבע", הצעתי. לבסוף ישבנו שעתים וחצי, ולא מיצינו את סדר-היום.

הוא ביקר בישראל כמה פעמים, בליוויית אשתו, ודווקא זו הפליגה בשבחי הארץ. לגבי המצב המדיני בישראל לא היו בינינו חילוקי-דיעות.

האם יש בגרמניה אנטישמיות? "בוודאי שיש, כל הזמן". בכתיהקברות חיללו קברים. גם על המצבה של ברטולט ברכט, שלא היה יהודי, רשמו "חזיר יהודי".

גם במערכה שהתנהלה נגד היים עצמו היתה, לדעתו, נימה אנטישמית. למשל, בא אליו כתב של עיתון מיזרח-גרמני כדי לראיין אותו. היים ביקש שכר עבור הראיון, כמקובל לגבי סופרים שפרנסתם על כך. אבל המראיין כתב מאמר מיוחד על "תאוות-הבצע" הזאת. הרמו: כאלה הם היהודים.

אשתו, לעומת זאת, עומדת על כך שהוא אישית לא נתקל מעולם בגילוי של אנטישמיות.

האם היה דמיון בין הדיקטטורה הנאצית והדיקטטורה הקומוניסטית? איגנה היים: "יש הבדל גדול במידת האכזריות. במישטר הנאצי שילמו אנשי האופוזיציה בחייהם. במישטר הקומוניסטי הם שילמו, לכל היותר, בחרותם. השטאזי לא הרג אנשים. הוא אסר אותם, ואחר־כך מכר אותם למערב תמורת מטבע זר. זה היה מעין עסק."

מתנגדי המישטר סיכנו את חרותם ואת פרנסתם. במיקרים חמורים נאסרו ונמכרו למערב. במיקרים רגילים נדחקו הצידה, ופשוט לא קודמו במיקצועם. גם בטלוויזיה, שבה מופיעים עכשיו אסירי המישטר הקודם ומספרים על חוויותיהם, אין מרבים לדבר על עינויים. השינאה הכללית לשטאזי נובעת מן הבילוש הטוטאלי, השימוש הבלתי־מוגבל במלשינים, הטרדת כל מי שנחשד בחטאים פוליטיים, דחיקתם מכל עמדה וקידום. אך לא על הוצאה להורג, וכנראה גם לא על עינויים שיטתיים.

יכול להיות שהשינאה הקיצונית לשטאזי עוזרת לגרמנים רבים לכפר על הסלחנות שבה נהגו כלפי הגסטאפו, עם נפילת הרייך השלישי. "העבר הנאצי נדחק מן התודעה, לא רק בגרמניה המערבית, אלא גם במזרחית. מי שלא דרש לעשות שפטים במושעי הגסטאפו, דורש עכשיו לעשות שפטים באנשי השטאזי," אמרה איגנה.

הפשע העיקרי של השטאזי היה טמון, לדעת סטפאן ואיגנה גם יחד, בהרס החיים האינטלקטואליים. "כל מי שפתח את הפה, כל מי שהיתה לו מחשבה עצמאית, כל מי שהיה שווה משהו – גירשו אותו מהמדינה, או שאסרו אותו ומכרו אותו למערב, אסירים תמורת כסף. כך חוסלה כל השיכבה הרצינית, האינטלקטואלית, החושבת, המרדנית. נשארו רק אנשים בלי יכולת, מקבלי־פקודות, אנשים שלמדו מגיל צעיר שכדאי למלא אחר ההוראות ולא להשמיע, חלילה, דיעות חורגות."

זוהי הסיבה לכך שלא בוצעו בעוד מועד הרפורמות שהיו דרושות. סטפאן היים העיר בכוח תהומי: "האנשים בשילטון היו בעלי רמה נמוכה, חצי־אינטלקטואלים. האיכות האנושית היתה גרועה. הם היו סטאליניסטים ונשארו סטאליניסטים. גם כשרוסיה עצמה כבר השתנתה והתחילה בפרסטריויקה, הם לא הבינו את המצב ודבקו בסטאליניזם."

האם לא היתה אופוזיציה במיפלגה? "לא. היו יחידים שדרשו רפורמות, אבל הם לא היו מאורגנים, וגם לא עסקו בקונספירציה. השטאזי היה יעיל מדי, והכל פחדו מהכל. כולם הלשינו על כולם. לכן לא היתה שום התארגנות. כך נוצר מצב ללא־תקנה. בכוא העת האנשים פשוט פרצו את הכבלים, ואי־אפשר היה עוד לעצור אותם."

איך התרחש המהפך? הגיעו מים עד נפש. המוני גרמנים ברחו מהמזרח

מערבה, דרך הונגריה, כשזו פתחה את גבולה עם אוסטריה. אחרים מצאו מיקלט בשגרירויות מערביות ומערב־גרמניות בבודפשט, בפראג ובברלין המזרחית עצמה. "זה היה כמו מגפה מרבקת," אמרה אינגה.

על המצב שנוצר אז סיפר היים סיפור משעשע, ששמע מפי הנציג המערב־גרמני (דאז) בברלין המזרחית. מעשה בנהג־מונית, שנשכר על־ידי מישפחה להביא אותה לנציגות של מערב־גרמניה, שם ביקשה מיקלט. כעבור שעה שכרה אותו מישפחה אחרת, לאותה המטרה. אחרי הפעם השלישית אמר הנהג לעצמו: אם כולם בורחים, אז למה לא אני? נסע הביתה, לקח את מישפחתו וביקש מיקלט בנציגות.

זה היה המצב כאשר קיים דובר הממשלה, שבלובסקי, מסיבת־עיתונאים שהועברה בשידור חי. באמצע המסיבה מסר לו מישהו פתק, ובו נאמר שהממשלה החליטה לפתוח למחרת היום את המעבר למערב לכל המבקשים אשרת־ציאה. צופי־הטלוויזיה ראו את הדובר כשהוא מקבל את הפתק ומוסר את תוכנו, אך עד היום אין איש יודע מי מסר לו את הפתק.

ההודעה היתה כוזבת. פשוט לא התקבלה החלטה כזאת.

אינגה: "זה היה בחצות. הייתי במרכז העיר ועמדתי לנסוע הביתה. פיתאום ראיתי המוני אנשים הממלאים את הרחובות. במקום לחכות ולקבל אשרות למחרת היום, האנשים פשוט נהרו אל מעברי־הגבול בחומה. נסעתי למעבר הקרוב לביתי, ושם סיפרו לי על הודעת הממשלה. התחלתי לרעוד בכל הגוף. הייתי בטוחה שעכשיו יתחילו לירות, שיהיה מרחץ־דמים. אבל המיטרה עצמה לא ידעה מה לעשות. הקצינים היו מבוהלים. הם שמעו שיש הוראות חדשות, אך לא ידעו מה הן. הקצינים טילפנו זה לזה ושאלו: מה קורה אצלך? בכל מקום היה לחץ אדיר של אנשים, ואמרו ששודר בטלוויזיה שהוחלט לפתוח את החומה."

האם זה נכון שאנשי־המיטרה הצטרפו למהפך? זה לא נכון, אמרה אינגה, אלא שאיש מהם לא רצה לקבל על עצמו אחריות. כך נמנע הטבח. אינגה מיהרה הביתה והוציאה את בעלה מהמיטה. הם נסעו העירה. כל העיר היתה על הרגליים בסיחורור של אכסטאזה. במעברי־הגבול הלכו האנשים פשוט אנה ואנה, הלוך וחזור, בלי מטרה, כדי לחוש את תחושת המעבר.

* * *

אבל מאז, אמרו השניים, מצב־הרוח השתנה מאוד. הרבה אנשים מצטערים שזה קרה כפי שזה קרה.

גם הם עצמם היו מעדיפים את הקמתה תחילה של פדרציה בין שתי הגרמניות, עם מטבע אחיד, כדי שלכל אחת מהן תהיה היכולת להסתגל

למצב בהדרגה. מה שקרה עכשיו הוא שמיפעלים רבים, שהיו קודם לכן "שייכים לעם" (קרי: לממשלה), עברו בפועל לידי המנהלים. אלה מורידים בכוונה את ערכם לאפס, כדי למכור אותם בזיליהזול לחברות מערב-גרמניות ולקבל מהן שוחד ומישרות. איש אינו יודע מה קורה לכסף המשולם בעבור המיפעלים הנמכרים. הוא לא מגיע לידי העובדים, שהיו כביכול הבעלים. הוא נכנס ל"צינורות אפלים". הכוונה היא לקופת המיפלגות.

יש אבטלה, הרבה יותר גדולה מזו המופיעה בסטאטיסטיקות, מפני שהרבה אנשים מובטלים בפועל, אך אינם מפורטים רשמית. נאמר להם שלא לבוא לעבודה, ומשלמים להם 60% משכרם.

המצוקה גדולה. תחילה קיבל כל אזרח מיזרחי סכום-כסף מסויים במארקים מערביים. האנשים התנפלו על הסחורות, קנו מכוניות חדשות, מכשירי-חשמל וכל מה שמשך את עיניהם. עכשיו אין עבודה, הכסף אזל מזמן, המשכורות מופחתות או שאין משכורת בכלל.

גם היים עצמו הפסיד. הכסף שלו היה מונח בבנק במארקים מיזרח-גרמניים. כמחצית הוחלפה במארקים מערביים, השאר ירד לטימיון.

היים ניבא שאחרי עליה זמנית של הימין תבוא ריאקציה שמאלית. שלא כמו המערביים, שהורגלו מילדותם לחיות במישטר קפיטליסטי, אין המיזרחיים רגילים לכך. הם יתגעגעו לביטחון הסוציאלי, שהיה מנת-חלקם בעבר. "במישטר הקומוניסטי שרר עוני, אבל לכל אדם היו לפחות שלושה דברים: אוכל, עבודה וקורת-גג."

יתכן שהערכה זו נובעת מן האכזבה של הומאניסט יהודי, שתלה תיקוות רבות בנסיונה של גרמניה המיזרחית להקים חברה חדשה. הנסיון נכשל, ועכשיו משתלט הקפיטליזם המערבי חסרי-הנשמה על הכל. "זה לא איחור", אמר. "זה כיבוש."

"העם היה בין הפטיש והסדן", הוסיפה אינגה, "הפטיש של השטאזי והסדן של הקפיטליזם המערבי. עם מיסכן."

* * *

סטפאן הרמלין, ידירו של סטפאן היים, הגיע לפלשתינה (א"י) ב־1936. הוא היה בן 21.

הוא שכר דירה קטנה ברחוב הירקון בתל-אביב, ליד בית-הקברות המוסלמי. מלבד קומץ קטן של אנשים לא ידע איש שהצעיר בעל החוות הגרמנית המובהקת הוא שליח האינטרנציונל הקומוניסטי למיפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית – פק"פ – שהתקיימה במחתרת ושנרדפה עד צוואר על-ידי שילטונות המנדאט הבריטי.

בחדר קטן בדירתו, שבו היו ארבע מיטות, נערכו ישיבות הוועד המרכזי של המיפלגה. לפני כל ישיבה היה הרמלין נוסע במכוניתו ליפו, שהיתה אז מנותקת מתל־אביב בגלל "המאורעות". הוא התחזה כאנגלי והביא משם את החברים הערביים של הוועד.

"ישבו על המיטה ודיברו. לא ידעתי עברית או ערבית, ולכן לא הבנתי מילה. גם לא רציתי לדעת. לא רציתי גם לדעת את שמות האנשים. למדתי במחותרת שמוטב לדעת מעט ככל האפשר."

רק מילה אחת הוא זוכר מאותם הימים, והוא שמח לשמוע אותה מפיו: "יאללה!"

* * *

כשסיפרתי לסטפאן הרמלין ששמו הוא כשם מי שהיה ראש השב"כ בישראל, צחק. "רק זה היה חסר לי!"

הוא גר בבית קטן בשכונת פאנקו, בצפונה של ברלין המזרחית. עברנו בפישפש חלוד. הבית ישן ומוזנח מבחוץ, אך מטופח מאוד מבפנים. את מרכז חדר־המגורים תופס פסנתר־כנף לבן גדול. הקירות עמוסים ספרים. ביתו של איש־תרבות.

הגענו אליו בהמלצת סטפאן היים. לשניהם אותו השם הפרטי, אך בכתוב שונה. שניהם נולדו באותה העיר בסאכסוניה. שניהם כמעט בני אותו הגיל: היים בן 78, הרמלין בן 75. שניהם נולדו לאבות יהודיים. אמו של הרמלין נוצרייה. שניהם נשואים לנשים מרשימות, לא־יהודיות. שניהם סופרים חשובים.

אך יש גם הבדלים בולטים ביניהם. היים כותב בשתי שפות, הרמלין דבק באדיקות בשפה הגרמנית. היים דומה במידה רבה לפרופסור אמריקאי. הוא אדם פתוח וחובב־שית. הרמלין גרמני מאוד. הוא אדם מסוגר, מכונס בעצמו, ורק אחרי שעתים של שיחה נפתח מעט. הוא משורר, וגם ספרי־הפרווה שלו כתובים בסיגנון שירי.

היים, כבד־גוף, בעל פנים רחבות, ושמורות כבדות מכסות את עיניו עד מחציתן. הרמלין רזה, פניו ארוכות ורזות, עיניים כחולות מאוד מאחורי משקפיים במיסגרת כסופה.

יש עוד הבדל. הרמלין הוא איש־מיפלגה משחר נעוריו, לוחם פוליטי כמעט מבטן ומלידה. הקומוניזם טבוע בדמו, ועל כן קשה לו שבעתים להתמודד עם התמוטטות החזון.

בן־העשירים המפונק הגיע למיפלגה הקומוניסטית. כשהיה בן 3 עברה מישפחתו לברלין, לווילה אלגנטית במרכז העיר. "אבי בחר בה מפני שהיו בה קירות די ארוכים כדי לתלות עליהם את אוסף־התמונות שלו. מהבוקר

ניגנו אצלנו בבית. אבי ניגן. תמיד היו אורחים, נגנים מפורסמים." גם הוא עצמו שקוע במוסיקה.

וילה זו עמדה ברחוביבורפשט, בקירבת התעלה שבמרכז ברלין. "כשהייתי בן 3, קרו שם שני דברים שלא הייתי מודע להם, כמובן, אך ששינו את פני ההיסטוריה. באחד הלילות התנקשו בחיי רוזה לוכסמבורג. המתנקשים לקחו את הפצועה במכונית לתעלה, ושם הטביעו אותה. המכונית עברה ליד ביתנו. בפעם אחרת עברה ליד ביתנו המכונית שבה הובילו הרוצחים את קארל לייבקנכט לחורשה הסמוכה, ושם רצחו אותו. לוכסמבורג היהודיה וליבקנכט הלא־יהודי היו ראשי "ברית ספרטאקוס", שממנה צמחה המיפלגה הקומוניסטית הגרמנית. הרמלין מאמין שאלמלא נרצחו השניים ב־1919, היה הקומוניזם מנצח בגרמניה, וכל המאה ה־20 היתה מתפתחת אחרת. הקומוניזם היה מתגשם לראשונה בארץ תעשייתית מתקדמת, כפי שחזה מארכס, ולא בארץ מפגרת כמו רוסיה, שסילפה את דמותו, מפני שלא שררו בה התנאים הנכונים.

* * *

אבל הילד סטפאן לא ידע על הרציחות ההיסטוריות שאירעו בקירבת ביתו. הוא לא הלך לבית־הספר. אביו העשיר שכר לו מורים פרטיים. אחרי־כך שלח אותו לפנימיה אכסקלוסיבית מאוד ליד סנט־מוריץ בשווייץ. עד היום הוא אוהב את ההרים מכוסיה־שלג, ומנצל כל הזדמנות להגיע לשם. הוא החליט שלא לבקר עוד בשום ארץ שאינה דוברת־גרמנית, ובוודאי לא בישראל.

בגיל 16 הצטרף לנוער הקומוניסטי. הוא לבש מדים, נשא נשק בלתי־חוקי, השתתף בקרבות־הרחוב שהיו אז מאורע יומיומי ברפובליקה המתפוררת, ערב עליית הנאצים לשלטון. בשביתת־התחבורה הגדולה ב־1932 ירה באוטובוסים שהוסעו בידי מפירי־שביתה. כיום הוא מתחרט על אותה שביתה קומוניסטית, שבה תמכו גם הנאצים, ושנועדה להפיל את השילטון הסוציאלי־דמוקרטי. הוא מתחרט גם על מעשים אחרים של הקומוניסטים, שעזרו לנאצים לקעקע את השילטון הדמוקרטי.

כשנפתח קימעה, סיפר על שלוש השנים שבילה במחתרת, אחרי עליית היטלר לשלטון. היה לו שפע של סיפורים מסמרי־שערות, והוא סיפר אותם בכישרון של מספר־מלידה.

למשל: תמיד היה לו בכיס גיר או טוש, כדי לצייר סיסמאות על כרזות נאציות. פעם ראה כרזה נאצית מזמינה, ברחוב ריק מאדם. הוא התחיל לכתוב סיסמה ("פועלים, שאלו את המנהיגים שלכם מה הם עושים בכסף שלכם...") כשהבחין פיתאום באיש פלוגות־הסער היוצא מבית סמוך ופוסע

לקראתו. האיש ראה את הכתובת. לאנשי פלוגות־הסער הנאציות היה אז מעמד של שוטרי־עזר, והם היו רשאים לירות. בלית ברירה פנה הרמלין לכיוון האיש ועבר על פניו. "ידעתי שאסור לרוץ. אף פעם אסור לרוץ." האיש לא עצר אותו והמשיך גם הוא בדרכו.

"מדוע לא צעק? מדוע לא עצר אותי? אני זוכר עד היום את האיש הזה, שהציל את חיי."

"אולי גם הוא זוכר עד היום אותך, האיש שהוא לא הלשין עליי," העירה רחל.

סיפור אחר: פעם שמע שפועל במיפעל מסויים נרצח על־ידי הגסטאפו. אחת מחברות התא המחתרתי שלו, נערה גיבנת שעבדה בחנות־פרחים, הכינה זר גדול, עם סרט שאמר "לזכר ---", שנרצח על־ידי הנאצים". בלילה רכבו לשם שני חברים על אופנוע בעל מרכב־צד, ותלו את הזר על שער המיפעל. מתחתיו תלו קופסת־פח ושלט: "זהירות, פצצה!"

בבוקר רכבו לשם על אופניים, כדי לראות מה קורה. הם ראו כיצד מתקהלים הפועלים לפני השער. השוטרים ירו מרחוק בקופסה, שבה היו רק ירקות. "אינני יודע כיום מניין היה לנו אז אומץ־הלב לבריחות כאלה," אמר.

בגרמניה של הימים ההם ניתן היה לזהות את השתייכותם הפוליטית של אנשים על פי לבושם. הרמלין הצעיר נהג ללבוש חולצה שחורה, מכנס־ירכיבה ומגפיים גבוהים, לבוש אופייני לקומוניסטים. פעם יצא מבית, אחרי ששילשל כרוזים לתיבות־הדואר, וחצה את הרחוב אל אופניו. "עמדה שם קבוצה של צעירים. שמעתי בכירור כיצד אחד מהם אומר: 'הנה באה הקומונה!' הייתי בטוח שיתפסו אותי. המשכתי ללכת באיטיות, האוזניים שלי צמחו לאורך של מטר. עליתי על אופניי והתרחקתי. הם לא רדפו אחריי."

אחרי שלוש שנים כאלה בגרמניה הנאצית, ואחרי שהותו הקצרה בארץ־ישראל, התגייס לגדוד הגרמני בבריגדה הבינלאומית בספרד. משם הגיע לצרפת, ואחרי כניסת הצבא הגרמני לשם הוברח לשווייץ. שם שהה עד סוף המלחמה. אז החליט, כמעט כדבר מובן מאליו, לחזור לגרמניה, לאיזור־הכיבוש הסובייטי, שם פגש מחדש את חבריו מימי המחתרת ומספרד, שהפכו שליטי המדינה החדשה.

"קיוונו באמת להקים עולם חדש," אמר בקול יבש. אך הוא עצמו לא מילא מעולם תפקיד כלשהו בממשלה או במיפלגה. "עכשיו יש לי בפעם הראשונה תפקיד," חייך, "מינו אותי כחבר מועצת־הזקנים של המיפלגה החדשה." הרמלין, שנראה הרבה יותר צעיר מ־75 שנותיו, הוא הצעיר במועצה זו.

כאשר טילפנתי לביתו כדי לבקש פגישה, ענתה לי אשתו, אירינה, רוסיה שהכירה אותו כשלמדה שפות בגרמניה המיזרחית. כשאך הצגתי את עצמי, אמרה: "אני מכירה אותך מהטלוויזיה. אתה האיש שלוחם בישראל למען השלום." זה היה מאוד מחמיא.

"אנא, ספר לי מה קורה אצלכם," ביקשה בביתה, אחרי שהגישה תה ועוגיות. כשבאנו כבר היה השולחן ערוך לכבודנו. אבל הרמלין קטע אותה: "יודעים מה קורה שם." הוא לא השתוקק לדבר על הארץ, אך לא יכול היה להתאפק מלספר לאשתו על הביקור שלו בעין־חרוד ב־1936. האיכרים היו אינטליגנטיים ומשכילים, שוחרי־מוסיקה. הוא שמע שם הרצאה מצויינת על באך. כמומחה לנושא, ידע להעריך את רמתה הגבוהה. האיכרים היו יוצאים לעבודה כשהרובה על כתפם. הקיבוץ היה בנוי כך שהילדים גרו באמצע, והקיבוץ סביבם. בלילה היו שומרים מסביב. "כמו אצל הגרמנים הקדמונים," העירה אירינה, המדברת על הרוסים בלשון "אנחנו".

אירינה היא אשתו הרביעית של הרמלין, אשה גבוהה, שצמה ערמונית משתלשלת על גבה, ועצמות־לחיה גבוהות. היא נמרצת, אינטנסיבית, ומדברת במהירות, בניגוד גמור לבעלה. היא צעירה ממנו בהרבה, אך הם נשואים כבר 27 שנים. "כשמתחתנים בפעם הרביעית, יש לזה סיכוי יותר גדול להצלחה," היא מחייכת, "אני כבר לא הייתי כלייך צעירה, והוא כבר לא היה כלייך צעיר. בגיל הזה כבר לא רוצים להיות שליטים ולא נשלטים. אז שני אנשים יכולים לאזן זה את זה ולחיות באושר."

הבן, צעיר המתנשא לגובה של שני מטרים פלוס, חבר בלהקת־ג'אז, מיהר לאסיפה. הוא משתייך לקבוצת־נוער המגינה על אסיפות המיפלגה החדשה של גיזי מפני הניאורנאצים. אביו מעריך שיש כ־50 אלף ניאורנאצים מאורגנים בגרמניה המיזרחית. הם מתנפלים על אסיפות, כשהם לבושים במעין מדים, חובשים קסדות־אופנועים ושוברים ראשים במחבטים של בייסבול. הקהל שוחרר־השלום באסיפות אינו יודע כיצד להתגונן. צעירים כמו הרמלין־הבן עומדים בפרץ – כמו לפני שישים שנה, בימים האחרונים של הרפובליקה הוויימארית.

אף שלא נשא מעולם תפקיד רשמי, הכיר הרמלין את המישטר באופן אינטימי. הוא יודע לספר סיפורים רבים על מה שהתרחש בו לפני ולפנים. כך סיפר על אחד הוותיקים, שעסק במילחמת־האזרחים הספרדית בענייני־מישטרה בצד הרפובליקאי. כשעלה לגדולה בגרמניה המיזרחית הפך את עורו והתנהג כדוכס. הוא נשא לאשה את בתו של חבר בכיר, מראשי המישטר, שגם הוא לחם בספרד. אך כשזה הודת, מסיבות פוליטיות, מיהר להתגרש מהאשה.

ואילו האיש המודח הפך בן־לילה לקבצן. הכל התרחקו ממנו כמו

ממצורע. רק הרמלין אמר לו: "אם אתה צריך להגיע לאיזשהו מקום, אהיה הנהג שלך." וכך עשה.

* * *

מדי פעם חזרו זיכרונותיו של הרמלין לספרד. הוא לא ייפה דבר. "פעם פגשתי שם ידיד וראיתי שהוא מדוכא. הוא סיפר שציוו עליו להרוג חבר, שסטה מקו המיפלגה, ושהוא עשה את זה. ניסיתי לנחם אותו ואמרת: 'מה יש, הרי הוא היה בסך־הכל טרוצקיסט!' כזה הייתי אז," סיכם, כאילו דיבר על אדם אחר.

הרמלין דיבר טובות על אריך הונקר, שליטה האחרון של גרמניה המיזרחית, שהפך בדיעבד לסמל של תועבה. מסתבר שהונקר היה מפקדו במחתרת, בימי הנאצים, אך אז לא ידע זאת.

"הוא היה איש טוב. כשהייתי מטלפן אל מזכירתו ומבקש פגישה, היה תמיד מחזיר לי שיחה מיד ומזמין אותי. הייתי בא אליו בבקשות, והוא תמיד נענה בו במקום. מובן שלא ביקשתי מעולם דבר בשביל עצמי. הבקשות שלי היו בשני תחומים: שיחרור חברים שנאסרו על־ידי השטאזי, וענייני תרבות. למשל, שאלתי מדוע אין מפרסמים אצלנו את ספריו של זיגמונד פרויד. הונקר אמר: 'זה באמת אידיוטי. זה שהרוסים מחרימים אותו לא צריך להשפיע עלינו.' הוא נתן הוראה, ומאז הופיעו אצלנו כתבי פרויד במהדורה מהודרת. הוא נענה לבקשות כמו שנסיד נענה לבקשות נתיניו, כמעשה־חסד."

אבל במשך הזמן השתנה הונקר, כפי שקורה לשליטים בכלל ולדיקטטורים בפרט. "פעם אמר לי: 'תפסיק להגיש לי בקשות כאלה. אני לא יכול לבטל את ההחלטות של השטאזי, מפני שאני צריך למשול בעזרתם. ובענייני־תרבות יש שר מוסמך, שאני לא יכול לעקוף אותו.' הבנתי שחל בו שינוי. מאז חדלתי מלבקש ממנו דבר. אבל כשמתארים אותו עכשוו כאדם בלתי־אנושי, אני מתקומם. מעולם לא ראיתי אצלו שום דבר בלתי־אנושי."

קודמו של הונקר, ואלטר אולברייכט, היה אדם שונה לגמרי. "כשהוא היה מחייך אלי, הרגשתי רטט קר עובר בעמוד־השרדה שלי."
בכלל, "כאיש של מלים אני שם לב למינוח. כשמדברים במערב־גרמניה על המישטר הקומוניסטי, משתמשים תמיד במילה *unmenschlich*, 'בלתי־אנושי'. לעולם אין אומרים זאת על הנאצים. המישטר הנאצי היה, במינוח המקובל במערב, *Der Unrechtsstaat*, 'מדינת־העוול'. זה פחות חמור מאשר 'בלתי־אנושי'. על ברטולט ברכט אומרים במערב ש'הוא היה קורבן מישטר־העוול הנאצי, ואחרי־כך עזר להקים את המישטר

הבלתי־אנושי של הדהייה־אר'. כך מדחיקים את הפשעים הנוראים של הנאצים."

עם כל החסרונות של הדהייה־אר, סיכם, יש לקבוע שהשטאזי לא התקרב מעולם לזוועות הגסטאפו. "השטאזי לא הרג בני־אדם."

את חמת המישטר הקומוניסטי עורר הרמלין על עצמו כאשר חתם, יחד עם סטפאן היים ואחרים, על העצומה לטובת המשורר־פיומונאי וולף בירמן, שאזרחותו נשללה. "התחילו לטעון נגדי שאני בכלל לא קומוניסט, שאני סוציאלי־דמוקרט." זאת היתה קללה נוראה. "לא הכחשתי את זה. אבל כאשר אינגה היים הודיעה על פרישתה מהמפלגה, לא הלכתי בעיקבותיה. שנינו רצינו את אותו הרבר, לתקן את המישטר. אבל הסקנו מזה מסקנות שונות. היא פרשה ואני נשארתי, כדי לפעול מבפנים. וחוץ מזה," הוסיף בגילוי־לב, "אני זקן מדי מכדי להשתנות. הייתי קומוניסט כל חיי."

איפה טעה המישטר? "הטעות היתה ב־1985, כשגורבאצ'וב קבע את הקו החדש. היינו צריכים ללכת איתו. אחרים מאיתנו העזו להציע זאת, אבל דעתנו לא התקבלה. להיפך, ההנהגה הטילה עלינו פחד, קראו לנו סוציאלי־דמוקרטים. אמרו שגורבאצ'וב בוגד במהפכה."

"היתה בזה הרבה התנשאות גרמנית," הוסיפה אירינה הרוסית, שעישנה כל הזמן בשרשרת. "הם אמרו שהגרמנים צריכים לשמור על המהפכה, מול פני הרפורמיסטים."

"אחרי ככלות הכל, מארכס ואנגלס היו משלנו, גרמנים," אמר בעלה באירוניה דקה. "אז המפלגה חשבה שהגרמנים צריכים לשמור על מורשתם."

* * *

הרמלין טוען שהצד היהודי שלו אינו משפיע עליו כלל. הוא גם לא סיפר לנו שאחותו חיה בישראל, ושאינו מקיים איתה קשר. אבל העוקץ היהודי צץ אצלו מדי פעם בצורה בלתי־צפויה.

כשדיבר על ההיסטוריה, למשל. "היהודים היו בגרמניה לפני הגרמנים. אחרי חורבן הבית השני הם התפזרו באגן היס־התיכון, והם באו לגרמניה יחד עם הלגיונות של יוליוס קיסר. לכן התרכזו בחבל־הריין. השבטים הטבטוניים באו לשם יותר מאוחר. היהודים הם הגרמנים העתיקים ביותר." (זה מתאים מאוד לסיפור שהתהלך במישפחה שלי, שמוצאה מחבל־הריין. אבי, שדיבר לאטינית שוטפת, טען תמיד שמישפחתנו באה לגרמניה עם יוליוס קיסר.)

"חוץ מזה," אמר הרמלין, "מישהו כבר קבע שההיסטוריה הגרמנית נגמרה כאשר היהודים עזבו את גרמניה."

אמנם, רבים מגדולי התרבות הגרמנית היו אנטישמים. "אבל גתה, למשל, למד יידיש כדי לשוחח עם אנשי הגטו בפרנקפורט, וגם כתב מחזה ביידיש כדי לנסות את ידיעותיו."

הוא הופתע לטובה כששמע שבישראל מנגנים את יצירותיו הדתיות של באך, אבל הצטער על כי אין מנגנים את ואגנר. "הוא היה באמת טיפוס לא־נעים," אמר, "אבל אי־אפשר כלל להבין את המוסיקה של ימינו מבלי לעבור את ואגנר. אי־אפשר להתעלם ממלחין כלי־כך חשוב."

אך בראש הסולם עומד מוצארט. לדעתו, מוצארט הוא גדול היוצרים בכל התחומים ובכל התקופות. מוצארט היה אנטי־גזעני בכל נימי נפשו. לכן שנא מוצארט את זאלצבורג, שהיתה ונשארה עיירה גזענית. "אני מרבה לבקר בזאלצבורג, מפני שאני אוהב להימצא בין נאצים. הפאשיון הוא סס־נעורים. כשאני רואה נאצי, זה מכניס לי את האדרנאלין לדם."

"אולי בגלל זה אתה נראה כלי־כך צעיר," העירה רחל, מבלי לפרש.

על ההיסטוריה הגרמנית יש להרמלין דיעה נחרצת, והוא תמה כשסיפרתי לו שיש בישראל אדם בשם פרופסור ישעיהו ליבוביץ הדוגל באותה הדיעה בדיוק. עיקרה: התרבות הגרמנית פרוחה בכל התחומים דווקא כאשר גרמניה היתה מחולקת בין עשרות ממלכות ונסיכויות, ולא כשהיתה מאוחדת וחזקה. (ליבוביץ השמיע באוזניי את אותה המסקנה, בתוספת ההערה שגם התרבות היהודית פרוחה דווקא כשלא היתה ליהודים ממלכה.) אז מה פיתאום הופכים את איחוד גרמניה לפרה קדושה?

חוץ מזה, אמר הרמלין, רוב המילחמות של גרמניה היו מילחמות של גרמנים בגרמנים. פרידריך הגדול לחם במאריה תרזה האוסטרית, שנשאה בכתר הקיסרות הגרמנית. ביסמארק לחם בגרמנים, לפני שיצא למילחמה נגד צרפת. גם מילחמת־שלושים־השנה, הטראומה הנוראה בהיסטוריה הגרמנית, התחילה כמילחמה בין גרמנים לבין עצמם.

* * *

הוא אינו כותב זיכרונות. אינו רוצה. אבל פעם פירסם סיפרון קטן של רשמים וזיכרונות. הוא פורסם ב־18 שפות, אבל כאשר עמדה להופיע המהדורה הרוסית, היתה בעייה.

בספר תיאור הרמלין בגילוי־לב רב את מצבו הנפשי בימי־השיא של סטאלין. למשל, כאשר נרצח קירוב, המנהיג הקומוניסטי של לנינגראד, התפעל הרמלין מהגאוניות של סטאלין, שגילה מיד שהרצח בוצע על־ידי עמיתו, זינובייב, קמנייב ושאר גדולי המיפלגה הבולשביקית. כיום ידוע,

כמובן, שסטאלין עצמו ביים את הרצח כעילה לחיסול מתחריו בהנהגת המיפלגה.

כאשר הושלם התירגום הרוסי, טילפן אליו הקומיסאר הראשי של התרבות הסובייטית והודיע לו שהחליט להשמיט את הפרק הזה. הוא חשב שהרמלין מצדיק את סטאלין, ולא הבין שהרמלין בא רק לתאר את השקפותיו אז. הרמלין סירב להסכים לצנזורה, ואז הודיע לו האיש במוסקווה שהמהדורה הרוסית לא תופיע. אולם עובדי ההוצאה והמתרגמת הפצירו במחבר להסכים להשמטה, ולבסוף נענה. "כך חסרים במהדורה הרוסית שני עמודים, שישנם בכל המהדורות האחרות, גם במדינות הקומוניסטיות."

הרמלין אינו איש המסתדר בקלות עם בני־אדם. הוא מודה בכך בעצמו. להדגמה סיפר על חווייה המטרידה אותו, כנראה: "בספרד היה לי חבר, ממש חבר טוב. הוא נלחם באומץ־לב בלתי־רגיל. הוא נפגע מכדור דוס־דום במוותניו, וכתוצאה מכך צלע כל חייו. פיננו אותו לצרפת, כפי שהיה מקובל לגבי הפצועים שלנו, וברית־המועצות הזמינה אותו לבוא אליה. גם זה היה מקובל. אבל הוא איחר לאוניה ונשאר בצרפת. בימי הכיבוש הנאצי הצטרף למחתרת והצטיין גם שם, למרות פציעתו וצליעתו. אחרי שנים פגשתי אותו בברלין. הסתכלתי בו וראיתי בעיניו שינאה תהומית. אינני יודע מדוע הוא שנא אותי. לא דיברנו זה עם זה."

הוא סיפר לנו את הסיפור כדי להוכיח שכל דבר בחיים הוא זמני. גם החברות.

* * *

כמו הרמלין וגזיו, גם ראש הקהילה היהודית הקטנה בברלין המיוזרחת הוא יהודי־למחצה, אם כי כשר למהדרין לפי הדלכה. אמו של הדוקטור פטר קירכנר היתה יהודיה.

זה חייב אותם לשאת את הטלאי הצהוב בימי הנאצים. אבל הם נשארו בחיים. למזלם נהרסה באחת ההפצצות תחנת־המישטרה בשכונה שלהם בברלין. בגרמניה של אז שימשה המישטרה גם כלישכה לרישום האוכלוסין. כל המיסמכים הושמדו. לאנשים נאמר שעליהם ללכת לדואר ולקבל אישורי־זהות זמניים מהדוורים, שנהגו להביא להם את המיכתבים. גם הוריו של פטר הקטן קיבלו אישורים, ולא נאמר בהם שהאם יהודיה. מחמת ההפצצות הם פונו לכפר, שבו לא הכירו אותם, וכך שרדו.

עם השיחרור ניגשה האם למפקד הסובייטי המקומי, שהיה יהודי, והראתה לו את הטלאי הצהוב שלה. הקצין זרק את הטלאי על הארץ, והפליט בכוז שעכשיו טוען כל אחד שהוא יהודי. אבל הוא השתכנע כאשר

אמרה האם "שמע ישראל". היא קיבלה עבודה במישרד של שילטון הכיבוש.

פעם ראתה קצין סובייטי מחלק לחם לילדים גרמניים. "איך אתה עושה את זה אחרי כל מה שעשו לכם?" תמחה.

הקצין ענה: "מה אשמים הילדים?"

ב־1948 הציעו לקירכנר בן ה־13 לעלות לישראל. הוא סירב. "האמנתי שבונים בגרמניה המזרחית עולם חדש, ורציתי להיות שותף ליצירה." הוא למד רפואה ופסיכיאטריה, קיבל תפקיד במוסד ממשלתי ונבחר כראש הקהילה היהודית, שמנתה ביום האיחוד 250 נפש. אשתו היפה – הנושאת על צווארה את שמה, רחל, באותיות זהב – היא ספרנית הקהילה.

"תחילה, כשהיה אולברכט מנהיג המדינה, היה קשה," סיפר. "הוא לא ידע פשרות. הוא אמר לכולם: 'תחליטו. או שאתם קומוניסטים ואתאיסטים, או שאתם נוצרים ויהודים.' האנשים פחדו והתכחשו לדתם. אבל כאשר הגיע הונקר לשילטון, זה השתנה. נתנו כסף לקהילה. גיזו (אביו של ראש המיפלגה החדשה) התמנה כשר־הדתות. אפילו הירשו לנו להביא רב מארצות־הברית."

עם האיחוד באה צרה חדשה. היינץ גאלינסקי, השולט זה 40 שנה ביד רמה בקהילה היהודית בברלין המערבית, תבע לספח את הקהילה המזרחית לקהילתו, וגם להעביר לו את הסיפריה שלה.

* * *

כשבאנו ביום שישי אחרי־הצהריים לדירת הקירכנרים, הופתענו לגלות שאנחנו אורחים בסעודת־שבת. חדר־המגורים מקושט בשני תבליטים של נושאים ישראליים, מעשה־ידי אמן יהודי בברלין. בחדר הסמוך היה השולחן ערוך בטוב־טעם, עם נרות דולקים וכוסות־יין נוצצות. ארוחת־הערב היתה פשוטה וטעימה – לחם, גבינות, דגים, יין. המארח ובנו חבשו כיפות, הציעו כיפה גם לי, וערכו קידוש. מה שנקרא אצלנו "בית יהודי חם", והיה זה חום אמיתי. הקירכנרים באמת שמחו לקבל פני אורחים מישראל. הם ביקרו בישראל בפעם הראשונה לפני כמה חודשים, והארץ מצאה חן בעיניהם. ביחוד האקלים והנוף.

גם בנם היחיד, גרט, בן ה־24, הגר כבר מחוץ לבית, בא לסעודה עם חבר צרפתי, גם הוא יהודי. גרט, בחור רציני ונאה, מסיים את השנה האחרונה של לימודי־הרפואה, ומשתתף בפעולות של אירגוני הסטודנטים היהודיים. במיסגרת זו שמע, למשל, הרצאה של דן שיפטר, ה"מזרחן" הישראלי, ונדהם. שיפטר אמר למאזיניו שצריכים להרוג כל זורק־אבנים. גרט נדהם שיבעתיים כאשר הסטודנטים הישראליים מחאו כפיים לשמע הצעה מחרידה זו.

סיפרנו לקירכנר שראינו רק פעם אחת בגרמניה צלביקס מצויר על קיר. אבל לפי הערכתו, 10% של האוכלוסיה במיזרח־גרמניה היא ניאון־נאצית או ימנית־קיצונית.

"לא תמיד אנשי־הימין הם הפותחים במעשי־אלימות," קבע גרט הבן, למען ההגנות. "לא־אחת קורה שדווקא אנשי השמאל הקיצוני מתנפלים עליהם."

קירכנר־האב היה מודאג. עד כה עבד במכון ממשלתי, שהנפיק חוות־דעת רפואיות. מכון זה חוסל עתה, והוא קיבל עבודה זמנית במוסד רפואי מערבי. שם גילה עולם רפואי חדש. במיזרח היתה הרפואה חינם לכל. איש לא נשאר בלי טיפול. אבל הרמה היתה ירודה, והמשיכה לרדת בהתמדה.

מדוע? לכל עובד היו מובטחים מדי שנה ארבעה או שישה שבועות של ימי־מחלה, וכולם ניצלו אותם במלואם. זה יצר לחץ אדיר על השרותים, שנוצלו יותר מדי. חוץ מזה לא היה כסף לרכישת מכשירים חדשים. לא השתמשו, למשל, במזרקים חד־פעמיים. מכשיר שהתקלקל תוקן שוב ושוב, כמו המכוניות. עכשיו, כשבאו הרופאים המיזרחיים למערב וראו בנתי־החולים שם את המיכשור, יצאו להם העיניים. עד כה לא יכלו אף לחלום על מכשירים כאלה, כמו המיכשור של מכונני־הלב.

אבל קירכנר – כמו רבים במיזרח – ראה גם חיוב במישטר שהיה. "היה מוסר סוציאלי. באמת היה. היתה הרגשה שצריכים לעזור לחלשים, שצריכים להגיע לשוויון רב יותר. המישטר הזה עשה המון דברים טובים. לדוגמה, למיפעלים הוכנסו פסיי־צור מיוחדים למען עובדים נכים. עכשיו נמכרים המיפעלים האלה לבעלים מערביים, והדבר הראשון שהם עושים זה לחסל את פסיי־היצור האלה, שאינם עומדים במבחן הקר של הריווחיות. פשוט זורקים את הנכים לרחוב."

קירכנר מלגלג על כל הטוענים כי הוכרחו על־ידי המישטר הקומוניסטי לשתף פעולה. "בימי הנאצים, אף רופא אחד לא נענש על־יך שסירב להשתתף במיבצע הריגת חוליי־הנפש. איש גם לא נענש מפני שסירב להרוג יהודים. אפשר היה לסרב. על אחת כמה וכמה במישטר הקומוניסטי."

פעם הוזמן, כראש הקהילה היהודית, לשאת נאום באירוע מסוים. כשהסכים, תבעו ממנו להגיש מראש את נוסח הנאום שלו. הוא סירב. אז פשוט הזמינו יהודי אחר. "ההוא פנה אלי וביקש שאשאיל לו את הנאום שהכנתי. אמרתי לו שיילך לעזאזל."

* * *

קירכנר ואשתו, כמו הזוג הרמלין, ריחמו על אריך הונקר. הוא היה, לדעתם, בסך הכל איש לא־רע. במשך עשר שנים ישב בכלא הנאצי, והיה לוחם

אנטי־פאשיסטי אמיץ. הוא אמר שלכל אדם צריך להיות טיפול רפואי, צריך להיות אוכל, צריכה להיות עבודה, צריך להיות בית, ואת זה הוא גם קיים. בגרמניה המזרחית לא היה מישטר אכזרי כמו במדינות קומוניסטיות אחרות. לא הוציאו אנשים להורג. עכשיו הופכים את הונקר שעיר־לעזאול, ומעמיסים עליו כל מיני פשעים.

"אומרים שהוא היה מושחת. זוהי שטות. נכון שעמדה לרשותו אחוזת־ציד. אז מה? עכשיו מכרו אותה לאיל־הון מערבי והוא משתמש בה. זה יותר טוב? אחר־כך גינו את הונקר על שקיבל 20 אלף מארק לחודש מאירגון־אדריכלים. אבל העסקנים החדשים שנשלחו מטעם המיזרח לבונדסטאג מקבלים עכשיו 18 אלף מארק לחודש. את הונקר המיסכן רודפים. ביטלו את כל הגימלאות שלו, מלבד הגימלה המגיעה לו בתור מי שהיה פועל־רעפים בראשית דרכו. איזה 500 מארק לחודש. זה על גבול הרעב. גירשו אותו ממקום־מגוריו, ורק כומר היה מוכן לאכסן אותו." (אחר־כך לקחו אותו הסובייטים אליהם למוסקווה.)

מדוע מתנקמים בהונקר? "מפני שכל אחד טוען עכשיו שהוא היה נגד המישטר. אחרי נפילת הרייך השלישי הסתבר פיתאום שלא היה בגרמניה אף נאצי אחד. עכשיו מתברר שלא היה בדה־האר אף קומוניסט אחד." "אני ממש בדיכאון," אמרה רחל קירכנר. "זה הרס את כל האמון שלי בבני־אדם. זה קילקל לי את חרוות־החיים."

חלק 3: פולין

דף יומן

23 בנובמבר, 1990. צ'ינסטוחובה.

אנחנו מגיעים לצ'ינסטוחובה בערב, מותשים מבחינה רגשית וגופנית. בבוקר ביקרנו במחנות-ההשמדה אושוויץ. הדרך הארוכה בחזרה לוורשה עוברת ליד עיירה עתיקה זו, והחלטנו להיכנס אליה.

ערב חשוך, גשום וקר. הרחובות אפלים ונטושים לחלוטין, למרות שהשעה היא רק 8 בערב. אנחנו מעמידים את המכונית ליד מין חנות גדולה לתשמישי-קדושה ומזכרות דתיות. המקום סגור, אך מואר, האי היחידי של אור בסביבה.

אנחנו הולכים אחרי הנהג בחושך, בין שלוליות הגשם. חוצים כיכר. לפנינו מתרומם באפלה מיבצר קודר. עוברים על גשרון עתיק, הולכים במעברים חשוכים ודוממים בין קירות גבוהים. אני חש כמו בסרט-אימה של אינגמאר ברגמן.

הנהג פותח לפנינו דלת בחשכה, מסיט מסך כבד – ופיתאום אנחנו עומדים באולם מואר באור יקרור, גדוש בבני-אדם. הכנסיה של הבתולה השחורה.

האקסטאזה הדתית אופפת אותנו עוד בכניסה, היא כאילו עומדת באוויר. הדבקות המיסתורית כאילו מכה על פנינו. הבעת-הפנים של נערה, הכורעת על שתי ברכיה על רצפת-האבן הקרה ומצטלבת ומצטלבת, פניה הלבנות מורמות, שפתייה ממלמלות. האשה בתוך ההמון ששרה בקול צלול להפליא, כשעיניה עצומות. ההרגשה שכל מאות הנשים והגברים, הזקנים והילדים, בורגנים בחליפות מחוייטות וזקנות כפריות, כולם במצב של התעלות נפשית.

אנחנו מחפשים בעינינו את המדונה השחורה. אינני יודע למה בדיוק ציפינו – לפסל של שיש שחור, לתמונת-ענק. אנחנו מופתעים כשאנחנו מגלים אותה, מאחורי המיזבח. תמונה קטנה למדי של פני מרים הקדושה והתינוק שלה, בצבע שחור. הנזירים מציגים אותה רק לשעה קלה, ואחר-כך יורדת לפניה מחיצת-זהב המעלימה אותה.

המדונה השחורה היא תמונה ביזנטית, שהשחירה עם השנים. היא הצילה את פולין בשנת 1655, כאשר השוודים פלשו לארץ, הרגו, הרסו ושרפו את כל אשר נקרה בדרכם, כפי שעשו הטאטארים והקוזאקים לפנייהם. אחרי שכבשו השוודים כמעט את כל המדינה, נעצרו לפני חומות המינאר של צ'ינסטוחובה, ושם הובסו. מכיוון שמיבצרים חזקים יותר הושמדו על-ידם בדרכם, אין ספק שהבתולה היא שעמדה לצ'ינסטוחובה.

אל התמונה הזאת נשואים מאות זוגות-העיניים בהתמסרות כה מוחלטת, עד כי נדמה שהם מהופנטים. לפתע צונחים כל המאות על ברכיהם ונראים כים אנושי הומה. קשה

להישאר עומדים. גם יורק, הנהג שלנו, שהיכרנו אותו עד כה כאדם חילוני רגיל, נסחף. הוא שר בלהט. אחר־כך פותחים בהימנון דתי סוחף, והתלהבות גואה וממלאה את החלל.
אני מרגיש ברגע זה כאילו פולין כולה נמצאת כאן, כורעת על ברכיה, מתחננת בפני האשה הצעירה מנצרת שתציל אותה מסכנות שתומות.

מקום רע באמצע

יתכן שפולין היא השוק של ראדום. עברנו שם בדרך לקראקוב, וביקשתי את הנהג לעצור. מימיננו, ליד הכביש, התגלה מראה שכאילו נלקח מתמונה עתיקה. חוץ מהטרקטורים המעטים. על שטח גדול בכניסה לעיירה, כולו בוץ, מאחורי קבוצה של עצים, התגודדו מאות גברים ונשים בין עגלות, סוסים, טרקטורים וטנדרים. אחדים באו בעגלות רתומות לסוסים, כשהגבר והאשה יושבים יחד על ספסל העגלון – תמיד שניהם ביחד, זה לצד זה, מכורבלים בשמיכות. מעטים באו על טרקטורים קטנים. פה ושם עמד טנדר ישן ורפוק. קנו ומכרו. ערימות של ראשי כרוב. שקי זרעים. חרזירים. עגלים. סוס. השטח נמשך ונמשך. בחלק האחורי, מעבר לעצים, היו פרושים על פיטות־ניילון על האדמה הבוצית חלפים משומשים של מכונות חקלאיות, תחתונים ארוכים, מיקטורנים משומשים, מעילי־רוח, מכונות־תפירה משומשת. כדי להגיע אליהם היה צורך לתמרן בשביל בין שלוליות הגשם והבוץ הסמיך. פה ושם היו מונחים קרשים על השלוליות. הגברים, רבים מהם בעלי שפמים מרשימים, חבשו כובעי־מיצחיה שחורים ונעלו מגפיים. כל הנשים חבשו מיטפחות־ראש ציבעוניות ולבשו חצאיות ארוכות. כולן היו בבושקות שמנות וחסרות־צורה, כולן נראו כבנות 50–60, אף שהיו אולי צעירות יותר. כמו כל הנשים בפולין הן סירבו בתוקף להצטלם, בעוד שהגברים הצטלמו לפעמים ברצון, ורק השיכורים וחבריהם – בעיקר חבריהם – קיללו. מדי פעם התחיל לרדת גשם דק, שנפסק כעבור כמה דקות. זה לא הפריע לאיש. נדמה שלא הבחינו כלל בטיפות היורדות עליהם. לאיש לא היתה מיטריה.

קל היה לדמיין את היהודים של שלום־עליכם בקהל זה. אבל אלה נעלמו מזמן.

כמה מן הגברים היו במצב מתקדם של שיכרות, ויתכן שגם האחרים כבר עיכלו כמה כוסיות של וודקה. הם עמדו בקבוצות, שוחחו, התווכחו, כאילו שימש להם השוק רק כתירוץ למיפגש.

האווירה היתה חברותית. אבל איש לא חיך. איש לא צחק. לא נראה

כאילו שוררת במקום חדוות־החיים המתלווה בדרך כלל למיפגשים כאלה בארצות אחרות, ולוא רק בזכות האלכוהול. פולין אינה מחייכת.

* * *

יתכן שפולין היא עיר הבוטקס במרכז ורשה. בפינת הרחובות ירוזולימסקי ומרשלסקובסקה, לבי־ליבה של העיר, מצוי המיכנה הענקי של הכל־בו "צנטרום".

מבחוץ זהו מקום מושך ביותר. כשעוברים בערב על פני חלונות־הראווה המוארים, המסודרים בטוב־טעם, נדמה שהמקום גרוש בכל טוב. שלא כמו במוסקווה, שם מצויירות בחלונות־הראווה סחורות דימיוניות, מוצגים בחלונות אלה מוצרים אמיתיים.

בשלוש הקומות של הכל־בו – שקירותיהן חשופים, וכך גם הרצפות – אין מחלקות, כמקובל באירופה. יש דוכנים למיפעלים. לכל אחד מחצית־ריסר מיפעלים ממלכתיים לנעליים, למשל, יש שטח משלו, שבו מונחת הסחורה על איצטבאות, המסודרות בצורת האות חית. לכל אחד יש מיבחר משלו, בלי קשר למיבחר של השכן.

הזבניות עומדות בצד, נשים משועממות וחמוצות־סבר בגיל־העמידה. נדמה שתפקידן היחידי הוא לשמור מפני גניבות. אין הן מתערבות. הן עומדות, מפהקות, נראות כמהרהרות על הקושי הבלתי־נסבל של החיים, לפעמים משוחחות זו עם זו. אין הן מפריעות לקונים, ואין הן שמחות כשהקונים פונים אליהן כדי לשאול אם יש ומה יש. התשובה היא תמיד זועפת, כאילו הפר השואל בגסות כלל בסיסי של נימוס.

אי־אפשר לשבת כדי למדוד נעליים. הקונה מסתובב בין המדפים עד שהוא מוצא נעל הנראית לו כמתאימה מבחינת הצורה והגודל. אז הוא חולץ נעל, נשען ביד אחת על קיר או איצטבה, ומנסה לנעול בעזרת היד השניה את הנעל שבחר בה. כשהוא מאבד את שיווי־המישקל הוא מקפץ קצת.

כך גם בדוכן לכובעים, למעילי־גשם, לסרבליים, למעילי־חורף. הסחורה אינה מושכת, המיבחר זעום, הזבניות זועפות. כשיש מוצר הנראה מתאים, הגודל לרוב אינו מתאים.

פה ושם יש שטח של מיפעל המציג סחורה טובה יותר. קל להכיר אותו, כי לפניו משתרך תור. מכניסים למישטח רק כמה קונים בבת אחת. השאר ממתינים בסבלנות מאחורי חבל מתוח.

זה שונה בבניין הסמוך, שבו יש קומה לסחורות־חוץ. כמה פירמות גרמניות, איטלקיות ויפאניות מציגות סחורות – בגדי־ספורט, מצלמות,

תכשירי־איפור. הסחורה מוצגת בצורה מושכת, על גבי מדפים שחורים, מסכיב יש כרוזת־פירסומת עזות־צבע, הזבניות אדיבות יותר. אבל הפולנים עוברים על פני הדוכנים האלה כמבט של קינאה בלבד. המחירים אינם מתאימים לאיש המרוויח משכורת רגילה. ואילו למתעשרים החדשים יש בוטיקים אחרים.

אבל החיים אינם מתנהלים בבניין הגדול והקר. הם שוקקים בחוץ, על המדרכות.

שם, לאורך קילומטרים, מצופפות בוטקס מעץ, וביניהן נדחפים ביום יבש המוני בני־אדם. עוצרים, מסתכלים, ממששים, קונים. מוכרים שם את הכל. בלי סדר. נדמה שכל בוטקה מציעה מה שבא ליד, בערבוביה מטורפת. בבוטקה אחת תלויים קותלי־חזיר מעל למיכר של קלטות־רוק. בבוטקה הסמוכה מונחים כמה ספרים מיקריים ליד תחתוני־גברים. אשה זקנה מוכרת סוגים שונים של לחם, אבל גם כפפות פשוטות וצעפים גדולים. ספר של הומור יהודי בפולנית מונח בין חלפים של מכונית וחריץ גדולה של גבינה צהובה.

רבים מן המוכרים הם בחורים צעירים, הנראים כאילו נטשו זה עתה את פסי־הייצור של מיפעל למתכת. יתכן שזה גם נכון. "אנחנו הופכים לעם של רוכלים!" קרא לך ולנסה באסיפת־בחירות במיפעל־לטרקטורים בפאתי ורשה. מאות הפועלים שמולו הינהנו בזעם.

* * *

יתכן שפולין טמונה בכמה חדרים קטנים בכיכר העיר העתיקה של ורשה. לא היינו נכנסים לשם, אלמלא משך אותנו נהגיהמונית כמעט בכוח. הוא גם קנה בשבילנו את הכרטיסים.

אנחנו מתחילים בכל עיר בשכונה העתיקה. גם בוורשה לא התאכזבנו. ביומנו הראשון בעיר עברנו על פני ארמון־המלך, בניין אדום ארוך, בעל מראה חיצוני פשוט, שאינו דומה בחומרתו לארמונות האחרים במיזרח־אירופה. אך בפנים זהו ארמון אמיתי, ובו שכיות־החמדה של העבר הפולני המפואר.

עברנו ברחובות הקטנים והצרים, הגענו לכיכר המרכזית הגדולה, המרוצפת באבני־ריצוף עתיקות קטנות. היא מוקפת בבתים ישנים מהמאה ה־15 וה־16. כירכרות רתומות לסוסים לבנים מטופחים המתינו לתיירים המעטים, קבוצות של ילדים ממושמעים הובלו עלידי מורות קפדניות, שורות־שורות, אך מצאו זמן לברוק אם המעות המעטות שבידיהם מספיקות כדי לקנות מסטיק או סוכריות. לאורך הקירות מוכרים דמויות־עץ מגולפות – אבירים, מלכים, מלאכים, רבנים יהודיים. כמה

מהמוכרים היו עסוקים בגילוף הדמויות תוך כדי המתנה לקונים. ציירי פורטרטים ניסה לפתות בלונדית יפה להזמין פורטרט.

מראה רגיל של עיר עתיקה אירופית.

ואז הפציר בנו יורק להיכנס לדירה הקטנה, הבלתי־מרשימה, שעליה התנוסס השלט "מוסיאון היסטורי". זה לא נראה כמו מוסיאון.

הוכנסנו לחדר־הקרנה קטן. כמה עשרות כסאות, רובם ריקים. האורות כבו. לא היינו מוכנים להמשך.

על הבד הופיעה ורשה כפי שהיתה, צילומים בשחור־לבן משנות ה־30. עיר אירופית רגילה, כיכרות, חשמלית, אנשים לבושים היטב בכגדי התקופה.

המילחמה. מפציצים גרמניים. תותחים. בתים רבי־קומות מתמוטטים כאילו נעשו מקרטון. להבות פורצות מכל החלונות. תמונות מחרידות, אבל לא מפתיעות. כבר ראינו אותן בסרטים היסטוריים. הטכסט שליווה את הצילומים היה פאתטי, תעמולתי בסיגנון הסובייטי. אבל התמונות דיברו בשפה משלהן.

מרד גטו ורשה, 1943. הגרמנים הורסים את השטח. הזוועות המוכרות. ואז בא המרד של 1944, ההתקוממות של אוכלוסיית ורשה כולה, שביקשה לשחרר בעצמה את עירה ערב הגיעו של הצבא האדום. הסרט, שהוכן בימי הקומוניסטים, לא סיפר שסטאלין עצר את צבאו במזיד, במרחק קטן מן העיר, כדי לאפשר לנאצים להתגבר על ההתקוממות. אחרי מאבק־גבורה שנמשך שבועות, התמוטט המרד.

הסרט מראה מה קרה הלאה: בהתקפה של זעם ציווה היטלר על אנשיו, בכתב, "למחוק את ורשה מעל פני האדמה" – Warschau dem Erdboden gleichmachen. הפקודה בוצעה כלשונה. שלא כמו בפאריס ("האם פאריס בוערת?") לא נמצא בוורשה גנרל גרמני שיחוס על העיר. פולין אינה צרפת.

סרטי־היומן הגרמניים מראים כיצד נעשה הדבר. חיילים הולכים מבית לבית, מטמינים את חומרי־הנפץ, משכיבים את הבתים בשיטתיות וביסודיות. בתים פרטיים, כנסיות, ארמונות־פאר. הכל.

בדממה עוברת המצלמה על העיר כפי שנראתה בתום המיבצע. אף בית אחד בכל ורשה לא עמד עוד על תילו. פה ושם עוד התנשא קיר בודד מתוך ערימות האבנים. פסל של ישוע בלי ראש. ורשה חדלה מלהתקיים.

בסך הכל אורך הסרט 20 דקות. אבל כשנרלקים האורות בחדר־ההקרנה יושבים הצופים המומים. עוברות דקות ארוכות עד שהם מוצאים בהם את הכוח לקום ולצאת החוצה.

ובחוץ עומדת הכיכר. הבתים העתיקים והיפהפים, הרבוקים זה לזה, כל

אחד בצבע אחר, כל אחד וקישוטיו השונים, אין שני בתים דומים לגמרי. הכירכרות, אבני־הריצוף העתיקות, רחוב טוֹיאנסקה הקטן המוביל לארמון המלך. ולפתע תפסנו שכל אלה הם בתים חדשים לגמרי, שכולם־כולם – הבתים, הארמון, הקתדרלה, הפסלים – הכל הוקם אחרי מלחמת־העולם מאפס, מערימות האבנים המקוריות, בעמל ובאהבה אי־קץ, לפי תרשימים ישנים ותמונות, כך שכל פרט בעיר העתיקה הוא העתק מדויק של מה שהיה קיים קודם לכן. פולנים רבים אספו ושמרו מתוך ההריסות אריחים מצויירים, חלקי כרכובים ושאר פריטים למוזרת, ואלה שובצו אחר־כך בתוך הקירות המחודשים.

אחרי זה הסתכלנו סביבנו בצורה חדשה. בעיר העתיקה, בוורשה כולה, שנבנתה מחדש, בפולין, בעם הפולני.

* * *

אם אתה רוצה להבין את ההיסטוריה של עם, יעץ נפוליון, קח לידך את מפת ארצו.

פולין נמצאת במקום רע באמצע, בין שני ענקים: רוסיה וגרמניה. בשני הכיוונים, מיזרחה ומערבה, אין לה גבולות טבעיים, בני־הגנה. במשך מאות בשנים ניסתה להתמודד עם גורל זה.

תחילה יכלה לו. פולין התרחבה, הפכה ממלכה גדולה, התפשטה דרומה ומיזרחה. היא הביסה אויבים אדירים – טאטארים, גרמנים, תורכים, שוודים, רוסים. תוך ברית עם הליטאים, שלטה זמן־מה על ממלכה אדירה, שהשתרעה מהים הבלטי עד הים השחור. אז היתה ארץ ליברלית, אולי הסובלנית ביותר באירופה כולה, ארץ מכניסה־אורחים. היא בחרה לעצמה מלכים מבין הנסיכים של שוודיה והונגריה, סאכסוניה ואוסטריה. היא הזמינה אליה גרמנים ויהודים, סקוטים ורוסים. בימים ההם היו יותר ממחצית תושבי הממלכה זרים שדיברו לשונות רבות. שיכבה גדולה של אדונים – השלאחטה – שלטה במדינה, וגם היא היתה מורכבת מבני לאומים רבים.

עמים אחרים, שמצאו את עצמם במצב גיאוגרפי דומה מול שכנים אדירים ובלי גבולות בני־הגנה, כמו פרוסיה, יצרו תחליף מלאכותי לרכסי־הרים ולים: צבא סדיר חזק, שהיווה קיר־ברזל מסביב למדינה. לשם כך היה צורך באחדות לאומית ובשילטון מרכזי חזק.

אבל הפולנים לא היו מסוגלים לכך. האצילים הגדולים חששו מפני מלך חזק, שיצמצם את זכויות־היתר שלהם, ולכן הרסו את מוסד המלוכה, שהיה חיוני בימים ההם. הם קבעו שכל מלך ייבחר על־ידי האצילים. בדרך כלל בחרו במלכים זרים, כדי ששום אציל מקומי לא יתחזק יותר מעמיתיו. גם

האדונים הקטנים – השלאחטה – לא היו מסוגלים לשמור על אחדות הממלכה. האדונים האלה, שהיו יותר מעשירית האוכלוסיה, שמרו גם הם בקנאות על זכויותיהם. בפרלמנט הפולני – הסיים – שרר שיוויון קיצוני. כל ארון היה רשאי לקום בכל עת ולהכריז NIE POZWOLAM ("אינני מרשה"), ובכך להפיל כל הצעה, גם אם כל שאר חברי הסיים תמכו בה. ה"ליברום וטו" – הכלל שכל החלטה חייבת להתקבל פה אחד – הרס את פולין. קבוצות שונות של אצילים קראו לעזרת זרים במאבק של איש ברעהו.

האנוכיות של האצילים, חוסר האחדות הפנימית, יחד עם חמדנות השכנים הגדולים – הם שהרסו את פולין. שוב ושוב חולקה המדינה בין שכנותיה. נתחים גדולים ממנה סופחו לרוסיה, לגרמניה ולאוסטריה, עד שלא נותר עוד מטר מרובע אחד מאדמת פולין שנותר עצמאי. שוב ושוב התקוממו הפולנים, בעוזרות חסרי-חשבון, נגד נוגשיהם, ובעיקר נגד הרוסים. כאשר עמים אחרים באירופה התארגנו, התקדמו, שיחררו את עצמם משרידי ימי הביניים, הקימו תעשיות, כבשו את סיביר, רכשו מושבות באמריקה ובאפריקה, חדרו לאסיה – נשארה פולין ארץ משועבדת, מפגרת וחקלאית.

הגיאוגרפיה קובעת גם את האקלים. ברוב חודשי השנה פולין היא ארץ קודרת. הצבע האפור שולט בכל, בשמיים ועל הארץ. בימים כאלה, כל הארץ כאילו בוכה, כל הקיום נראה חסרת-תוחלת. הגשם הופך את האדמה לים של בוץ, וגם בערים הגדולות משרך אדם את דרכו בקושי בין השלוליות העכורות.

יש משהו טראגי בגורלה של פולין, משהו הנוטל מן העם את חדות-החיים, המוחק את החיוך מעל פניהם של האנשים, המשרה עליהם אי-שביעת-רצון מתמדת, הנוטע בליבם מרירות ושינאה.

"הפולנים שונאים", אמרה לנו מרגריטה היפה, ציירת צעירה בוורשה, אחרי שמלצרית נאה וזועפת הביאה לנו את האוכל במיסעדה מצויינת, המשקיפה על כיכר העיר העתיקה. "הם שונאים את הכל. את הגרמנים והרוסים, ואת כל שאר השכנים. את כל המיעוטים שהיו בפולין לפני מלחמת-העולם השניה – האוקראינים, הליטאים, הגרמנים, ובעיקר היהודים. הם שונאים גם איש את רעהו. את אבא ואמא, את הקרובים והשכנים. את המנהיגים שלהם, יהיו אשר יהיו. בעצם הם שונאים את עצמם. אבל הם אוהבים את תרבותם וגאים בה."

אותה ציירת סיפרה לי קודם לכן מדוע היא שונאת את אביה, שזנח את אמה כשהיתה ילדה, ומדוע היא שונאת את אמה, שלא העריכה אותה כראוי, ומדוע היא שונאת את פולין ואת הפולנים.

נדמה שגם רבים מיוצאי-פולין בישראל שונאים את פולין יותר מכפי

שיוצאי כל ארץ אחרת שונאים את מולדתם. הם מוכנים לשנוא גם את מי שיאמר מילה טובה אחת על פולין והפולנים.

* * *

רומן פריסטר, העיתונאי יוצא־פולין, בוגר השואה – גם הוא אינו אוהב את הפולנים במיוחד – עוזר לנו למצוא דירה במרכז ורשה. הגענו אליה ישר מנמלי־התעופה. דירה של שני חדרים, בקומה הרביעית של בית־מגורים גדול ברחוב סנאטורסקה, במרחק של הליכה מהעיר העתיקה וממרכז העיר החדשה.

הדירה היא סמל המישטר הקומוניסטי. היא נבנתה על־ידי המדינה ושייכת לה. המדינה אמורה גם לראוג לתקינותה.

בנייני־המגורים האלה – גדולים, פשוטים, חסרי־קישוט – נבנו בתנופת־הבנייה האדירה אחרי מלחמת־העולם, תחת השילטון הקומוניסטי, כאשר העיר כולה קמה מהריסותיה. המטרה היתה להבטיח שאיש לא יישאר בלי מגורים, ומטרה זו הושגה. לשם כך ויתרו הבונים על כל תוספת של נוי.

הארמונות והכנסיות נבנו בקפדנות על פי מתכונתם הקודמת, באהבה הניבטת מכל אבן. כך גם הבתים בעיר העתיקה. אבל בשאר העיר הוקרב הכל על מיזבח הצורך – לבנות מהר, לבנות בזול, לבנות כדי לספק קורת־גג לכל.

כשסחבנו את מיוודותינו לקומה הרביעית – מובן שאין מעלית – מצאנו דירה קטנה, מרוהטת בדיוק כפי שהיתה מרוהטת אילו גרה בה "האמא הפולניה" האגדתית בארץ. מפות קטנות של תחרה מתחת לוואזות ולמאפרות על השולחנות והמיזון. כרים סרוגים ציבעוניים על הספה והכורסאות. על האיצטבות בובות־עמים ופיסלונ־רועות. ציורי־נוף על הקירות. הכל נקי ומצוחצח.

אבל לא היה כדאי לפתוח את המגירות בארונות. הן היו מלאות להתפקע בבגדים וכלי־בית ישנים, שהעידו על כך שמעולם לא זורקים כאן דבר לאשפה. אך הקטסטרופה האמיתית המתינה בחדר־האמבטיה.

היא היתה צרה, חסרת־חלון, שעונית כחולה ממורטטת על ריצפתה, ועל קירותיה, הצבועים בצבע־שמן, מסמרים לתליית מגבות וחבל־כביסה. הכיור, האמבטיה והאסלה ישנים ומוכתמים בכתמי־חלודה, והניאגרה גבוהה, כמו בארץ בשנות ה־50, עם חוט־משיכה שיריים רבות נתנו לו את גונו.

במשך כמה ימים דלפו צינורות־המים, והיה צורך להעמיד תחתם דליים. באחד הלילות התפוצץ הצינור הראשי, ושיטפון אדיר איים להפוך את

השרותים לאקוואריום. המים הגיעו כבר לקרסוליים, כששכנה עזרה לנו לפתור את הבעייה באופן זמני, בעזרת כל מיני חבלים. "את גאונית טכנית", החמאתי לה. היא השיבה קצרות: "לא, אבל אני גרה בפולין".

כעבור יום באה בעלת־הבית עם האיש ממינהל־הבתים, והצינור תוקן. אבל הדבר שמירר את חיי רחל יותר מכל היה הביוב. מים דלוחים עמדו בחור־הניקוז של האמבטיה בכל עת, וגם בית־השימוש פעל רק בקושי. ריח מסויים עמד בחלל חדר־השרותים. "אני אעשה בקרוב רמונט", הבטיחה בעלת־הבית, אשה צבועה בלונד, בת 60-פלוס. אך לשם כך היא צריכה להתרוצץ בין כל מיני מוסדות.

"כדאי לכם להשאיר בלילה את החלון פתוח קצת", יעצה בעלת־הבית. "אחרת יהיה לכם חם." זה נשמע כתעלומה, עד שתפסנו כי אין כל אפשרות לווסת את החום. ההסקה המרכזית עבדה יום ולילה בעוצמה מירבית. אי־אפשר היה לסובב בה כפתור. כמו בארצות הקומוניסטיות האחרות, ההסקה והמים החמים מסופקים בחינם על־ידי המדינה לכל בתי העיר, כמוצרי־לוואי של תחנות־החשמל.

למרות שגרנו ברחוב מרכזי, אפשר היה להשאיר את החלונות פתוחים בלילות, מפני שוורשה היא עיר שקטה. אין רעש. גם כאשר קמנו מאוחר בבוקר, לא הפריעו לנו המוני העובדים שהלכו לעבודה מתחת לחלונות שלנו, בשעה שבע ושמונה. שום שיכור לא הרעיש בלילה. רק פעם אחת הופרעתי ממש: כאשר בקע רעש מוזר מצינורות־ההסקה, ציפצוף מתמשך אך מקוטע, שהשפעתו היתה כהשפעת עיגולי סיני. כעבור כמה שעות נדם כל־היה.

היה בדירה מכשיר טלוויזיה, בשחור־לבן. כשהפעלתי אותו ביום הראשון בבוקר, חיכתה לי הפתעה: הסרט "קובלנקה". ראינו אותו כמה פעמים בחיינו, אבל לא כך. הסרט דיבר פולנית. כלומר, האמפרי בוגארט ואינגריד ברגמן דיברו אנגלית, אבל לא שמעו את דבריהם. קריין פולני דיבר במקומם. כשאינגריד אמרה מה שאמרה על האהבה נעו שפתיה וקולה לא נשמע. נשמע קולו של הקריין. גם כשבוגי השיב לה מה שהשיב נשמע קולו של אותו הקריין עצמו. "עצרו את החשודים הרגילים", נשמע בפולנית, וגם: "זוהי ההתחלה של ידירות יפה."

למטה, בפינת המירקע, ישב במשך כל הסרט גבר בכורסה, ועשה תנועות משונות בידיו. לפעמים ישב סתם בפינת־החדר או ברחוב, ולפעמים, בתמונת־קרייב, על לחיה של אינגריד ברגמן. לקח לי זמן עד שהבנתי שהוא מתרגם את השיח לשפת האילמים־חרשים. כל הסרטים הזרים מוצגים בצורה כזאת, כשקולו של קריין משמיע את כל השיח. אולם המתרגם האילם־חרש מופיע רק בימי ראשון.

במיטבח עמד מקרר קטן ובו מצאנו, בבואנו, קצת גבינה צהובה,

מרגרינה וכמה פרוטות־נקניק. כשעזבנו, השארנו גם אנו במקרה דברים דומים, לדייר שיבוא אחרינו. בעלת־הדירה, שלא ראינו אחרי הגיענו במשך כל זמן שהותנו, השאירה לנו, בהעדרנו מהבית, עוגיות בקעריט מוכספת, וחוץ מבעיות השרברבות היה נעים לחיות בדירה זו, במחיר 20 דולר ליום. היא היתה הבית.

"הפולנים בנו את ורשה, וכל הכבוד להם," אמר לנו לאחר־מכן סופר צ'כי בפראג. "הדירות דמו יותר למלונות של בעלי־חיים מאשר לדירות של בני־אדם, אבל הן סיפקו שיכון לכל. לא הייתי רוצה לגור באחת מהן, אבל לפולנים זה נראה אז כשיא החלומות." הדאגה הזאת לצרכים הבסיסיים של הכל, תוך ויתור על כל מותרות, היתה אחת התכונות של המישטר הקומוניסטי.

בשנים האחרונות בנו בוורשה בנייני־מגורים שגם הם אופייניים למישטרים הקומוניסטיים בכל רחבי מזרח־אירופה: בתי־מגורים ענקיים, בעלי 12–14 קומות, שש או שמונה כניסות, שלוש־ארבע דירות בכל קומה. מכונות־מגורים אדירות, שהן פיסגת החלומות של מי שגרים עדיין בתנאים הרבה יותר גרועים.

* * *

מול הדירה ברחוב סנאטורסקה עומדת כנסיה מהמאה ה־17, שגם היא נבנתה, כמובן, כולה מחדש אחרי המילחמה. ביקרנו בה ביום הראשון, ב־11 בבוקר, שעה שמתקיימת בכל הכנסיות המיסה לילדים.

ההורים והורייה־ההורים הביאו את הילדים, מצוהצחים ומשופשפים בבגדייה־החג שלהם, כדי להתפלל. כולם כרעו והצטלבו בכניסה. את המיסה אמרו הכמרים בפולנית. אחרי התפילה נשמעו נגינת־עוגב וציפצופי־ציפורים מוקלטים, זכר לפראנציסקוס הקדוש, שלו מוקדשת הכנסיה, ושהיה נוהג לדבר עם הציפורים.

לצידה של הכנסיה יש מיסדרון ארוך, המוביל אל מישרדי הכמורה. למדתי בו פרק בהיסטוריה של ארץ מעונה זו.

שני הקירות של המיסדרון, לאורך עשרות מטרים, מכוסים בטבלות־זיכרון של קבוצות ושל יחידים. רבות מטבלות־השיש נושאות תמונות – רובן של גברים צעירים, אבל גם של קשישים ושל נשים. על טבלה ענקית אחת חרוטים מאות שמות של אנשים שניספו בין 1939 ו־1945, וליד כל שם הגיל ומקום־מותו. בוכנוולד, קטוביץ, אושווינצים (אושוויץ), ורשה, פלוסנבורג, מאוטהאוזן, דכאו, ושוב אושווינצים ושוב אושווינצים – רשימת השמות המזויעים הרשומה על לוח ליבנו. ונוסף עליהם עוד שם, המופיע שוב ושוב: קאטין, היער שבו רצחו הסובייטים

4100 קצינים פולניים שבויים. דוקטור ריצ'ארד ינקובסקי, רופא, סרן־במילואים. פולקובניק (אלוף־מישנה) זיגמונד רדומסקי. לויטנאנט... מאיור... פולקובניק...

לפי תאריכי הלידה והמוות הרשומים בטבלות, רוב ההרוגים היו צעירים בני 18, 20, 24, ורובם היו חברי המחותרות. שם־המחותרת של כל אחד מהם רשום ליד שמו. הנריק זאדובסקי. מכונה זיגמונד. נולד 1923. מת 1942. דכאו. מתחת לטבלות יש כובעי־פלדה הפוכים, המשמשים כאגרטלים, ועליהם טוטפת בצבעי־פולין, אדום ולבן. הרבה פרחים נבולים, ענפים של עצי־מחט, נרות־תמיד. בראש רבות מטבלות־הזיכרון מתנוסס הסמל של "ארמיה קראיובה", "הצבא המולרתי" (להבדיל מהצבא הפולני שלחם בנאצים בנכר), אירגון־המחותרת העיקרי.

אי־אפשר להתהלך ברחובות ורשה, מבלי להיתקל בתזכורות מסוג זה. כמעט בכל פינה יש טבלה האומרת שכאן נרצחו עליידי הכובשים הנאצים כדוכדוך פולנים – לפעמים יחיד, לפעמים 10 ואף 25 בני־ערובה, שנלקחו מהבתים הסמוכים והוצאו להורג, כנקמה על פיגוע שבוצע עליידי המחותרת. טבלה על בית ליד העיר העתיקה מורה שכאן נלכדו חמישה מפקדים של המחותרת, והוצאו להורג.

תחת כל טבלה מונחים פרחים. גלאדיולה, ורדים אדומים, ציפורנים, תמיד פרחים טריים. כאילו קרו הדברים אך אתמול.

פולין מודעת מאוד למחיר ההתנגדות לכיבוש הנאצי. שלושה וחצי מיליון פולנים – כל אדם פולני עשירי – נהרגו עליידי הנאצים, מלבד שניים וחצי מיליון היהודים הפולניים. זהו קורבן עצום, יותר (יחסית) מאשר הרוגי כל אומה אחרת באירופה, מלבד היהודים.

הפולנים לחמו בנאצים. לא היו משתפי־פעולה פולניים, לא קוויולינגים, לא ז'נדרמים. גם בסרט "שואה", שהוא אנטי־פולני מאוד, אין זכר למשתפי־פעולה פולניים במחנות־ההשמדה. היו שם אוקראינים, לאטוויים ואחרים. פולנים לא היו. יתכן שהנאצים גם לא התעקשו לגייס פולנים, מפני שלפי התוכנית של היטלר היו הפולנים צריכים להיות הבאים בתור להשמדה. את מיתקני־המוות באושוויץ המשיכו הגרמנים להרחיב גם אחרי שכבר לא נותרו באירופה יהודים להשמדה. הפולנים ידעו את המשמעות.

מהיום הראשון של המלחמה – שהתחילה בהתקפה על פולין – ועד נסיגת הנאצים ממנה, היתה זאת אומה מגוייסת ולוחמת. וברגע שהסתיים הכיבוש של האוייב ממערב, החל הכיבוש של האוייב ממיזרח. בעיני רוב הפולנים לא היה המישטר הקומוניסטי מעולם אלא מישטר־כיבוש של הרוסים השנאים.

"היהודים סבלו קשה", אמר לי עיתונאי פולני קשיש, "אבל אחרי שזה נגמר אתם זכיתם במדינה משלכם. היה שכר לסבלכם. אבל אצלנו, כשנגמר

הדיכוי הנאצי התחיל הדיכוי הרוסי. כל הסבל שלנו היה כאילו לשווא."

* * *

וידוי אישי: מעולם לא למדתי לאהוב את פולין ואת הפולנים. להיפך. נולדתי בגרמניה, בקרב עם אשר ינק את הבוץ לפולנים עם חלב-אמו. בגרמנית, *Polnische Wirtschaft* ("משק פולני") הוא שם נרדף לאי-סדר ולליכלוך. הפולנים היו תמיד הנושא המועדף לגזענות הגרמנית.

יהודי גרמניה העתיקו בוז גזעני זה לאחיהם, יהודי פולין ושאר *OSTJUDEN*, היהודים ממיזרח-אירופה שהחלו מציפים את גרמניה. המשורר הגרמני-יהודי הדגול, היינריך היינה, שהיה ידוע בלשונו החדה ובעטו המושחז, כתב את אחד משיריו הארסיים ביותר על שני אצילים פולניים ש"לחמו בעוזירות נגד העריצים המוסקוואים, עד שהצליחו לבסוף לברוח לפאריס. כי טוב לחיות, כמו למות, בעד ארצנו."

בארץ ספגנו מילדות את הזילזול ביהודים הפולניים, ונדמה שהם עצמם התגאו במוצאם אף פחות מיוצאי ארצות אחרות.

הזילזול בעם הפולני הפך לשינאה אחרי השואה. בעיני כולנו, בארץ, הצטיירו אז הפולנים כעם שהאנטישמיות טבועה ממש בדמו, וששיתף פעולה עם הנאצים בהשמדת היהודים. והרי הנאצים, כך למדנו כדבר מובן מאליו, הקימו את מחנות-המוות דווקא בפולין, מפני שהפולנים היו שותפיהם להשמדה.

כל המושגים האלה התערערו אצלי לחלוטין בימי שהותי בפולין. רכשנו ידידים, למדנו להכיר את הצד הפולני של הסיפור, היכרנו את הצד ההרואי בהיסטוריה הפולנית ואת גדולת תרבותה של הארץ בתקופות עברו, את הסבל הפולני, העצבות הפולנית והזעם הפולני.

למדנו גם להבין שאדם כמו מנחם בגין הוא פולני לא פחות מאשר יהודי, מפני שיש קווים משותפים לא-מעטים בין סוג מסויים של לאומנות יהודית וסוג מסויים של לאומנות פולנית. "העולם כולו נגדנו" היא סיסמה פולנית לא פחות מאשר יהודית. העיתונאי הפולני החצי-יהודי קונסטנטין גֶבֶרְט הסביר את האנטישמיות הפולנית בהערה האירונית: "אין מקום לשני עמים נבחרים בארץ אחת."

* * *

המהפכה האנטי-קומוניסטית הגדולה במיזרח-אירופה התחילה בפולין. זוהי עובדה. לא בגרמניה המיזרחית, לא בצ'כוסלובקיה, לא בהונגריה, לא ברומניה, לא בבולגריה, אף לא באחת הרפובליקות הסובייטיות.

מדוע הלכו דווקא הפולנים בראש, כאשר האימפריה הסובייטית עוד נראתה כענק בלתי־מנוצח?

הסיבה העיקרית נעוצה בהיסטוריה. למרות שהיו קומוניסטים לא־מעטים בפולין, אנשים שחלמו חלום גדול, הרי שהרוב העצום של העם הפולני ראה בקומוניזם מכשיר של כיבוש בידי הגרוע שבאויבים. מעולם לא היתה בפולין מגמה פאן־סלאבית, כמו שהיתה בצ'כוסלובקיה ובבלגריה. הפולנים רואים את עצמם כעם מרכז־אירופי, ובזים לרוסים, כשם שהגרמנים בזים לפולנים. שינאת הפולנים לגרמנים מהולה בהערצה על יעילותם ותרבותם. שינאת הפולנים לרוסים מהולה בכוז. והיא עתיקה הרבה יותר.

הרגשתי בכך כאשר צעירה בשם מאריה הדריכה אותנו בעת סיורנו בארמון־המלך. היא הבחינה בהתעניינותי בהיסטוריה הפולנית, ועל כן השתרלה להסביר לי כל פרט ופרט – איזה מלך השתייך לאיזו שושלת, איזה קרב התחולל מתי ונגד מי. בסוף שאלתי אותה: "אחרי כל מה שעשו לכם הגרמנים, איך זה שאתם שונאים את הרוסים יותר?" על כך השיבה שהרוסים רדו בפולנים הרבה יותר זמן.

בארצות אחרות במזרח־אירופה השינאה לרוסים היתה מהולה בהכרת־תודה על השיחרור מאימת הכובש הנאצי, מיבצע שעלה לרוסים במיליוני קורבנות. לא כן בפולין. כי בפולין העיב על הכל המחדל הנתעב של סטאלין, שעצר את צבאותיו בשערי ורשה ולא הניח להם לעזור לעיר המתקוממת והגוססת, עד שהנאצים השלימו בה את מלאכת החורבן. גם הזוועה של יע־רקאטין נחרתה עמוק בנפש הפולנית.

בכל שנות השילטון הקומוניסטי עשה המישטר את הכל כדי לטפח באופן שיטתי את השינאה לגרמנים, ולוא רק כדי להסיט את השינאה מן הרוסים. כל המערכות הפולניות נגד הרוסים – ובראשן המסע עטורי־הניצחון של המרשל יוזף פילסודסקי נגד הצבא האדום ב־1920 – הועלמו בתעמולה הרשמית. כל זה אך העמיק את השינאה לרוסים.

אין זו אגדה: אחרי מילחמת ששת־הימים, שבה ניצחו הישראלים את הערבים, שהיו בעלי־הברית של הסובייטים, הרימו בפולין כוסות, גם במחנות הצבא. לא מאהבת מרדכי הישראלי אלא משינאת המן הרוסי. התהלכה אז אימרה היתולית: "היהודים שלנו היכו את הערבים שלהם."

המישטר היה מודע לרגשות הציבור הפולני. הוא לא הנהיג בפולין את המשטר החמור ששרר בגרמניה המיזרחית ובצ'כוסלובקיה. הוא לא העז לדכא את הכנסיה הקאתולית, וזו הפכה מוקד של אידיאולוגיה חלופית. הכנסיה הקאתולית היתה תמיד מיבצר של הלאומנות הפולנית, כי האויב הרוסי הוא פראבוסלאבי, ואילו הגרמנים (לפחות הצפוניים) הם

פרוטסטנטים. תחת השילטון הקומוניסטי האתאיסטי היה קל לכנסיה להפוך לסמל ההתנגדות למישטר.

אך האופי המיוחד של המישטר הקומוניסטי בפולין נבע, כמובן, גם מאופי העם הפולני. כפי שאמרה לנו לנה קולֶרְסְקָה־בוֹבִינְסְקָה, הסוציולוגית הצעירה: "המישטר בפולין לא היה מדכא במיוחד. מאז 1956 לא היה אצלנו טרור ממשלתי עקוב־מדם, כמו שהיה בהונגריה אחרי 1956, ולא מישטר טוטאליטארי כמו ברומניה. האנשים היו אצלנו הרבה יותר אירופים, הם נסעו למערב, הם ידעו הרבה יותר מה מתרחש שם. היה יותר קל להשיג ספרים אסורים. הבריחו אותם מחוץ־לארץ." אמנם, זה חל רק על שיכבה דקה של אינטלקטואלים, אבל זה הספיק.

המסקנה המתבקשת מאליה: מישטר טוטאליטארי אינו יכול להתקיים אלא בכירוד מוחלט. לא לחינם הטילו הנאצים עונשי־מוות על ההאונה לרדיו זר. בעידן של תיקשורת רבת־ערוצים, כשאי־אפשר לאטום את הגבולות של גלי־האטר, הכירוד המוחלט הזה הפך בלתי־אפשרי – גם כשהמישטר מפעיל טרור חמור.

"כמישטר הזה היו חיים כפולים: החיים הרשמיים של המישטר והחיים האמיתיים של העם", הסבירה הסוציולוגית. "כך זה בכל מישטר קומוניסטי, אבל אצלנו זה היה הרבה יותר גלוי. בכל הארצות האלה ידעו ראשי־המישטר שהאנשים מתנהגים אחרת, מדברים אחרת, חושבים אחרת מכפי שהם רצו, אבל בפולין הם ידעו את זה הרבה יותר טוב, וגם השלימו עם זה הרבה יותר טוב. היה קו אפור בין הדברים המותרים והאסורים, וזה לא היה כך בארצות האחרות. היה סחף, ארוויה, כמישטר."

המרענית הבלונדית המטופחת, בשנות ה־30 של חייה, סיפרה איך זה פעל. למשל, אסור היה לנסוע לוועידות מדעיות במערב, ובעצם גם במזרח. כשרצתה להשתתף בוועידה בגרמניה המערבית, היתה מקבלת הזמנה מעמית גרמני, שהזמין אותה, כביכול, לבלות אצלו חופשה. על סמך הזמנה זו קיבלה היתר לנסוע. הפקיד ידע לאן היא נוסעת, המנהל שלה ידע – ואף שאל אחרי שובה מה היה בוועידה. אבל הכל העמידו פנים. "זה לא היה יכול לקרות בצ'כוסלובקיה. שם היה הכל סגור ומסוגר באופן הרמטי. שם באמת לא יכלו לנסוע. לכן הסוציולוגיה הצ'כית מפגרת כיום מאוד. לסוציולוגים שם לא היו מגעים."

מישטר כפוי יכול להחזיק מעמד רק כאשר הוא מוכן להפעיל טרור ממלכתי בלי הרף ובלי רחם. התרופפות המישטר הקומוניסטי בפולין היתה בעוכריו. אמנם, גם בהונגריה היתה ליברליזציה מרחיקת־לכת, אבל ההונגרים זכרו היטב את פלישת הטנקים הסובייטיים, שדיכאו את המרד של 1956. בשאר הארצות, מברלין המיורחית ועד סופיה, היו

המישטרים נוקשים יותר, ועל כן החזיקו מעמד עד שהתמוטטו בבת אחת.

* * *

קארל מארכס, אבי הקומוניזם, ייעד למעמדה הפועלים את התפקיד המהפכני. בבוא העת, כך ניבא, יטול מעמדה הפועלים את היוזמה בידיו ויכריזו על שביתות. השביתות יכולות להתחיל על רקע כלכלי, אך יקבלו באופן בלתי־נמנע ציביון פוליטי ויביאו לנפילת המישטר.

כמעט כל נבואותיו של מארכס התברו. אבל זו התאמתה – אם כי במקום ובצורה שלא ציפה להם. המקום: פולין. המטרה: נפילת המישטר המארכסיסטי דווקא.

בכל שאר ארצות "הדמוקרטיה העממית" עמדו האינטלקטואלים בראש המהפכה. גם בפולין הלכו האינטלקטואלים בראש וחיברו מצעים ותוכניות לפני שפרצה הסערה. אבל את המהפכה עצמה הנהיגו בפולין הפועלים, בדרך הקלאסית של מהפכה פועלית: שביתה כלכלית, שהפכה לשביתה פוליטית ולתנועה להפלת המישטר. זהו הסיפור של "סולידרנוש", שאין לו אח ורע בארץ אחרת.

מצביח־חירום אנושיים יכולים להוליד מנהיג, יש מאין, אדם המבין ברגע הנכון את גודל השעה, התופס בידיו את ההגה, שיש לו התכונות הדרושות של מנהיגות, אומץ־לב, תקיפות, כושר־החלטה. כזהו לך ולנסה, החשמלאי האלמוני מגדנסק.

בילדותי ראיתי סרט גרמני מברח. בעל־מלאכה קשיש יושב בבית־מרזח, ומבחין לפתע בזוב שנפל לתוך כוסי־הבירה שלו. הוא הולם באגרופו בשולחן וקורא בזעם: "החזירות הזאת צריכה להיפסק!"

לרגע מושלך הס באולם הגדול. ואז פורצות מפי כל קריאות־הידר. האיש ביטא את אשר בלב כולם. חיש מהר הוא הופך למנהיג פוליטי. אנשים פיקחיים משתלטים עליו ומנווטים אותו אל כסי־הנשיאות. אך אחרי בחירתו לוקה האיש בשיגעון־הגדלות, הוא מנער מעליו את היועצים החכמים, וכך הוא סותם את הגולל על שילטונו. סוף הסרט.

יש בפולין אנשים הרואים את ולנסה באור זה. פועל פשוט, פרימיטיבי, שהמיקרה הנחיל לו את המנהיגות, גיבור־לרגע, שהאינטלקטואלים הדריכו אותו עד לניצחון המהפכה. מי שראו זאת הצביעו בבחירות של סוף 1990 בעד אחד האינטלקטואלים האלה, תאדיאוש מאזוב־ביצקי, שקדם לוולנסה בהכנת המהפכה.

אחרים רואים בלך ולנסה אדם הרבה יותר רציני, פולני אמיתי בעל תחושה אינסטינקטיבית להלכי־הרוח של העם, אדם פיקח מאוד אף שאינו

אינטלקטואל, מנהיג כריזמטי המסוגל לדבר אל העם מלב אל לב ולהוביל אותו בדרך הקשה. ההיסטוריה הפולגית מכירה כמה וכמה דמויות כאלה. ממרחק של כמה מטרים נראה לך ולנסה כאדם גוץ, רחב־מידות, בעל הופעה עממית פשוטה, עיניים ערמומיות מעל לשפם המפורסם. ברור שאינו משכיל ומתוחכם, אלא בעל אינטואיציה מהירה. הוא דמגוג זריז, הנותן תשובות פשטניות לשאלות מוזמנות. בעיקר הוא מחניף לקהל. תמצית המצע שלו בבחירות: "אתם תבחרו בי, ואחר־כך תגידו לי מה לעשות... נעשה את הכל כמשותף... ההשתתפות שלכם היא העיקר..." חוץ מזה הבטיח לכולם את הכל: עבודה ושכר גבוה לעובדים, רווחים מופלגים ליזמים, הבראה מהירה למשק. אך בעיקר הוא מקרין מנהיגות וביטחון עצמי. פוליטיקאי אמיתי. טריבון עממי מלידה.

הלכתי לראות אותו במערכת־הבחירות בחודש שלכת (בפולין יש לחודשים שמות פולניים מקוריים, בהתאם לעונות השנה). היה יום גשום. האסיפה התקיימה באולם ההצגות של בית־החרושת "אורסוס" לטרקטורים, המהווה פרבר שלם בפאתי ורשה. מיפעל ענקי, שיש לו מוניטין של מיפעל טוב, שקיווה להתחרות בשוק האירופי, אולי בעזרת שותפות עם מיפעלים מערביים. "אורסוס" הפך ב־1980 לסמל מחאת־הפועלים, תחת דגל "סולידרנוש".

בחוץ שרר קור עז, אך בתוך האולם חסרה־חלונות היה חם מאוד. הקהל היה לבוש בחליפות־שבת של פועלים. היו שם הרבה צעירים, וגם לא־מעט פועלים קשישים, גברים ונשים. הייתי עמוס מעילים ומיטריות, של רחל ושלי, וקל היה להזיע. אך החום לא היה רק פיסי. גל של חמימות קידם את פני המנהיג, יחד עם שירה אדירה של "שיחיה מאה שנה".

(באוגוסט 1991 הגיע מיפעל "אורסוס" אל עבר־יפ־פחת. במיסגרת המדיניות הכלכלית של המישטר, בהנהגת לך ולנסה, נשלחו 12 אלף פועליו לחופשה בלי־תשלום, ללא הגבלת זמן.)

כעבור כמה שעות שמעתי את ולנסה שנית, הפעם בטכניון בלב ורשה. הקהל היה אינטלקטואלי, אבל ולנסה לא השתנה. הוא דיבר אל הקהל הזה כשם שדיבר אל הפועלים הפשוטים.

האסיפה התקיימה בחצר הפנימית של המוסד, מישטח גדול ומקורה. מסביב היו שלוש הקומות של הבניין. המיסדרונות פנו אל החצר, וגם הם היו מלאים עד אפס מקום. הקהל במיסדרונות ישב על הכסאות ועמד על השולחנות שהוציא מהכיתות. העמודים של המיסדרונות שיוו להם מרחוק מראה של תאים באופרה. תחילה לא הצלחתי לראות את הנואם, מפאת הצפיפות הרבה. אך בעמל רב פיניתי לי מקום עמידה על אחד השולחנות בקומה השלישית, כך שיכולתי לראות אותו מרחוק בין ראשי העומדים לפני. לפחות אלף איש ישבו ועמדו למטה, עוד אלף במיסדרונות, ומאות

עמדו בחוץ, בגשם, כדי לשמוע את דבריו בעזרת הרמקולים, מאחר שלא הצליחו להיכנס.

האיש נעטף ממש באהבת חסידיו – הרבה נשים קשישות, מרצים, סטודנטים, כמה קצינים במדים, בעלי מגפיים מבהיקים וכובעייהמיצחיה המרובעים האופייניים לצבא הפולני, סתם אנשים מרחבי העיר. עמך פולין. כאשר המתרגמת שלנו העזה להשמיע בשיחה נימה כלשהי של ביקורת, נוצר סביבה קיר של איבה, אבל לא היתה אלימות. "אנחנו מאמינים לו," אמרה אשה בעלת שיער־שיבה, כאילו מסרה הצהרה דתית, "הוא קיים כל מה שהבטיח לנו."

כל זה הפחיד קצת. הדיבור הדמגוגי, הקהל המשולהב, הסיסמאות הפשטניות ("כן ולנסה!"), הפורטרטים שחולקו בכניסה וביציאה, השירים הארוכים שחוברו לכבודו, הילדות המגישות פרחים. אחרי האסיפה אספה רחל את הפתקים שנשארו על שולחן־הנאומים, ובהם אחד שהכיל שיר שחיבר לכבודו מִישהו מהקהל, ושהסתיים במילים "מי שהולך עם ולנסה לא ירעד".

בחוץ נמשך הוויכוח בגשם השוטף, מתחת למיטריות. קבוצה קטנה של אנארכיסטים צעקה סיסמאות נגד ואלנסה. לא היכו אותם, אבל חסידיו־ולנסה הצטופפו סביבם והתווכחו בלהט, ואחרים מהם פצחו בקריאות קצובות: "מאזובייצקי לישראל!" על מאזובייצקי, מתחרהו של ולנסה שנחל בבחירות תבוסה מבישה, נאמר שהוא יהודי, למרות שמישפחתו קאתולית מדור־דורות. "הוא נראה עצוב כזה," הסביר מִישהו, "אז הוא בטח יהודי."

* * *

אי־אפשר שלא להשוות את ולנסה למנהיג האגדתי של פולין בין שתי מילחמות־העולם, המרשל יוזף פילסורסקי. פילסורסקי היה בן למישפחת־אצילים מאיזור וילנה, פטריוט פולני בנוסח המאה שעברה, רחוק מהלאומנות של המאה־20. מבחינה זו דמה קצת לזאב ז'בוטינסקי, ואין ספק שז'בוטינסקי עצמו אכן ראה בו דוגמה. תחילה פעל פילסורסקי במחתרת נגד הרוסים, נאסר וברח, והקים את "המפלגה הסוציאליסטית הפולנית". במילחמת־העולם הראשונה הקים "לגיון פולני" במיסגרת הצבא האוסטרו־הונגרי, והתגלה כמנהיג צבאי אמיץ ומצליח. כאשר התמוטטה רוסיה הצארית, פנה פילסורסקי נגד הגרמנים והאוסטרים, שכבשו את פולין במהלך המילחמה, והקים את "האירגון הצבאי הפולני" המחתרתי־למחצה. גוף זה (ששמו דומה, לא במיקרה, ל"אירגון הצבאי הלאומי" של ז'בוטינסקי) פָּרַק את הגרמנים

והאוסטרים המנוצחים מנשקם. הפולנים העריצו אותו, הפכוהו למנהיג והעניקו לו את התואר מרשל.

כאשר התקדמו גייסות הצבא האדום החדש לעבר ורשה, ניהל המרשל מערכה צבאית מזהירה נגדם, היכה אותם שוק על ירך וכבש את וילנה. אולם אחרי המילחמה התרחק ממרכז העניינים, עד שהפולנים מאסו במילחמות הקטנות של המפלגות בפרלמנט, שבו התגלו שוב אותן החולשות שהביאו בעבר לחורבן פולין. פילסודסקי הפך למעשה לדיקטטור. למי שהתלוננו על שבגר בהשקפתו הסוציאליסטית, השיב: "נסעתי איתכם ברכבת. כשהגענו לתחנה ששמה עצמאות פולין, ירדתי."

אישיותו המקסימה, חינוכו האצילי וחוכמתו הפוליטית הפכו אותו אישיות נערצת לא רק בפולין אלא גם מעבר לגבולותיה. הוא היה אחד המנהיגים הראשונים באירופה שהבינו את סכנת הנאציזם, וכבר ב־1934, שנה אחרי עליית היטלר לשלטון, הציע לצרפתים לפתוח במילחמת־מנע להפלתו – אחת ההצעות הנכונות ביותר בתקופה ההיא. הצרפתים סירבו, וכך המיטו אסון על עצמם ועל אירופה כולה. פילסודסקי עצמו לא חזה בהתגשמות חלום־הבלהות שלו. הוא נפטר ב־1935.

כל עוד שלטו הקומוניסטים בפולין, אסור היה אף להזכיר את "מרשל" (בפולנית, כמו ברוסית, אין הא־הידיעה). אך ברגע שהתמוטט המישטר, פרץ פולחן פילסודסקי בכל עוזו. ספרים על המרשל ועל מערכותיו הציפו את חלונות־הראווה של חנויות־הספרים, תערוכת תצלומים על המילחמה ברוסים מוצגת בכיכר העיר העתיקה, הטלוויזיה מקרינה סרטים על תולדות חייו וכתבות על טכסים לזיכרו. קברו הפשוט והמרשים מאוד בקתדרלה של קראקוב, ליד הקברים של מלכי־פולין, הוא אתר עלייה לרגל. הוא מכוסה בכל עת בפרחים רעננים. (אחרי מותו ציוותה אשתו את גופתו למדע, וליבו נקבר בנפרד בוילנה, שהפכה בינתיים לבירת ליטא.)

ולנסה עושה מאמץ מודע להידמות לפילסודסקי. בכל נאום ששמעתי מפיו יצר את הקשר בדרך של סוגסטיה: "אני שואל את עצמי מה היה פילסודסקי עושה במצב כזה... פילסודסקי היה עושה כך וכך..." למשל: "פילסודסקי היה מחלק וודקה לחיילים הרוסיים ואחר־כך מנחית טיל על מוסקווה."

אבל ולנסה רחוק מפילסודסקי כשם שאריאל שרון רחוק מז'בוטינסקי. הוא דומה הרבה יותר לאיש כמו חואן פרון.

האיש שאמר לי זאת הוא יו"ר הולצר, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת ורשה. "פילסודסקי היה תופעה של תקופתו. היו לו איפיונים צבאיים מובהקים, למרות שהקאריירה הצבאית שלו היתה די קצרה. אבל הוא רצה לייצג תכונות צבאיות, כישורים צבאיים, סיגנון צבאי. אני לא חושב שיש כיום סיכויים לדיקטטורה מהסוג הזה. אני חושב יותר על פרוניזם. הוא

מתאים יותר לפסיכולוגיה של פולין במצב הנוכחי. ולנסה הוא פועל, חשמלאי, מנהיג פועלים. הוא מדגיש אמנם מומנטים לאומיים, אבל הוא דואג בעיקר לעניינים כלכליים וחברתיים. הוא מבטא את מעמד הפועלים, את האיגודים המיקצועיים. בזה הוא דומה לפרון, שרכב על גלי האהדה של הפועלים.

"אבל לפרון היתה אוויטה", הערתי בהלצה.

"לולנסה יש דווקא אשה סימפאטית, שתוכל לאזן אותו", השיב הפרופסור, "היא לא פוליטית כמו שהיו שתי הגברות פרון." הניתוח של ההיסטוריון לא נגע רק לאישיותו של המנהיג. פולין נמצאת עכשיו, לדעתו, במצב הדומה לזה של ארגנטינה ומדינות אחרות באמריקה הדרומית. כל אלה מצויות באיזשהו מקום בין העולם הראשון, התעשייתי והמפותח, ובין העולם השלישי, הנחשל. לפולין ולצ'ילי יש בעיות דומות. אלא שלמדינות מיוחדות אירופה יש בעיה שאינה קיימת באמריקה הלאטינית: הצורך להשתחרר משרידי המישטר הקומוניסטי הביורוקראטי.

* * *

הפולנים היו הראשונים שפתחו במהפכה האנטי־קומוניסטית, תשע שנים לפני נפילת החומה של ברלין, ובכך היו נאמנים למסורתם עתירת־המרירות. אבל הם עשו דבר שהוא שונה מאוד מהתנהגותם ההיסטורית: הם ניהלו מאבק זהיר, מפוכח ונבון. בעבר הצטיינו דווקא במרירות נועזות וכושלות. העולם זוכר עדיין את חילי־הפרשים הפולני, שהסתער בכידונו על הטנקים הנאציים בראשית מלחמת־העולם.

המאבק של ולנסה ויועציו האינטלקטואליים, במיסגרת "סולידרנוש", הצטיין בשילוב נדיר של אומץ־לב וזהירות. הם גיששו, התקדמו צעד אחר צעד, כשהם משתדלים בכל שלב לאתר את הקו האדום – תרתי משמע – שמעבר לו צפויה פלישת הצבא הסובייטי. הנשר הפולני לא רצה להתגרות בדוב הרוסי.

לכן היו שביתות המוניות, אך לא היתה התמרדות מזויינת. לא היו פגיעות בצבא־הכיבוש הסובייטי שחנה על ארמת פולין. וכשהכריז המישטר הקומוניסטי על "מצב צבאי" ושלח את מנהיגי "סולידריות" בהמוניהם לכלא, הורידה התנועה פרופיל והמתינה עד שהמישטר עצמו ייאלץ להתקפל.

התעלומה הגדולה של התקופה היתה אישיות שגם היא אינה אופיינית להיסטוריה הפולנית: וויצק ירוולסקי, הגנרל שאינו נראה כגנרל, הקומוניסט שנולד למישפחת־אצילים ושהתחנך בבית־ספר של ישועים,

"איניצ'אר" קומוניסטי, כפי שקרא לו איש־רוח פולני, על שם חיילי מישמר הסולטן התורכי, שהיה מורכב מנערים נוצריים שהועברו לדת האיסלאם. על אישיותו של ירוולסקי יהיה נטוש הוויכוח עוד זמן רב. כאשר הכריז על מצב צבאי, בדצמבר 1981, אחרי 16 חודשים של דו־קיום בעייתי עם "סולידריות", שנאו אותו רבים וטובים. השיטות שנקט מוכרות גם בשיטח־הכיבוש של ישראל: אלפים נאסרו מיד והושמו במעצר מינהלי ללא מישפט, אלפים רבים נוספים נעצרו בשנים הבאות. כל האגודות הושעו או חוסלו. הוטלה צנזורה צבאית ונסגרו עיתונים. הוטל עוצר, נותקו קווי־טלפון. הפגנות־מחאה דוכאו באלימות. במשך שמונה השנים הבאות נהרגו מאה מפגינים, נפצעו אלף.

בריעבד מאמינים רבים שירוולסקי הציל את פולין, שהקדים את האפשרות של התערבות סובייטית ובכך מנע אסון. השאלה היא: האם אכן היתה קיימת עוד אפשרות של התערבות כזאת, ברוח התגובה הסובייטית על האביב של פראג? יתכן שהתשובה האמיתית על כך לא תיוודע לעולם. "אני פחדתי כל הזמן", הודתה מרצה צעירה באוניברסיטה. "הייתי בטוחה שהרוסים יבואו בכל רגע. מילאתי את המקרר שלי. קניתי גם המון וודקה."

"כדי להטביע את יגונך?" שאלתי.

"לא. אני לא שותה. אבל שמעתי שאצל החיילים הרוסיים הוודקה היא מטבע עובר לסוחר."

ככל שעבר הזמן, השתפרה הריעה על ירוולסקי. תחילה מינה את עצמו כראש "המועצה הצבאית להצלה לאומית". אחר־כך נבחר כנשיא. כאשר התמוטט המישטר הקומוניסטי, העביר את השילטון לידי "סולידריות" בתהליך מסודר. הוא התנהג בטאקט מאופק, יותר כאציל פולני מאשר כקומיסאר קומוניסטי. כשפינה את ארמון־הנשיאות שבלב ורשה, בלוודר, לטובת הנשיא לך ואלנסה, היתה נתונה לו אהדת רוב הפולנים.

יתכן שהיתה זאת הפעם הראשונה בכל תולדות פולין שבוצעה מהפכה בלי שפיקוח־דמים, בלי מחוות הירואויות קטלניות ובלי התערבות זרה. האח הגדול ממזרח, שהטיל במשך מאות בשנים את צילו הרובי על ההיסטוריה הפולנית, היה עסוק בענייניו שלו. האח הגדול ממערב מחא כפיים.

* * *

"בימי הקומוניסטים היה לנו הרבה כסף, אבל לא היה לנו מה לקנות בו. עכשיו יש הרבה מה לקנות, אבל אין לנו כסף." במלים פשוטות אלה סיכם יִרְקֵה הנהג את התמונה הכלכלית של פולין, כפי שהיא נראית לאדם פשוט.

יורק המשופם דומה קצת ללך ואלנסה, אבל אינו אוהב אותו. "סתם דמגוג שאינו מבין כלום," ביטל אותו.

יש מה לקנות בוורשה. קנינו את המיצרכים שלנו באחת מחנויות "פּוֹקֶס", רשת של מרכולים המוכרת רק סחורות מיובאות, תמורת תשלום בזלוטים. בשביל פולני המשתכר בזלוטים, המחירים גבוהים מאוד. בשבילנו, שהמרנו דולארים בזלוטים, המחירים היו זולים. בסכום השווה ל־30 ש"ח קנינו כל הדרוש לנו לכמה ימים, ובכלל זה בקבוק של וודקה פולנית במחיר 6 ש"ח. אחר־כך אמרו לנו שזה הרבה מאוד.

הסחורה באה בעיקר מגרמניה. בקבוק־שמן, שנשא באותיות עבריות בולטות מאוד את הכתובת "כשר לפסח", בא מארצות־הברית. קופסאות של מיץ־תפוזים, שעליהן היה רשום "יפה" (יפו), היו מתוצרת הולנד. המיסעדה הטובה ביותר, "קרוקודיל", נמצאת במרתף, בסימטה קטנה ליד כיכר העיר העתיקה. בכל ימות השנה אין סיכוי להיכנס אליה בלי הזמנה מוקדמת. אבל מכיוון שנראינו כתיירים, סידרו בשבילנו שולחן קטן ליד הבאר. נתנו למלצר הראשי טיפ של דולאר אחד, והוא נראה אסיר־תודה.

כל באי המיסעדה לבשו חליפות כהות מחוייטות וענבו עניבות שקטות. הנשים לבשו שמלות־ערב. כמעט כל הנוכחים היו פולנים, אחדים הסבו עם אורחים מהמערב, גרמנים או אמריקאים. פסנתרן ניגן ברקע מוסיקה קלאסית קלה.

אכלתי פיטריות "בסיגנון פולני עתיק", ממולאות בתבלינים שונים, ורחל "ז'ורק", מרק פולני טיפוסי שיסודו קמח. מנה שניה: "בשר־חזיר בצורה פולנית עתיקה", מתובלן היטב, וסלט ירוק. מנה אחרונה: פירות. ארוחה מעולה לשניים, בתוספת בקבוק של יין בולגרי ומשקה קל לרחל. המחיר לשני אנשים: 20 דולאר, כולל טיפ. לגבי פולני רגיל, זהו כמעט שכר של שבוע.

השכר הממוצע בפולין הוא מיליון זלוטי – 100 דולאר. כדי להתקיים, עובדים בהרבה מישפחות שני בני־הזוג – וכל אחד מהם מחזיק בשתי מישרות. יש המסבירים כך את היחס האדיש של הזבנים והמלצרים ברוב המקומות: הם פשוט עייפים. אולי זה נכון גם לגבי נהגייהמוניות, שיחסם הוא לעיתים קרובות דוחה ממש.

מי שיש לו כסף יכול לקנות באחד הבוטיקים הקטנים החדשים, המסודרים בשורה ארוכה, דלת ליד דלת, במיבנה שהוקם במיוחד לשם כך לאורך רחוב מרשלבסקייגו. אמנם, גם שם המיבחר מצומצם. בבוטיק לנעליים אין כל המיספרים לכל סוגי הסחורה. אבל הסחורה מושכת, הזבניות ידידותיות, בחלונות־הראווה מוצגים פריטים מעטים על רקע משי או עץ טבעי. כשרחל מדרה כובעים, נזכרתי בסיפורים על השיק הוורשאי

של פעם. המוכרת, אשה סימפאטית כבת 35, הקדישה לה כמעט חצי שעה, המליצה על הכובעים המתאימים ביותר ונראתה כמי שנהנית להלביש. רחל קנתה לבסוף מיצנפת שחורה מעוטרת בפרווה, ולאחר־מכן הצטערה שלא קנתה גם כומתה שחורה, שמצאה חן בעיניה. אני קניתי כובע־מצחיה נגד הגשם הכמעט־ניצחי. הקפיטליות התחיל לפעול.

בבוטיקים אלגנטיים אלה הסתובבו כמה קונות לבושות היטב ועונדות תכשיטים יקרים, בנות המעמד החדש של המתעשרים. פולני רגיל אינו יכול אף לחלום על לוקסוס כזה.

ברחוב נובי סְוֵיאט, לא הרחק מנהר הוויסלה, החנויות נוצצות קצת פחות. שם קונים גם אנשים "פשוטים" יותר. בחלונות־הראווה מוצגים ספרים, מעילים, תכשיטים, כלי בדולח. יש גם הרבה אשנבים למימכר גלידה, כמובן. כמו במוסקווה, יש לה ביקוש גם בימי החורף הקרים ביותר. בחנויות אלה עדיין פועלת השיטה הישנה. באחת הפינות של חנות מוכרים כובעי־נישים. הקונות צובאות על דלפק־עץ, המפריד בינן ובין הכובעים המונחים בערבוביה על מדפים עמוסים. זו שמגייע תורה מצביעה על כובע, הזבנית מעבירה לה אותו, היא מודדת לפני מראתי־יד קטנה, מחזירה ומצביעה על כובע אחר. צריך למהר, כי דוחפים מכל הצדדים. בפינה אחרת של אותה החנות מוכרים סרבלים. בחורף הכל מחומם, כמובן. כשנכנסים מהרחוב הקר, אפשר להתבשל בפנים.

בחוף התנועה רבה ביום־חול אחרי הצהריים. החשמליות מחליקות חרש ובמהירות על פסים העוברים לפעמים במידרכה, נהוגות לרוב בידי נשים. (פעם חצתה רחל את הפסים מבלי להבחין בהם, כשהיא מצלמת, והחשמלית הגיעה למרחק של כמה סנטימטרים ממנה מבלי שרחל הרגישה בכך. היא כמעט התעלפה וזה לא קרה לה שנית.)

* * *

בערב, בוורשה, ביקשנו לאכול ב"באזילישק", אחת משתי המיסעדות הטובות בעיר העתיקה, אך לא נותר בה מקום. עברנו בסימטאות ומצאנו באקראי בית־קפה. נכנסנו והרגשנו מיד בבית. בשני חדרים קטנים הצטופפו עשרות צעירים וצעירות סביב שולחנות קטנים, שתו קפה וביירה, התווכחו, צחקו. הם נראו כסטודנטים בכל העולם, והיו לבושים במדי הדור: ג'ינס כחולים, סוודרים, מעילי־רוח, עגיל באוון אחת, צמה. גם כאן לא היה רעש, סתם עליזות של נוער. כמה צעירים גרמניים ישבו עם האחרים והתמזגו בנוף. בית־הקפה יכול היה להימצא בלונדון, בפראג או בירושלים.

* * *

אווירה נעימה כזאת קיבלה את פנינו במרתף בקראקוב, שגם אותו גילינו במיקרה ברחוב פלוריאן, ליד כיכר העיר העתיקה. ירדנו בהרבה מדרגות, ומצאנו חדר ארוך, ובו שני טורים של שולחנות לאורך קירות הלבנים האדומות, מתחת לתיקרה מקומרת. ברחוב הזה, שנתיו הם בני מאות בשנים, יש מרתף לכל בית.

התפריט היה כולו בפולנית. כשהסתכלנו בו בחוסר־אונים, קם איש משולחן סמוך והתנדב לתרגם לנו. (נתקלנו ביחס ידידותי כזה כמעט בכל מקום בפולין. אף שהאנשים אינם מחייכים, הם מסבירים פנים לזרים ועוזרים ברצון.) המקום הוא מעין קפה־תיאטרון, צימחוני, ויש בו רק חיסרון אחד: אין יין, אין בירה. הקהל – חברה, סטודנטים, צווארונ־גולף, מעלי־ידוח.

בניגוד לוורשה, שנחרבה עלי־ידי הגרמנים ושהוקמה כולה מחדש, קראקוב כלל לא ניווקה במלחמה. העיר העתיקה שלה, שהיא הרבה יותר גדולה מזו של ורשה, היא כולה אותנטית. במרכז הכיכר הגדולה נמצא מיבנה ארוך ורחב, מקומרת־יקרה, מעשה ידי ארכיטקט מפורסם, ולאורך קירותיו שתי שורות ארוכות של דוכנים למימכר אמנות עממית – דוכן ליד דוכן. תכשיטי עינבר, ציורים, איקוניות, ובעיקר דמויות מגולפות ביד מעץ. כמו בוורשה, מלכים פולניים, איכרים, ותמיד־תמיד יהודים – רבנים מזוקנים חובשי שטריימלים, אברכיישיבה ארוכ־פיאות, ובעיקר כלזומרים. עוד בימי־הביניים לא היתה אפשרות חגיגה בארמונו של דוכס או איש השלאחטה בלי תזמורת יהודית.

לפני 600 שנים התכנסה בקראקוב ועידה של מלכים, וביניהם מלך־פריסין, צאצא מישפחת מלכי־ירושלים הצלבנית, שגורשה מארץ־הקודש ושעברה לאי הסמוך. הוועידה נועדה לדון בדרכים להגנה על קפריסין הנוצרית מפני התורכים. בהפסקות סעדו המלכים על שולחנו של אחד מגדולי העיר, שגם נתן לכל אחד מהם מתנה יקרה. באותו בית עתיק ליד הכיכר שוכנת עכשיו מיסעדה בשם "ויז'ינק" – אולי הטובה ביותר בפולין, ויש בקראקוב הטוענים שהיא הטובה בעולם כולו. עולים אליה במדרגות מפוארות, מכוסות בשטיחים, יושבים בחדרים אלגנטיים, תחת ניברשות־בדולה וציורי־קיר, ואוכלים מצלחות־חרסינה מצויירות בסכו"ם מכסף. בתפריט מתוארת ההיסטוריה של המקום, בתוספת גילוי נדיר של הומור: המיסעדה מבטיחה להגיש סעודת־מלכים כמו אז, "אולם איננו יכולים לחלק לאורחים תשורות נאות, כפי שעשה המארח אז". הארוחה – מעולה שבמעולה – עלתה 15 דולאר לשלושה אנשים!

פאר העיר קראקוב הוא ה"וואוּל", גיבעת הקתדרלה וארמו־המלך. קראקוב נוסדה בשנת 700, ואחרי שנהרסה כמה פעמים עד היסוד עלי־ידי הטאטארים שפלו ממזרח, הפכה ב־1305 לבירת־פולין. היא נשארה כך

עד שהמלך זיגיסמונד אוגוסטוס ואזה החליט ב־1550 להעביר את הבירה לוורשה. בני־קראקוב מתלוצצים שעשה זאת מפני ש"אהב לחיות בכפר", אך הסיבה היתה מדינית: ורשה התאימה יותר, מבחינה גיאוגראפית, לשמש כבירה לממלכה שאיחדה אז את פולין וליטא.

בחצר הארמון, המוקף בחומה אדירה וקודרת, ושעולים אליו במעלה הגיבעה בעשרות רבות של מדרגות, יש אבן המקרינה קרניים מיסתוריות. אם עומדים עליה, מרגישים בגל של חום. יש רק שלוש אבנים כאלה בעולם. שתי האחרות נמצאות בירושלים וברומא. כך הודיע לנו יו"י בכל הרצינות. לא היה לי הלב לגלות לו שאינני מרגיש בגלים המיסתוריים, ושגם לא שמעתי על אבן כזאת בירושלים.

יו"י בוזובסקי ניגש אלינו כאשר עמדנו בשערי הקתדרלה, ובירך אותנו בכירכת "בוקר טוב" – בעברית. אחר־כך התגלה שאין בו טיפה של דם יהודי, אבל הוא גדל בקירבת השכונה היהודית הגדולה של העיר, לפני השואה. הוא נלווה אלינו והסביר לנו בגאווה כל פרט בארמון ובכנסייה – כל קבר של מלך, כל חרב של אציל, כל תמונה של המדונה. כל מילה שלו היתה חדורה בגאווה לאומית.

ברגע הראשון נראה יו"י כאיש פשוט מאוד, איכר בן 65. אך במשך השעות שבילינו בחברתו, תחילה בארמון ואחר־כך ברובע היהודי שהוא התנדב להראות לנו, הוא התגלה כידען אמיתי, לא רק של ההיסטוריה הפולנית אלא גם של מינהגי היהודים. לתשמישי־הקדושה היהודיים קרא בשמותיהם העבריים, במיבטא אשכנזי.

"הקומוניסטים הרסו את פולין", סיכם. "הם הרסו את העם. הם הרסו את הנוף. הם הרסו את מוסר־העבודה."

* * *

"זה לא נכון שהפולנים לא אוהבים לעבוד", טענה גם אווה סבי־רסקה, ששימשה כמדריכה שלנו בכמה הזדמנויות. "תראו באיזה מרץ הם בנו מחדש את ורשה אחרי המילחמה! באיזו אהבה הקימו מחדש את הכנסיות והארמונות! הם עסקו בזה גם בראשית המישטר הקומוניסטי. אבל הקומוניסטים הצליחו להרוג כל חשק לעבודה, ועכשיו יש באמת בעיה."

אחת הבעיות היא שאין שכר לעמל. אווה עצמה היא דוגמה לכך. היא אשה נאה בשנות ה־40 שלה, בלונדית גבוהה ומרשימה במיגבעתה השחורה רחבת־השוליים ואדרתה השחורה. היא מדברת עברית שוטפת, למרות שאינה יהודיה. סבה וסבתה היו איכרים. הסב נסע לאמריקה לעשות קצת כסף, חזר וקנה חלקת־ארמה. האב והאם כבר היו זבנים בחנות קומוניסטית.

היא עצמה למדה באוניברסיטה שפות שמיות – עברית, ערבית וגעז, השפה העתיקה של אתיופיה. עכשיו היא עובדת במכון המדעי היהודי, שהוא מוסד ממשלתי, ומקטלגת ספרים עתיקים. ספרים רבים נגנבו במרוצת הזמן, וצצים עכשיו במכירות פומביות ברחבי העולם.

משכורתה זעומה. בעלה עובד בטכניון של ורשה. יש להם בן, מאטק ("מתתיהו", היא ממחרת להוסיף), שהוא בן 13, והם גרים בדירה באחד משיכוניה הענק בשכונת מוקוטוב. היא גם עוסקת באירגון נסיעות ובהדרכת אורחים. בכל זאת קשה להתקיים.

"פולין זקוקה לאליטות", אמרה בלהט, "ואם האינטלקטואלים לא יקבלו שכר יותר גבוה מהפועלים, איך תצמח אליטה?"

היא אמרה זאת כשהחזירה אותנו במכונית הקטנה שלה העירה, אחרי האסיפה של לך ולנסה בבית־החרושת לטרקטורים. ולנסה התלונן שם שפועלים צעירים ובריאים נוטשים את העבודה היצרנית והופכים רוכלים ברחובות.

ראינו אחדים מהם ביום הראשון בשוק־הפישפשים. הם עמדו בגשם, וסחורתם היתה פרושה על הארץ, על פיסות־ניילון, בין שלוליות הבוץ. הם מכרו מכל הבא ליד. ברגים. חלקים ישנים של מכוניות, הנמכרים, כנראה, שוב ושוב. בחור צעיר הציע למכירה ארבעה ספרים – "הפנומן של סטאלין", אטלס ישן, חוברת על מטוסים, רומאן פולני שעל עטיפתו זוג מתנשק בלהט. בערימה אחרת צלב, דמות מגולפת של חשמן, כפפות ומברג. איש עטוף יריעת־ניילון מכר סוודרים – שלושה. לאשה זקנה היו שני מעילים ישנים וכובע־פרווה מלאכותי. כמו בכל מיזרח אירופה, היו שם כובעים של קצינים סובייטיים וסמלים קומוניסטיים. גם כובע של שוטר גרמני מימי הנאצים, בעל נשר וצלבי־קרס, וכידון סובייטי. השד יודע מי צריך את זה. האנשים היו מעניינים הרבה יותר מהסחורה העלובה.

המקום הוא מיגרש־ענק, בוצי, מוקף גדר־תיל שעליה תלויים צעיפים פירחוניים ענקים, ציורי־שמן מהסוג הנמכר בתחנה המרכזית בתל־אביב ובגדים משומשים. הסתובבו בו גם כמה שיכורים, אבל כולם עליוזם, ולכל שיכור היה, כרגיל, המגן שלו, ביחוד מפני צילום.

ככלל האנשים סירבו להצטלם, והיפנו את הגב ברגע שראו את המצלמה מכוונת אליהם. אבל התגלה שאם מבקשים בנימוס ובפולגנית, מקבלים לרוב רשות: "פְרוּשָׁה, פרושה", במשיכת־כתף או אף חיוך. נראה שהאנשים מעריכים את המאמץ שעושה הזר המבקש בפולגנית.

מוכר אחד, כבן 45, סירב תחילה ואחר־כך הכין למצלמה תערוכה שלמה – תמונה של האפיפיור הפולני, פסל של מלאך, פמוט וראי, כשהטנדר הדפוק שלו משמש כתפאורה גאה.

המשא־המתן התנהל בידיים, בתוספת כמה מילים גרמניות. אך לא

היתה בעיה עם יוזף דרוס, איש גבוה מעל לגיל 50, חבוש כובע־קסקט כחול, ושיניו חומות מעישון בשרשרת. הוא היה עשר שנים בקנדה ועבר שם במיכרות. "הפולנים יותר מדי שיכורים, יותר מדי מדברים, יותר מדי טיפשים", קבע בכזו.

האיש שלו הוא לך ולנסה, האדם היחיד שהוא מוכן להאמין לו. ומדוע? מפני שאחרי שהקומוניסטים ירו באחיו של ולנסה, הוא נשא את האלמנה לאשה. "על איש כזה אפשר לסמוך", פסק.

וחוץ מזה צריך לירות ברוסים. מי שעשה רע לפולנים זה הקומוניסטים, הרוסים. כל מי שלא מצא חן בעיניהם הוצא להורג. פשוט ירו בו. אז כך גם צריך לעשות להם. חבל שלך ולנסה אינו שם אקרה על השולחן ויורה. אבל הוא יודע שצריכים לעשות את הכל לאט.

סיפור אחר הוא ה"באזאר" בפראגה – השכונה שמעבר לנהר. גם הוא מתבוסס בבוץ. הכל מרוח בו, אי־אפשר לפסוע כמה פסיעות מבלי להיתקל בשלולית, אבל רגילים לזה. יש מאות צריפונים וסככות מאולתרות מעל לדוכנים, המציעים כל דבר שבעולם. עשרות רבות של דוכנים לאוכל, בעיקר נקניקים, גבינות וקופסאות מגרמניה. עשרות דוכנים למעיל־יגשם, לכובע־פרווה, לנעליים, לקלטות־פופ.

אלמלא ירענו שלא נותרו כאן יהודים, אפשר היה לחשוב שזהו משהו מסיפורי שלום־עליכם. הכל קונים ומוכרים. כשרחל צילמה, ניגשו אליה בחורים ושאלו בכמה היא מוכרת את המצלמה. עבור "ניקון" השווה אלף דולאר הציעו את הסכום האסטרונומי של מיליון זלוטי (מאה דולאר) – משכורת של אדם לחודש – ותמהו שאינה מוכרת. "מה איכפת לך? תחזרי לחוץ־לארץ ותקני חדשה!" הם דיברו על חוץ־לארץ כעל ארץ־חלומות. גם עבור רשם־הקול הקטן שלי קיבלתי הצעות על כל צעד ושעל, כמו בכרית־המועצות.

כל הנשים – מלבד אחת, ג'ינג'ית מאופרת – סירבו להצטלם. הסתירו פנים, היפנו גב, אולי התביישו בצורתן המוזנחת, ואולי התביישו שהן מוכרות בשוק, בבוץ ובליכלוך. אומרים שזוהי תופעה די כללית בפולין: כל אחד מתבייש בעבודה שלו ומאמין שהיה צריך לעסוק במשהו אחר, יותר מכובד. כך נהגי־המוניות. כך המלצרים. כך הזבניות. כך, על אחת כמה וכמה, הנשים בשוק הפתוח.

ביציאה מהשוק ישבו ארבע זקנות מהסרטים ושוחחו ביניהן בערנות, ומדי פעם התמקחו עם לקוחות. הן היו חרושות־קמטים, עטופות במיטפחות־ראש ציבעוניות, וישבו על שרפרפים בכוכן. לפנייהן היתה פרושה מרכולתן: נקניקים, בקבוקי־וודקה, כמה בקבוקי־שמפניה, כל מיני קופסאות.

הן היו כלי־כך ציוריות, שרחל ניגשה אליהן וביקשה באדיבות, בשלוש

המילים שהספיקה כבר ללמוד בפולנית: "צ'י מוֹן'נָה פוטוגראפובאצ'?"
(מותר לצלם?)

בתשובה, ניתך עליה קיתון של צעקות וצווחות, מלווה בניפנוף נזעם של אגרופים. המילים המוכרות "חולירע" ו"פיוֹדָה", ששובצו בצעקות, הבהירו לה שהנשים אינן מחמיאות לאישיותה.
היא ביצעה נסיגה חפוזה.

דף יומן

22 בנובמבר, 1990. מייחוב.

בדרך מוורשה לקראקוב. יום גשום, כרגיל. נסיעה ארוכה, יותר מארבע שעות במונית.

התנועה דלילה. מעט מאוד אוטובוסים ישנים. הרבה עגלות-סוסים. על כל אחת מהן יושבים איכר ואיכרה, מכורבלים בשמיכות או במעילים. לאורך הדרך – הרבה בתי-קברות כפריים. כל אחד מהם דומה לתערוכת-פרחים. לפני כמה ימים חל חג קאתולי, שבו מקשטים את הקברים בפרחים בשלל צבעים. בגלל מזג-האוויר הקר והגשום, השתמרו הפרחים היטב, והם נראים רעננים לגמרי. תאוה לעיניים.

אנחנו חוששים שיורק הטוב שלנו, נהג-המונית, עייף מהנהיגה. רוצים לשתות קפה ("קאוה" בפולנית, כמו "קהוה" בערבית. יתכן שהפולנים קיבלו את המילה, יחד עם הקפה, מהתורכים, שהיו שכניהם הדרומיים במשך מאות שנים). רוצים גם להשתמש בשרותים. השלט אומר: מייחוב. מין עיר-מחוז. נכנסים לרחוב הראשי. פלאנטה אחרת.

בניגוד לוורשה, הנקייה להפליא, כאן מלוכלך. אנשים זעופי-פנים חולפים על פנינו. הרחובות צרים, וזרועים חורים מלאי-בוץ. שיכבה דקה של בוץ מכסה את הכל. חזיתות הבתים מתקלפות, מלוכלכות, לא נצבעו הרבה-הרבה שנים.

בניין גדול, יותר מודרני משכניו, מכריז על עצמו כעל "קאוויארנה" (בית-קפה) ו"רסטורציה" (מיסעדה). מקום מבטיח.

נכנסים. המקום המבטיח אינו מקיים. להיפך. אולם אפלולי. שום מנורה אינה דולקת, ומבעד לחלונות חודר אור חיזור ועגמומי. ריחות חזקים מכים על אפנו – מזיגה של מרק דלוח ומי שטיפת-כלים. מאחורי דלפק עומדים שני מגישים, איש ואשה, בחלוקים שהיו פעם לבנים.

ליד אחדים מן השולחנות החשופים, הערומים ממפות, יושבים גברים ונשים במעיליהם, כפופים מעל לצלחות. הם נראים כמי שעוסקים במלאכה בלתי-נעימה, שאין מנוס ממנה.

השרותים הם בכניסה, ומדיפים צחנה. לפני שרותי-הגברים משתרך תור. על שרותי-הנשים תלוי שלט: "סגור". (בדרך כלל אין חדרי-השרותים בפולין מהווים המלצה למדינה.) אנחנו בורחים.

מחפשים מקום אחר. אחרי חיפוש ממושך מוצא יורק בפאתי העיירה בית-הארוחה ממשלתי, הנראה ריק, והמוכן לפתוח במיוחד למעננו את המיסעדה הנעולה שלו. היא דומה לחדר-אוכל גדול וריק בקיבוץ לפני 50 שנה. סיסמאות על הקיר. שולחנות וכסאות פשוטים. הקפה – קפה-בוץ,

כמו תמיד – גרוע מאוד. חדרי־השרותים נקיים יחסית, אולי מחוסר־שימוש, אך אין מנעולים או בריחים לדלתות. אי־אפשר לסגור. אין זכר לנייר או לסבון.

יוצאים משם בהרגשת דיכדוך. זהו, כנראה, עולמו של חלק גדול של העם הפולני. פולין "השניה". ואולי הראשונה. פולין שאינה חשה בשום הקלה בעיקבות התמוטטות המישטר הקומוניסטי. אולי להיפך.

הפרופסורים: מדוע נכשל המארכסיזם?

מדוע נכשל המארכסיזם?

פשוט מאוד, אמר הפרופסור לְקֵלָאב ואסילבסקי, מזכיר המועצה הכלכלית של הממשלה. למארכס יש בהחלט מקום בין הוגי־הדריעות הכלכליים הגדולים, יחד עם אנשים כמו מילטון פרידמן. אבל כשהופכים את תורתו לשיטה בלעדית, זה מוכרח להוביל לאסון.

כל תיכנון כלכלי נדון מראש לכישלון, מפני שזוהי קונספציה אידאלית, שאין לה קשר עם המציאות. המציאות משתנה בלי הרף, ואילו הקונספציה היא קבועה. כשיש תוכנית קבועה, אין היא מאפשרת שום חידושים, שום התקדמות, שום יוזמה, ואילו בני־האדם אינם מתנהגים בהתאם לתוכנית. כדי שבני־האדם יתנהגו לפי התוכנית, דרוש ציות שהוא אויב הפעולה היצרנית. ליצירה דרוש חופש. בתוקף הציות אפשר לנהל ביורוקרטיה, אך לא תהליך כלכלי יצרני.

ביורוקרטיה אידאלית היא קונספציה תיאורטית, שאינה קיימת במציאות, כשם שאין גאזים מוחלטים. ככל שהביורוקרטיה היא יותר אידאלית, היא יותר פאתולוגית. אילו היתה קיימת ביורוקרטיה אידאלית, היא היתה מהווה פאתולוגיה מושלמת.

* * *

יש אומרים שקיימים שני עמים פולניים – העם הפשוט והאינטליגנציה. הם מדברים בשתי שפות פולניות שונות. אינטלקטואל פולני, הדובר פולנית יפה ואלגנטית, כמעט ואינו יכול להבין את דבריו של איכר פולני בכפר.

היכרנו כמה וכמה אנשים השייכים לפולין־שלי־מעלה, רובם פרופסורים, ואי־אפשר שלא לחבב אותם. אנשים תרבותיים מאוד, בעלי חוש־הומור עדין, שופעי הומאניות, בעלי נימוסים מקסימים ואופקים רחבים. הפרופסור ואסילבסקי הוא אחד מהם, גבר גבה־קומה, כמעט שני מטרים, כבן 60, זקוף, יפה־תואר, בעל פנים חטובות היטב, עיניים כהות וסנטר מרובע בולט. הוא מדבר לאט, עם הרבה הפסקות, מארגן את תשובותיו ברצף הגיוני. יש לו גם הובי: שיטות־הניהול ביפאן.

אם מצבה הכלכלי של פולין טוב מזה של שאר ארצות הגוש המזרחי, הרי זה מפני שפולין התחילה כבר בשנות ה־70, ואולי עוד לפני כן, לסטות מהתוכנית המרכזית. אל התוכנית, ואל המארכסזם בכלל, התייחסו כאל קישוט, ולמעשה הלכו בדרכים אחרות. החקלאות נשארה כמעט כולה פרטית, ובכפר יש יחס לרכוש. בערים זה יותר בעיית. קשה להתרגל למינהגים רכושניים שאבדו, ובלעדיהם אי־אפשר לבנות כלכלה. בינתיים כבר נעשו שלושה צעדים גורליים, שהיו בבחינת הימור גדול: שיחרור הדרגתי של המחירים מפיקוח, המרה חופשית של המטבע, והתחלה של הפרטה.

בעולם מתייחסים אל פולין כאילו היתה ארץ "מתפתחת" מהעולם השלישי, אבל אין זה נכון. פולין היא ארץ מתקדמת מבחינה מיקצועית, מדעית, כמו למשל במאתימטיקה. עצם העובדה שיש הגירה גדולה של פולנים לכל העולם, ושהם מבוקשים ככוחות מיקצועיים, מוכיחה שפולין יוצאת לדרכה מנקודת־זינוק הרבה יותר טובה.

אסור לזלזל ברחשי־הלב של הציבור, הזהיר הפרופסור. צריכים להתחשב בהם. למשל, הפולנים הם עם שוויוני, הם רוצים בשוויון. אין בזה שום אסון. ביפאן, למשל, מקבל מנכ"ל של חברת־ענק שכר העולה רק פי שלושה על זה של הפועלים, שלא כמו בארצות־הברית, שם מקבל מנכ"ל שכר־ענק. בכל זאת מצטיינת הכלכלה היפאנית ביעילותה.

אולי יש ליפאנים אופי לאומי מיוחד? הפרופסור לא היה מוכן לקבל זאת. "זה מסוכן מאוד", אמר, "לבסס כלכלה על טענות של אופי לאומי." מסוכן גם לבטל את הפיקוח על המחירים בבת אחת. זה צריך להיות הדרגתי.

האם אין זה סותר את ההצהרות הפומביות על המעבר המהיר? ואסילבסקי משך בכתפיו. לא צריכים להתייחס יותר מדי ברצינות לאיראלים ציבוריים. הנה, הכנסיה הקאתולית חזקה בפולין יותר מאשר בכל ארץ אחרת באירופה, אבל בחיי יום־יום הולך העם הפולני בדרכים הפוכות. למשל, הוא רוצה בהפלות מלאכותיות. העם רוצה גם בביטחון סוציאלי. "אז מה?" שאל הפרופסור, "גם אני רוצה בביטחון סוציאלי. המנהיגות צריכה להתחשב בזה."

* * *

מדוע נכשל המארכסזם?

הפרופסור לשק זינקובסקי, מנהל הלישכה לסטאטיסטיקה, מוסד מרכזי מאוד בפולין, קיבל אותנו במישרדו בבניין הענקי של המוסד, שצורתו כצורת Y. חדרו קטן וצנוע, שולחנו מכוסה בקטעי־עיתונים ובמיסמכים,

ואחרי כמה דקות כבר הרגשנו כאילו אנחנו מכירים את האיש הזה, שופע־ההומור, הרבה זמן. אולי מפני שהוא דומה כלי־כך לשחקן המנוח מאיר מרגלית, שהקסים דור שלם בתפקידו כ"החייל האמיץ שווייק". אז איך זה קרה שהמארכסיזם, שהוא כולו שיטה כלכלית, ושהתיימר להיות מדעי, נכשל דווקא בתחום הכלכלי?

ראשית, אמר, פשוט אי־אפשר לקבל כלי־כך הרבה החלטות במוקד המרכזי.

שנית, זוהי שיטה ההורסת כל יוזמה. משום כך היא מחייבת כפייה. מקבלים החלטות במוקד המרכזי ואחרי־כך אומרים לאנשים: אתה תעשה כך ואתה תעשה כך. כתוצאה מכך איש אינו נוקט יוזמה, איש אינו פעיל. אז דרושה עוד יותר כפייה כדי להפעיל את הדברים.

"בעצם, אנחנו לא יודעים אם מארכס טעה," תיקן את עצמו הפרופסור, מתוך הגינות. "לפי התיאוריה של מארכס, המישטר הקומוניסטי צריך היה לקום רק במצב של שפע. הוא קם מוקדם מדי. תחילה היה הקפיטליזם צריך ליצור את השפע."

"אם כן," העזתי להעיר, "אולי האסון הוא שזה קרה ברוסיה הנחשלת, ולא בגרמניה המתקדמת?"

"לא," השיב, "זה אמור היה לקרות בכל העולם הקפיטליסטי בבת אחת. כל העולם היה צריך להיות קפיטליסטי, ליצור את השפע, ובסוף צריך היה לבוא המארכסיזם."

"בכל זאת," התעקשתי, "מדהימה ההתמוטטות הטוטאלית הזאת של המישטר בברית־המועצות ובכל ארצות הקומוניזם, התמוטטות כללית, בכל התחומים גם יחד. אני לא מוצא לזה דוגמה בהיסטוריה."

זינקובסקי חשב לרגע, ואז אמר מישפט שנחרת בזיכרוני: "זה קרה פעם. לאימפריה הרומאית."

"אבל התמוטטות האימפריה הרומאית ארכה הרבה מאוד זמן," הערתי. הפרופסור חיך את חיוכו השובב: "בימינו הכל הולך הרבה יותר מהר. אבל כאשר התמוטטה האימפריה הרומאית, היא התמוטטה באופן טוטאלי." האם נשאר בפולין משהו טוב מ־45 השנים של שילטון קומוניסטי? משהו שלא היה קורה אלמלא קם מישטר זה?

"כן, בהחלט," אמר. "בעיקר בתחום החינוך, ברמה היסודית והבינונית. זהו הישג של המישטר. יש גם הישגים אישיים מסויימים, אבל אולי אין הם קשורים במישטר דווקא. באמנות, במוסיקה. המישטר פינק את האמנים. המישטר לא היה כולו רע כלי־כך, כפי שמתארים אותו כיום."

"מתי הרגשת אתה, ככלכלן, שהעסק אינו מתפקד?"

"בשנות ה־60. ומה הביא אותו לזה?" אז הבינו הרבה כלכלנים בגילי שהמישטר אינו פועל. עד אז לא היו לנו מגעים עם המערב, לא ידענו כלום

על המתרחש שם, אפילו כתבות מדעיות לא הגיעו משם. היה קיים מסך־ברזל טוטאלי. ואז נפתח משהו, קראנו על מה שקורה בחוץ־לארץ, נסענו לוועידות, יצרנו מגעים אישיים, ופיתאום ראינו מה קורה במערב. איך הרגישו הכלכלנים במצב כזה, כשפיותיהם היו סתומים? "היתה בכל זאת אפשרות למתוח ביקורת. לא בעיתונים בעלי תפוצה גדולה, אבל בכתבי־עת מיקצועיים. היתה לנו שיטה. היינו צריכים לפתוח כל מאמר בכמה עמודים של דברי שבח והלל. קראנו לזה 'להתפלל'. אחר־כך יכולנו לרמוז מה בעצם איננו בסדר. היו לזה מילות־צופן, וכולנו הבינו למה הכוונה. כך התפשרנו. כל אחד היה מתפלל תחילה, ואחר־כך מגלה במרומז מה הוא חושב באמת."

זינקובסקי בן ה־67 שהה במילחמת־העולם בפולין, כחבר המחתרת "ארמיה קארוֹקָה". הוא נפל בידי הגרמנים, הוחזק במעצר והגיע אחרי המלחמה ללונדון, שבה נמצא אביו. שם גמר את הבגרות, התקבל לאוניברסיטה ויכול היה להמשיך ולחיות באנגליה, אבל מסיבות מישפחתיות חזר עם אביו לוורשה. הוא חשש שמא יאסרו אותו הקומוניסטים, שרדפו אז את מי שהיו חברי המחתרת הלא־קומוניסטית. אבל היה לו מזל, הוא קיבל עבודה כפקיד קטן בלישכה הסטאטיסטית. באחד הימים אסרו את המנהל שלו, אבל שוב היה לו מזל וגם הפעם לא אסרו אותו.

לא יכולתי להתאפק מלשאול אותו אם אינו סבור שהשמדת היהודים מהווה אבידה לפולין. "בווראי, אבידה גדולה," ומבלי שנשאל הוסיף: "זה לא נכון שאומרים על הפולנים שכולם אנטישמים. יש, כמובן, אנטישמים, בייחוד בשכבות הנמוכות, אבל אלה אינם רק אנטישמים. הם גם אנטי־אוקראינים, אנטי־גרמנים, אנטי־כולם."

זינקובסקי חי תחת שתי דיקטטורות, והוא חושש שמא יחיה גם תחת שלישית. "אני לא אופטימי," אמר האיש החיכני, "אני לא רואה שום דבר טוב באופק. לוולנסה יהיו כמה חודשים של ירח־דבש, ואז יתחילו הבעיות. יראו שאינו יכול לקיים את ההבטחות, שהנס אינו מתחולל. לא חשוב איזו ממשלה תהיה. שום ממשלה לא תוכל לממש את תיקוות הציבור. יוכלו לתת לו כסף, אבל לא יוכלו לתת לו מוצרים. ואז, בסוף, יבוא אחד הגנרלים, והצבא שוב ישתלט."

הוילזול שלו בנשיא החדש נובע, אולי, מן הבז המסורתי שהאינטלקטואלים בפולין רוחשים לעם הפשוט. "אני לא אובייקטיבי," הודה. "אבל הייתי רוצה בנשיא שבכל זאת תהיה לו איזו שהיא השכלה. אינך יודע למה לצפות מאדם שאיננו משכיל."

מדוע נכשל המארכסיזם?

ללנה קולרסקה־בובינסקה, שאינה כלכלנית אלא סוציולוגית, היתה תשובה כמעט גיאוגראפית: "הוא נכשל בכל מקום, מפני שהוא נכשל בברית־המועצות. אילו היה המישטר הסובייטי חזק מבחינה כלכלית, פוליטית וצבאית, יתכן מאוד שהדברים היו מתפתחים אחרת."
"כלומר, זה היה בכל הארצות מישטר כפוי?"

"כן, בדיוק," פסקה.

הערתי שלא מצאנו אף קומוניסט אחד בברית־המועצות, בגרמניה המיוזרחת ובפולין. "בפולין עוד יש קומוניסטים," אמרה. "אלה הם הוותיקים, שלחמו למען הקומוניזם. אבי, למשל, נשאר קומוניסט מושבע עד שהוא נפטר. היה חלום. אנשים חלמו על עולם חדש ורצו להקים אותו, והחלום הזה לא עמד במיבחן המציאות. אבל זה לא היה חלום של כולם. הקומוניזם בפולין נכפה מבחוץ."

כשצילצלתי בדלת דירתה שמעתי יריה. אשה דקה ונאה, בעלת תיספורת בלונדית ופנים דמויות־לב, פתחה את הדלת והתנצלה: הילד שלה, בן ה־10, קיבל זה עתה אקדח־קפצונים מגרמניה, וירה כאשר שמע את הצילצול שלי בדלת. יש לה גם ילדה בת 6. שני הילדים ישבו על השטיח ושיחקו ב"לגו", תוצרת חוץ, וגם בחזרוז־רבר שהתרוצץ ביניהם.

הדירה נמצאת בשיכון מטופח בשכונת־מגורים מהודרת יותר. היא מרצה באוניברסיטה של ורשה, בעלה הוא כתב "פיננשל טיימס" הבריטי. גם היא מדברת אנגלית מצויינת. היא העבירה את הילדים לחדר אחר בדירה המרווחת, המרוהטת בטוב־טעם, אשר יכלה להיות דירת זוג כזה בכל עיר אחרת באירופה. מדי פעם נכנסו הילדים ושאלו משהו, ובכל פעם נשמעו בלי בעיות לבקשת האם לחזור לחדרם.

ההזמנה לביתה היתה חריגה. בפולין אין רגילים להזמין זרים לפגישה בבית, אולי בגלל תנאי־המגורים הקשים ומפני שאי־אפשר להגיש להם כיבוד רציני. אבל הפגישה התקיימה בשבת, שאין עובדים בה, והמרצה חיה בשפע יחסי, בגלל שכר בעלה בעיתון זה. היא הגישה לנו קפה ועוגיות מתוצרת־חוץ על שולחן עגול, בעל לוח־זכוכית.

אף שדבריה נראו לי תחילה פחות בעלי־מישקל מאשר דבריהם של הפרופסורים לכלכלה, נוכחתי בריעבד לדעת שהיא צדקה בכל הערכותיה. אולי היה לה חוש מפותח יותר לרחשי־הלב של הציבור.

"הדבר העיקרי שיש עכשיו בפולין זה הבילבול," אמרה. "אף אחד איננו יודע איפה אנחנו נמצאים. האם כבר הגענו? האם זה רק מעבר? ואם זה מעבר, אז לאן? וכמה זמן זה יימשך? אם לא השתנה שום דבר, אז הקורבנות היו לשווא. האמת היא שהתנאים משתנים במהירות רבה, והאנשים אינם יודעים כיצד להתנהג. אותם הצועקים שצריכים לשנות את הכל הרבה

יותר מהר – הם גם הפוחדים מהשינויים. הם היו רוצים שהכל ישתנה, בתנאי שלא ישתנה שום דבר הנוגע להם עצמם. הם רוצים שלך ולנסה יפעל נגד הצמרת הקומוניסטית הקודמת, הנומנקלאטורה, אבל שלא ייגע בבית-החרושת שלהם.”

זוהי גישה סכיוופרנית. “אנחנו רוצים בשינוי, בתנאי שלא ישפיע לרעה עלינו. בכלל, כשאנשים מדברים על שינוי הם מתכוונים תמיד לשינוי-לטובה. אבל המצב לא ישתנה לטובה. הוא ישתנה לרעה.” בניגוד לזינקובסקי, אין היא חוששת שמא תקום דיקטטורה. “אני מאמינה בשכל הישר של העם. הפוליטיקאים צריכים לבטוח יותר בעם. אם יש סימנים מדאיגים, הם צריכים להבין שהשגיאה אינה בעם, אלא במצב הפוליטי.”

האם אינה חוששת מפני מהדורה פולנית של הפרונוים? “יש אצלנו שני חלומות. חולמים על דמוקרטיה וחולמים על יעילות. היעילות מובילה לכיוון של איש חזק, אבל בעצם לא חולמים על איש חזק, חולמים על יעילות.”

החלום הוביל לבחירת ולנסה. לנה קולארסקה ניבאה זאת מראש. היא לא הצביעה בעדו, אבל הבחירה לא הבהילה אותה. “הוא פוליטיקאי טוב. הוא ימשיך בקו הקודם, של שר-הכלכלה לשק בֶּלְצָרוֹבִיץ, ורק יוסיף לזה מנהיגות פוליטית. הוא יעשה מאניפולציות, יפעיל קבוצה נגד קבוצה, ויעביר את הדברים שצריכים להעביר.”

יש לה ביקורת על האינטלקטואלים, שהתייצבו כאיש אחד נגד ולנסה ושניבאו שיביא לאסון. “האינטלקטואלים מגזימים תמיד באופן היסטרי. הם מגזימים בהערכת תופעות שונות, ואינם מאמינים בשכל הישר של אנשים נורמליים. למשל, בבחירות האחרונות אמרו: ‘אוי, איזו חברה מושחתת אנחנו! איזו חברה רקובה אנחנו! אצלנו לא מצביעים בעד מישוהו, אלא רק נגד מישוהו.’ סיפרתי את זה לעמית ספרדי שפגשתי בוועידה מדעית, והוא אמר שזה קורה בהרבה ארצות.” אמרתי לה שזה קורה גם בישראל.

התעניינתי מאילו שכבות באו ראשי המישטר הקומוניסטי. “יש על זה כמה מחקרים מדעיים. בהתחלה שלטה שיכבה שונה לגמרי מזו שהיתה בסוף. בסוף הלכו למיפלגה פשוט כדי לעשות קאריירה. לכן היתה רמת-ההשכלה של האנשים בשילטון הרבה יותר גבוהה ב־15 השנים האחרונות. המשכילים ששאפו לקאריירה הצטרפו למיפלגה.”

“מתי התחלת את לאבד את האשליות לגבי הקומוניזם?” שאלתי. היא ניענעה בראשה הבלונדי: “אני לא זוכרת שהיו לי איפעם אשליות. היכרתי את המישטר הזה מהיום שבו נולדתי. מי שאיבדו את האשליות

היו האנשים שהיתה להם אמונה. בשנות ה־50, למשל, האנשים האמינו מאוד בעתיד טוב יותר. אבל מי שנולדו לתוך המישטר, ומי שלא הרביצו בהם את התורה בצורה חזקה בבית, ראו רק את חוסר־היעילות. הם לא ראו דברים קיצוניים, דברים מִיפְלַצְתִּים. הם ראו את אי־היעילות. בהדרגה התחילו להגיד: הרי זה ביוזבוז נורא! למה לא עושים את זה כך וכך? למה זה לא דופק? למה חופרים במשך חודשים, ושום דבר לא קם?"

האם היו הדברים מתפתחים אחרת אילו היה המישטר יותר יעיל? "כן. זה היה אחד ההבדלים בין המישטר שלנו ובין המישטרים בצ'כוסלובקיה ובגרמניה המזרחית. אצלנו התחילה ההתנגדות הרבה יותר מוקדם, מפני שהמישטר היה פחות יעיל."

מדוע היה המישטר הפולני פחות מדכא? "אני לא חושבת שזה נובע מהאופי הפולני. הוא לא שונה כליכך מהאופי של העמים האחרים. אבל לפולנים היתה תמיד מידה רבה של חוסר־יעילות, אז הם היו גם פחות יעילים בקיום הדיקטטורה. הצ'כים היו תמיד יעילים, והם היו יעילים גם בזה. אמנם, גם ברוסיה לא היתה אף פעם יעילות, אבל שם הופעל טרור קיצוני. זה משנה את הכל."

כמה התבטא ההבדל בין פולין לצ'כוסלובקיה? "אחרי האביב של פראג נזרקו בצ'כוסלובקיה הרבה אנשים מהעבודה. בפולין אף פעם לא פחדנו שאם נעשה משהו לא־נכון, או שנגיד משהו לא־נכון, יפטרו אותנו מהעבודה או ישלחו אותנו לבית־הסוהר. לכל היותר לא פירסמו מאמר שלנו, לא הוציאו לאור ספר שלנו, או עיכבו את הקידום שלנו, אבל לא פגעו במשכורת שלנו."

"זאת לא היתה דיקטטורה?"

"לא, זאת לא היתה דיקטטורה. הייתי מגדירה את המישטר הזה כ'ריכוזיות סמכותית'. לא יכולנו להגיד בגלוי את מה שאנחנו חושבים, אלא היינו צריכים ללכת סחור־סחור, לשחק מישחקים עם הצנזורה. אבל בסוף יכולנו, איכשהו, להגיד מה שרצינו."

כאן פעל הכלל של 100 העותקים. מותר היה לפרסם דברים שאינם מקובלים על המישטר, בלי שום צנזורה, בהוצאה של 100 עותקים בתחומי האוניברסיטה.

"האם זה לא נתן למחבר הרגשה נהדרת, לדעת שהעותקים עוברים מיד ליד ושקוראים אותם בלהט?" שאלתי.

המרצה צחקה. "כן, בהחלט. אבל המחבר מרגיש עוד יותר טוב כשהוא יודע שמוכרים את הספרים שלו בחנויות בתפוצה המונית."

גם ההיסטוריון יו"י הולצר פירסם ולא פוטר.

הולצר הוא יהודי. בימי השואה חי עם מישפחתו בוורשה. המישפחה לא שינתה את שמה, מכיוון שאין זה שם יהודי במיוחד, ויכול להיות גם שם גרמני. היא רק החליפה את דירתה כמה פעמים. מעטים ידעו שזוהי מישפחה יהודית. מסתבר שאיש לא הלשין.

בכלל, ליהודים מתבוללים היה סיכוי הרבה יותר גדול לשרוד בשואה. היו לכך שתי סיבות שונות. הראשונה: לפני הפלישה הנאצית לברית המועצות העבירו הסובייטים את כל האינטליגנציה מפולין המזרחית לברית המועצות, לא כדי להציל אותה, חלילה, אלא כדי להותיר את פולין בלי מנהיגות רוחנית ומדינית. רבים מבין האינטלקטואלים האלה היו יהודים, וכך ניצלו מידי הנאצים. הם פשוט לא היה בפולין המזרחית כאשר הנאצים השתלטו עליה.

הסיבה השנייה: בימי השואה היה קל יותר להישרד לאנשים שנראו כמו פולנים, ששפת-אמם היתה פולנית, שדיברו פולנית בלי מיבטא אידישי. גם לאלה לא היה קל להישרד, אבל יותר קל. שוטר או פקיד גרמני, שידע רק מעט פולנית, היה מסוגל להבחין במיבטא אידישי בולט.

בשנות ה-50, כשהיה סטודנט, היה הולצר במשך תקופת-מה קומוניסט, אבל זה עבר לו. אז עדיין שרר בפולין חופש רב יותר. הצנזורה היתה בעיקר על דברים שברפוס. ב-1980 התרופפה הצנזורה העצמית. אפשר היה להתבטא בצורה חופשית יותר. "תחילה הרפסתי את דבריי במחתרת, בעילום-שם. אחר-כך הרפסתי אותם במחתרת בשמי. אחר-כך פירסמתי אותם בחוץ-לארץ. לא נקטו נגדי שום אמצעים, גם לא פיטרו אותי מהאוניברסיטה."

ביקרנו אצלו בחדרו בקומה העליונה של הפקולטה להיסטוריה של האוניברסיטה, במרכז ורשה. המיסדרונות היו מלאים בצעירים ובצעירות, כמו בכל אוניברסיטה, וגם הלבוש לא היה שונה. המקום היה מחומם נורא – לפחות 30 מעלות מעל לקור המקפיא בחוץ.

בעיני הולצר, החשש האמיתי הוא שמא יהפוך הגבול שבין פולין וגרמניה המאוחדת – גבול אודר-נייסה המפורסם – לגבול בין שני עולמות, עולם של שפע ועולם של עוני. (שמעתי חשש דומה מפי רפי רוט, הקבלן הישראלי בברלין, שאמר ש"העולם השלישי מתחיל במרחק של כמה עשרות קילומטרים מכאן, על גדת הנהר אודר").

"זה מסוכן מאוד", הסביר הולצר. "זה הופך את פולין לחבית של אבק-שריפה. רואים שמעבר לגבול יש כל טוב. זה יביא לאי-שביעות-רצון מתמדת, לחוסר יציבות פוליטית. זה יכול להביא גם להגירה המונית מערבה. הרי עכשיו אין עוד מסך-ברזל."

איך למנוע זאת? "כדי להגיע להישגים שאנו שואפים אליהם, אנחנו

זקוקים לסבלנות ולמישמעת עצמית, ואלה אינן תכונות פולניות במיוחד. יש לנו היכולת לכך. אין אצלנו כמעט אנאלפבתים, יש לנו שיכבה טובה של מדענים, אולי לא ברמה הכי גבוהה של מיחשוב, אך ברמה מספקת. לעומת זאת, יש לנו מיטען שלילי ביחס למוסר־העבודה. יש אצלנו שאיפה לשיוויונות חברתית, שיוויונות השואפת למטה, הרוצה להוריד את כולם לרמה אחת. כך אי־אפשר להגיע להתפתחות כלכלית. אנחנו עומדים לפני ברירה היסטורית, והכל יזכרע בשלוש השנים הבאות.”

הפרופסור דיבר כפולני. האנטישמיות בפולין אינה מדאיגה אותו. “כשמישהו באינטליגנציה הפולנית הוא אנטישמי, אין ספק שיש לו דם יהודי. בכלל, אין כמעט איש באינטליגנציה הפולנית שאין לו דם יהודי. היו נשואיות־ערובת בממדים רחבים, וכולם היו בקרב האינטליגנציה. כל האינטליגנציה הפולנית לא היתה גדולה ביותר, ולכן אין בה כמעט מי־שפחה ותיקה אחת שאין בה דם יהודי.”

* * *

איזה בניין מתאים יותר כמישכן לבורסה מאשר מרכז המיפלגה הקומוניסטית? אולי מטעמים של נוחות, אולי מתוך חוש יפה לסמליות, הוקמה הבורסה החדשה דווקא שם. עוד לפני כן הוקם בחלק מן הבניין סניף של בנק, ובטכס־חנוכתו התיו הקרדינל מים קרושים. כך אוחדו תחת גג אחד כל שלוש הרתות: הרת הקאתולית, הרת הקומוניסטית והרת הקפיטליסטית.

זמן־מה לפני כן הודמנו למסיבת־עיתונאים שכינס השר־לענייני־הפרטה כדי להסביר כיצד הוא מתכוון לגמול את הפולנים מן הסם המסוכן של השיוויונות. זה יכול היה להיות מעמד כמעט היתולי. לפני דגל פולני ענקי והנשר הלבן, ישבו כמה פקידים חמור־יסבר והסבירו בכובד־ראש, בעזרת כרזות וסרטי־וידיאו, כיצד להוביל את העם הנבחר מהסירים הריקים־מבשר של הקומוניזם אל הארץ המובטחת של הקפיטליזם. כיצד לטפח בו תיאבון לכסף, לרווחים בבורסה.

המטרה המיידית היתה להודיע על מכירת מניות לחמשת המיפעלים הראשונים שנועדו להפרטה — חמשתם מיפעלים גדולים, בעלי בסיס כלכלי איתן. לשם כך היה צורך ללמד את הציבור מה זאת אמיסיה, מה זאת מניה, מה צריך לדעת על מיפעל שאת המניה שלו הוא מוזמן לקנות, איפה קונים, ועוד. אבל בעיקר היה צורך ללמד כי “אתה זכאי לשאוף לרווחים”, “תן לכסף שלך לעבוד בשבילך”, “תן לכסף לעשות דברים יצרניים”. באומה שבה השכר הממוצע הוא 100 דולאר לחודש, זהו מיבצע די נועז.

התיקווה היתה שיש לפולנים רבים דולארים וזהב מתחת לבלטות, ושהם עשויים להוציא אותם משם אם יאמינו לממשלה. אבל יש גם רעיונות אחרים. למשל: לחלק את המניות בחינם. כלומר, לתת לכל אזרח תלוש, שאותו יוכל להמיר במניות, או למכור אותו לאחרים, כדי שיווצר בהדרגה מעמד של קפיטליסטים. הכוונה היא ליצור פסיכולוגיה רכושנית. אבל יש בזה, כמובן, הרבה סכנות כלכליות וחברתיות. קינאה, למשל.

גם דברים הנראים פשוטים מסתבכים במציאות. כך שיחררו את החקלאות מכבלים ביורוקרטיים, אבל שכחו להקים אירגוני-שיווק. האיכרים לא ידעו מה לעשות. עד כה היו תלויים בפקידות הקומוניסטית, וידעו בדיוק את מי צריכים לשחד ואיך לשחד אותם. "היה רע, אבל ידעו איך להסתדר", הסביר לי כלכלן. "באחד הימים ביטלו את הכל ואמרו: תעשו כאוות-נפשכם. הם לא ידעו מה לעשות, לא ידעו אפילו למי למכור ואת מי צריכים לשחד."

קשה מאוד לייעל את החקלאות הפולנית, דווקא מפני שלא הולאמה בשעתו ונשארה מחולקת למשקים קטנטנים. סיפר הפרופסור זינקובסקי: "באה אלי כלכלנית אמריקאית. היא התלהבה מהחקלאות שלנו, עד שסיפרתי לה שלמשק החקלאי הממוצע בפולין יש שישה הקטאר (60 דונם) אדמה. היא אמרה: 'אתה בוודאי מתכוון ל-16 הקטאר'. ענית: 'לא, אני מתכוון לשישה הקטאר. מה את מציעה לעשות?' אז היא אמרה: 'תתפללו!' למרות הכל, המצב הכלכלי של פולין אינו רע כמו מצבן של שאר מדינות הגוש המזרחי. עוד בימי הקומוניזם ניתקה פולין את עצמה מן התלות המוחלטת בנפט הסובייטי. יש לה מה למכור למערב: מוצרים חקלאיים מסויימים, חומרי-בניין, כמה מוצרים תעשייתיים. בניגוד לישראל, יש לה מאזן מיסחרי חיובי. אבל זה לא בא לה על-ידי הגדלת הייצוא. להיפך, הייצוא שלה ירד. אבל הייבוא ירד יותר.

* * *

מוצרי-הייצוא של פולין כוללים גם את הציורים של מרגלית. המערב קונה ברצון ציורים פולניים, מפני שזוהי השקעה טובה. הציירים הפולניים מוכרים את יצירותיהם במחיר זול יותר מאשר עמיתיהם במערב. שמה האמיתי אינו מרגלית, וגם לא מרגריטה, כפי שהיא קוראת לעצמה לפעמים, מפני שקשה לאנשי-המערב לבטא את שמה האמיתי: מלגורזאקה קראסוצקה. היא גרה מעלינו. הקשנו על דלת הסטודיו שלה בשעה 11 בלילה, כאשר התפוצץ אצלנו הצינור. היא בתה של בעלת-הדירה שלנו, ותיקנה את הכל כהרף-עין, אם כי זמנית, בעזרת כמה חבלים. מהרגע הראשון ראינו שזוהי בחורה משגעת, יוצאת-דופן, ערה, יפהיה

פולנית טיפוסית בארץ המשופעת בנשים יפות. היא נראתה כבת 23 בטריינינג הסגול שלה. נדהמנו להיווכח אחר־כך שהיא בת 38. היא אמרה שהיא יהודיה, והתברר שאביה יהודי ואמה יהודיה־למחצה. היא לא ידעה איוה חצי. את בעלה רוברט, בן ה־62 ("היה לי כלב זקן, אוטו זקן ובעל זקן"), היכרנו לאחר מכן: איש מבריק, משורר, סופר, בלשן, מתרגם, שכתב מאה ספרים ותירגם, בין השאר, את "עליסה בארץ הפלאות" לפולנית. מרגיטה היתה רוצה להגר לארצות־הברית או לשבדיה ("ישראל מקום נהדר, אבל רק כבילוי חופשה"), אולם בעלה מתעקש להישאר בפולין, בגלל השפה. הוא יודע אמנם 20 שפות, אך רק בפולנית הוא יכול להתבטא כמשורר.

רוברט סטילר, הבעל, עונד מגן־דויד מוזהב ענקי על חזהו, מעל לחולצת־גולף שחורה. הוא תערובת פולנית: האב יהודי, האם ליטאית, הסבתא מצד האם טאטארית טהורה ("היה לה גם שם טאטארי מובהק"). כשהערתי כי פולין הפכה סוף־סוף למדינה הומוגנית, אחרי שנלקחו ממנה כל השטחים שבהם גרו עמים אחרים, התרגז. "שום דבר טוב לא נוצר עליידי הפולנים כשהיו לבדם," טען בועם. "פולין היתה תמיד תערובת גדולה של עמים. לא זה בלבד שפולין כללה שטחים של אוקראינה, ליטא וארצות אחרות, אלא שגם בכל עיר פולנית היתה תערובת של בני־עמים שונים – יהודים, גרמנים, אוקראינים, ליטאים, טאטארים, ארמנים. פולנים טהורים היו רק בכפרים במרכז־פולין, ושום דבר טוב לא יצא משם, אלא רק מהערים, שהוקמו עליידי גרמנים. גם השלאחטה הפולנית – מעמד האדונים – היתה מורכבת מבני כל העמים האלה."

שוחחנו על זה בלילה, כשאנחנו שרועים על כריות בסטודיו של מרגיטה, הגדוש בציוריה הסוריאליסטיים המפחידים, תלויים, עומדים ומונחים, כשאנחנו לוגמים תה לאור עששית. רוברט, המתגורר בדירה אחרת, מכיוון ששניהם זקוקים לפרטיות, שכב על המירבץ ודיבר במין כעס כבוש, כשמרגיטה הסוערת־תמיד מקשיבה כמעט בשקט.

הבעיה של פולין היא, לדעתו, שאין בה נורמות. מבחינה זאת היא דומה לשבטים פרימיטיביים מסויימים. התכונה העיקרית של הפולנים היא הצביעות. הטיפוס הפולני המובהק הוא הכושי קאלי, גיבור אחד מספריו של הסופר הלאומי הפולני אדם מיצקייביץ. ניסו להסביר לו את ההבדל בין טוב ורע, ואמרו לו שזה רע לגנוב פרות. הוא הבין מייד: "כשגונבים ממני פרה, זה רע. כשאני גונב פרה מאחרים, זה טוב."

"מדוע אי־אפשר לאלף שועל כחיית־מחמד?" שאל סטילר. "הרי הוא קרוב לכלב, וגם אינטליגנטי יותר. אבל כשכלב מתרגז, יש לו צורות שונות לבטא זאת. לשועל יש רק דרך אחת: קודם כל הוא נושך. שועל נושך בכל הזדמנות. כאלה הם הפולנים: כשהם מתוסכלים ומתרגזים על משהו, הם

נושכים את כל מי שנמצא בסביבה, נושכים זרים, נושכים מיעוטים ונושכים איש את רעהו. זוהי התגובה היחידה שהם מכירים.”
זה לא היה ניתוח כלכלי, אבל יש לזה השלכה כלכלית וחברתית. שהרי אם הפולנים אינם מסוגלים להתקדם בצורה מסודרת, תיווצר אנארכיה. ואנארכיה מובילה לדיקטטורה.

דף יומן

22 בנובמבר, 1990. קראקוב.

במלון שלנו, "מתחת לשושנה", יש קאזינו, ולידו באר. אני יורד אליו בערב, כדי לשתות כוסית וודקה. הקאזינו הומה מרוב אנשים, המשחקים בעיקר "בלק ג'ק" ועוסקים במכונות-מישחק. כולם פולנים, לבושים בפשטות, בלי חליפות ועניבות. אך ההימורים הם רק בדולארים. גם הבאר מוכן לקבל רק מטבע זר, למרות שהזלוטי הפולני הוא ברהמרה באופן חופשי. (כמעט בכל פינה בוורשה ובערים האחרות יש "קאנטור", מקום שבו ניתן להחליף מטבע, ובכל קאנטור יש שער אחר. ברחובות מציעים שער גבוה קצת יותר, למי שמוכנים להסתכן בעסקים עם טיפוסים מפוקפקים.)

הבאר ריק, חוץ מאיש אחד, בסוודר וגינס, הנראה כבחור צעיר במצב מתקדם של גילופין. בחור אחר טורח סביבו, כשהוא מחלק את זמנו בין אולם-המישחקים ובין הטיפול בידיו השיכור. ראיו זאת פעמים רבות בפולין: נדמה כאילו יש לכל שיכור ידיד פיקח, השומר עליו פן יאונה לו רע. השיכור נטפל אלי, וכדרכם של שיכורים, חוזר על כל מישפט כמה פעמים ושוכח מה אמר לפני רגע. מתברר שהוא מרצה לחוק קונסטיטוציוני באוניברסיטה של קראקוב, האוניברסיטה העתיקה ביותר במיזרח אירופה מלבד האוניברסיטה של פראג. (היא נוסדה ב־1364 על־ידי קאזימיר הגדול, שליט נאור מאוד, שאומרים עליו שהיתה לו אשה יהודיה. בעיירה שיסד מעבר לנהר הוויסלה, הנקראת על שמו – קאזימירס – היקצה ליהודים רחוב מיוחד משלהם, למען ביטחונם. סביבו קמה העיר היהודית.)

השיכור מגיש לי את כרטיס-הביקור שלו: פרופסור תאדיאוש ציפצ'ק. לדבריו הוא בן 43, אף שהוא נראה צעיר יותר. הוא שופך לפניי את מרר־ליבו: לא מכבר הרוויח בקאזינו 2800 דולאר. כתבו בעיתונים שקיבל כפרס בקבוק שמפניה. אבל הוא לא קיבל כלום. לכן חזר לקאזינו ודרש את שלו. אז נתנו לו כוס אחת ויחידה של שמפניה. איפה הצדק?

כשהוא שומע שאני ישראלי, הוא ממחר לגלות לי שהוא מת על ישראלים. מת על ישראלים, ובעיקר על ישראליות. ממש מת על ישראלים. הוא הכיר אחדים מהם באוניברסיטה של בולוניה. כל הבחורות הישראליות יפות, וכל הגברים הישראלים מבריקים.

החבר הפיכח מאשר זאת: כמעט כל היהודים "בריליאנט", מבריקים. לפחות 90% מהם. רק דבר אחד מרגיז אצלם: זה שכל היהודים משוכנעים שכל הפולנים אנטישמים. זה מרגיז את תאדיאוש נורא, מפני שהוא אוהב יהודים. אוהב אותם. ממש אוהב אותם.

בהמשך, באמצע השיחה, הוא מנמיך את קולו ואומר: "מותר לי לשאול אותך שאלה אינטימית? האם אתה יהודי?" כשאני מאשר זאת הוא חוזר:

"אני אוהב יהודים. הם כל-כך מבריקים!" אבל הוא שמע שהישראלים מאוד מסוכסכים בינם לבין עצמם, יש חילוניים ודתיים, ויש אפילו דתיים המתנגדים לקיום ישראל, מפני שזה מעכב את בוא המשיח. גם על זה שמע. כן, כן.

כשלמד בוורשה, הוא מספר, נעצר חמש פעמים. לבסוף העיפו אותו מהאוניברסיטה מפני שהביע אהדה ליהודים במלחמת ששת הימים. הוא לא דתי. בעיניו, כל האלוהים שווים וכל הדתות שוות. אבל אשתו היא קאתולית אדוקה, והיא עומדת על כך ששני הבנים שלו, בני 14 ו-8, יגדלו באורח קאתולי. "מה איכפת לי?" הוא אומר ולוגם מהבירה, "אז שיהיו קאתולים!"

האיש מדבר אנגלית טובה, אך לא פעם חסרה לו מילה, ואז הוא פונה אל הברמנית הבלונדית ומבקש את עזרתה. זו מתייחסת אליו בסלחנות רבה, כפי שמתייחסים לשיכור מוכר ובלתי-מזיק. היא גם מרחמת עלי ומאותתת לי בסתר שכדאי לי להיפטר מהטרחן הזה. היא לא מבינה מה אני מוצא בו. גם הצעיר, המתגלה כסטודנט שלו לשעבר ("הסטודנט הכי מטומטם שהיה לי", אומר השיכור כפוי-הטובה), מנסה להרחיק אותו ממני בעדינות, ולא מבין מדוע אני מוצא בו עניין.

הסיים הפולני, אומר הפרופסור השיכור, לא שווה כלום. כיועץ הסיים לענייני המישפט הקונסטיטוציוני, הוא הגיש הצעות לשינויים. כשאני אומר לו, על דיברתי כחבר-כנסת לשעבר, שכל הפרלמנטים בעולם הם אותו הדבר, הוא מכחיש זאת בתוקף. הכנסת, הוא אמר, היא בסדר גמור. אבל הסיים הזה...

האנטישמים והדג היהודי

"אין מקום לשני עמים נבחרים בארץ אחת!" התלוצץ העיתונאי קונסטנטי גברט, השייך לשניהם, כאשר דיברנו על היחסים הכאובים בין הפולנים והיהודים, שחיו ביחד בארץ אחת כמעט אלף שנים. כשנכנסנו לביתו, עטפה אותנו מיד אווירה שאפשר להגדירה רק כ"חמימות יהודית". הדירה הקטנה, בלביליבה של ורשה, בקירבת האוניברסיטה והעיר העתיקה, מלאה בספרים, בילדים ובכתבי-עת בכמה שפות. חדר-הכניסה הקטן מלא במעילים, בכובעים ובווגות-אופניים. חדר-העבודה, המשמש גם כחדר-אורחים, מלא גם הוא: ארונות-ספרים, שולחן-עבודה, כורסה נוחה מאוד שהוצעה לי, כסא-נרדה, שולחן עמוס בחומר.

גברט, מזוקן ורחב-כתפיים, מרכיב משקפיים דקיי-מיסגרת ודומה להרצל בצבע חום. הוא בן לאב פולני-נוצרי ולאם יהודיה, בת למישפחה שהתבוללה במשך דורות. כל מישפחתו הושמדה, גם החלק הנוצרי, רק האם היהודיה ניצלה. "בשואה קיבלו הפולנים זכות-קדימה", אמר, "לפולנים היתה פריווילגיה במחנות-המוות." לדבריו, 40 אלף המושמדים הראשונים באושווץ היו פולנים נוצריים.

הנאצים השמידו שלושה מיליון פולנים נוצריים, ו-2.5 מיליון פולנים יהודיים. "שני העמים חיים מהמארטירים (הקדושים המעונים) שלהם, זה הדבר היחיד שיש לנו."

גברט, איש מקסים לגמרי, חבש כיפה. הוא החליט לעבור לצד היהודי, אבל על פי הקצב שלו. כינתיים הוא מקיים מיצוות באופן סלקטיבי, מקפיד על כשרות, לא-כלייך על שמירת-שבת, חובש "לרוב" כיפה. נראה כי אשתו וארבעת ילדיו – הגדול הוא בן 15 והקטן בן 4 – הולכים איתו. כדרכם של ילדים פולניים, נעלמו הילדים מן החדר ולא הפריעו כשהיינו שם.

את דבריו תיבל בהרבה הומור. (לדוגמה: איש-מחתרת בצפון-אירלנד תופס עובר-אורח ושואל בקול מאיים: "אתה קאתולי או פרוטסטנטי?") האיש עונה שהוא יהודי. איש-המחתרת אינו מרפה: "יהודי-קאתולי או יהודי-פרוטסטנטי?"

גברט ביקר בישראל וחזר משם עמוס חוויות. אחת מהן: כשביקר בכותל

המערכי נרדם והתעורר רק בלילה. זה היה כבר בזמן האינתיפאדה, והוא פחד לחפש את דרכו הביתה. למזלו מצא ילד ערבי שהוביל אותו. בצאתו מבין החומות נתקל בסוּר של חיילים. "נבהלתי נורא", אמר. "מאז היותי במחתרת של 'סולידריות' אני מזהה חיילים באופן אינסטינקטיבי עם דיכוי והתעללות." היה לו קשה להתרגל למחשבה שאלה הם חיילים יהודיים.

דודתו היהודיה, כך סיפר, שהתה בכל ימי השואה בוורשה, ואף לא החליפה דירות. השכנים לא הלשינו עליה, מפני שהיתה סוציאליסטית וחברת-המחתרת. אחרי המלחמה שאלו אותה אם לא פחדה, כיהודיה. "לא היה לי זמן לפחד כיהודיה", השיבה, "מפני שפחדתי כל הזמן כחברת-מחתרת."

* * *

גברט, הרואה את שני הצדדים של המטבע, היה המשקיף האובייקטיבי ביותר שדיברתי איתו על נושא זה, שלגביו אי-אפשר כמעט להיות אובייקטיבי. "הפולנים לא הספיקו מעולם להתמודד עם העבר האנטישמי," ציין. "הצרפתים ועמים אחרים התווכחו על זה. אבל הפולנים עברו מן השואה ישר לדיקטטורה הקומוניסטית, שבה לא היה כל ויכוח. רק עכשיו יש להם בפעם הראשונה הזדמנות להתמודד ברצינות עם האנטישמיות."

לפולני קל מאוד להיות אנטישמי. ב-1939 לא עזרו הדמוקרטיות המערביות לפולין. מי שלט בהן? היהודים. ב-1945 השתלטו הסובייטים על פולין, ואת מי שמו שם? את היהודים. הם בלטו מאוד במישטרה החשאית ובמיפלגה. עכשיו, אחרי שסולק המישטר הקומוניסטי, נתקלת פולין בבעיות כלכליות חמורות, שאינן מובנות לאיש הפשוט. מי אשם? מי יכול להיות אשם? רק היהודים. לכן נחשד גם תאדיאוש מאזובייצקי, שהוריד את רמת-המחיה כדי להתמודד עם הבעיות הכלכליות, כיהודי.

אולם יש שני צדדים למטבע. תבוסתו של מאזובייצקי בבחירות לא נבעה מהשמועה הזאת. ולראייה: המנהיגים היהודיים ב"סולידרנוש" זכו לאי-אחת ביותר קולות מאשר עמיתיהם הלא-יהודיים. אדם מיכניק, שביקר בינתיים גם בארץ, ושאינו מצטיין בשטף דיבורו, זכה במקום הראשון במיספר הקולות ואף עלה על ולנסה ומאזובייצקי בבחירות הפנימיות בסולידריות. הדברים אינם כה פשוטים.

נתקלנו בדו-המשמעיות של יחסים אלה על כל צעד ושעל. למשל: בתפריט של כל מיסעדה פולנית יש מנה הנקראת "קארפו ז'ידובסקו", קרפיון בנוסח יהודי. זהו דג עם צימוקים ברוטב מתוק. רחל הזמינה אותו

מתוך סקרנות וטענה שזה נורא. (לי זה היה דווקא טעים, אבל מי אני שאקבע?)

בדוכני הרוכלים ברחוב מארשלוקובסקה מונחים ספרים למכירה, בין מגפיים וקלטות־רוק. בין השאר: ספר פולני שכותרתו "הומור ז'ירובסקי", הומור יהודי. על העטיפה פרצוף של יהודי צעיר מזוקן, החובש כובע־מיצחיה, בעל אף ארוך אך סימפאטי. ראינו פולנים שניגשו וקנו. על עץ־אשוח ענקי, שהוקם ערב חגי־המולד לפני ארמון־המלוכה, היו תלויים מגני־דויד אדומים גדולים. לפי המסורת הנוצרית, מגני־דויד הוא "כוכב בית־לחם", שהאיר מעל למקום־לידתו של ישוע. בימי המישטר הקומוניסטי אסור היה לתלות אותו, מפני שזה הזכיר את ישראל. עכשיו עושים בחרווה רבה כל מה שהיה אסור אז.

בחנויות־הספרים לכדו את עינינו אותיות עבריות על עטיפת ספר. מבט שני לימד שהיו אלה אותיות פולניות, שעוצבו בצורה הדומה לכתב העברי (או האידיש), על גבי ספר־בישול של מאכלים יהודיים, שנקרא "צימעס". מכיוון שאין כמעט יהודים בפולין, אין ספק שהספר נועד לעקרת־הבית הפולנית. נהגיהמונית הפולני שלנו, יורק, סיפר לנו שבסלנג הפולני "צימעס" פירושו דבר טעים וטוב.

שכנתנו, הציירת מרגריטה, סיפרה לנו שמגרד־השחקים הסופר־מודרני, בצבע כסף, שנשקף מבעד לחלון דירתנו, עומד במקום שבו עמד פעם בית־הכנסת הרפורמי הגדול. עכשיו מתפללים היהודים הרפורמים המעטים בבתי פרטיים, מפני שמהארץ שלחו לוורשה (לדבריה) "רב אידיוט", אורתודוקסי, שלא מסתדרים איתו.

בית־הכנסת הקטן הפועל בוורשה עומד ליד "המיפלצת הסובייטית". (כך קראנו לבניין הגבוה ביותר בעיר, שניתן בשעתו כמתנה עליידי הסובייטים למישטר הקומוניסטי הפולני. זהו העתק מדוייק של בניין האוניברסיטה של מוסקוה, מגרד־השחקים הסטאליניסטי, והוא לגמרי חורג מן הנוף של ורשה. ממש מפריע לעין. רשמית הוא נקרא "היכל התרבות"). ליד בית־הכנסת הקימו פולנים "מיסעדה יהודית". לא כשרה, לא טובה במיוחד, לא בשביל היהודים (שאין), אלא בשביל פולנים האוהבים מאכלים יהודיים.

במקומות רבים בערים העתיקות של ורשה וקראקוב מוכרים דמויות־עץ המגולפות ביד. האמנים מייצרים אותן לעיני הקהל. זוהי אמנות עממית, ואין שתי דמויות הדומות זו לזו. כל אחת היא יצירה מקורית. מציעים למכירה אוסף של דמויות פולניות. איכרים, כמרים, אצילים, ותמיד יהודים.

ערב הבחירות לנשיאות פורסם בעיתונים מיכתב גלוי של שני אישים פולניים, לא־יהודיים, שמחו על האנטישמיות שבאה לידי גילוי

במערכת-הבחירות. השניים היו בימי מילחמת-העולם "בלדרים", שהעבירו מטרים בין המחתרת הפולנית והממשלה הפולנית הגולה בלונדון. הם שהעבירו לעולם החופשי את היריעות המוסמכות הראשונות על השואה. אחד מהם יושב עכשיו בלונדון, השני בניו-יורק. הם הכריזו שגילויי האנטישמיות ממיטים קלון על פולין ועל הפזורה הפולנית בארצותיהם.

לא מכבר הוצג בוורשה המחזה "כנר על הגג". הפולנים צפו בו בהמוניהם, והוא נחל הצלחה גדולה. אחר-כך סיפרו לי שמנגנים בלי הפסק קלטת של המנגינה היהודית הזאת בשוק-העתיקות של ורשה. בעיר העתיקה של ורשה יושבת ברחוב מוכרת-ספרים יפה, מכורבלת במעיל גברי, ומציגה למכירה כתריסר ספרים: אוצרות-האמנות של פולין, נשק פולני עתיק, מרד גטו ורשה. על העטיפה תצלום גדול של המרד. בכניסה לבית-המלון שלנו בקראקוב היתה תלויה כרוזת-תיירות מקומית שהציעה סיורים לכמה אתרים בסביבה, וביניהם מיכרות-המלח המפורסמים ומחנה אושוויץ.

לנה בובינסקי-קולרסקה, המרצה לסוציולוגיה, שאינה יהודיה, סיפרה ששמעה דרשה אנטישמית חריפה בכנסיה. כשרצתה להתלונן על כך, אמרו לה: "עזבי, הכומר הזה ידוע כמשוגע." (בכנסיות הפולניות מותרת תעמולה פוליטית, כמו בבתי-הכנסת בישראל.)

אותה מרצה סיפרה על מיקרה מאלף שקרה לה: כשביקרה בכפר, ראתה ילד רודף אחרי חברו וצועק: "ז'ירק! ז'ירק!" (יהודון). הילד שכונה כך לא היה, כמובן, יהודי. הוא גם לא היה קטן ומיסכן, אלא דווקא ביריון. ברור שלילד השני לא היה מושג מה פירוש הכינוי.

ב"אומשלגפלאץ", המקום שבו העלו הנאצים את יהודי הגטו לרכבות-המוות, יש עכשיו אתר-זיכרון פשוט ויפה. על קיריה-שיש יש גראפיטי מכוסים בצבע שחור. ברור שהיו כאן כתובות אנטישמיות. כשביקרנו שם ניקתה קבוצה של צעירים פולניים, שנראו כמתנרבים, את המקום.

אנדרטת מורדי-הגטו עומדת בודדה, בין שיכונים מודרניים. כשהיינו שם לא נראתה נפש חיה בסביבה. שרר במקום קור עז, ירד גשם, השמיים האפורים העיקו ממש על הנשמה. לפתע נשמע קול רם של גבר מדבר אנגלית מספר על השואה. גילינו דוכן קטן עומד בצד, ועליו רשמקול וכן חוברות וספרים על השואה. זוג פולני התחבא מפני הקור בתא-הנהג של טנדר, וכשראו אותנו יצאו והתייצבו מאחורי הדוכן. כשלא קנינו דבר, מסרו לנו בכל זאת חוברת קטנה על גטו-ורשה וחזרו להתכרבל בטנדר. מול הכניסה למחנה אושוויץ-בירקנאו עומד קיוסק. מוכרים שם עיתונים, סיגריות, ספרים על השואה וגם גלויות-דואר. קניתי גלויה.

מופיעים בה, ביחד, ארמון מהמאה ה־14, כנסיה מהמאה ה־15, רחוב של העיר העתיקה ואתר־הזיכרון של מחנה־הריכוז.

* * *

פרשת היחסים בין פולנים ויהודים כאובה מאוד, אך אין היא חד־צדדית, כפי שהיא נראית היום לרבים. היו בה גם פרקי אור, בתקופות שונות. איך בכלל נוצרה בפולין קהילה ענקית של שלושה וחצי מיליון יהודים, כעשירית מכלל האוכלוסיה לפני מילחמת־העולם השניה? הסיבה לכך חיובית ביותר: בשעה ששררה ברוב אירופה אפלת ימי־הביניים, והיהודים נרצחו או גורשו בהמוניהם מארצות הנראות כיום כנאורות, הם מצאו מיקלט בפולין, שהיתה אז מיבצר של ליברליות.

במשך מאות שנים הזמינו מלכי פולין ואציליה את היהודים לבוא לפולין, יחד עם גרמנים, סקוטים ואחרים. בפולין לא היה קיים מעמד בינוני. היהודים והאחרים מילאו את החלל בין מעמד האדונים (השלאחטה) והאיכרים. הם חיו בערים, נהגו מחסות האצולה ועסקו במיקצועות רבים. תנאי־מחייתם היו טובים לאין שיעור מאלה של רוב רובם של הפולנים, איכרים־צמיתים שהיו רתוקים לאדמת האצילים, משועבדים, מדוכאים ורעבים.

במשך מאות בשנים לא הפכו היהודים לפולנים. הם היו עם נפרד בפולין, כמו האוקראינים, הליטאים, הגרמנים, הטאטארים, הארמנים ואחרים. היו תקופות שבהן היוו הפולנים רק 40% מן האוכלוסיה של ממלכתם הגדולה, שבה שלט קומץ של "מאגנטים" (האצולה הבכירה), שגם הם לא היו פולנים טהורים. אחרי־כך חולקה פולין כמה פעמים בין שכנותיה, והפולנים התערבבו עוד יותר עם עמים אחרים. כשזכתה סוף־סוף בעצמאותה, אחרי מילחמת־העולם הראשונה, היוו הפולנים רק 60% במולדתם.

התנועה הלאומית הפולנית נולדה באיחור, במאה ה־19, ובאופן מלאכותי למדי. האינטלקטואלים, שרצו ללכד את פולין המחולקת וליצור להט לאומי, חיפשו אויב מתאים. האויב העיקרי היה רוסיה האדירה, ששיעבדה את רוב פולין. אולם רוסיה היתה רחוקה וגם חזקה. היהודים היו קרובים וחלשים. כך טופחה האנטישמיות כחלק מן התודעה הלאומית הפולנית.

אבסורד הוא לצייר קו שחור ישר, המוביל כביכול מן האנטישמיות של ימי־הביניים לזו של הנאצים. כך עושים בבית־הספר הישראלי, וכך גם עשה קלוד לנצמן בסרט "שואה". התמונה הרבה יותר מסובכת. האנטישמיות פשטה צורה ולבשה צורה פעמים רבות, בפולין כמו בארצות אחרות. לעיתים קרובות היתה בלתי־אלימה, רוחנית בעיקרה.

אין ספק שאחד המקורות החזקים ביותר הוא הרת. ילד הלומד בגיל הרך על צליבת ישוע באשמת היהודים, לעולם לא יוכל לראות את היהודים שלא בהקשר זה, במודע או שלא במודע. התיאור רווי־השינאה ב"ברית החדשה" – שנכתב בידי יהודים שנרדפו על־ידי אחיהם בשל דבקותם בסטייה דתית – מטביע חותם שלא יימחה. (ולמען האמת: שום ילד יהודי, הלומד בגיל הרך על השרשרת האינסופית של רדיפות־היהודים בידי "הגויים", אינו יכול להשתחרר משינאת־הגויים, במודע או שלא במודע.) הפולנים, שהיו תמיד עם קאתולי אדוק ביותר, ינקו סוג זה של אנטישמיות עם חלב־אמם.

בפולין המודרנית נוספה על כך הקינאה. בעיירות רבות החזיקו היהודים בכל הבתים והעסקים הטובים שבמרכז העיירה, וחיו כגבירים, ואילו הפולנים גרו באורוות ובצריפים מסביב, חוטבי־עצים ושואבי־מים (פשוטו כמשמעו) בארצם שלהם. מכיוון שהיהודים התלבשו אחרת, דיברו שפה אחרת (אידיש), התפללו אחרת וגם לא יכלו לאכול בחברת נוצרים מפאת הכשרות, היה קל להאמין עליהם שהם חורשי־מוזמות וקושרי־קשר. ואילו היהודים המתבוללים בערים הגדולות, שביקשו להיות לפולנים, עוררו זעם מפני שתפסו את כל העמדות המיקצועיות והכלכליות, אשר המעמד הבינוני הפולני החדש שאף לתפסן בארץ שהיתה, אחרי הכל, ארצו. רק על רקע זה ניתן להבין מה התרחש בפולין בימי השואה. נדמה שמיספר הפולנים שהצילו יהודים גדול בהרבה מכפי ששיערו. כל ישראלי מכיר יהודים שניצלו כילדים בידי מישפחות פולניות, או שחיו בסביבה פולנית בעזרת ניירות מזוייפים. אם לוקחים בחשבון שכל מי שעזר ליהודים הסתכן אוטומטית בהוצאה להורג – הוא וכל בני מישפחתו, בנים ונכדים – הרי מיספר המצילים, גם אם אינו גדול באחוזים, מרשים למדי. "כשנרדפנו על־ידי המישטרה החשאית כחברי 'סולידריות', כמה אנשים היו מוכנים לעזור לנו?" שאל קונסטנטי גברט, "מי שעזר לנו הסתכן רק בכמה חודשי מאסר. אבל תתפלא מה מעטים היו המוכנים לכך". שאלתי את עצמי מה הייתי עושה במצב כזה, ומה היו עושים כל שכניי ומכריי.

בצד השני היו המלשינים ועוורי־הנאצים. אלה היו מעטים בפולין, בהשוואה לארצות אחרות שבהן קמו תנועות פרו־נאציות, ושבהן ביצעו כוחות־מישטרה מקומיים את גירוש היהודים. "המלשינים הלשינו על כולם," אמר גברט. "מי שהלשין על היהודים הלשין גם על המחותרת הפולנית".

בין שני הצדדים עמד הרוב הגדול של העם הפולני, כמו עמים אחרים, מפוחד, אדיש, עסוק במילחמת־הקיום תחת מישטר־כיבוש אכזרי. חלק ממנו בוודאי שמח בליבו על שהוא נפטר סוף־סוף מהיהודים, אך לא סייע לנאצים. יתכן שאחד האנשים הכנים ביותר היה הכפרי הפשוט שאמר

לקלוד לנצמן: "רצינו שיילכו מכאן לפלסטינה. אבל לא רצינו שירצחו אותם. זה היה נורא."

יש הרבה טענות נגד המחתרת הפולנית, שאמנם לחמה מילחמת־גבורה בנאצים והקריבה קורבנות עצומים, אך שלא עזרה ליהודים, לא קיבלה את היהודים לשורותיה ובמיקרים מסויימים גם הרגה יהודים נמלטים. "הכפר היה אנטישמי", הסביר לי חבר־מחתרת לשעבר. "היינו זקוקים לכפר. בלי הכפר לא יכולנו לפעול. ידענו שנפגע במטרתנו – מיגור הנאצים – אם יקבלו הכפריים את הרושם שאנחנו עוזרים ליהודים." הסבר עגום, אך כן.

גם תמונה זו אינה שלמה. פגשנו פולנים המתחבטים קשה, המנסים להתמודד עם עברם, שהפכו פילושמים, ולפעמים גם בצורה מוגזמת. מדגישים כי יוזף פילסורסקי האגדתי היה רחוק מאנטישמיות, וכך גם רבים מגדולי המלכים של פולין בימי־הזוהר, כמו קאזימיר הגדול. לך ולנסה, איש פשוט שלשונו "החליקה" לא־אחת, היכה על חטא והביע חרטה פומבית.

תמונה מסובכת.

* * *

זאב ז'בוטינסקי האמין בשעתו שיכול להיווצר שיתוף־פעולה טבעי בין האנטישמיות הפולנית ובין התנועה הציונית, על רקע האינטרס המשותף של העברת היהודים מפולין לארץ־ישראל. גם אברהם שטרן ("איר") נסע לפולין ופעל ברוח זו. הסניף הפולני של אצ"ל זכה בתמיכה רבה מצד הצבא הפולני, שסיפק לו נשק ומדריכים.

נדמה שכיום אין בעיני הפולנים קשר בין היהודים וישראל. אין זו אגדה שאחרי מילחמת ששת־הימים הרימו קציני הצבא הפולני כוסות לכבוד הניצחון הישראלי, והתפארו בכך ש"היהודים שלנו היכו את הערבים של הרוסים".

ישראל, שאינה מתאימה כלל וכלל לתמונה המסורתית של היהודי בעיני הפולנים, מעוררת בפולין לא מעט קינאה והערצה. "ישראל מהווה בעצם מה שפולין היתה צריכה להיות לדעת פולנים רבים: מדינה קטנה העושה מה שהיא רוצה, המקיימת מישטר דמוקרטי, המצפצפת על הרוסים ועל האמריקאים והמביסה את שכנותיה."

ישבתי בקפה בוורשה ועשיתי חשבון: מבין שמונת ראשי־הממשלה שהיו עד כה בישראל, ארבעה היו ילידי פולין. (ארבעת האחרים היו ממוצא רוסי ואוקראיני.)

עיתונאי פולני סיפר לי שידרו, פולני־נוצרי, ביקר בפעם הראשונה

בישראל. כשחזר בישר לו בתרועה: "אתה יודע מה גיליתי? גם בישראל יש יהודים!"
הוא התכוון, כמובן, ליהודים החרדים, הנראים כמו שהיהודים מצטיירים בדמיונם של הפולנים.

דף יומן

14 בנובמבר, 1990. טרבלינקה.

...שנינו עומדים לבדנו, רחל ואני, ביער אבני-הזיכרון באתר טרבלינקה.

הקור מקפיא. השמיים אפורים, קודרים. מסביבנו דממה עמוקה. שום דבר אינו זז, כאילו אנחנו לבדנו בעולם – אנחנו, האבנים והעצים הסוגרים על האתר מכל עבר.

לפתע אנחנו רואים שכמה נרות-זיכרון דולקים ליד המצבה המרכזית.

אנחנו מביטים סביב. האם הסתובבו פה אנשים, מבלי ששמנו לב לכך? האם בכל זאת לא היינו לבדנו?

ואז אנחנו רואים את הנהג הפולני שלנו, רומק. איש פשוט, בלונדי, המדבר רק פולנית, מלבד תריסר מילים אנגליות. הוא היה אמור לחכות לנו במכונית המחוממת, מחוץ לתחום האתר.

רומק עומד שפוף ליד המצבה, ומדליק במצית הפשוט שלו נרות-זיכרון שהושארו שם על-ידי מבקרים קודמים, ושכבו מזמן. אין הוא מביט בנו.

בחזרה אל השאול

לפתע, היער הפך לאוייב. מאיים, זדוני, מחביא בקרבו כוחות שטניים. היער של טרבלינקה.

השמיים היו אפורים, כבדים. הקור העז כאילו שיתק כל חיים. הכפרים שלאורך הכביש המוביל מוורשה לביאליסטוק נראו עזובים. כפרים עניים, שרוב בתיהם עשויים מעץ, חסרי צבע, שהתמזגו בנוף ונטמעו בו. ערפל קל החביא עצמים רחוקים, והוסיף להרגשה של עולם־רפאים. העצים איבדו מזמן את עליהם, ונראו גם הם כשלדים המושיטים את זרועותיהם החשופות השמימה.

לאורך הכביש הראשי היו חיים כלשהם. פה ושם חלפה על פנינו מכונית, פה ושם עברנו עגלה הרתומה לסוסים, שעליה התכרבלו איכר ואיכרה, תמיד ביחד, במעיליהם העבים או בשמיכה. כמה פועלי־כביש הבעירו אש קטנה וחיממו את ידיהם. עברנו את הנהר בוג. דייג בודד עמד על הגדה. אחרי העיירה ויצ'קוב ניצב ליד הכביש שלט קטן, ועליו סמל של אש־תמיד והמילים הפשוטות: טרבלינקה 35.

ירדנו מהכביש הראשי, ומיד נכנסנו לעולם אחר. יער קודר בלע אותנו. הכביש הצר כאילו הפך למינהרה בין העצים. מינהרה אפלה, שבקצה שלה, לפנינו, פתח אפור, פיסת־שמיים קודרת. ובמוח עברה המחשבה: האם זה המראה שהם ראו בדרכם האחרונה?

עברנו עוד כמה כפרים. בכניסה לכל אחד מהם פסל של ישוע או הבתולה הקדושה, צלב ופרחים. פה ושם הובילה איכרה זקנה בשמלה ארוכה ומיטפת־ראש שתי פרות – תמיד שתי פרות – כשהיא נעזרת בענף של עץ. עברנו את הכפר ששמו טרבלינקה – העיד על כך שלט רגיל, כמו כל השלטים בדרך – ועדיין הדרך נמשכה.

חצינו שוב את הנהר, חצינו פסי־רכבת. פסים ככל הפסים. אבל הדמיון שלנו העניק להם חזות מאיימת. הפסים הפשוטים הטילו אימה.

סוף־סוף הגענו ליער. שוב שלט קטן, ועליו ציור אש־תמיד והשם הנורא. לידו צלב־עץ דק וגבוה, ועליו דמות קטנטנה של הצלוב. חצינו שוב את הפסים האימתניים ונכנסנו ליער. את־המוות.

* * *

איך הגענו למקום הנורא הזה?

כשבאנו לפולין כדי לחקור את נפילת האימפריה הקומוניסטית, לא היתה לנו כל כוונה לבקר במחנות־המוות. נרתענו מפני עצם המחשבה עליהם. פחדנו.

אולי יש בכך רגש של אשמה. בימי השואה חיינו שנינו, רחל ואני, בארץ־ישראל. אני, כמו כל בני־גילי, הדחקתי מתודעתי כל מחשבה על המתרחש באירופה. הייתי במחתרת, התווכחנו שם על הדרך להקמת מדינה משלנו, חיינו את חיינו. ידענו שקורה משהו נורא בממלכת־הרשע הנאצית, אך לא ידענו ולא רצינו לדעת. הרגענו את עצמנו בכך שבמילא איננו יכולים לעזור. וחץ מזה, מדוע לא עלו היהודים ההם לארץ בעוד מועד, כמו הורינו?

כשהגיעו הידיעות המוסמכות על השואה, עם שיחרור מחנה־המוות הראשון (מאידנק) בידי הצבא האדום, הודעו־ענו. אבל ההדחקה נמשכה. מדוע הלכו כצאן לטבח? הם, היהודים שם, לא היו כמונו, העברים החדשים בארץ־ישראל. לנו זה לא היה קורה.

ואז בא מישפטי־איכמן. הייתי נוכח בכל ישיבותיו, ולאט־לאט קיבלתי מושג על מה שהתרחש באמת. סיפורי־האימים ירדו עלינו בזה אחר זה, בלשון יבשה, באולם של בית־מישפט, מול תא־הזכויות שבו ישב אדם אפור, חסר־עניין עד כדי אימה. אז עברתי מעין קאתארזיס. עיכלתי את השואה, עד כמה שאפשר. החיים נמשכו. היתה גם ההרגשה שאנחנו כבר יודעים. קראנו את ק. צטניק, ראינו סרטים ותצלומים.

ובכל זאת – ללכת אל המחנות, לראות כמו עיניי את מקומות־הזוועה – זה היה יותר מדי. התנגדתי לכך בכל נימי נפשי.

אך ברגע שדרכו רגלינו על אדמת פולין, ידענו שאין מנוס. כמו יד נעלמת משכה אותנו בכוח אל המקומות האלה. לא יכולנו עוד להתנגד.

* * *

ממחנה טרבלינקה לא נותר דבר. היה צורך להקים בשטח החשוף אתר־זיכרון שיזכיר את הדבר ששום דמיון אנושי אינו יכול לתפוס – רצח שיטתי של 800 אלף בני־אדם במקום אחד. האמנים, שקיבלו על עצמם את המשימה הזאת מידי ממשלת־פולין, מצאו פיתרון. פשוט. מזעזע.

כשיצאנו מן המכונית תקף אותנו קור מחריד. בשטח החשוף הגדול שבמעבה היער נשבה רוח קרה כקרח, שחדרה אל מתחת לכל הבגדים. היתה דממה מוחלטת. לכמה דקות יצאה השמש והאירה באור חיזור, קר.

וכל הזמן ליוותה אותי המחשבה: *הם* חשו בקור הנורא הזה, בלי הבגדים שלנו. *הם* ראו את האור הדלוח הזה. *הם* ראו את העצים החשופים האלה – את אותם העצים עצמם! – וזהו כמעט הדבר האחרון שראו בחייהם. והעצים ראו את הכל.

עלינו בדרך רצופה באבנים גסות. היינו לבדנו בנוף. בדרך הזו הלכו *הם*, אז. מימין מונחים בלוקים יצוקים של מלט ברווחים מדוייקים – ספק שורה ארוכה של ארונות־מתים, ספק פסי־רכבת. גושי־סלע בגובה אדם, בלתי מסותתים, כל אחד שונה מרעהו, מקיפים את השטח כולו, כמו עמודי הגדר של אז. מרחוק הם נראים כבני־אדם העומדים לברם בנוף, זקיפים נשכחים על מישמרתם.

השביל מוביל אל האנדרטה המרכזית – כעין שער־ענק אטום, אבנים מסותתות־למחצה, זו על גבי זו, ועליהן רובץ משקוף כבד, המורכב מפרצופים מעונים של בני־אדם. באמצע האנדרטה חריץ מאונך שתום – מעין שער שאינו מוביל לשום מקום, פתח לגיהנום.

לפני האנדרטה כמה ורים נבולים, ולידם ערימה של נרות־תמיד כבוים, ביניהם אחד בקופסת־אננס של "עסיס". ליד האנדרטה אבן עגולה, ועליה בכמה שפות, גם באידיש, המלים "לעולם לא עוד".

מישטח גדול נראה כקבר־אחים מכוסה בגזרי־עץ מפוייחים, אבל כולו עשוי מחומר סינתטי. זר־פרחים בודד ופאתטי, עטוף בעטיפת־ניילון, מונח על קצהו: "זוכרים. בית־הספר עמק־החולה".

מאחורי האנדרטה יש יער של סלעים קטנים, בגובה הבירכיים – כל אבן שונה מרעותה, כל אחת בגובה שונה, כל אחת בעלת צבע אחר – אפור, שחור ולבן, חום. על כל אחת חרוט שם של קהילה. הדמיון הופך את הסלעים לבני־אדם, שקפאו בתנוחות שונות – כפופים, עומדים, כורעים, שפופים, וכולם זועקים זעקה אילמת אחרונה וניצחית. ואולי זה יער של מצבות עתיקות. או מידבר של אבנים על פלאנטה אחרת, לא־אנושית. וכל המישטח הענקי, על מאות הסלעים הקטנים האלה, מוקף בעצי היער, חלקם עצי־מחט ירוקים גם בחורף, חלקם עצים ערומים, הנראים כמתבוננים, עדים אילמים למה שהיה.

עמדנו שם כשעה, מקשיבים לדממה הגמורה, דממת־המוות, קופאים מקור.

בצאתנו, על הכביש, ליד צלבי־העץ הגבוה, עברו על פנינו שתי עגלות עמוסות בחציר, ועליהן שלושה איכרים זקנים, חסרי הבעה. בא הרצון לשאול אותם מה ראו, מה חשבו. לא היה לנו כוח.

אחרי טרבלינקה, באה מאידנק כהפתעה גמורה.

טרבלינקה חבויה בתוך היער. היא מוסתרת מעיני אלוהים ואדם, ואין בה כלום מלבד אותו פארק מיפלצתי של אבנים, והשער האטום המוביל לגיהינום. ואילו במאידנק הכל להיפך: שטח פתוח מכל העברים, בתוך איזור פורה, מיושב, עשיר, בפאתי עיר גדולה. מין מיגרש־כדורגל ענקי, באורך של קילומטרים, הנשקף היטב מן הכביש הראשי, שאלפים עוברים בו מדי יום בדרכם לעבודה ובחזרה. הם רואים את מיגדלי־השמירה, את גדר־התיל, את הצריפים שהושארו במקום, את ארובת הקרמטוריום, את בניין תא־הגאוזים. זה מיפלצתי לא פחות, אבל אחרת.

מישטח ענקי, דומם, חסרי־חיים. רק להקות של עורבים שחורים גדולים עפים אנה ואנה, כאילו היו נשמות מתים.

לפי המיסמכים, 340 אלף איש נהרגו כאן. אבל מניחים שנרצחו כאן מיליון. עם שיחרור המחנה נמצאו בו 800 אלף זוגות־נעליים – אחרי שכל הנעליים הכשרות לשימוש נשלחו כבר לגרמניה. המחנה שהושאר לזיכרון כולל 900 דונם. אבל בשיאו הקיף המחנה 2700 דונם.

דרך באורך קילומטר מובילה משער־הכניסה – אנדרטה כבדה, מאיימת, ליד הכביש הראשי – אל המקום שבו מונחת ערימה ענקית של אפר־אדם מתחת לתיקרת־בטון מאסיבית, הנשענת על עמודים. על השפה מונח שוב זר־פרחים עם אותה הכתובת: "ל.ד. עמק־החולה".

כיתה של תלמידות ותלמידים פולניים, בהדרכת המורה, באה באוטובוס. הילדים עומדים מול האפר ומובלים אל הצריפים. מבחינתם זהו טיול בית־ספר. ילדות מצחקקות ומחזיקות ידיים. בנים דוחפים זה את זה. וכי איך הם יכולים להבין את אשר אינו ניתן להבנה?

בקצה המחנה – הקרמטוריום, העשוי מעץ. כלי־עבודה פזורים מעידים על עבודת־שיפוץ. החשמל מנותק. כששמע השומר במדים שאנחנו מישראל, התנדב לפתוח את המקום ולהאיר לנו בפנס־כיס. וכך, בחשכה, בעזרת קרן אחת של אור, ראינו את האלונקות שעליהן הוכנסו הגופות לכיבשן, את שולחן־הבטון שעליו הוצאו מהגופות שיני־הזהב, את תא־הגאוזים הקטן שבו נרצחו אסירים פוליטיים פולניים וגם עובדי הקרמטוריום עצמם.

בחוץ, מעבר לגדר, במרחק קטן, אחד ממיפעלי־התעשייה של העיר לובלין. ארובה גדולה, המגמדת את זו של הקרמטוריום.

כמה שורות של צריפים הושארו כפי שהיו. אנחנו הולכים לאטנו מצריף לצריף. כולם זהים, ונבדלים רק במיספרי־הבלוק שעל השלט. בפנים חושך. כשהדלקנו את האור, נראו לאורה הקלוש של נורה צהובה שלוש קומות של דרגשים צפופים, כתובות שרוטות בעץ הקירות. אולי

של האסירים. אולי של מבקרים אחרי השיחרור. הצריפים, מיגדלי השמירה, גדריהתיל – הכל טובע בעשבייהבר, הצומחים פרא. סיוט רדום. הצריפים ששימשו פעם את אנשי הס"ס מוקרשים לתיעוד. המינהל הפולני שומר על הכל בצורה מכובדת מאוד. תצלומים. מיסמכים אותנטיים. נא להעביר למיפקדה 12 מיוזרות מעיזבון היהודים. דרוש משלוח של תחתוני נשים.

במחנה, כך מלמדות הכתוביות, היו יהודים וגם אסירים פולניים ושבויימילחמה סובייטיים. המחתרת הפולנית קיימה קשר עם האסירים. אגודות צדקה פולניות ניסו לעזור.

ערימות של נעליים, בתוך ארגזיענק לכל אורך הצריף. הרים של בגדים. ובסוף, בצריף מבודד, ששום דבר אינו מייחד אותו מבחוץ – תאייהגאזים. מבפנים, מחדר הכניסה, מבט החוצה – המראה האחרון שראו מאותהאלפים: מיגדלישמירה, גדריתיל, צריפים, שמיים אפורים אפורים.

ולאורך כל הסיור, ההרגשה המוזרה של קירבת העיר. בתיה של לובלין, עיר של 300 אלף נפש, נושקים כמעט לגדרות המחנה משלושה צדדים. שיכונים ארוכים, שדייריהם מתעוררים מדי בוקר ורואים לנגד עיניהם את מחנההמוות, כמו שאני רואה בבוקר את הים.

אחרי כמה שעות, יצאנו שוב מתחת לשעריהבטון המאסיבי אל הכביש הראשי. מסיוט מחניק אל עולם המציאות, עולם של תנועה סואנת, אוטובוסים, זוגות צוחקים, הורים וילדים – הכל במרחק של עשרות מטרים מן הגדר.

עורבים מעופפים מתוך המחנה אל השדות והבתים שמסביב, נחים על הגדר, צורחים.

אף שהיהודים שנרצחו כאן היו בוודאי הרוב העצום של הקורבנות, ניספו פה גם אנשי המחתרת הפולנית, חיילים סובייטיים ורכים אחרים. מדוע הקימו הנאצים את המחנה דווקא כאן, לעיני כל? האם רצו להפחיד את האוכלוסיה, להוכיח לה בכל רגע את חוסרהאונים שלה מול מכונתההרצח?

* * *

אם מאידנק שונה לגמרי מטרבלינקה, הרי אושוויץ שונה משתיהן. חרף כל מה שקראתי ושמעתי על המקום הזה, לא הייתי מוכן למקום הזה.

גם הדרך אל האתר מפתיעה. לא עוד פולין עניה וקודרת, כמו בדרך מוורשה צפונה, לטרבלינקה. ככל שמדרימים, הארץ נעשית עשירה יותר. הדרך מקראקוב לאושווינצים – היא אושוויץ, בגרמנית – עוברת בנוף

שהוא כמעט אוטטרי. בתים נאים, דו־קומתיים, צבועים היטב. פה ושם כנסיה גדולה על קו־הרקיע. זוהי הארץ שנקראה פעם גאליציה, שנפלה כשלל בחלקה של אוטטריה, כאשר חולקה פולין בין שכנותיה. לא היינו מוכנים לכך שאשווינצים היא עיירה חיה, סואנת, רבת־פעילות. עיירה תעשייתית, שבמרכזה תחנת־רכבת גדולה מרובת־מסילות. עובר זמן עד שתופסים שהרכבת היא בעצם שגרמה לכך שאשוויץ הפכה תמרור בדרך האנושות, הסמל המחריר ביותר של המאה ה־20.

כדי לבצע את "הפיתרון הסופי של השאלה היהודית", היו הנאצים זקוקים למקום השוכן ליד צומת־רכבות. רק עיירה תעשייתית כמו אושווינצים היתה מתאימה לחידוש ההיסטורי, המיוחד לנאצים: בית־חרושת להריגת המונים, רצח־עם תעשייתי.

ההיסטוריה ראתה מיקרים רבים של שחיטת־המונים ורצח־עם. גם המאה ה־20 הנאורה ראתה מיקרים רבים כאלה – מרצח הארמנים בידי התורכים במלחמת־העולם הראשונה ועד רצח מיליוני הקאמבודים בידי המישטר הקומוניסטי. לא רצח־העם הוא המעניק לשואה את הייחוד החד־פעמי, אלא רתימת מדינה תעשייתית מודרנית למיבצע של רצח־עם מתועש.

הסיפור של אושוויץ התחיל כמעט במיקרה. אחרי שכבשו את פולין, היו הנאצים זקוקים באיזור זה למחנה־ריכוז לאסירים פוליטיים פולניים. הם הפקיעו קסרקטין של הצבא הפולני באמצע העיירה וכלאו שם 40 אלף פולנים. זהו מחנה אושוויץ 1 – והוא שונה מאוד ממחנה אושוויץ 2, במקום סמוך, שהנאצים תירגמו את שמו הפולני לבירקנאו.

הלכנו לשם תחילה. אתר זה דומה למאידנק – דרך ארוכה־ארוכה בין גדרות־תיל שהיו מחושמלות, לאורך מסילת־הרכבת המובילה עד הסוף, אל מקום הסלקציה, ליד תאי־הגאזים. אלה פוצצו ושרידיהם עומדים על מקומם, לצד תרשים המראה את היעילות המיפלצתית של המיבנה: אולם־ההתפשטות, תאי־הגאזים עצמם, המקום לעקירת שיני־הזהב, קרמטוריום. רצח בסרט־נע.

גם כיום ברור שהיה זה מחנה ענקי, מחולק למחנות־מישנה רבים. הנאצים המשיכו להגדיל אותו גם אחרי שכמעט כל היהודים והצוענים באירופה כבר הושמדו. הוא יועד לפיתרונות סופיים נוספים: פיתרון הבעייה הפולנית, האוקראינית, הרוסית, חזון אדיר של טראנספר אל המוות, כדי לפנות מקום להתנחלות גרמנית במרחב־המחייה החדש שנכבש.

כשהגענו לאושוויץ 1 (שאינה שכנה של אושוויץ 2) כבר ירדה החשיכה. השומר במדים עמד לסגור את השער. הוא נעתר לבקשתנו ואיפשר לנו ביקור קצר בבנייני המחנה, המשמשים כעת כמוסיאון.

אשוויץ 1 שונה מכל מה שתיארתי לי בדמיוני. אין צריפים. יש שורות של מיבני לבנים אדומות, דו־קומתיים. זה לא היה מחנה־מוות, כמו אושוויץ 2, אלא מחנה־עבודה. לכן היו כמעט כל אסיריה לא־יהודים. בבירקנאו (אשוויץ 2) ישבו יהודים, צוענים וחיללים סובייטיים. באשוויץ 1 ישבו בעיקר פולנים ואסירים פוליטיים אחרים, וביניהם אסירים גרמניים. (לא הייתי מודע לכך, כאשר עקבתי אחרי הוויכוח המר על המינזר שהוקם ליד אושוויץ 1, מחוץ לתחום המחנה, בבניין ששימש לאיחסון הגאזים. בעיני הפולנים, אושוויץ מסמלת את יסורי האומה הפולנית, כשם שהיהודים רואים בה את סמל השואה היהודית.)

נכנסנו למחנה. התהלכנו בו בחושך מוחלט. בקושי ניתן היה להבחין במיגדלי־השמירה המאיימים, גושים שחורים עוד יותר על רקע השמיים האפלים. כמה חלונות היו מוארים. בבניינים אלה מוצגת המציאות של אושוויץ – תצלומי הטראנספר, הסלקציה, העמסת היהודים על הקרונות, המיסמכים (על הכל הכינו הגרמנים מיסמכים!). רשימות המצאי של הרכוש שהשאירו המוצאים־להורג, התכתבויות בין פקידים על העברת הרכוש. התיכתובת הרגילה של מיפעל מסודר. כתבניות משועממות תיקתקו את המיכתבים האלה.

פעמים רבות ראינו בעבר את התמונות של הררי־הנעלים, תילי השיער והצמות, המיזוודות והסלים. ובכל זאת, כשעומדים מולם, זה שונה. לגמרי שונה. מאחורי קיר־זכוכית, בגדים של ילדים, מוצצים של תינוקות. נעליים של ילדים. נעליים של גברות אלגנטיות, שדידו אל מותן על עקבים גבוהים, בין נעלי־כר מרופטות של קשיי־ים. מיזוודות שעליהן רשמו בעליהן את שמותיהם, לכל תאבדנה: "אריך רוזנברג, האמבורג, רחוב גטה 17". "קטה ברסלואר, וינה". ומזעזע מכל, באותיות לבנות גדולות, בגרמנית: "האנס באום, ילד־קטן" ו"אורסולה כהן, בת 6, יתומה". אולי בתיקווה לעורר את רחמיו של מישוה. הכל ממוין בקפידה.

באחד החדרים, דגם מדויק של בית־חרושת למוות: הקירות הקדמיים חסרים, ובפנים נראים המוני בני־אדם קטנים מגבס, מתפשטים בחדר־ההתפשטות, מעוותים ערומים בפירפורי־גסיסה בתאי־הגאזים, מוכנסים למשרפות.

כשיצאנו מהבית, כיבה מישוה מאחורינו את האורות. מיהרנו ברחוב החשוך אל שער־המחנה. הוא היה נעול. קראנו לשומר. לא היתה תשובה. ניסינו לפתוח את השער. הוא היה קשור בשרשרות. לא היתה כל דרך החוצה.

להישאר עד הבוקר, בחושך המוחלט, בקור המקפיא, בין הבתים הרוממים, דווקא במקום הנורא הזה? במשך כמה דקות היינו כמשותקים. שוטטנו בין הבתים לחפש נפש חיה. לבסוף ראינו בין הבתים אלומה קטנה

של אור. השומר הפולני עבר מבית לבית ונעל אותם. הוא הצביע על דרך אחרת ליציאה.
הלכנו בכיוון זה. באפלה הופיע גרדום. המקום שבו תלה המפקד, הס, את אסיריו, ושבו הוא עצמו נתלה בידי הפולנים אחרי המילחמה. ליד הגרדום – קרמטוריום. משם החוצה.
החוצה!

חלק 4: הונגריה

דף יומן

18 בדצמבר, 1990. בודפשט.

הזקנה עטה עלינו ברגע שאנחנו נכנסים, וגוזלת מאיתנו את המעילים הכבדים. היא תוחבת לידי דיסקיות של מלתחה, ונושאת את המעילים בהבעת-ניצחון אל מאורתה, כנמרה המביאה את שללה לגוריה.

קפה "זָרְבו". טומי לפיד אמר לנו שעלינו לבוא הנה. אבל גם בלי זה היינו מוצאים את דרכנו אל המקום הזה. בכל עיר אנחנו מוצאים אינסטינקטיבית את בית-הקפה המרכזי. אם יש כזה.

בבודפשט יש. ולא סתם. "זָרְבו" הוא מוסד. כמו "גרופי" בקאהיר, כמו "פלור" בפאריס, כמו "כסית" בתל-אביב, כמו "דמל" בווינה, שבו הגה תיאודור הרצל את מדינת-היהודים. (בהאנובר, העיר שבה ביליתי את 10 שנות-חיי הראשונות, יש קפה קְרֶפְקָה, המהווה עד היום את מרכז העיר.)

"זרבו", כך אמר טומי בגאווה, ניצח את המישטר הקומוניסטי. הוא נשאר מה שהיה, מאז שמישפחת זרבו, מישפחה של אופי-עוגות משווייץ, באה הנה במאה שעברה והקימה את המוסד הזה.

כבר כשאנחנו נכנסים יוצאות לנו העיניים. באולם הכניסה מוקדש ארון-זכוכית ענקי – אולי שמונה מטר אורכו, קומה על גבי קומה – לתצוגת העוגות והעוגיות. כל הסוגים, כל הטעמים, כל הצבעים. נורא.

שני אולמות נוספים מלאים בעשרות רבות של שולחנות עגולים קטנים, וסביבם יושבים, בצפיפות אך לא בדוחק, קשישים בחליפות הקוראים עיתונים, נשים הממתינות לבעלים, למאהבים או ללקוחות, אך בעיקר צעירים וצעירות, בסוודרים וצעפים ארוכים, מפלרטטים, מתוככים, מתלוצצים. אבל לא שומעים אותם. רק המיה חרישית עומדת בחלל.

הקירות מכוסים בקטיפה אדומה. הווילונות הכבדים, המוסטים מהחלונות ואסופים בפתלים, הם מאותה קטיפה. מן התיקרה תלויות ניברשות-בדולח ענקיות.

החלונות הגדולים פונים אל הכיכר. מבעדס רואים נשים במעילי-פרווה וכובעי-פרווה אופנתיים ממהרות בקור המקפיא אל המדרגות היורדות לתחתית. עץ-אשוח גדול מזכיר שבעוד שבעוד יחול תגי-המולד.

בעיני-נוך אני מגלה שולחן המתפנה ליד אחד החלונות. עוד לפני שאנחנו מגיעים אליו מספיקה מלצרית לפנות ממנו את הספלים והטיף, ותוך שניות נראה השולחן כאילו היה פנוי זה זמן רב. זריזות מדהימה.

ההזמנה היא תהליך מכאיב. מטעמי דיאטה מחליטים להזמין רק עוגה אחת, אבל איזו! אם בוחרים באחת הרי פירוש הדבר שאי-אפשר להזמין את האחרות. רחל עומדת במיבחן בגבורה. מזמינה עוגת-שוקולד עם קרם. העוגה אכן נפלאה, אלא מה – קטנה. גודלה כשל כרטיס-ויזה, בעובי של זרת.

הקפה טוב, המים המוגשים יחד איתו הם מי־ברז רגילים, בעלי טעם חזק של כלור. ברגע שרחל גמרה לאכול את העוגה, מיהרה המלצרית לסלק את הצלחת.

בקפה יושב אוסף מהמם של יפהפיות. רבות מהן נראות כאילו טיילו זה עתה בשאנז־אליזה. הרבה פרוות. צווארונים־שועלים, המביטים בך בעיני־הזכוכית שלהם. כובעי־פרוה. נעליים אלגנטיות. טעם מצויין. יתכן כי הכינוי של בודפשט – פאריס של מיזרח־אירופה – אינו מוגזם לגמרי. גם נוף העיר, משני עברי הנהר, דומה במבט ראשון לפאריס.

כשאנחנו קמים ללכת, עטה עלינו שוב הזקנה ולוקחת ממני את הדיסקיות. אני מלווה אותה למלתחה כדי לקבל את המעילים. מקובל לתת טיפ של 20 פורינט. אני נותן לה שטר של 50 ומבקש לפרוט. היא עונה בגרמנית טובה שאין לה כרגע עודף. אני מכיר את הטכסיס הזה. אך בעודי עומד בצד וממתין לרחל, שהלכה לרחוץ את ידיה, מחפשת אותי הזקנה ומחזירה לי 30 פורינט. אני רומז לה שזה בשבילה, אבל היא מתעקשת. לא מוכנה לקחת.

הגולאג העליז

טיילנו ברחוב ואצי, מידרחוב־הקניות של בורפשט, ולא האמנו שאנחנו נמצאים בארץ שהשתחררה זה עתה מירי הקומוניזם.

משני צידי הרחוב הצר והעתיק התחרו זה בזה בוטיקים שלא היו מביישים את פאריס – לא מבחינת שפע הסחורות ולא מבחינת עיצוב־הפנים וחלונות־הראווה.

הרחוב היה מלא באנשים, ובעיקר נשים, שגם הופעתן לא היתה מביישת את פאריס. גברות במעילי־פרווה מהודרים, ולראשן כובעי־פרווה יפהפים שיכלו לערער לרגע את ביטחונם של מתנגדי־פרוות כמונו. כולם היו עמוסי שקיות וחבילות.

בשום מקום לא היה תור, מלבד אחד: לפני חנות "אדידאס". נתקלנו בתופעה זו גם לאחר מכן: בכל פעם שעברנו ליד אותה חנות ברחוב ואצי, השתרך לפנייה תור. לא לפני חנות "ריבוק" ממול. לא לפני שום חנות אחרת. כשמתפשטת בבורפשט השמועה ש"אדידאס" קיבלה מישלוח חדש, נוצר תור. צעירים בכגדי־ספורט מודרניים, נשים אלגנטיות עם ילדיהן, אדונים מכובדים – כולם עומדים שם בתור.

כאנו לבורפשט כמה ימים לפני חגי־המולד, והאווירה היתה חגיגית. יתכן שגם תנועת־הקונים היתה ערה מכרגיל. שרשרות של נורות ציבעוניות היו מתוחות לרוחב המידרחוב, ועץ־אשוח מקושט בנוצצים עמד בקצהו.

החנויות היו מלאות. מוכרי־עיתונים ידידותי מכר באמצע הרחוב עיתונים מכל העולם וגבה עבורם מחיר מופקע. צעירים ערביים הציעו להחליף מארקים בשער השחור. מוקיון ביצע תרגילים לצלילי קלטת.

כל זה היה שונה מאוד מהאווירה במוסקווא, בוורשה ואף במיורח ברלין. כשמצאנו לעצמנו לבסוף מקום בקפה "ז'רבו", אמרתי לעצמי: "אולי צדקו אלה שאמרו שהונגריה היא שונה לגמרי, שפה כבר לא היה קומוניזם הרבה שנים? אולי בכלל לא היה טעם שנבוא הנה?"

בלילה לפני כן, כשירדנו מן המטוס, לקח אותנו טומי לפיד, שבא באותה הטיסה, למלון "פורום". טומי, בעל המדריכים המפורסמים לאירופה, הבטיח לנו מראה מהמם בבוקר. ואכן, כאשר פקחנו את עינינו, נשקף אלינו מבעד לחלונות הגדולים מראה מספרי־האגדות: הראנובה הרחבה, ובעבר השני, קרוב־קרוב, ארמו־המלוכה המרהיב.

לא פחות מהמם היה מחיר החדר במלון: יותר מ־200 דולאר ללילה. החלטנו לברוח מיד. לא באנו לגור בין תיירים, אלא להכיר את החיים. פקידה־קבלה סידר לנו דירה פרטית, "לא רחוק". כאשר הגענו לשם במונית, נפלה רוחנו: רחוב קטן שהנהג מצא אותו בקושי, שכונה עניה, בית מוזנת, פתיאשפה גדולים בכניסה, קומה רביעית בלי מעלית. עד שסחבנו את המיזוודות למעלה, כמעט פרחו נשמותינו. זהו. הגענו לבודפשט האחרת, האמיתית.

לפני שעלו בנו הירהורי־חרטה, נכנסנו לדירה והופתענו. למדנו עוד פרק על החיים בהונגריה. דירתה של הגברת אירנה ראסקי, אלמנה הגרה לבודה, היתה יהלום קטן: וילונות כתומים־בהירים יצרו את ההרגשה שהיא שטופת־שמש גם בימי החורף האפורים והקרים של שהותנו שם, רהיטי־קש ופרחיי־חמניות צהובות ענקיות על הטאפטים העניקו לה הרגשה של קלילות. בכל פינה, וגם באמצע החדרים, עמדו צמחים ירוקים בעציצים. בימים הבאים שמחנו לבוא "הביתה".

הבית, כמו כל הבתים ההונגריים, דבוק לשכניו ובנוי בצורה המזוהה שראיתי בסרטים ההונגריים. הדירות אינן פונות אל חדר־המדרגות, אלא למירפסות המסתעפות ממנו בכל קומה, ומקיפות חצר פנימית. כדי להגיע לדירה עולים במדרגות, יוצאים למירפסת הפתוחה והולכים אל כניסת־הדירה. אין זה תענוג בגשם שוטף.

כך למדנו כבר ביום הראשון שיש שתי הונגריות: זו שיש בה מכל טוב, ארץ של עשירים וחיים טובים, וזו המתנדנדת על קו העוני. הראשונה היא הקליפה החיצונית. השניה היא הנאבקה על חייה, וגם על הדמוקרטיה הרופפת.

* * *

ארמון־המלוכה משקיף על הדאנובה ממערב. ארמון־הפרלמנט משקיף עליה ממזרח, אך אינו פחות מפואר. פעם היה זה הבניין הגדול באירופה. הוא נבנה על־ידי אדריכל יהודי בשם אימֶרֶה שְׁטֵיינְדֶל בסוף המאה שעברה, בימי הקיסרות האוסטרית־הונגרית, ודומה מבחוץ לארמון הפרלמנט הבריטי. בפנים זה נראה כמו תערובת של קתדרלה, בית־כנסת ומיסגד. יתכן שהצבעים המיזורחיים של כמה מן האולמות מזכירים את 150 שנות השילטון התורכי בעיר. וילונות ושטיחים בצבע ארגמן, תיקרות גבוהות מאוד, מצויירות, עמודים מוזהבים ומסוגננים במעלה גרמי־מדרגות רחבים משיש.

מכל החלונות – מלבד הוויטראז'ים הרבים – נשקף הנהר וקוריקע של מיגדלים וכיפות.

עכשיו מסמל הארמון המפואר את הדמוקרטיה ההונגרית החדשה. מי שעבר בתנאים הרחוקים של הכנסת שלנו יכול היה רק לקנא. אבל הפאר החיצוני אינו תואם את המציאות. המצב עגום למדי, כפי שלימדו אותנו חיש מהר חברי הבית.

בהונגריה לא קם מנהיג כריזמטי כמו גורבאצ'וב הסובייטי, ילצין הרוסי, ולנסה הפולני או האוול הצ'כוסלובקי. יש מנהיגות אפורה, וגם אוהדיה מודים שאינה הכי מוכשרת. היא משתדלת.

אולי זה נובע מאופן הפלת המישטר הקודם. הוא לא נפל בסערה, כמו ברומניה. לא קדמו לכך שנים של מאבק עקשני, כמו בפולין. אין בבודפשט "קדושים", כמו שיש בפראג. הכל קרה כאילו מעצמו, באופן הדרגתי.

ב־1956 התחוללה בהונגריה התקוממות עממית נגד המישטר הקומוניסטי. העולם כולו עקב בדריכות אחרי המאבק ההירואי. (עד כדי כך שדויד בן־גוריון ושותפיו חשבו שזוהי ההזדמנות לבצע בחטף את המהלך הצבאי נגד מצריים, שנודע בשם "מיבצע קדש". אבל הסובייטים דווקא שמחו על התרגיל והשתמשו במיבצע הישראלי־צרפתי־בריטי כדי להסיח את דעת העולם מהדיכוי האכזרי של המרד ההונגרי.)

אחרי פרק אלים זה החליטו הקומוניסטים ההונגריים – שלא כמו אחיהם בצ'כוסלובקיה הסמוכה אחרי "האביב של פראג" – שכדאי להנהיג מישטר ליברלי ככל שניתן במיסגרת קומוניסטית. יאנוש קדר עיצב "קומוניזם של גולאש" והפך את ארצו ל"גולאג עליון", כדברי ההלצה העממית. הוא ביטל את האימרה הקומוניסטית השגורה האומרת "מי שאינו איתנו הוא נגדנו" וקבע את הכלל ההפוך: "מי שאיננו נגדנו הוא בעדנו". מי שלא פעל באופן פעיל נגד המישטר לא נרדף.

מכיוון שהמישטרה החשאית ההונגרית לא היתה נוקשה כמו ה"שטאזי" המיורח־גרמני, והמישטר כולו היה בבחינת "דיקטטורה רכה", היתה גם נפילתו פחות דרמאטית. הוא הוחלף בדרך של בחירות. המנצחת היתה ברית רחבה של כוחות הנקראת "הפורום הדמוקרטי ההונגרי", שיש בה ימין, שמאל ומרכז, כדרכה של מיפלגת־סופרמארקט ישראלית. וכמוה, אין לה רוב מוחלט בפרלמנט. היא זקוקה לתמיכתן של שתי מיפלגות קטנות.

אחרי מילחמת־העולם השניה זכתה מיפלגת האיכרים ב־60% של הקולות, לעומת 17% בלבד של הקומוניסטים. אבל בימי השילטון הקומוניסטי ירד שיעור האיכרים באוכלוסיה מ־75% ל־22%. השאר הפכו פועלי תעשייה, שכירי הממשלה. גם הבורגנות ההונגרית לא היתה אף פעם חזקה. ההונגרים הגיעו להונגריה באיחור רב, לפני 1100 שנים בלבד, ולא הספיקו לגבש באופן אורגני מעמד בינוני חזק, כמו בארצות־המערב. הפורום מבטיח ליצור מעמד בורגני על־ידי כינון מישטר ליברלי, המטפח

את הרכוש הפרטי. אך בינתיים המעמד הגדול ביותר הוא מעמד הפועלים השכירים, עובדי המשק הממשלתי.

* * *

"אנחנו לכודים במילכוד 22", אמר הד"ר יאנוש נֶרְגָה, היסטוריון קשיש, אחד משני חברי־הפרלמנט שאירחו אותנו. "המישטר הקומוניסטי דחף את החברה והכלכלה לידי משבר. הוא יצר חוב חיצוני עצום שאנחנו חייבים למערב."

לאן הלך הכסף? "אף אחד לא יודע! חלק הלך לסיוע־חוץ שנתן המישטר הקומוניסטי לארצות מתפתחות. היה לנו מישטר בעל אידיאולוגיה בינלאומית. הכסף הזה אבוד. חלק אחר הלך למימון כל מיני פילים לבנים, שאינם מסוגלים אפילו לשלם ריבית על ההון שהושקע בהם. חלק שלישי הלך למיפעלים שלא היו מעולם ולא יהיו לעולם ריווחיים."
מיפעלים אלה השתמשו בכסף הזה כדי להגדיל את שכרם של הפועלים, ומכאן הדיבורים על מחנה־הריכוז העליון.

כיום חייבת הונגריה למערב 21 מיליארד דולארים. אין היא יכולה אף לחלום על החזרת כסף זה, אך גם תשלום הריבית עליו מטיל עליה מעמסה בלתי־נסבלת. כי זהו הכסף הדרוש ליצירת מעמד בינוני. "אנחנו מהלכים על חבל דק, כשגם ידינו וגם רגלינו קשורות," קונן ורגה. לדבריו, שלושה מיליון הונגרים (מתוך אוכלוסייה של 10.5 מיליון) חיים מתחת לקו־העוני. כדי לשמור על רמת־המחיה שכבר השיגו, צריכים הפועלים לעבוד עכשיו הרבה יותר. מיליון אנשים בהונגריה עובדים יותר מ־14 שעות ביום. עוד חצי מיליון עובדים 12 או 13 שעות ביום. אחרים עוסקים בעיסוקים צדדיים, כמו אותו פקיד־קבלה במלון שהיפנה אותנו לבעלת־הדירה הפרטית, ובוודאי גבה ממנה דמי־תיווך. וכמו הגברת עצמה, שהשכירה את דירתה והלכה לגור במשך השבוע אצל בתה.

למרות זאת ירדה רמת־המחיה שלהם. גם מי שהיה שייך פעם למעמד הבינוני יורד לרמת־המינימום. (אחר־כך ראינו אנשים כאלה בתור לחלוקת ארוחות־חינם.)

קו־העוני הוא הכנסה של 100 דולאר לחודש. השכר הממוצע הוא כ־220 דולאר ברוטו, שהם כ־150 דולאר נטו. כמעט בכל מישפחה יש שני מפרנסים. 80% של הנשים עובדות. במישפחה הממוצעת יש פחות משני ילדים. חמור ביותר מצבם של 2.5 מיליון הקשישים שפרשו מהעבודה — 24% מכוח־העבודה. מותר לאדם לפרוש בגיל 55–60, בעוד שתוחלת החיים מגיעה ל־67 לגברים ול־71 לנשים.

"חמישה אחוזים מהתוצר הלאומי שלנו זורם החוצה לטיפול בחובות.

לכן איננו מסוגלים לקיים את ההבטחות שלנו בבחירות, לשקם את החברה הבורגנית. אי־אפשר להטיל על השכבות הנמוכות עול עוד יותר כבד, ולכן נופל העול על המעמד הבינוני. השיכבה העליונה, לעומת זאת, היא די חזקה כדי למנוע את הטלת העול עליה.

זוהי השיכבה שאת חזותה העשירה ראינו ברחוב ואצי, ליד הבוטיקים האלגנטיים. גם המוני הונגריה רואים אותה. "כשרואים את המתעשרים, בשעה שרמת־המחייה של השכבות האחרות יורדת, נוצרת בקרב העניים נוסטלגיה לדיקטטורה. לא זוכרים שדווקא בימי 'הדיקטטורה הרכה' קמה שיכבה של פרוטקציונרים מתעשרים. זוכרים רק שבימי הדיקטטורה היתה רמת־המחייה של הפועלים גבוהה יותר מכפי שהיא היום, ושיש עכשיו שיכבה חדשה של מתעשרים."

אי־שֶׁהפורום, השייך לאגף הימני, לא רצה להודות שקיימת סכנה של דיקטטורה ימנית. לדבריו הסכנה היא משמאל. "רק דיקטטורה מסוגלת לסחוט קורבנות, והיא לא צריכה להשיג פשרה בין המעמדות. הדמוקרטיה לא יכולה לסתום פיות, והפיות מוחים על החמרת העול. זוהי סכנה גדולה מאוד להונגריה."

אז מה ניתן לעשות? לא־שֶׁהפורום היתה עצה רטורית: "כל מה שנותר היום לעשות זה להחזיק אצבעות. החזיקו אצבעות להונגריה!" אבל היתה לו גם מישאלה מעשית יותר: סיוע כלכלי מאסיבי מצד המערב, כדי למנוע התמוטטות שאין לדעת לאן תוביל. "זה האינטרס של המערב עצמו לעזור להונגריה!" למשל: להכריז על שמיטת־חובות. אבל עכשיו מסתכלים במערב רק כברית־המועצות, ולא במדינות האחרות במזרח־אירופה. זהו כמעט פרדוקס: אחרי שברית־המועצות הכניסה את כל הארצות האלה לבוץ, היא גורמת בעקיפין לכך שלא יקבלו עזרה מערבית. המערב מבין כי מה שמתרחש בארץ־הסובייטים מסוכן הרבה יותר מאשר כל מה שעלול להתרחש בארץ כמו הונגריה.

ברית־המועצות עצמה חייבת להונגריה מיליארד דולאר. היא קיבלה 30% מהייצוא ההונגרי. את הייצוא הזה הפסיקה כבר הממשלה הקודמת, הקומוניסטית, מפני שמוסקווה רצתה לשלם את החוב בסחורות תוך חמש שנים. עכשיו מתנהל כל המיסחר בין שתי המדינות בצורת סחר־חליפין, "כמו בתקופת־האבן", כפי שאמר לי חבר־פרלמנט.

* * *

בכיכר המרכזית של שכונת בודה, ממערב לדאנובה, מתרחש בכל בוקר מחזה העלול להזכיר משהו לישראלים. עומדים שם המוני עובדים.

מעבידים באים במכוניות, בוחרים להם עובדים ככל הרוש להם, ולוקחים אותם מהמקום. מין שוק־עבדים.

אבל אלה הם עבדים מרצון. הם מעדיפים העסקה בדרך זו מפני שהיא משחררת אותם מתשלום מסים. גם המעבידים יוצאים נשכרים: הם פטורים מלשלם לביטוח הלאומי מס־מעסיקים בשיעור של 43% מהשכר. לא מכבר היתה פריצה נרחבת לדוכנים של רוכלים. כשנדרשו להגיש לביטוח קבלות על הסחורה שנגנבה, כדי לקבל פיצויים, הסתבר שאין. הם לא קיבלו קבלות ולא נתנו קבלות.

בודפשט מלאה ברוכלים מכל הסוגים. כשאדם יורד בתחנת־התחתית לרחבה התת־קרקעית, שממנה מסתעפות המינהרות המובילות לרציפים, הוא מוצא את עצמו בתוך שוק הומה מאדם, ומצליח רק בקושי להבקיץ לעצמו דרך בין דוכנים, מוכרים וקונים. יש שם שורות של נשים וגברים, רובם זרים מהארצות השכנות, המוכרים כובעי־פרווה, פרוות־שועל לצוואר, מפות רקומות. בדוכנים מוכרים את הכל, החל בספרים וכלה בנעליים. את הנעליים מודדים תוך עמידה על רגל אחת. נורות־הניאון מאירות את המקום באור ירקרק, במקום שורר חום נעים ביום־שגל, והכל פוחדים מפני עינאי־בישא ונמלטים כארנבות מפני המצלמה.

יש מקורות רבים להתעשרות החדשה: כלכלה שחורה פורחת, מחוץ לחוק, בממדים אדירים. היא נוספת על "הכלכלה השנייה", שהפכה חוקית כבר ב־1982. בעלי היוזמה הפרטית פעלו אז בתחומי המישטר, והתעשרו תחת חסות הקומוניסטים. הם ואחרים מתעשרים עכשיו עוד יותר ב"כלכלת השוק" החדשה.

מתעשרים אחרים באו מבין ה"נומְנְקֶלְטוֹרְה" – הצמרת של המישטר הקודם. התעשרו גם ה"מומחים" שפרחו במישטר הקומוניסטי, אנשים שהיו להם קשרים בעולם ושדיברו שפות זרות (דבר די נדיר בהונגריה).

הממשלה חוששת מפני "ריפוי בהלם", מה גם שאינה יודעת מה ריווחי ומה לא. מדברים על "שיטת התור". מיפעל ב' אינו משלם את המגיע למיפעל א'. מיפעל ג' אינו משלם למיפעל ב', וכן הלאה. נוצר מעגל־קסמים, ואין יודעים היכן לחתוך אותו. במצב כזה קשה לקבוע איזה מיפעל מרוויח ואיזה לא, מה גם שחלק מן המיפעלים אינם משלמים את מסיהם, אם מפני שאין להם כסף, אם מפני שהם מעדיפים להלוות את הכסף בריבית.

הממשלה מקווה שחלק מן המיפעלים יגיעו לריווחיות. היא גם חוששת מפני עליה חדה באבטלה, שכבר הגיעה ל־5% – שיעור קטן במושגים מערביים, אך אדיר אחרי התעסוקה המלאה של עידן הקומוניזם. המובטלים אמורים לקבל 70% משכרם במשך שישה חודשים, אך במציאות הם מקבלים פחות. אין כסף.

הכל מתלוננים על חוסר מוסר-עבודה. ומדוע ישתדלו העובדים? במישטר הקומוניסטי עבדו וקנו מכונית ישנה. הם קיוו שבמשך הזמן יוכלו להחליפה במכונית טובה יותר. עכשיו רמת-המחיה יורדת, והפועל מאבד את ביטחונו העצמי. המהפכה, שלא היתה תוצאה של מאבק עממי, נראית לפועלים כהחלפת עילית אחת בעילית אחרת. מדוע אין הממשלה נופלת במצב כזה? אמר חבר-פרלמנט, איש-הממשלה, במרירות: "למה לה לאופוזיציה להפיל אותנו? אם ניפול, תצטרך לשאת באחריות. הרבה יותר נוח לה לתקוף אותנו." בהונגריה הנהיגו את השיטה הגרמנית: אי-אפשר להביע אי-אמון בממשלה אם אין מציעי אי-האמון מסוגלים להקים ממשלה חלופית, בעלת רוב בפרלמנט.

* * *

"מה זה קומוניזם? הדרך הארוכה ביותר בין קפיטליזם לקפיטליזם!" האיש שסיפר לי את הבריחה, המתהלכת עכשיו בכל אירופה המיזרחית, צחק בפה מלא. הוא הזכיר לי את הבריחה האנגלית אודות האיש הפצוע, שאמר כי הפצע כואב רק כשהוא צוחק. כי האיש שישב מולי הודה שהיה קומוניסט – תופעה נדירה מאוד. כמו שאי-אפשר היה למצוא נאצי בגרמניה אחרי נפילת הרייך השלישי, כך קשה למצוא עכשיו קומוניסט באירופה המיזרחית. עשרות מיליוני חברי המפלגה נעלמו כאילו בלעה אותם האדמה. ישבנו בקפה "הונגריה", שהחליף את שמו והפך קפה "ניו-יורק". גם קפה זה הוא מוסד – מקום גדול ומפואר, בעל קירות ותיקרה מקושטים, המזכיר אולם של אופרה. "כוונות הקומוניזם היו טובות מאוד", הסביר-התנצל האיש, כבן 60, שהיה כל חייו פעיל קומוניסטי. חשבתי בליבי: יתכן שלא היה עוד גיהינום, שהדרך אליו היתה מרוצפת בכוונות טובות יותר. אך האם היה זה גיהינום? בן-שיחי הפליג בשיבחי המישטר שהיה: חופשת-ילדה של שנתיים במשכורת של 80%, מערכת סוציאלית מצויינת, רפואה-חינם, חינוך חינם עד לאוניברסיטה, ועד בכלל. "הצרה היא שלא היתה לזה שום תשתית כלכלית", הודה. "ולכן זה התמוטט."

הכל היה הפוך. בתי-החרושת נוהלו לטובת הפועלים, אבל לא לטובת הצרכנים שהיו צריכים לקנות את המוצרים. המנהלים ציפצפו על המוניטין. הזבנים היו אדישים. השרות הרפואי היה בנוי לנוחיות הרופא, לא לנוחיות החולה. בהונגריה יש רפואה שחורה, כמו בארץ: החולים

משלמים לרופא עבור טיפול פרטי, ואחר־כך מגיעים אליו במערכת הממלכתית. לתשלום הזה קוראים בהונגרית "רמי תודה". בשעתו הפקיעה הממשלה את כל הדירות, וגבתה מהדיירים שכר־דירה זעום. אחר־כך נוכחה לדעת שאין לה כסף לטפל בבתים, ושהם מוונחים בצורה מעוררת־רחמים. היא החליטה למכור את הדירות לדיירים. הן נמכרו בזיל הוול: דירה במרכז בודפשט, השווה 50 אלף דולאר, נמכרה ב־20 אלף. מי ששילם במזומן קיבל הנחה של 40%, כך שהוא קיבל את הדירה תמורת 12 אלף דולאר.

שאלתי אותו איך הוא מרגיש עכשיו, כקומוניסטי־לשעבר. "ההתפכחות באה בשלבים", אמר. תמיד נמצאו תירוצים לכישלונות. עד שהכישלון היה כה בולט, שאי־אפשר היה עוד להתעלם ממה שקורה. קפה "בודפשט" – סליחה, "ניו־יורק" – שוכן ליד שדרת־לנין, שחדלה מלהיות שדרת־לנין. פה ושם עוד נראה השלט הישן, כשקו אדום אלכסוני על השם מודיע שהוא הוחלף. בכל העיר מחליפים עכשיו את השמות הקומוניסטיים בשמות חדשים. "זה הרבה יותר זול מאשר לפתור את הבעיות הכלכליות", העירה אשה בחשמלית, כאשר שאלתי מה שם הרחוב. לשגריר הישראלי, שלמה מרון, יש בעניין זה יתרון: כיליד הונגריה, הוא זוכר את שמות הרחובות מימי ילדותו. נהגו הצעיר מכיר רק את השמות הקומוניסטיים. כשמסיע הנהג את השגריר ברחובות הנושאים שוב את השמות הטרומ־קומוניסטיים, השגריר הוא המדריך את הנהג.

* * *

אחת הירושות הטובות של המישטר הקומוניסטי היא מערכת התחבורה. לישראלי, זהו תענוג אמיתי. יש רכבת תחתית. יש חשמלית. יש אוטובוסים. יש רכבת פרברים. יש רכבת סתם. מיבחר עשיר.

אנחנו התאהבנו בחשמלית. היא הובילה אותנו תוך דקות מדירתנו למרכז העיר, מהלך 30 דקות ברגל. דמי־הכרטיס אפסיים, אבל אמרו לנו שלא כדאי לטרוח. אין ביקורת. מהמרכז אפשר לעלות ברכבת־ההרים לארמון, תוך דקות.

קל לשכוח את הבעיות כשעומדים בראש הרכס הארוך והצר, שעליו עומדים ארמון־המלוכה, המשמש עתה כמוסיאון; הקתדרלה של מתיאס הקדוש, שבה הומלכו קיסרי אוסטריה כמלכי הונגריה; מלון "הילטון", שכל חזיתו האדירה עשויה ריבועי־מראה המשקפים את הבניינים העתיקים מסביב; וכמה רחובות צרים ועתיקים מימי־הביניים, ולאורכם בתים ישנים, שבחזיתם פסלים ותבליטים, ושכלל אחד מהם אופי והיסטוריה משלו. קשה להאמין שכאן שלטו עד לא־מכבר הקומוניסטים, כשם שקשה להאמין

שכאן שכן במשך 150 שנה המושל התורכי, שהפך את הקתדרלה הגדולה למיסגד.

המיבנה המוזר ביותר על הגיבעה נקרא "מצודת הדייג". זוהי מערכת משוגעת של חומות כאילו־עתיקות, מיגדלים בגבהים שונים ומדרגות המובילות למירפסות־אבן, המשקיפות על הנהר הרחב ועל רובע פשט, הנראה מבעד לערפילים בגדה ממול. המיבנה נראה כשריד מימי־הביניים שהשתמר באופן יוצא־מהכלל, אך למעשה נבנה רק בראשית מאה זו. ממקום זה מתגלה העיר בכל יופייה עוצר־הנשימה, כשהדאנובה זורמת למטה, ארמון הפרלמנט ובניינים יפים אחרים מעטרים את הגדה שממול, ורובע פשט משתרע עד לאופק. לא בכדי נקראת העיר "פאריס של המיזרח".

בודפשט, המונה יותר משני מיליון תושבים, היא די חדשה כעיר מאוחדת. לפני יותר ממאה שנים אוחדו בה שלוש ערים שונות: פשט ממיזרח לנהר, בודה ממערב ואובודה מצפון. הנהר הפריד עד אז בין הערים, כשם שהפריד במשך אלפי שנים בין המערב ההררי והמיזרח השטוח של הארץ.

פעם עמדו על גיבעת־הארמון אלופים רומאיים, והשקיפו מיזרחה בדאגה. הדאנובה נקבעה כגבול האימפריה, וכל מה שהיה מעבר לנהר מיזרחה, עד קצה העולם, היה ארץ־הברברים. הרומאים, חובבי המרחצאות, אהבו את בודה מפני שיש בה – עד היום – מעיינות חמים. יתכן שהלגיונרים, שהספיקו ליהנות מחמי טבריה, מצאו להם תחליף כאן. בחפירות המחנות הרומאיים בצפון בודה נמצא מטבע של ברי־כוכבא – עדות לכך שכמה מן הגייסות שלחמו במרד היהודי הועברו מגדות הירדן לגדות הדאנובה.

כשהתקרבו הגייסות הסובייטיים לרובע פשט, התבצרו הנאצים ברובע בודה ההררי, החולש עליו מלמעלה. במשך כמה שבועות של קרבות מרים שוב הפך הנהר הגדול לגבול בין האימפריות. רומאים, הונגים, תורכים, נאצים, קומוניסטים – כולם ישבו כאן, כולם עברו, כולם השאירו אחריהם הרס.

דף יומן

21 בדצמבר, 1990. בודפשט.

ליל־שבת. אנחנו נוסעים במונית (אוי לאוזניים) לבית־הכנסת של הרב תומאש ראי. הבטחנו, כשדיברנו איתו בבניין הפרלמנט.

מוצאים את המקום בקושי, מפני שזה נחבא בבית־מגורים. אנחנו מופתעים לראות שזה בסך הכל שטיבל קטן, חדר. מאחוריו אולם בית־הכנסת, שאינו בשימוש מפאת חוסר מתפללים.

מציצים פנימה ומתלבטים אם להיכנס, כאשר יוצאים לקראתנו כמה זקנים, תופסים אותנו כמעט בכוח ומושכים אותנו פנימה. את רחל מובילים לשולחן בפינת החדר, ומושיבים אותה בין ארבע נשים זקנות, המלטפות אותה בחיבה ותוחבות סידור פתוח לידיה. אותי סוגרים בין שני זקנים על אחד הספסלים.

האיש לידי, כבן 70, שמח לדבר גרמנית. את השפה למד כאשר גויס לגדוד־העבודה של הצבא ההונגרי במלחמת־העולם השניה. כמו אביו של ראי, נפל בשבי הרוסי עם כל הגדוד שלו, וישב שם במשך שש שנים. הוא לא נטה לדבר על תקופה זו. נראה שהיתה קשה.

האווירה במקום הקטן חמה מאוד, חברותית מאוד, מישפחתית מאוד. בסך הכל יש כאן 30 גברים ונשים. לא מקפידים על טכסים, שלא כמו בכנסיות הנוצריות. הכל עושה איכשהו רושם מבורדק. נער, יחיד, מפהק. אמו מאותתת לו משולחן הנשים לכסות את פיו בכף־ידו.

בשעת התפילה מדברים הקשישים זה עם זה בחופשיות, בעודם עושים מתוך הרגל את כל התנועות הנכונות, ממלמלים מדי פעם את התפילות ועונים אמן. ברור שכולם מכירים את כולם, שגדלו ביחד ועברו את השואה ביחד.

כשאנחנו יוצאים מהמקום החם ושואבים מלוא הריאות את האוויר הקר בחוץ, מתחיל לרדת שלג דק.

יודפשט: כוכב מחומש וכוכב משושה

"לא השתחררנו מעריצות הכוכב המחומש כדי לקבל על עצמנו את עריצות הכוכב המשושה!" קרא נואם באחת האסיפות, והפסוק מהדהד מאז בהונגריה. עם נפילת המישטר הקומוניסטי נפתח פרק חדש בסיפור הישן והכאוב של היחסים בין הונגריה ויהודיה.

הסיפור התחיל, כנראה, זמן רב לפני שהארץ נקראה הונגריה. כי בחפירות שנערכו בעיר הרומאית העתיקה, בצפון העיר, נמצא קבר יהודי. מכאן ההנחה כי יהודים באו לגדת הדנובה יחד עם הרומאים, כשם שבאו איתם לגדת הריין. ואילו ההונגרים באו לארץ זו רק כעבור 30 דורות, בשנת 896.

כך סיפר ראש הקהילה היהודית. אבל הוא הוסיף שאין היהודים מרבים לדבר על זה, שמא ירגיזו את ההונגרים.

יש עוד דברים שהיהודים אינם ששים לפרסמם. כך סיפר השגריר הישראלי, שלמה מרון, שאחד מידידיו ערך מחקרים בצופן הגנטי של עמים שונים, וביניהם היהודים וההונגרים. הוא גילה שעל פי הדי־אן־אי אין שום קירבה בין יהודים והונגרים. תגלית שאין לה הסבר: הצופן הגנטי של ההונגרים דומה לזה של הפרסים, אף שאין ביניהם שום קרבה ידועה של גזע ולשון.

לפני המלחמה חיו בבודפשט בלבד 200 אלף יהודים. היו שקראו לעיר בשם "יודפשט" (כשם שיש כיום הקוראים לניו־יורק "ג'ורק"). גם עכשיו יש האומרים: "לאן שאני יורק, אני פוגע ביהודי." אך איש אינו יודע כמה יהודים יש בהונגריה כעת. המיספר המקובל הוא 82 אלף, ביניהם רק 40 אלף הקשורים במוסדות יהודיים. אך לדעת ההונגרים המיספר גדול הרבה יותר. רבים הסתירו את יהדותם בימי המישטר הקומוניסטי (תופעה מוזרה כשלעצמה, בהתחשב בעובדה שהונגרים רבים משוכנעים שהמישטר הקומוניסטי היה כולו יהודי). עכשיו הם יוצאים מהמחתרת.

גם על כך יש סיפורים. שמענו, למשל, על ילד שבא הביתה מבית־הספר וסיפר לאמו בגאווה: "היום תקענו מכות־רצח לילד יהודי." אז נשברה האם וגילתה לו שגם הוא יהודי.

הנסיון להסתיר את המוצא היה במידה רבה אשליה. "הגויים ידעו יפה מאוד מי יהודי ומי לא", הבטיח לנו יהודי אחד. לפי גירסת הלא־

יהודים, מיספר היהודים בהונגריה מגיע גם עכשיו למאות אלפים. את המיספר הגדול ביותר שמענו מפי נהג־מונית, שהסיע אותנו לביל חגיגה-מולד למיסה של חצות בכנסיה העתיקה ליד גשר־אליזבט. כששמע שאנחנו מישראל, אמר שהיו בעיר הרבה "כנסיות של יהודים", אבל היהודים מכרו אותן. "לא נותרו הרבה יהודים", הערנו לו. "יש המון! איזה חצי מיליון!" אמר הנהג, "הם מכרו את הכנסיות שלהם בשביל הכסף." היתה זאת ההערה האנטישמית היחידה ששמענו במו אוזנינו בהונגריה, ובעצם בכל אירופה המזרחית.

* * *

"לא אנחנו בגדנו בארץ הונגריה. ארץ הונגריה בגדה בנו!" אמר גוסטב זולטיי, נשיא הקהילה היהודית בבודפשט.

ישבנו במישרד הקהילה, אולי באותם הכסאות ששימשו בשעתו את אדולף אייכמן. כשבא "קצין ההיסעים" להונגריה כדי לארגן את משלוח היהודים לאשוויץ, הוא תפס את מישרדי הקהילה, השוכנים בקירבת בית־הכנסת הגדול, ליד הבית שבו נולד בנימין זאב הרצל. זולטיי היה אז בן 7.

ראש־הקהילה הוא נמוך־קומה, צנום, בעל חזות מיוסרת שקוראים לה "יהודית טיפוסית", חובש כיפה. אחרי שכל שאר בני משפחתו, 42 במיספר, ניספו בשואה, גדלו הוא ואחיו בבית יתומים של בני־עקיבא, ושם היה לדתי.

לדעתו רק יהודים רתיים יכולים לייצג את הציבור היהודי, ובכך ביטל במחיידי את הצירים היהודיים, המהווים 5% מחברי הפרלמנט. ברור שהיה מעדיף את המשך השיטה שהיתה נהוגה במישטר הקודם, כאשר נציגי־הקהילה הם שייצגו את היהודים בפרלמנט, "למרות שאז מונו על־ידי הקומוניסטים".

מה דעתו על אותם עסקנים, ששיתפו אז פעולה עם המישטר? "אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו", ציטט מפרקי־אבות. "תודות לשיתוף־הפעולה שלהם עם השילטונות, הקהילה בבודפשט היא עדיין הגדולה ביותר בכל מזרח־אירופה. כדאי שהיהודים יוציא־הונגריה בישראל יבינו זאת," ביקש.

ואשר לטענתם של הונגרים כי במשך 47 שנות הקומוניזם בהונגריה היו עמדות־המפתח הכי חשובות נתונות בידי יהודים, "אמרתי להם שאני לא רואה באנשים האלה, שידיהם מגואלות בדם, יהודים. ואתם לא תרצו לראות באדולף היטלר קאתולי."

על ישראל קסטנר לא רצה זולטיי לדבר בשום פנים. "יש דיעות לכאן

ולכאן, אמר בזהירות. תשובה רומה שמעתי מכל שאר היהודים שהצגתי להם שאלה עדינה זו.

בוויכוח על תפקיד ההונגרים בשואה – שבה ניספו 600 אלף יהודים הונגריים – הוא נוטה לצד המחמיר. רבים מהיהודים שהושמדו באו מכפרים שבהם חיו יהודים מעטים, שבקושי אפשר היה להרכיב מהם מניין. היו להם יחסים טובים עם השכנים, ששימשו להם גם כגויים־שלישבת. אבל כאשר באו הז'נדרמים ההונגריים ולקחו משם את היהודים, השכנים עטו על הבתים ושדרו אותם.

אחרי השואה חזרו אחדים מהיהודים האלה, ואז הפכו ההונגריים שהשתכנו בבתיהם לאנטישמים – אם מתוך רגשי־אשמה, אם מפני שלא רצו להחזיר את הרכוש.

הבעייה עצמה לא לובנה מעולם. הממשלה לא עודדה את הדיון בה. כיום קשה לעורר אותה, בגלל המצוקה הכלכלית שבה שרויה המדינה. לרברי זולטיי, הממשלה רואה בו איום, מפני ש־330 אלף בתים של יהודים נתפסו על־ידי הממשלה (אף שלא הופקעו רשמית). כשהקהילה דורשת להחזיר לה את הרכוש שלה, כגון בתי־כנסת ובתי־קברות, אומרים השילטונות שתביעה כזאת תגביר את האנטישמיות ותיתן פיתחון־פה לטענה שהיהודים הורסים את הארץ.

על שולחנו של זולטיי ניצבו שני דיגלונים ישראליים. אבל למרות שגדל בתנועה ציונית, ולמרות שמישפחתו הושמדה בעזרת הז'נדרמריה ההונגרית, אין הוא רוצה לעזוב. "יש לי בת ונכדה בהונגריה", הסביר. "יש לאדם שתי ידיים. אם יכרתו אחת מהן, זה יכאב – ולא חשוב איזו מהן יכרתו. אומרים שיש ליהודים שני שורשים. זה יותר משורש אחד, וזה לא פחות משורש אחד."

* * *

היפוכו של זולטיי הוא הרב תומאש ראִי. ביקרנו אותו בארמון הפרלמנט. פניו מוכרות היטב לציבור. כאשר מצלמות־הטלוויזיה סוקרות את היושבים במליאת הפרלמנט, הן מגיעות תמיד אליו. המראה של רב יהודי, עטורי־זקן וחובש־כיפה, היושב בין חברי־הפרלמנט, הוא ציורי מאוד. ראי שייך למיפלגה השניה בגודלה, שהיא סיעת־האופוזיציה העיקרית – מיפלגת הדמוקרטים החופשיים. במערכת־הבחירות טענו יריביה שזוהי "מיפלגה יהודית", אף שרק 10% ממועמדיה היו יהודים. בכל זאת זכתה בשליש מן הקולות. משמע: מיליון הונגרים הצביעו בעד מיפלגה "יהודית". יש עוד עובדות כאלה: יו"ר הפרלמנט הוא יהודי, וכך גם סגן ראש עיריית בודפשט. כששאלתי את אחד מחברי־הפרלמנט היהודיים איך זה

מתיישב עם הטענה שבהונגריה משתוללת אנטישמיות, רטן: "שים לב, הוא רק סגן ראש־העירייה. אם העירייה תיכשל, יטילו את כל האשמה עליו." ראי הוא בן 50. משמע שהיה רק בן 4 כאשר הגיע אייכמן לבודפשט. אבל הוא זוכר. אביו, כמו כל הגברים היהודיים, גויס עוד בראשית המילחמה לגדודייהעבודה, ששירתו לצד הצבא ההונגרי, ושגם הם נשלחו לחזית הרוסית. "זה היה נורא מאוד, מפני שעבדו עבודת־פרך, כמו שכתוב בתורה," אמר הרב בעברית הציורית שלו. בניגוד לזולטיי, המדבר רק הונגרית, הקפיד ראי לדבר עברית, אף שחסרו לו מדי פעם המילים הנכונות.

כשהיכו הסובייטים בגייסות ההונגריים, נפל האב בשבי, יחד עם כל חבריו. הם ניצלו. "הרבה ילדים שואלים אותי מדוע היהודים בהונגריה לא לחמו בנאצים. אבל הגברים לא היו בבית. הם היו ברוסיה. בהונגריה נותרו רק הנשים, הילדים והזקנים."

"את אמא, סבא וסבתא לקחו הנאצים, ופגשנו אותם לאחה מכן באחד הכתים של ולנברג. נשארו איתי רק האמא של הסבתא, שהיתה בת 80, ואחי הקטן, שהיה בן שנתיים. לכן הייתי אביהמישפחה. דודה אחת, שהיתה לה תעודת־זהות מזוייפת, עזרה לנו. היא עבדה עם ולנברג. ראו ולנברג הידוע, הקונסול השוודי, שיכן יהודים בבתיים שעמדו תחת חסותו. זיכרון־ילדות: באחד הלילות לקחו אותנו ואת כל שאר היהודים שגרו בבית. הנאצים הובילו אותם לנהר הדאנובה. "כולנו עמדנו שם כל הלילה, בחורף, ולא ידענו מה יקרה. שמענו שהרבה יהודים נהרגו עליידי הנאצים, שהשליכו את הגופות לנהר, ובאמת פחדנו. אני לא יודע בדיוק מה קרה. אני זוכר שראינו בכוקר – איך אומרים? בשחר – מכונית. היא עצרה לידנו ואנשים דיברו עם הנאצים. בוודאי נתנו להם כסף. אני לא יודע אם זה היה ולנברג. אבל החזירו אותנו לבית. כולנו חיינו בחדר קטן אחד – אמא, אחי, סבא, סבתא ואמא של סבתא.

"כשהנאצים הובילו אותנו בחזרה – אלה לא היו הנאצים הגרמנים אלא הנאצים ההונגרים – היו התושבים בדרכם לעבודה. היו ביניהם – לא כולם, אבל היו ביניהם – כאלה שצעקו עלינו, זרקו עלינו אבנים, זה היה נורא מאוד. אף אחד לא ביקש מהם להתנהג ככה.

"היה איתנו מלחין מפורסם אחד. הוא הלך לפניי, והיה לו מעיל. אז איש אחד רץ אליו ולקח את המעיל. והנאצי ההונגרי שמר עלינו לא עשה שום דבר ואפילו שמח על זה."

ראי היה אז בן 5. כעבור כמה ימים, ב־17 בינואר 1945, הגיעו הרוסים. לדבריו, גם השילטון הקומוניסטי היה רע ליהודים. "בראש השילטון היו יהודים אחדים. הם לא אמרו שהם יהודים, אבל כולם ידעו שהם יהודים. אלמלא היו יהודים, היו אומרים שהם אנטישמים. היהודים שדבקו בדת

שלהם סבלו יותר מאשר בני כל הדתות האחרות." (הרוב בהונגריה הוא קאתולי, אבל יש גם לותרנים, קאלוויניסטים ואורתודוכסים.)
 מהיהודים לקחו את כל הרכוש. גם מהאחרים לקחו, אבל רבים מהיהודים היו עשירים יותר. אביו של ראי, שחזר מהשבי הרוסי, היה סוחר קטן. התנות הקטנה שלו הופקעה. הוא עשה לו צריף בשוק, אבל השוק הועתק לקצה העיר ושם כבר לא קיבל רשיון להקים צריף חדש. אז הקים האירגון היהודי-האמריקאי "ג'וינט" צוות לשמירת-השבת, ואביו נכלל בו. (כיום אין עובדים בשבת, מפני שהונהג במדינה שבוע-עבודה של חמישה ימים.)
 ראי התחיל לכהן כרב בעיר-שדה, ולמד עברית בכוחות עצמו. אחרי שלמד, לימד, למרות שזה היה אסור. "לכן גם אני הייתי בבית-הסוהר, אבל רק שלושה ימים. רק טעמתי. אחר-כך הייתי צריך ללכת יום-יום למישטרה, במשך חצי שנה."

ב־1970 פיטרה אותו הקהילה מתפקידו כרב, לפי פקודת השילטונות. במשך 15 שנה לא הניחו לו לעסוק ברבנות. הוא עבד בהוצאה-לאור אקדמאית וערך אנציקלופדיות ומילונים. אז לימד שוב עברית, תחילה בבית ואחר-כך במיכללה ללשונות מיוזרחיות. ב־1985 התמנה שוב כרב. בהונגריה יש זרם אורתודוכסי וזרם "ניאולוגי", הדומה לקונסרוטיבי. הוא עצמו שייך לזרם-ביניים, הקרוי "סטטוס קוו".

* * *

בימי השילטון הקומוניסטי לא הותרה אנטישמיות גלויה. "אבל עכשיו," אמר ראי, "זה כמו שמורידים את המיכסה מסיר של מרק רותת. מה שיש במרק עולה למעלה. לא רק הטעם הטוב של המרק, אלא גם הטעמים הרעים."

יש מיפלגה אנטישמית קטנה, של כמה מאות חברים בסך הכל, המוציאה לאור כתב-עת בשם "כתר קדוש". היא קשורה במיפלגות הימין הקיצוני בגרמניה ובצרפת, ומקבלת כסף מחו"ל. אבל יותר חשוב האגף הימני של מיפלגת-הפורום השלטת, שיש בו נימות אנטישמיות, וש אחד מדובריו הוא המחזאי אישטוואן צ'ורקה.

האם תיתכן בהונגריה ריאקציה ימנית? "המישחק עוד לא נגמר," אמר ראי. "תיתכן גם רסטורציה שמאלית. אבל הימין מסוכן יותר. בהונגריה אין מסורת דמוקרטית. הזקנים זוכרים את המצב במיזרח-אירופה לפני 50 שנה, וגם הצעירים שמעו סיפוריים מישפחתיים על מה שהיה אז. כשרוצים להתרחק מהקומוניזם, רוצים לחדש מה שהיה. ומה שהיה לא היה דמוקרטיה. באירופה המערבית יש מסורת ארוכה של נצרות פוליטית ודמוקרטיה. בהונגריה שימשה הנצרות כבסיס המימשל הימני שהיה קיים

בין שתי מילחמות־העולם, בראשות האדמיראל הורטי. המסורת הזאת מתחדשת עכשיו. הנצרות הימנית. זה לא טוב.”

אבל ראי אינו חווה שחורות. הוא תולה את תיקווננו בשני גורמים חשובים. ראשית, הונגריה זקוקה לעזרת המערב, והמערב לא יעזור לארץ שאינה דמוקרטית. ושנית, הונגריה דואגת לגורל המיעוטים ההונגריים הגדולים בארצות השכנות, ולכן אינה יכולה להתעלל במיעוטים שיש בה. באמצע השיחה עברנו עם ראי לאולם גדול, שקירותיו מכוסים בגובלנים ענקיים המראים סצנות מההיסטוריה של הונגריה. שם ערך מסיבת־עיתונאים, כדי לדרוש שגם לקורבנות הנאצים ישולמו פיצויים, בשעה שמשלמים פיצויים לקורבנות הקומוניזם. הוא ביקש מאיתנו לחכות. ישבנו בין העיתונאים המקומיים והקשכנו בדריכות, מבלי להבין, כמובן, אף מילה אחת. בערב הופתענו — רחל ואני — כשראינו את עצמנו בפוזה זו על מירקע הטלוויזיה ההונגרית, בקלוז'אפ מרשים.

* * *

בית־הכנסת המעניין ביותר בכורפשט אינו פעיל. הוא נמצא באחת הסימטאות הציוריות הצרות שעל גיבעת־הארמון. זהו מקום קטן, אך מתחתיו יש בית־כנסת גדול, ששרידי נחשפו בשנות ה־60. גם ראי, אז תלמיד בבית־המידרש לרבנים, השתתף בחפירות.

זהו בית־כנסת מימי־הביניים, ששימש את היהודים גם בימי השילטון התורכי. כאשר נכבשה העיר מידי התורכים, בשנת 1686, ערכו הנוצרים טבח ביהודים. “מצאנו את העצמות והעברנו אותן לבית־הקברות שלנו,” סיפר ראי.

ביום קר מאוד הלכנו לראות. בכניסה לבית עתיק, בן 600 שנים לפחות, מוצגות כמה מן המצבות העתיקות, מאחורי סורגי־ברזל. שכני הבית נכנסו ויצאו בשעה שניסינו לפענח את הכתובות. לא רשמתי, מפני שלא העזתי להוריד את הכפפות המרופדות מן הידיים בקור המקפיא ששרר.

בליל־שבת, אחרי שביקרנו בבית־הכנסת הקטן של הרב תומאש ראי, הלכנו ברגל, בשלג הקל, לבית־הכנסת המרכזי, “החדש”, ברחוב הטאבאק. הוא הוקם אחרי מילחמת־העולם הראשונה, ליד בית־הכנסת הגדול והעתיק, שנאמר עליו שהוא הגדול ביותר באירופה, אך שאינו בשימוש מפני שאיי־אפשר להסיק אותו. (אצל הנוצרים לא נתקלנו מעולם בכניסה מוסקת. יושבים שם מכורבלים במעילים.)

כשנכנסנו לאולם הגדול — גם כאן קיבלו את פנינו בשימחה — עמדנו מיד על ההבדל העצום בין בית־הכנסת הזה ובין השטיבל הקודם, כהבדל בין זולטיי וראי. על הקיר רשום בהונגרית ובעברית שזהו בית־כנסת

הגיבורים, לזכר החיילים היהודיים בצבא האוסטרו־הונגרי שנפלו במלחמת־העולם הראשונה. על בימה ישבו ראשי הקהילה, וביניהם זולטיי, ולידם רגלי הונגריה וישראל.

כבר בכניסה עטף אותנו הטנור האופראי האדיר של החזן, ששר בליווי של צלילי־עוגב ומקהלה מצויינת. מכיוון שלא ראינו את המקהלה והעוגב, סברנו תחילה שאנחנו שומעים תקליט. אבל הכל היה חי ואמיתי, מקהלה של ממש מאחורי מחיצה.

לא היתה עזרת־נשים ממש. ישבנו כולנו באולם הגדול, הגברים מימין למעבר והנשים משמאלו. בניגוד לשטיבל, שכל המתפללים בו היו זקנים, חוץ מהנער המפקח, היו בבית־הכנסת המרכזי לא מעט צעירים וצעירות, מהן אלגנטיות. צעירים רבים חוזרים עכשיו ליהדות – אולי תודות לאנטישמיות.

לא השבת שומרת על העם היהודי, אלא שינאת־היהודים.

* * *

לא מכבר קם בפרלמנט גנרל ואמר שהגיע הזמן להתגאות בכך שההונגרים השתתפו במלחמה נגד הקומוניזם. כוונתו היתה לחיל־המישלוח ההונגרי שלחם בחזית הרוסית, שכם אל שכם עם הוורמאכט הנאצי, תחת פקודת היטלר.

קצין בכיר אחר, קולונל, הציע להחזיר על כנו את המונומנט המרשים, שהוקיע את חוזה־טריאנון. זהו החוזה משנת 1920, שבו כפו המעצמות המנצחות על ההונגרים את הוויתור על שטחים נרחבים של ארצם לטובת כל שכנותיה. טראנסילבניה סופחה אז לרומניה, שטחים אחרים נמסרו ליוגוסלביה ולצ'כוסלובקיה. זהו עדיין־פצע פתוח, מפני שמיליוני הונגרים חיים בשטחים אלה תחת שילטון זר, ולרוב עוין.

על אותו מונומנט היתה כתובת בכתב־ידו של בניטו מוסוליני, ממציא הפאשיזם. גם אותה רצה הקולונל להחזיר. ההצעה לא התקבלה. (כשהיינו שם, עדיין עמדה במקום הזה, המשקיף על כל העיר, אנדרטה לגיבורי הצבא האדום, משחררי בודפשט.)

על כך סיפר לנו ג'ורג' מולדובה, עורך שבועון סאטירי, הומוריסט ידוע, סופר, עיתונאי, רפורטר מפורסם, מגדולי אנשי־העט בהונגריה, וגם יהודי. אפשר לומר: כמובן.

עוד בטלפון אמר שלא נשאר מה לאכול בביתו, ועל כן נקבעה השיחה בביתה של סוזאן, המתרגמת הנאמנה שלנו. בהגיענו לשם כבר המתין לנו: איש בעל פנים אדמדמות, מחייכות, רחבות מאוד, קרח, בהחלט לא "פרצוף יהודי", איש מלא עליצות למרות שהתברר בסוף שהוא פסימי מאוד. כל

מישפחתו בישראל, גם הוריו, גם ילדיו. הוא נשאר בהונגריה מפני ש"כסופר הונגרי אין לי מקום אחר. אם אאבד את הקשר החי עם הארץ, עם השפה, עם העם, אני אדלדל כמו שקרה לסופרים־מהגרים אחרים."

אם כן, מה דעתו על אפרים קישון? הוא הגיב בזילזול. "בשעתו נערך כנס של המוריסטים הונגריים, וקישון היה שם בדרגה ה'." (כמו בשאר הארצות שביקרנו בהן, היהודים אמנם "נדרבקים ביחד", אבל אין להם דברים טובים להגיד זה על זה.)

מולדובה הוא יליד 1934. "המישפחה שלנו היא מהאיזור העני ביותר בכודפשט. אבי היה דבר נדיר מאוד בין היהודים: שיכור כרוני. זה הדבר היחיד שירשתי ממנו." אחר־כך סיפר שהוא אוהב לשתות יין אדום. בראצ'ה שלו הוא מגדל מישמשים, שאותם הוא מביא בעצמו למיפעל ההופך אותם לפאלינקה, המשקה הלאומי של הונגריה. "הבעיה היא שאני לא כליכך אוהב לשתות את הפאלינקה שלי. אני שותה אותה רק כשיש לי קיבה מקולקלת. אבל נתתי ליטר אחד לשגריר שלמה מרון, וזה שותה אותה."

גם הוא מאמין שההונגרים הם אנטישמים. "כשהייתי ילד הרגשתי שהארץ והעם והחברים בבית־הספר הם נגד היהודים. הייתי יהודי היחיד בכיתה, הרגשתי בשינאה, אבל היה לי מזל – הייתי ילד חזק. מאז לא איברתי מעולם את התחושה שלהיות יהודי בהונגריה זה עניין מסוכן, ומאוד לא־נוח."

ועכשיו? "אני אדם פופולרי, גם כסופר וגם ככִּנְיָאדם. הרבה אנשים מכירים אותי. כשאני הולך ברחוב, הרבה אנשים מברכים אותי. אני לא יהודי טוב, אבל אני מתחיל להיות יהודי כאשר היהודים הם בצרות. עד עכשיו לא לקחתי חלק בפעילות יהודית. אבל עכשיו הגיע הזמן. אני מוכן כעת לקחת חלק במילחמה נגד הפאשיזם. אני יודע שהעתיד – זה יכול להיות בשנה הבאה, בחודש הבא, ביום הבא – העתיד יהיה מסוכן."

"נרמה לי שיש דו־ערכיות מזורה ביחסים שבין ההונגרים והיהודים, הערתי." "היהודים הם פטריוטים הונגריים ושונאים את ההונגרים. ההונגרים הזמינו את היהודים לארצם במאה שעברה, נתנו להם אז וגם עכשיו עמדות בכירות, ובאותו הזמן שונאים אותם."

הוא השיב בשאלה: "האם זה לא המצב בכל העולם?"

"מדוע בעצם?" הקשיתי. "בוודאי חשבת על זה לא־אחת."

"אני ממש לא יודע את הסיבות," השיב, "וגם אתה לא יודע."

"בכל זאת יש הבדל בין הונגריה ובין שאר ארצות מיזרח אירופה," אמרתי. "רוב יהודי פולין לא הרגישו עצמם כפולנים, ורוב יהודי אוקראינה ורוסיה לא הרגישו שהם שייכים לעם האוקראיני והרוסי. אבל יהודי הונגריה, כמו יהודי גרמניה, חשבו שהם הונגרים."

"בדפשט היא הבירה היחידה שנכבשה על־ידי הנאצים ושבה נשארן יהודים חיים," הזכיר. "80 אלף יהודים נשארן חיים בבדפשט. מוכרחים למצוא הסבר לתופעה זו. אני חושב שאנשי המעמד הבינוני־הגבוה בהונגריה היו מאוד קשורים ליהודים. הם התחתנו עם יהודים כנשואי־תערובת, היו להם המון אינטרסים משותפים. אבל המעמד הזה אינו קיים עוד. ואילו המעמד הבינוני־הנמוך הוא חממה של הפאשיזם."

הוא היה מוכן להבין גם את ההונגרים. "הרבה יהודים בהונגריה חיים יותר טוב מאשר ההונגרים עצמם. הם בעלי כישרונות, הם פיקחים, ועל כן יש להם יותר כסף מאשר להונגרים. אני יכול להבין הונגרי המסתכל ביהודיה מנופחת, עטופה בפרוות יקרות, עמוסה בתכשיטים, והחושב על זה שאשתו אינה יכולה להרשות לעצמה לקנות מעיל הגון. אז הוא מתרגז. מה הוא צריך לחשוב? אני לא טוען שכל היהודים בהונגריה חיים ברמה גבוהה יותר, אבל רובם כן. זוהי האמת.

"חוץ מזה," הוסיף, "כאשר היה המצב יותר טוב, היהודים לא הבליטו את עצמם כליכך. מעניין שדווקא עכשיו, כשהמצב הולך רוע, דווקא עכשיו היהודים קמים ואומרים שהם יהודים גאים. מדוע? זה פרובוקטיבי."

* * *

מולדובה כתב יותר מ־40 ספרים, שנמכרו בעולם במיליוני עותקים. אחד מהם כתב על הארץ – "מי רצח את הים המת?" (כך נקרא ים־המלח בשפות האירופיות). משום מה לא תורגם אף ספר אחד שלו לעברית.

"אצלכם מתחנפים לסופרים לא־יהודיים ומתרגמים אותם," העיר באירוניה קצת מרירה, "אותי לא צריכים לתרגם, מפני שאני יהודי, ואני מכור לישראל בין כה וכה, מה שלא יהיה. אז לא צריכים לרכוש אותי."

אחד מספריו טיפל בתעשיית־הטכסטיל ההונגרית. "שאלתי זקן אחד, לא־יהודי, מדוע כל תעשיית־הטכסטיל היתה יהודית, בעוד שבתעשייה הכבדה לא היו יהודים. אז הוא ענה: איזה כנרים יהודיים אתה מכיר? אמרתי לו: יהודי מנוחין, אויסטרך וישה חפץ. אז הוא שאל: וכמה יהודים אתה מכיר שהם נגני קונטרבאס? לא זכרתי אף אחד."

"בדודאי," אמרתי, "כשאתה צריך לברוח מהר, קל יותר לסחוב כינור מאשר קונטרבאס. מאותה הסיבה יש סופרים יהודיים גדולים, ואין אדריכלים יהודיים גדולים. כשאתה צריך לברוח, אתה לא יכול לסחוב איתך בניין, אבל אתה יכול לסחוב איתך יהלומים, ספר וכינור. ובעיקר, כשבורחים אפשר לסחוב רעיונות בראש."

"כן," השיב מולדובה, "בתנאי שאתה שומר על הראש שלך." הוא בניגוד ליהודים אחרים, אין הוא מדבר רעות על האדמיראל הורטי. הוא

היה אחד המנהיגים הטובים בארצות שנכבשו על-ידי היטלר. כשראה שהמילחמה אבודה, עשה כמיטב יכולתו כדי להציל את יהודי הונגריה, בעיקר את היהודים החשובים מבחינה כלכלית. אבל הוא לא נקף אצבע כדי להציל את היהודים הפולניים. היו בהונגריה הרבה מהגרים מפולין, שלא טרחו לקבל אזרחות הונגרית. אלה נשלחו לפולין ונהרגו. פולין היתה מקום טוב להרוג בו יהודים."

כשהזכרתי שנהרגו גם שלושה מיליון פולנים במאבק נגד הכיבוש הנאצי, אמר שהוא שמע אימרה פולנית: "אם יש לי שני כדורים, השני הוא בשביל יהודי. הראשון הוא בשביל גרמני. טוב, הוסיף, "לפחות זה לא בסדר הפוך."

על השליטים הנוכחיים אין לו דיעה טובה. "מאז הפלת הקומוניזם המצב מידרדר. האנשים בשלטון פשוט אינם מוכשרים. ראש-הממשלה מתאים להיות מורה ממוצע בבית-ספר תיכון, לא יותר. הממשלה מורכבת מחובבנים, וזה מסוכן."

מהי הסכנה? הסכנה היא דיקטטורה ימנית. אם המצב יהיה גרוע, ההמונים יתקוממו באחד הימים, וכל מיני פושעים צעירים ינסו לדוג במים העכורים. יהיו קרבות דמים ברחובות. "אבל מה איכפת לך?" אמר לי, "אתה לא תהיה כאן כשזה יקרה."

הוא לא נפרד לגמרי מהעבר. "אני חושב שבימי חיי לא יחזור הסוציאליזם. אבל בעוד מאה שנה, ואולי לפני זה, הסוציאליזם יקום מחדש, מפני שהקפיטליזם אינו יכול למלא את הצרכים של הקיום האנושי. הוא יכול לפתור בעיות כלכליות, אבל במחיר כבד. הסוציאליזם מוכרח לתת תשובות."

"אם כן, הבעתי את דעתי, "זה לא יהיה סוציאליזם מארכסיסטי, והוא לא ילך בדרכים של אתמול. יצטרכו להתיך את הערכים האלה בדפוסים חדשים." לכך הסכים.

כשדיברנו קצת על ישראל, סיפר שתמיד העריץ את אריאל שרון מפני שראה בו גיבור-מלחמה. הוא גם קרא את ספרו. אבל כשהוא פגש אותו פנים אל פנים, התאכזב מאוד מאוד. האיש לא מצא חן בעיניו ולא הרשים אותו. על צ'ורקה, איש הימין, אמר שאמנם למד איתו בבית-הספר, אבל אין הוא מרבה לחשוב עליו. האיש הוא פשוט גמד.

* * *

בין שגרירי ישראל, שלמה מרון הוא דמות די יוצאת-דופן, למרות שחיצוניותו אינה מעידה על כך. הוא נראה אדם מימסדי שבמימסדי – איש גבוה, סמכותי, בעל ראש קרח, פנים רחבות, כולו כאילו אומר שובע

ושביעות־רצון. אבל מרון בן ה־61, שעלה ארצה מהונגריה בגיל 20 אחרי שהוריו הושמדו בשואה, הוא איש־עקרונות, המוכן בהחלט להיות בלתי־דיפלומטי.

למשל: לא מכבר נערך באולם־קונצרטים טכס מהודר לרגל פתיחת בית־ספר חרדי חדש, בחסות האחים רייכמן עתירי־הממון מקנדה. מרון בא לטכס, אך סירב לחבוש כיפה. "השגריר הקנדי חובש כיפה, והשגריר הישראלי לא?" צעקו לעברו חרדים נועזים. "אני לא דתי," השיב השגריר בנחת. "אני מוכן לחבוש כיפה בבית־כנסת, אבל פה זה לא בית־כנסת." אחר־כך המתין לשערוריה שתפרוץ בארץ, אבל היא לא פרצה.

מרון לא רצה לשרת בהונגריה. אשתו, שעברה חוויות קשות בימי השואה, התנגדה. עד אז לא חזרו שניהם אף פעם אחת לארץ מולדתם. אבל "כיוונו אקרה לראשו" ושיכנעו אותו שעליו לקבל את התפקיד. בעיית האנטישמיות בהונגריה ממשיכה להטריד אותו.

אין אנטישמיות רשמית. להיפך, כאשר ציירו אלמונים גראפיטי על האנדרטה לזכר ראול ולנברג, הלך ראש־הממשלה למקום וקיים שם מישמרת־כבוד. כאשר נחנכה אנדרטת־הזיכרון לקורבנות־השואה בחצר בית־הכנסת הגדול, באו כל גדולי המישטר, ובכללם אישים החשודים כאנטישמים.

כמה יהודים יש? תלוי מיהו יהודי. יש הרבה נשואי־ערוכות, ובמיקרים רבים החלק הלא־יהודי של הזוג רוצה להזדהות עם הצד היהודי. יש אנשים שהם יהודים לפי ההלכה, אך לא שייכים לקהילה. יש חצי־יהודים. אם כוללים את כולם, אפשר אולי להגיע לחצי מיליון.

האנטישמיות העממית באה לא־אחת לידי ביטוי בצורות מוזרות. למשל, יש קבוצת־כדורגל המזוהה עם הימין, ויש קבוצה שהיתה מזוהה, בעבר הרחוק, עם יהודים. כששתי הקבוצות האלה מתחרות ביניהן, צועק הקהל על הקבוצה השניה: "אוונזים!" (היהודים עסקו בהונגריה באוונזים, כתחליף לחזירים. הם מומחים לכל הנוגע לאוונזים – בשר, נוצות ועוד. גם בארץ, יהודי־הונגריה שולטים בענף זה.) אך יתכן מאוד שהצועקים לא היו מודעים למשמעותו האנטישמית של הכינוי.

אחת הסיבות לאנטישמיות, גם בעיני השגריר, היא המיספר הגדול של המתעשרים היהודים. רבים מהם התעשרו עוד בשלב האחרון של המישטר הקומוניסטי, ואחרים עושים חיל עכשיו, כשהם מנצלים את ההזדמנויות החדשות הרבה יותר מהר משאר ההונגרים. זה מרגיז.

מרון שופע בדיחות. אחת מהן חוזרת למילחמת ששת־הימים: שני ידידים נוסעים בקרון צפוף של התחתית בבודפשט, רחוקים זה מזה. "מה אתה כליכך מאושר?" צועק האחר. "שמעתי שהישראלים הפילו 10 מיגים!" צועק האחר. למחרת חוזר הראשון על השאלה, והשני צועק: "היום הפילו

הישראלים 20 מיגים!" למחרת צועק הראשון: "מה אתה כליכך עצוב היום? הישראלים לא הפילו עוד מיגים?" עונה השני: "דווקא כן. הפעם הם הפילו 30. אבל היום נודע לי שהישראלים הם יהודים!"

* * *

את אחד הקליינטים הבאים של מרון פגשנו בבז'ן. היינו בדרך לעיירה סנט־אנדרה, אתר־יירות מובהק מצפון לבודפשט, מקום של סימטות צבעוניות עתיקות וחנויות מושכות. נכנסנו לחנות אחת, לבנה וסטריילית כמו בית־חולים, שבה מייצרים בצורה ממוכשרת משקפיים ללקוחות תוך רבע שעה. הכל מבהיק. העובדים לבושים לבן. לפני שנכנסים מנקים את הנעליים בספוג לבן. ברחוב סמוך: מרתף־בירה אפלולי, שכל קירותיו ורהיטיו עץ כהה וממורק, המייצר בעצמו את הבירה שלו (מצויינת) במיתקן־מתכת מבהיק מתוצרת הונגריה, לפי פאטנט גרמני.

בכניסה לעיירה יש שוק־פישפשים. זהו מיגרש גדול, מוקף גדר־רשת, וכולו בז'ן אפור. בתוך הבז'ן, על שקיות ניילון או שקים ריקים, פרושות הסחורות – חלפים ישנים של מכוניות, אביזרי שרברבות, סוודרים, גרביים, גופיות, כובעי־פרווה. כאן אוהבים הזקנים לקנות, מפני שהכל יותר זול. זה דומה מאוד לשוק־הפישפשים המתבוסס בבז'ן שראינו בוורשה. עמדנו לנו מכורבלים במעילים, רוקעים בגללים, ואד עולה מפיותינו לאוויר הקר. איש לא הסתכל בנו, אבל היתה לנו ההרגשה שכל העיניים עוקבות אחרינו. המתורגמן שלנו הזהיר אותנו שהאנשים אינם רוצים להצטלם, ואכן רבים היפנו את גבם ברגע שהבחינו במצלמה המכוונת אליהם.

אשה כבודה, עטופה בפרווה, עזרה לבתה היפה לקנות כובעי־פרווה ב־60 דולאר. רחל ביקשה בתנועות־ידיים רשות לצלם, והאשה שאלה מניין אנחנו. כששמעה שאנחנו מישראל, אמרה "שלום עליכם". יהודיות. פיתאום ניגש אל רחל בחור שמכר סוודרים, ושאל – כמו ששאלו וחזרו ושאלו בכל השווקים – אם היא מוכרת את המצלמה שלה ובכמה. כשסירבה בנימוס, התעניין באנגלית מניין אנחנו. ענינו שאנחנו מישראל, והוא הפתיע אותנו: "אני חושב אם כדאי לעלות לשם."

הצעיר, בחור גבוה לבוש בסוודר אפור, הציג את עצמו כוויקטור אקברט, יהודי מטראנסילוניה, אחד מרבים העוברים את הגבול מרומניה העניה כדי לעשות עסקים בהונגריה הקפיטליסטית החדשה. אביו מורה לאנגלית ולצרפתית ברומניה, והוא עצמו מדבר הונגרית, רומנית, גרמנית, אנגלית וצרפתית. הוא כבר פתח בהליכים כדי לעלות לארץ, אך ברגע

האחרון נבהל. "האם זה לא מסוכן?" שאל בדאגה, "האם יש כל הזמן מילחמה עם הפלסטינים ודברים כאלה?"
 "אם אתה יהודי, כדאי לך לעלות, כדי להיות בין יהודים אחרים," אמרה לו רחל. כך הופכים בהונגריה לציונים.

אבל סוזאן מרגיטיי לא תעלה לארץ. כשפגשנו אותה לראשונה, בבניין הפרלמנט, וכשהודיעה לנו שנשלחה להיות התורגמנית שלנו, נראתה לנו כהונגריה טיפוסית. אשה כבת 60, רוזה, כחולת-עיניים, מנומסת, עצורה, לבושה במעיל-צמר אפור וכובע-צמר סרוג, מקפידה על התנהגות מיקצועית. רק במיקרה, כשלבשה את מעילה, ראינו שיש מיספר על זרועה.

במרוצת הימים שבהם ליוותה אותנו, ליקטנו פרטים מתולדות-חייה. היא היתה ילדה בשואה, איבדה את הוריה, נשלחה לאשוויץ. שם לקתה במחלות שונות, וביניהן שחפת-העצמות בעמודי-השרדה. בתום המלחמה חזרה להונגריה ודודה שחיה בקנדה דאגה להביא אותה לריפוי במונטריי שבשווייץ. היה עליה להאבק קשה כדי לקבל היתר מהשילטונות ההונגריים לצאת לשם. העבירו אותה כאמבולנס לקרוין-שינה ברכבת, ושם נרדמה. היא התעוררה כששמעה פיתאום קולות גרמניים, והתחלחלה. אולם זה כבר היה בשווייץ.

במשך 16 חודשים שכבה במיטה. משהחלימה, היתה לה הזדמנות גדולה — שלא לחזור להונגריה, אלא לנסוע לגרמניה ולקבל פיצויים גדולים. אבל זה היה עלול לסכן את הדוד שלה בכודפשט, פקיד במחלקה לסחר-החוץ, שסידר לה את היציאה. היא חזרה, וכך קיבלה רק פיצויים עלובים. אבל כסף זה, יחד עם עזרה שקיבלה מהדודה בקנדה, הספיק כדי לקנות ולשפץ דירה ישנה במקום מצויין ברובע בודה, שמהמירפסת הגדולה שלה יש מראה מהמם של ארמון-המלוכה.

כשביקרנו אותה שם, עברנו בחדרי-מדרגות מוזנת, מצחין, מלא בגרוטאות. אך הדירה עצמה היתה מטופחת ומסודרת בדמיון רב — דירתה של אשה תרבותית, שביתה הוא כל אשר לה. ספה, כורסאות וכסאות בסיגנון עתיק, מצופים ברוקאד מהוה בציבעי-מים. תחריטים וציורים שלכל אחד מהם סיפור משלו. מדפים עמוסים בספרים וצימחי-ענק בעציצים. בארון ממורק, מאחורי זכוכית, מזכרות מהוריה שניספו.

אווירה חמימה, הרבה המצאות קטנות. למשל: אחד משני בתי-שימוש בדירה הפך בחורף לחממה לצמחים. היא פוחדת מפני היום שבו ירכשו גם השכנים את דירותיהם ויחליטו לשפץ את חדרי-המדרגות. אין לה כסף לכך. יש לה בת מבוגרת, שנישאה כבר פעמיים — פעם לכלכלן ידוע, פעם לרופא. שניהם יהודים-למחצה. "דווקא אנשים טובים," ציינה סוזאן, שאינה מרבה לחלק ציונים חיוביים, ביחוד לא למי שאינם יהודים.

מובן שהיתה קומוניסטית. בעלה, שנפטר ב־1972, היה קומוניסט יליד ארגנטינה.

היא עצמה איבדה את האמונה במישטר בימי מישפטי־הראווה הגדולים של שנות ה־50, שקורבנותיהם היו קומוניסטים יהודיים. "אמרתי שלא יכול להיות שרייק הוא בוגד", סיפרה. "אבל בעלי המשיך להאמין. אם אומרים שהוא בוגד, אז הוא בוגד, אמר". אבל בימי המרד של 1956 איבד גם הוא את אמונתו.

נראה שהבעל חזה את המאורעות. ערב המרד שלח את סוזאן למישפחתה בסלובקיה, שם נולדה. שם היתה כלי־כך מאושרת, שלא קראה עיתונים ולא הפעילה את הרדיו, וכך לא ידעה כלל שבהונגריה מתחוללת התקוממות היסטורית. כששמעה לבסוף, מיהרה הביתה, אבל הגיעה רק אחרי שהכל כבר נגמר. אין לה מושג מה היה.

ישראל מעניינת אותה במיקצת, מרחוק. אין היא מעלה על דעתה להגר מהונגריה. שם נמצאים בתה ונכדה, שם גם מולדתה הרוחנית. אבל אין היא יכולה לשכוח אף לרגע שההונגרים לקחו חלק פעיל בשואה, שבה ניספו 600 אלף מבין 800 אלף יהודי הונגריה.

היא עוברת גם כמדריכת־יירים. כשמזדמנת לה קבוצה מגרמניה, היא סוחבת אותה קודם כל לאנדרטה לזכר ראול ולנברג. גם אותנו הביאה לשם, כמעט בכוח – ולשם כך דחתה את הביקור השבועי אצל הרופא המטפל בארטרטיס שבברכה.

הופעתה החיצונית היתה מאוד רגילה. איש לא שם אליה לב ברחוב ובתחתית. אבל פעם, כשרצתה לעשות רושם על הפסל וְרָגָה, שהלכנו לראינו, הופיעה בשימלת־קטיפה שחורה ובכומתה אדומה שהבליטה את עיניה הכחולות ואת עצמות־הלחי הגבוהות שלה, ואז ראינו לפתע שהיא אשה יפה מאוד, שהיתה בוודאי מהממת בנעוריה. ורגה, אגב, זכר אותה אחרי עשרות שנים כצעירה משגעת, שחיתה בקירבת בית־הספר לאמנות. היא בלתי־דתית לחלוטין, אבל, כדבריה, "מסורתית". זה מתבטא בכך שהיא מדליקה נרות־שבת ומשתדלת להיות פעם בשנה בבית־הכנסת, בערב "כל נדרי". היא אוהבת את המנגינה. אבל אם היא עמוסת־עבודה באותו ערב, היא נשארת בבית ומקשיבה למנגינה מעל גבי תקליט. אשה מהחיים, מלאת סתירות. מאוד יהודיה ומאוד הונגריה.

דף יומן

17 בדצמבר, 1990. בודפשט.

בלובי של מלון "פורום" התנועה רבה. אנשי־עסקים אמריקאיים מתרווחים על כורסות־העור היקרות, בחברת עמיתים הונגריים, ומנסים לעשות עסקים. צעירות מקומיות הדורות וארוכות־רגליים ממתינות לגברים זרים. בין האמריקאים וההונגרים מתרוצצים כמה יהודים, הנראים כאילו באו זה עתה ממאה־שערים. מיגבעות שחורות, מעילים שחורים, זקנים, פיאות. הקול הנשי העדין ברמקול קורא לטלפון אנשים בשם רוזנשטיין וזילברברג. יתכן שכל היהודים האלה באו מאמריקה ומישראל כדי להשתתף בחנוכת בית־ספר יהודי חדש, שהוקם מתרומות האחים רייכמן מקנדה. חרדי־חרדי. בנים לחוד, בנות לחוד.

לא רואים ערבים. סיפרו לי שיש חלוקת־עבודה בלתי־רשמית בין "פורום" ובין המלון השכן, "היאיט". כשבא ערבי ל"פורום", שולחים אותו ל"היאיט". כשבא יהודי ל"היאיט", שולחים אותו ל"פורום". מטעמי ביטחון. אינני יודע מי מרוויח מזה, כי ל"פורום" ארבעה כוכבים, ול"היאיט" חמישה. חדר ב"פורום" עולה יותר מ־200 דולאר, ואפשר רק לנחש מה משלמים השייכים המגיעים ל"היאיט".

רחל ואני יושבים בלובי ועוקבים אחרי התנועה, כאשר אני שם לב לאיש מוזר, המסתובב סביבי בצורה חשודה. איש חסון, רחב־כתפיים, בחליפה פשוטה. הדבר הבולט בו ביותר הוא הפרצוף: פנים מונגוליים רחבים, פראיים. מה הוא רוצה ממני?

לבסוף הוא ניגש.

"אמריקה?" הוא שואל.

"ישראל", אני משיב קצרות.

ברור שאינו מבין. לא שמע מעולם על ישראל. אולי הוא חושב שזוהי

עיירה בארצות־הברית.

"יש לי עורות יקרים", הוא אומר באנגלית רצוצה. "אולי בשביל הגברת.

אני צייד גדול."

הפעם הגיע לכתובת מאוד לא־טובה. רחל שונאת ציידים, וגם אני.

"תגיד לו שאני מוכנה לקנות רק את העור שלו, אם מישהו יפשוט אותו

ממנו," אומרת רחל.

"תודה רבה, אבל אנחנו לא מעוניינים," אני מתרגם.

האיש מחזיר לי חיוך נוצץ, החושף שתי שורות של שיניים צחורות, ופונה

לחפש בטרקלין תייר אמריקאי עשיר אחר.

צ'ורקה: אגרופים מתחת לשולחן

הוא הביט בי בעיניים כחולות־כחולות. פנים רחבות, סמוקות, ומעליהן שיער חלק, בלונדי מאוד.

אילו היה בימאי צריך לבחור בשחקן שיגלם את דמותו של אישטוואן צ'ורקה, הפוליטיקאי הימני־קיצוני הנחשב כדובר הראשי של האנטישמים בהונגריה, לא יכול היה למצוא אדם מתאים מצ'ורקה עצמו. יהודי היה אומר: "פרצוף של גוי". הוא הזכיר לי קצת את פראנץ־יוזף שטראוס הגרמני.

איש גבוה, כבד־גוף, לבוש בחליפה שחורה ומתחתיה חולצה לבנה, מעומלנת, מתוחה על כרס. עניבה שמרנית, שחורה מנוקדת.

כשאמרתי לידידי ההונגריים החדשים שאני רוצה להיפגש איתו, נדהמו. צ'ורקה? האנטישמי הזה? מה פיתאום? איך אפשר?

הכי נדהמה סוואן. תחילה סירבה בכלל להשתתף בראיון. "פשוט לא מסוגלת", אמרה. אחר־כך, כשפניתי אל מצפונה המיקצועי, נכנעה חלקית: היא תנסה, אבל אינה בטוחה שתעמוד בזה. היא עמדה בזה בגבורה, אך כל העת חששנו שמא תתפרץ. אחר־כך חלתה ולא קמה ממיטתה במשך שלושה ימים.

המתיחות לא היתה חריצ־דדית. אמנם, במשך כל השיחה ישב מולי אדם נינוח, השולט בעצמו והבוחר את מילותיו בקפידה. אבל רחל, שישבה על הריצפה כדי לצלם, ראתה שבהתחלת השיחה היו אגרופיו מתחת לשולחן קמוצים, מדי פעם הידק את רגליו וכל גופו אמר מתיחות. כשראה שהמצלמה מכוונת אל מתחת לשולחן, פתח את אגרופיו ובמשך יתרת הראיון ישב כשידו האחת מחזיקה בשניה מתחת לשולחן. הוא הסכים לראיון כדי להפריך את ההאשמה שהוא אנטישמי, אבל הוא חשש שמא האיש מישראל טומן לו מלכודת.

הוא הזמין אותנו לחדרו ב"בית הלבן". הבניין קרוי כך בשל צבעו, אך בעצם היה צריך להיקרא "הבית האדום". עד לא מכבר היה זה משרד המיפלגה הקומוניסטית ("מיפלגת הפועלים הסוציאליסטית"), והוא גם נראה כך: בניין גדול, מרובע, בלתי־מתפשר, חסר כל חן, ובו מיסדרונות ארוכים מאוד, חמורים מאוד, שמשני עבריהם חדרים ממוספרים. הם הזכירו לי את בניין המיטרה החשאית בברלין המיזרחית, השטאזי. מכיוון שבניין

זה עומד בסמוך לארמון המפואר והמצועצע של הפרלמנט, שנבנה בימי הקיסרות, בולט הניגוד עוד יותר.

כיום משמש "הבית הלבן" כבית-מישרדים לחברי-הפרלמנט – כאילו לא די להם בארמון הענקי של בית-המחוקקים עצמו. צ'ורקה הוביל אותנו אל חדרו באחד המיסדרונות האינסופיים.

החדר הקטן היה חשוף מכל קישוט, חוץ מראש של איכר הונגרי טיפוס, בעל שפם-ענק של כלבים, מגולף בעץ.

הרגעים הראשונים, שיכלו להיות מביכים, עברו בסידורים המתאימים ליום-חורף קר, קצת גשום, קצת מושלג: להסיר כובעים, לתלות מעילים וצעיפים, לשים את המיטריות בפניה. כשישבנו לבסוף כולנו מסביב לשולחן-הכתיבה – סוון מתוחה כקפיץ, רחל עוסקת במצלמותיה, המרואיינן דרוך מאחורי השולחן – הצגתי את עצמי: ישראלי, עיתונאי, סופר לעת מצוא, חבר-פרלמנט לשעבר. "אה", אמר צ'ורקה, "בריוק כמוני. אתה הצ'ורקה הישראלי." המחמאה לא נעמה לי במיוחד, אבל התאפקתי.

צ'ורקה, מחבר ידוע של מחזות בולוואריים, נבחר לפרלמנט כנציג האגף הימני של "הפורום הדמוקרטי", המיפלגה השלטת החדשה. הוא מגדיר את עצמו כהונגרי לאומי, אך לא כאנטישמי. הוא גם מקפיד להופיע בטכסים רשמיים לזכר השואה.

מה זה הונגרי לאומי? "הלאומיות שלנו אינה תוקפנית. אבל מאז הכיבוש הסובייטי יש לנו בעיות קיומיות קשות. מיליוני הונגרים גרים כמיעוטים בארצות השכנות – רומניה, צ'כוסלובקיה, יוגוסלוויה. יש להם בעיות קשות של זהות. הסובייטים דיכאו את הלאומיות ההונגרית, מפני שחששו מפניה."

האם שייכים היהודים לאומה ההונגרית? "בין היהודים עצמם יש על זה מחלוקת. יש יהודים התובעים שיכירו בהם כקבוצה אתנית נפרדת. אבל רוב היהודים רואים את עצמם כהונגרים. יש להם זהות כפולה, כיהודים וכהונגרים. גם בצד ההונגרי יש יחס דו-משמעי כלפי היהודים."

"תיאודור הרצל, מייסד הציונות, נולד כאן בבודפשט, הזכרתי. כל מי שהזדהה עם תורתו ורצה להיות ישראלי היגר מזמן מהונגריה. מי שנשארו נשארו מפני שראו את עצמם כהונגרים."

"הם באמת הונגרים," מיהר לאשר, "הציבור ההונגרי אינו מבדיל בדרך כלל בין יהודים ולא-יהודים. אבל..."

"אבל?"

"אבל הקשר בין הונגריה והקומוניזם נקבע במאה הזאת פעמיים על-ידי יהודים."

זהו סיפור ידוע. הוא חוזר אל ראשית המאה, אל שלהי מלחמת-העולם הראשונה.

"ב־1919 חוללה הקבוצה של בלה קון מהפכה קומוניסטית בהונגריה. היא היתה כמעט כולה מורכבת מיהודים."
 היה זה פרק עקוב־מדם בהיסטוריה של אירופה. הבולשביקים ניצחו ברוסיה, בדרום־גרמניה נעשה נסיון להקים רפובליקה קומוניסטית. בלה קון היהודי חולל הפיכה קומוניסטית בהונגריה, אך מוגר לבסוף על־ידי הכוחות הימניים בהנהגת האדמיראל ניקולאוס הורטי. שני הצדדים הפעילו טרור אכזרי ביותר, והצלקות לא הגלידו עד היום.
 "אחרי מילחמת־העולם השניה זה קרה שוב," המשיך צ'ורקה. "סטאלין שלח להונגריה את המהגרים הקומוניסטיים ששהו במוסקווה, כדי להמשיך במהפכה של 1919. קמה דיקטטורה אכזרית שבראשה עמדו מאתיאס ראקושי וחבריו, שכולם היו יהודים כמוהו."

איך הוא מסביר זאת? "אחרי הטראגדיה שקרתה ליהודים בהונגריה ב־1944, השתכנעו היהודים – וגם הציבור ההונגרי השתכנע – שרק מישטר קומוניסטי יעניק ביטחון ליהודים. כיבוש הונגריה בידי הרוסים נחשב כשיחרור. אבל זה היה שיחרור רק ליהודים, ולא להונגרים. הרוסים ניגשו קודם כל לחסל את האינטליגנציה ההונגרית, והם הפקידו את התפקידים הפוליטיים והאחרים בידי השילטון ההונגרי, שרבים מאנשיו היו יהודים. לרוב האנשים היה קשה להבחין בין מעשי הסובייטים ומעשי היהודים."

הכל תלוי בזווית־הראייה. מהצד השני זה נראה כך: היה צורך לחסל את משתפי הפעולה עם הנאצים. בעניין זה יכלו הרוסים לסמוך רק על היהודים, והיהודים עשו זאת ברצון כדי לנקום את נקמתם. לכן התגייסו היהודים למישטרה ההונגרית הקומוניסטית. בעיני הקומוניסטים היתה זאת פעולה נגד הפאשיסטים. בעיני אנשים כמו צ'ורקה היתה זאת רדיפת האינטליגנציה הלאומית ההונגרית.

"מדוע, לדעתך, הפכו היהודים לקומוניסטים?"
 צ'ורקה שלח בי מבט מופתע לגמרי מעיניו הכחולות, כאילו באה לו השאלה כהפתעה גמורה. "על זה אני באמת צריך לחשוב... אף פעם לא חשבתי על זה... השאלה הזאת הפתיעה אותי... כדי לתת תשובה שתספק סופר אני צריך לחשוב על זה יותר... זה התחיל במארכס ואנגלס... היה נדמה לי שהוא חושב כי פרידריך אנגלס היה יהודי.
 "במשך מאות שנים חיפשו היהודים אידיאולוגיה שתשמש להגנתם..."

אמר.
 "האינך חושב שהיהודים הפכו לקומוניסטים מפני שהם חשו שהלאומנים מאיימים עליהם?"
 "זה לא יכול להיות!" קרא צ'ורקה. "כאשר היהודים הפכו לקומוניסטים, שלט בהונגריה דווקא שילטון ליברלי! רבים מהם הגיעו הנה במחצית

השניה של המאה שעברה, אחרי שהמנהיג ההונגרי פרנץ דיאק התפייס עם הכתר האוסטרי. הם באו בהמוניהם מגאליציה, והממשלה ההונגרית קיבלה אותם ברצון ועזרה לקליטתם. כך שבזמן שהתגבשה האידיאולוגיה הקומוניסטית, ועד סוף מלחמת־העולם הראשונה, לא היתה צפויה כאן שום סכנה ליהודים. הונגריה לא היתה מבחינה זו כמו ארצות אירופיות אחרות, שבהן גבר הרעיון הלאומי.

"גם אחרי מלחמת־העולם הראשונה לא היה קיים שום איום על היהודים, למרות שאמרו על המימשל של האדמיראל הורטי שהיה אנטישמי. המייסטר הזה איים על היהודים רק אחרי שהנאצים כבשו את הונגריה ב־1944. נכון שהורטי חוקק חוקים נגד היהודים, אבל אלה נכפו עליו על־ידי הגרמנים."

לא נכנסתי לוויכוח על תיאור זה, למרות שקל היה לסתור כמה מן העובדות. הסיפור ההונגרי־יהודי הוא הרבה יותר מורכב וכאוב. הממשלה ההונגרית במאה שעברה אמנם הזמינה את היהודים מפולין ומסלובקיה, כדי שימלאו את תפקיד המעמד הבינוני שהיה חסר בהונגריה. הונגריה היתה אז גדולה, והיו בה מיעוטים רבים – גרמנים, רומנים, סלובקים, סרבים ועוד. אולם אחרי מלחמת־העולם הראשונה, שבה נוצחה הקיסרות האוסטרית־הונגרית יחד עם הרייך הגרמני, נקרעו מהונגריה שטחים רבים לאורך כל גבולותיה. מיליוני הונגרים נשארו אז מעבר לגבול החדש, אך רבים אחרים נטשו את בתיהם ובאו להונגריה המוקטנת. הם חיפשו בה חיים חדשים, ומצאו שעמדות רבות תפוסות על־ידי היהודים, שהצליחו בינתיים להתבסס.

תחת לחץ זה, חוקקה הממשלה של האדמיראל הורטי עוד בראשית שנות ה־20 את חוקי־הפלייה הראשון נגד היהודים באירופה החדשה: "נומרוס קלאוזוס" ("מיספר סגור") שהגביל את מיספר היהודים באוניברסיטות ובתחומים אחרים. הונגרים רבים מעדיפים לשכוח זאת. גם צ'ורקה, שעוד לא היה אז בחיים.

שנינו ידענו שאנחנו מתקרבים לנושא הרגיש ביותר: השואה. יום לפני כן סיפר לי השגריר הישראלי, שלמה מרון, סיפור שנשאר מהדהד בראשי. ביום הראשון לכהונתו בתפקידו הוזמן למסיבה בשגרירות האמריקאית. בדרכו לשם עבר על אחד מגישרי הדאנובה. פיתאום התחילה אשתו לרעוד בכל גופה. האשה, ניצולת־שואה מכודפשט, נזכרה כיצד הובילו אותם הנאצים לגירוש על פני הגשר הזה, וכיצד עמדו ההונגרים לאורך הדרך, לועגים ליהודים בקול רם ושמחים בגלוי לאידם.

"ההונגרים טוענים שהיהודים בגדו בהם כאשר תמכו בהפיכה של בלה קון וגם בהפכה הקומוניסטית שאחרי מלחמת־העולם השניה," אמרתי, "ואילו היהודים חושבים שההונגרים בגדו בהם בימי השואה."

להפתעתי, הודה בכך בפה מלא. "זה נכון. אנחנו צריכים להודות שהיו הרבה הונגרים שהתנהגו בצורה איומה בתקופה ההיא. אבל אי־אפשר לומר שכל האומה ההונגרית הסכימה עם מה שקרה אז. הרבה יחידים ומישפחות בהונגריה הצילו יהודים. אם להזכיר מיקרה אישי, אחי המנוח היה קצין בז'נדרמריה ההונגרית, שהיתה אכזרית ביותר ביחסה כלפי היהודים. אחרי המלחמה הכירו בכך שאחי הציל הרבה יהודים."

(כאשר בא אדולף אייכמן להונגריה, בי־1944, כדי לארגן את משלוח היהודים לאשוויץ, הביא עימו רק קומץ עוזרים. העבודה המעשית נעשתה על־ידי הז'נדרמריה – גוף מישטרת־צבאי – ההונגרית.)

צ'ורקה ניסה בכל זאת להסביר. "קשה להבין כיום מה שקרה. צריכים לזכור שהיתה מלחמה אכזרית מאוד, ושום אומה באירופה לא יכלה להימלט מזה. כאשר התחילה השואה בהונגריה, צבא הונגרי שלם כבר הושמד ברוסיה." הוא התכוון לגייסות ההונגריים שנשלחו להילחם בחזית הרוסית, לצד הגרמנים והרומנים. "המלחמה גרמה לקהות־חושים, לאדישות מסויימת כלפי הסבל של הזולת, של יצורים אנושיים אחרים."

כאן השמיע הסבר שהדהים אותי: "צריכים גם לזכור שבמלחמת־העולם השניה החזירו הגרמנים להונגריה חלק משטחי המולדת ההונגרית שנלקחו ממנה אחרי מלחמת־העולם הראשונה. אני שואל אותך, איזו מדינה לא היתה מקריבה קורבנות כדי לקבל בחזרה שטחים מהמולדת שלה?"

פניה של סוזאן היו קפואות וקולה לא גילה שום רגש. היא המשיכה לתרגם בדיוקנות, מאנגלית להונגרית ומהונגרית לאנגלית. היא התבוננה חליפות בפיסת השמיים הלבנים שנשקפו מבעד לחלון ובאצבעותיה השלובות בחיקה.

ניסיתי בדרך אחרת: "אצייר לך שתי תמונות. תמונה א': היו בהונגריה חסיד־אומות־העולם שהצילו יהודים, היו פאשיסטים ששיתפו פעולה עם הנאצים בהשמדת היהודים, ובאמצע היה רוב העם ההונגרי, שעמד מן הצד ולא התערב, מתוך אדישות או פחד. תמונה ב': היו אמנם חסיד־אומות־העולם, אבל רוב ההונגרים שמחו על ההשמדה ושיתפו פעולה עם הגרמנים בביצועה. איזו משתי התמונות נראית לך?"

"הראשונה."

"בן כמה היית אז?"

"אני בן 56. הייתי בן 10 כשנגמרה המלחמה."

"מה דעתך על האדמיראל הורטי?"

צ'ורקה עשה תנועה של ביטול. "אף פעם לא התייחסו אליו ברצינות. קראו לו 'אדמיראל של סוסים'. הקומוניסטים השמיצו אותו, ועכשיו יש נטייה להלל כל דבר שהקומוניסטים השמיצו. משום־כך מפריזים עכשיו בערכו של הורטי. אבל הוא לא היה פאשיסט."

היה משהו סוריאליסטי בשיחה שקטה ומנומסת זו בין ישראל ונאנטישמי על הבעייה היהודית. האיש כמעט ולא זז, מדי פעם העיף מבט חשדני ברשמקול הקטן שחצץ בינינו. רחל ארבה להבעות בפניו מבעד לעדשה, אבל ארשת-פניו לא השתנתה במשך כל השיחה. ידיו נשארו לפותות מתחת לשולחן. סוזאן היתה עסוקה בחיפוש אחרי המילים האנגליות הנכונות לתירגום הדברים. הגשם היכה על החלון, והחרר הקטן היה מחומם בצורה מוגזמת.

"אתה אומר שהיהודים תופסים כיום בהונגריה מקום יותר מדי מרכזי?"
 "הם השיגו עמדות בתקופת קדר, ועכשיו הם ממשיכים להחזיק בהן."
 יאנוש קדר הגיע לשלטון בהונגריה אחרי דיכוי המרד ההונגרי ב־1956, בימי מיבצע־סיני שלנו. הוא הנהיג כלכלה ליברלית־יחסית, וכונן את המישטר שזכה בכינוי "קומוניזם של גולאש". הוא הודח רק במאי 1988.
 "קדר לא שם את הדגש על האידיאולוגיה, אלא על הנאמנות האישית למישטר. היהודים הגיעו אז לעמדות המרכזיות. מי שאומר כיום שליהודים יש חלק יותר מדי גדול בצמרת הפוליטית מתכוון לומר שהם ממשיכים להחזיק בעמדות שהשיגו אז. הם רוצים לשמור על העמדות שלהם. אנחנו רוצים להדיח אותם – אבל לא מפני שהם יהודים, אלא מפני שהם קומוניסטים."

"אתם אומרים שאתם רוצים לבסס כאן כלכלה קפיטליסטית. ליהודים יש בוודאי נסיון רב במיסחר, וגם קשרים בעולם."
 "השאלה היא אם בכלל יקום כאן קפיטליזם אמיתי, כלכלת־שוק אמיתית. זה יכול לקרות רק אם נדיח קודם כל את כל מי שקיבלו מישרות במישטר הקודם, וזה בעיקר היהודים."

כשתם הזמן שקבענו לראיון, ניכרה על פניו הרגשה של הקלה. לחצנו ידיים. כאשר הושיט את ידו לסוזאן, חששתי לרגע שלא תקבל אותה. אבל היא עמדה גם בזה. בדרך החוצה, ליד המעלית, היא סיפרה לנו שעם התכנס הפרלמנט הנוכחי, אחרי הבחירות, התבקשו הצירים להגיש ביוגרפיה קצרה. היחיד שלא עשה זאת היה צ'ורקה. הוא לא רצה לפרסם שאביו העיתונאי היה ממקורבי ראש־הממשלה הפרו־גרמני במלחמת־העולם השניה.

כשיצאנו החוצה ירד עדיין גשם קל. סוזאן נשמה אוויר קר מלוא ריאותיה. "ברוך השם שזה עבר!" מילמלה. היא נראתה סחוטה לגמרי.

דף יומן

20 בדצמבר, 1990. בודפשט.

אנחנו עומדים בקרון של ה"שיקלו". זוהי מין רכבת-הרים הנעה בעזרת גלגלי-שיניים, כמו ה"כרמלית" בחיפה, המתרוממת מכיכר קלארק אדם, על גדת הדאנובה, ומגיעה תוך כמה דקות אל פיסגת גיבעת-הארמון. עליה תלולה מאוד, קצרה מאוד למרבה הצער, שבמהלכה נפרש לרגלינו הנוף הנהדר של פֶּשֶט, מעבר לנהר.

(את הרכבת הזאת, הדומה לצעצוע נחמד, בנו מזמן. במילחמת-העולם נהרסה, כמו חלקים רבים של בודפשט, כאשר הגרמנים הנסוגים ניהלו קרב-מאסף עקשני עם הסובייטים המתקדמים. הקומוניסטים בנו אותה מחדש.)

לידנו עומד הונגרי כבן 60, בחליפה לא-מהודרת ומיגבעת. נכנסים לשיחה בגרמנית. הוא מספר שהוא הונגרי שבא מחוץ לעיר. לא קלטתי את שם עיר מולדתו.

"איזו רכבת נחמדה," מתלהבת רחל.

האיש מעווה את פניו ואומר במרירות: "הארץ מתפרקת, ואנחנו, ההונגרים, עוסקים במישחקים."

ורגה: לאומן מסוג אחר

פגשתי בו לפני שנפגשתי איתו.
במקום שקט, קצת נידת, ברובע בודה של בודפשט, עומדת האנדרטה
לזכר ראול ולנברג.
לא הייתי מגיע אליה, אלמלא התעקשה סוזאן לגרור אותנו לשם, כמעט
בכוח.

היה יום קר, גשום. בצדו של רחוב שקט, על מרשאה קטנה, ניצב פסל
מיוחד במינו. שני גושי־סלע גבוהים, אדומים, בלתי־מסותתים, וביניהם,
כמו עומד בפתח, אדם לבוש במעיל עליון, המושיט את ידימינו קדימה.
מאצבעות ידו נטפו טיפות הגשם. פסל שקט, מרגש, מחווה לגדול הגיבורים
של המאה ה־20.

שאלתי מיהו בעל־היצירה. סוזאן הזכירה שם שלא היה ידוע לי. שכחתיו
מיד.

כעבור כמה ימים החלטנו לצאת מן העיר ולתור את הארץ. ליווה אותנו
מדריך מטעם מישרד־התיירות. הוא עמד על כך שנבקר בדרך באתרי־
התיירות המקובלים, אופודה (בודה העתיקה) וסנט־אנדרה. לא היה לנו שום
חשק לראות אתרי־תיירות, אך נכנענו.

ככיכר קטנה באובודה ראינו קבוצה של נשים, שהחזיקו בידיהן מיטריות
פתוחות בגשם. רק מקרוב התגלו כפסלים. המדריך שלנו באותו יום, אדם,
אמר שיש כאן ביתן של פסל חשוב, וש"חייבים לראות".

למען האמת, לא רצינו לראות. רצינו לצאת לכפר. חוץ מזה אני גם
לא משוגע לפיסול. אבל לא היה נעים לסרב. "בסדר", אמרתי, "אבל רק
לעשר דקות." וכך פגשתי את אחד האנשים המרתקים ביותר שהיכרתי
בחיי.

בתוך הביתן מצאנו את עצמנו מוקפים באוצר מהמם של פסלים – פסלי
עץ, אבן, מתכת מבריקה. עשרות רבות של דמויות בסיגנונות שונים,
בתנוחות בלתי־רגילות. חדרי הביתן היו צרים מלהכילן, והגינה הגדולה
היתה מלאה בדמויות נוספות, שכאילו נאספו שם במיקרה: פרנץ ליסט
בפינה של מירפסת נשען על מעקה־הברזל, בלה ברטוק לרגלי מדרגות,
סופר הונגרי ידוע נח על ספסל, קופרניקוס נשען על דוכן, שקוע במחשבה,
אישטוואן הקדוש, הגיבור הלאומי ההונגרי, בגלימה של מתכת מבהיקה,

מול הבתולה הקדושה, משה רבנו, דון קיחוט. פרטיון. קורבנות באבייאר. שפע מהמם של כישרון מקורי. כל פסל כולל את הדמות וגם את סביבתה. באולם המרכזי עמדו שלושה פסלים כמעט־זוהים (אך לא לגמרי): חייל ענוד־מדליות, בלי ראש, קטוע־רגל וקטוע־יד – פסל אחד מעץ, אחד מאבן, אחד ממתכת. בעורנו מתבוננים בהם, התרומם ביניהם גבר שנראה בעצמו כפסל שקם לחיים: איש גבה־קומה, כ־1.90 מטר, בעל פנים חצובות, שפם קצוץ, שיער קצר קצוץ, גבינים שחורים ישרים לגמרי. אילו הייתי צריך להגדיר את הרושם הראשון שעשה עלי אימרה ורגה, הייתי משתמש במילה "אציל". רושם זה התחזק ככל שהיטבתי להכירו, ועבר מן החזות החיצונית של האיש אל כל ישותו.

נכנסתי איתו לשיחה ושכחתי את הזמן, את הכפר, את תוכנית־היום שלנו. ורגה (בהונגרית זה נשמע כמו "וורגו") ריתק אותי. הוא היה ההונגרי ההונגרי ביותר שפגשתי. אחרי שיחות רבות עם אינטלקטואלים, שרובם התגלו איכשהו כיהודים שלמים או חלקיים, ישב מולי הונגרי שורשי, שהודדה מיד כאדם לאומי. אך מה רב היה המרחק בין הלאומיות ההומניסטית שלו ובין הסיסמות הנכובות של צ'ורקה!

הבעתי את התפעלותי מהיצירות שמשביב. "זהו שדה־הקרב הנטוש, שבו נמצאים השרידים של המאבקים והרעיונות שלי," חיך.

קרה לי כמה פעמים בחיי שהתחלתי לשוחח עם אדם זר, וכבר כעבור כמה דקות חשתי שיש בינינו קירבה כה רבה בגישה, עד כי נדמה שהחלפנו דיעות במשך שנים. כך הרגשתי בפגישה זו. אך כל זה היה על קצה המזלג. הוא הזכיר כלאחר־יד פרטים מחייו וזרק פירורים מהשקפת־עולמו, וזה רק גירה את תשוקתי לשמוע עליו יותר. כששאלתי אם הוא מוכן להקדיש לנו עוד מזמנו, הזמין אותנו מיד לביתו, למחרת היום, שהיה יום ראשון. הוא עשה זאת בצורה שנתנה לנו להרגיש שאנחנו מעניקים לו כבוד עצום שאינו מגיע לו.

כשבאנו למחרת לביתו בכורה, נוכחנו לדעת שכך הוא נוהג להכניס אורחים. אף לרגע לא הניח לנו להרגיש שהוא, הפסל בעל השם העולמי, מקריב לנו מזמנו. להיפך, כל התבטאות שלו היתה כשל אדם שניתנה לו הזכות הנדירה לארח אדם שהוא לפחות שווה לו, אם לא יותר מזה. אף לא פעם אחת הביע דיעה מבלי להוסיף מיד שאולי הוא טועה, ושאנחנו בוודאי מיטיבים לדעת ממנו. כשהראה לנו את האוצרות שמילאו את ביתו, השתדל להמעיט בערכם. גם כשהגיש לנו קפה מצויין התנצל על טיבו. למרות שזהו נימוס של מארח, היתה לנו ההרגשה שזה ספונטאני לגמרי, כדרכו של אציל המארח אציל שכן.

ביתו דומה לארמון קטן. זהו בית דו־קומתי בראש גיבעה, מוקף בגן מלא בפסלים. מכיוון שהוא נוהג לבצע כל עבודה כמה פעמים, הרי כל פסל

כזה הוא אוריגינל. בסך הכל יצר ורגה יותר מ־300 יצירות. יותר מ־100 מהן נמצאות בביתן שלו באבודרה, ועוד עשרות בגן ביתו הפרטי. הבית נבנה בסוף המאה שעברה, ולפי סיגנון הימים ההם מוביל חדר אל חדר, בלי מיסדרונות. כל הקומה הראשונה משמשת כחדר־קריאה של ורגה ולקבלת אורחים. שם כבר המתינה לנו מערכת יפהפיה של כלי־קפה וטס עמוס בפרוסות של עוגת־פרג ועוגת־תפוחים, העוגות המקובלות לפי המסורת של חג־המולד. בכלי של כסף רקוע היה מונח מיבחר של סיגריות. בפינה עמד פסנתר פתוח, מוכן לנגינה.

לא היה בבית דבר שאינו יפהפה. הבית כולו מלא ספרים, מהם בארונות, מהם מפוזרים באקראי, כדי שבעל־הבית יוכל לקרוא בכל אחד מהם כשיבוא לו החשק.

הדבר הראשון שבלט לעינינו היה אוסף של גובלנים, שכיסו את כל הקירות הפנויים מארונות ומספרים – שטיח־יקיר פלמיים מהמאה ה־15 או ה־16, מהיקרים ביותר שיש בעולם. הם באו לו בירושה, מאחוזת המישפחה בטראנסילבניה, וכשהרגיש שיש לנו עניין בהם, הוביל אותנו משטיח לשטיח, הסביר את המיוחד שבכל אחד מהם, ואחר־כך לקח אותנו לקומה השניה, שם היו גובלנים נוספים. גם לאורך המדרגות היו תלויים שטיחים – מהם תורכיים עתיקים, שהובאו לטראנסילבניה בתקופה הארוכה שבה שלטו שם התורכים.

שאלתי אם אינו חושש להחזיק בביתו ובגינה אוצרות כה יקרים. "בעבר הייתי משאיר את הכל פתוח", סיפר, והוסיף בצחוק: "אבל באחד הלילות התעוררתי לפתע משנתי ומצאתי את הקרדינאל של הונגריה עומד ליד מיטתי. הוא אמר שמצא את כל הדלתות פתוחות, ומכיוון שלא ראה איש עלה לקומה השניה כדי לחפש אותי. מאז התקנתי אזעקה."

לא בנקל הצלחתי לחבר יחד את הביוגרפיה המרתקת של האיש, על פי הפרטים שפזרו לאורך השיחה. הוא נולד ב־1921, למישפחה אמידה של בעלי־אחוזות, שלא היתה שייכת לאצולה. השם ורגה נפוץ מאוד בהונגריה, ופירושו סנדלר.

בגיל 15, בשעת בחינה, השתעמם וצייר את דיוקן המחנך. מכיוון שישב בשורה הראשונה ראה המנהל את הציור והחרים אותו. הוא מסר אותו לשר־החינוך, וזה הזמין את הנער אליו וביקש רשות להחזיק בציור, מכיוון שאשתו אוהבת קאריקטורות. "אדוני, זאת לא קאריקטורה, זה פורטרט!" תיקן אותו הנער. חוצפה זו מצאה חן בעיני השר. "אתה צעיר מוכשר, אתה צריך ללמוד אמנות!" קבע ושלח אותו על חשבון הממשלה לפאריס. לא הודיעו על כך למישפחתו, וזו לא ידעה במשך שנים היכן הנער ומה מעשיו. אמרו לה רק שהוא בחוץ־לארץ.

פאריס שלפני מלחמת־העולם השניה היתה גן־עדן לאדם צעיר. בעודו

לומד בבית־הספר לאמנות כבר מכר את ציוריו במחיר אלפי פרנקים, והו כמלך. אמנם גורש פעם מבית־הספר לאמנות, אבל הוחזר אליו. "גורשתי מכל המוסדות והאגודות שאי־פעם השתייכתי אליהם," ציין, בשמץ של גאווה.

עם פרוץ המלחמה חזר להונגריה, וכך נודע למישפחה שהוא צייר. זה לא מצא חן בעיני האב, שדרש במפגיע שילמד מיקצוע אמיתי ויקבל דיפלומה. "אתה צריך חותמת על התחת," אמר. אימרה הצעיר נשלח לאוניברסיטת גטינגן בגרמניה הנאצית, ללמוד אווירודינאמיקה. מן הצד למד גם פילוסופיה.

כיום אינו מצטער על כך שקיבל דיפלומה באווירודינאמיקה. "למדנו שם על מתכות, וזה עוזר לי עכשיו בפיסול," אמר. במיסגרת הלימודים עבר גם קורס־טיס.

כשחזר להונגריה, באמצע המלחמה, גויס ישר לחיל־האוויר ההונגרי וקיבל דרגה של סגן. תודות לקשריו עם שרי־המלחמה הוצב כמדריך במיפעל לתחזוקת מטוסים. שם לימד את קציני חיל־האוויר, רובם בני מישפחות־האצולה, שהיו גם בכירים ממנו, וכדרכו הסתכסך במהרה. על כן ביקש לשרת כטייס בחיל־המישלוח ההונגרי שלחם לצד הגרמנים בחזית הרוסית.

"לחמתי, יריתי ברוסים, למרות שהיתה לי חיבה רבה אליהם."

"היתה לי חווייה דומה," הערתי. "במלחמת־העצמאות שלנו הייתי חייל

קרבי, למרות שדגלתי בברית בין ישראל והערבים."

"אף אחד מאיתנו אינו יכול לברוח מהמקום שהוא שייך אליו ומהעם שהוא שייך אליו. זה נגזר עליו. זה עניין של גורל. חייב אדם להמשיך בדרך אבותיו, להשתייך לאומה שלו. הייתי נגד מילחמת ויאט־נאם, אבל לא הבנתי את החיילים האמריקאיים שערקו. פגשתי אותם בשוודיה, דיברתי איתם, אבל לא יכולתי להבין איך הם פורשים מעמם ומתרבותם." כשהסברתי לו את בעיות הסרבנות אצלנו, הבין מיד את הבעייתיות.

בעת שרותו בחזית אירע מיקרה שהוא רק רמז עליו, אך לא היה מוכן לפרט, חרף כל ההפצרות. "זה סיפור ארוך, זה ישעמם אותך," אמר – ונוסח זה חזר כמה פעמים גם בהקשרים אחרים.

הסיפור נגע לטייס הונגרי, שרצה לערוק ולהגיע ללונדון. חרף השקפתו לגבי הסרבנות, סירר לו ורגה מטוס, והוא טס לאיטליה, לאיזור שכבר היה אז בידי בנות־הברית. בטעות נחת באיזור שהיה עדיין בידי הגרמנים. הוא הוצא להורג, וגם את ורגה רנו למוות. כששמע על כך אחיו, חש לעזרתו, אך נתפס בידי הגרמנים, הוצא להורג ונקבר בזלצבורג. איך נגמר הסיפור, ואיך ניצלו חייו של ורגה עצמו – על כך לא רצה לדבר. אולי זה עדיין כואב לו מדי.

בעת השרות זכה בשני עיטורי־הגבורה ההונגריים הגבוהים ביותר. הוא סיפר עלי־כך רק בדרך אגב. בהונגריה הקומוניסטית, אחרי המלחמה, קיבל עבודה כמהנדס במפעל־נשק. כל המועמדים לתפקידים זומנו ביחד והיו צריכים למלא טופס של תולדות־חיים. כשסיים ורגה את מילוי הטופס שלו קרא לו מנהל־הקבלה ואמר: "שכחת לציין שקיבלת שני עיטורים."

"מניין אתה יודע?" השיב ורגה המופתע. מסתבר שבתחתית הטופס נדרשו המועמדים לגלות גם כל פרט הידוע להם על שאר המועמדים. כמה מהם מסרו את הפרט הזה על ורגה. מובן שעיתורים שהוענקו במהלך המלחמה נגד ברית־המועצות לא היו המלצה טובה בהונגריה הקומוניסטית. המנהל החזיר לו את הטופס כדי לתת לו הזדמנות לציין את הפרט הזה בעצמו. הוא קיבל את העבודה. באותה השעה התקבל גם לבית־הספר לאמנות בבודפשט. וגם שם היו לו צרות צרורות. "בכלל," סיכם בלי צער, "מכיוון שאינני שותה ואינני רודף־נשים, ולא היה לי רקע משותף עם התלמידים האחרים שם, לא הסתדרתי בחברה."

מדוע אינו שותה? תחילה אמר שכטיים היה אסור לו לשתות, ושוה מינהג שנשאר עימו. אחר־כך סיפר שהוריו ייצרו יין באחוזה שלהם, ושוה רודף אותו עד היום. "אני לא יכול לסבול אפילו את הריח של יין." במרד האנטי־קומוניסטי ב־1956 רצו חבריו לגייס אותו למאבק. הוא דחה אותם בבוז. "במלחמה טסתי במטוס שהיו בו שלושה מקלעים וארבעה תותחים, ומאות כוחות־סוס במנוע, ולא עצרתי את הטנקים הרוסיים – אז אתם רוצים שעכשיו אעצור אותם בחתיכות־עץ?" שאל.

אבל כששמע שבמהלך הקרבות בעיר נפרץ אחד המוסיאונים, מיהר לשם עם אחד מחבריו. השניים לקחו ת־מקלעים, סגרו את שער המוסיאון, ואחר־כך הניחו את הנשק במועדון־האמנים. מישהו, שראה אותם הולכים ברחוב כשהם חמושים, הלשין עליהם. ורגה לא נאסר, אבל הוטל עליו איסור־עבודה למשך חמש־שנים. פירוש הדבר היה שלא קיבל הזמנות ושלא היה יכול להציג עבודות.

במשך חמש השנים האלה עבד רק לעצמו. הוא עשה מה שעלה על דעתו, מה שהתחשק לו, ואלה היו, לדבריו, השנים היצירתיות ביותר בחייו. אז יצר כמה מן היצירות החשובות ביותר שלו.

עוד לפני כן יצר פסל של פרומיתאוס, גיבור האגדה היוונית, שהוצג בבית־הספר לאמנות. עם הטלת האיסור על ורגה, נזרק הפסל לערימת הגרוטאות. שם, באורח פלא, ראה אותו מנהל מוסיאון בלגי, שבא לביקור. הפסל הרשים אותו, והוא קנה אותו מהמוסד ההונגרי. מכיוון שזה היה רכוש ממשלתי, לא קיבל ורגה אף פורינט אחד.

כעבור שנים נסע ורגה במכונית לאנטוורפן. הוא הגיע לשם מאוחר

בלילה, ומכיוון שהיה עייף מאוד החליט לישון כמה שעות באחד הפארקים בעיר. כשהתעורר בבוקר, ראה פסל גדול ניצב מולו בפארק, מואר בקרני השמש הזורחת. "אני מקנא באיש שהפסל שלו מוצג כך," אמר לעצמו, והלך לראות את היצירה מקרוב. לתדהמתו היה זה פסלו שלו – אותו פרומיתאוס.

כשהסתיימו שנות־האיסור, באה לו הזדמנות. פסל מסויים הוזמן להציג תערוכה. התברר שהיו לו בקושי די יצירות לחדר אחד. מתוך יאוש ביקשו השילטונות את ורגה להציג יצירות משלו – וכך הוצגו כל הפסלים שייצר בעת שאסור היה לו לעבוד. ההצלחה היתה עצומה, הוא זכה בפרס על שם קושוט, המהפכן הלאומי מהמאה שעברה, ומאז פרחה הקאריירה שלו. הוא מכר יצירות בכל העולם, הכנסתו הגיעה ל־200 אלף דולאר בשנה. כך לא היה תלוי עוד בהכנסות בהונגריה ויכול היה לצפצף על כולם, גם על השילטונות הקומוניסטיים.

אחד החברים שלו הוא הקרדינאל. בכלל, מכיוון שהוא שייד, על פי המוצא והחינוך, לקבוצה הקטנה של העילית ההונגרית, מוזכרים הידירים שלו לכל אורך הסיפור, והם שרים, גנרלים וקרדינאלים, המופיעים איכשהו ברגעים הקריטיים, דאוס אכס מכינה, ועוזרים לו.

קרדינאל מסויים זה סידר לו הזמנה מטעם הכס הקדוש: לצייר את הכנסיה ההונגרית בקריית־הוואתיקאן בפסלים של הבתולה הקדושה ושל אישטוואן הקדוש. אלה הם שני הפסלים הנהדרים, שוואריאציות שלהם ראינו בביתן שלו.

גם זה לא עבר בלי ריב. יוחנן פאולוס ה־2 רצה שיציב את הפסלים באחת הפינות, כדי שלא יפריעו לו לקבל קהל. ורגה התרתח: "קבל את הקהל שלך ליד הדלת. אל תפריע לפסלים!" בכלל, אמר, היתה לו הבנה מצויינת עם האפיפיור הזקן, יוחנן פאולוס ה־1. אבל עם "הפולני" אין לו הבנה. בכלל, אין הוא אוהב פולנים.

"גם מיכלאנג'לו רב עם האפיפיור שלו," התלוצצתי.

"מיכלאנג'לו יכול היה לזרוק אבן על האפיפיור," השיב, "אני לא יכולתי להרשות את זה לעצמי."

כשהתמנה כיו"ר אגודת האמנים, זכה כמושב השמור לבעל תואר זה בפרלמנט, לצד הקרדינאל, הרב הראשי ובעלי־מישרות חשובות אחרות. זה היה הפרלמנט האחרון של העידן הקומוניסטי. לא אחת השמיע שם רעיונות חריגים. כך הציע, למשל, להקים בית עליון, כפי שהיה קיים בהונגריה בימי הקיסרות. הוא הציע שבבית זה יהיו מושבים שמורים לנציגי כל המיעוטים במדינה, וביניהם גם היהודים והצוענים, שתהיה להם זכות־טו לגבי כל חקיקה הנוגעת להם. "בעיניי, היהודים הם הונגרים לכל דבר," אמר, "אבל רציתי לתת להם מעמד מיוחד בכל הנוגע לשמירה על

זכויותיהם." ואשר לצוענים, "הם הרי הושמדו באושוויץ כמו היהודים".
(חשבתי על ההקבלה המוזרה: אחת מהצעותי הראשונות בכנסת היתה להקים בישראל בית עליון, בעל אופי דומה.)

כשנפל המישטר הקומוניסטי, פוזר הפרלמנט והוא איבד את מושבו. כדרכו, אף כי רב עם המישטר הקומוניסטי לכל אורך תקופתו, לא דן אותו כולו לשלילה. בעיקר ראה חיוב בגישתו הבינלאומית, את עניינו בגורל העמים בכל רחבי העולם. "אי־אפשר לחיות בלי חזון בינלאומי", אמר.

בפרלמנט החדש כבר אין הוא נמצא. זה לא היה איכפת לו. אבל היה איכפת לו מה שקורה לפסלים שלו. כדרכו, כבר הספיק לריב גם עם המימסד החדש. "גורשתי מהגימנסיה, גורשתי מבית־הספר לאמנות, גורשתי מאגודת־האמנים, גורשתי כמעט מכל מיסגרת שהייתי חבר בה, ולאחרים לא הצטרפתי מלכתחילה. אז עכשיו אני שוב בצרות."

אמנם, הוא היה האיש הראשון בהונגריה הקומוניסטית שהעז לפגוע בקדושתו של לנין. הוא יצר כמה פסלים שבהם נראה לנין יורד במדרגות. באחד הפסלים נראה לנין כשהוא יורד, ומעליו מתנופף דגל־ענק, הנושא את דיוקנו. תעמולה ומציאות. אבל עכשיו נטוש הקרב על פסל אחר שלו.

באחת הכיכרות של בודה עומד פסל ענק של בלה קון, המהפכן הקומוניסטי היהודי שהקים מישטר קומוניסטי קצר־חיים ועקוב־מדם ב־1919. זהו פסל ענק, אורכו כמה עשרות מטרים וגובהו כמה מטרים. רק מרכזו עומד על מישטח מרוצף, ושאר חלקיו מרחפים באוויר. בלה קון נראה בו מנופף לקבוצה של קצינים במדים מפוארים ונשות־חברה אלגנטיות, ליד פנס־רחוב.

"כשהציע לי השילטון הקומוניסטי להקים אנדרטה לבלה קון, התניתני את הסכמתי בכך שאני אקבע את הקונספציה." עכשיו הוא מנסה להסביר את הקונספציה לשילטון החדש: בלה קון נפרד מקורבנותיו, שנתלו על פנס־רחוב, ביודעו שממתין לו גורל דומה. (בלה קון גלה למוסקווה, ושם הוצא להורג על־ידי סטאלין בימי הטיהורים הגדולים.) אבל השינאה לעבר הקומוניסטי היא כה רבה, עד כי קשה לשליטים החדשים לסבול פסל של קון בעיר. כפשרה הציע ורגה שהפסל יימסר לו, והוא יציב אותו בגן הביתן באוודה, בתנאי שיגדילו את חלקת־האדמה שם.

"אני חושב שביחס הזה לבלה קון יש הרבה מן האנטישמיות. אמרתי להם: בלה קון הוא חלק מההיסטוריה של הונגריה. כל עם צריך לדעת להסתכל בעבר שלו ולהתמודד איתו. מי שרוצה לסלק את האנדרטה פוחד להסתכל בראי של ההיסטוריה שלו."

גם בפסוקים אלה השתקפה השקפת־העולם שלו. "הזמן שייך לחלל, ושניהם שייכים לגורל. אדם צריך לדעת איפה הוא נולד, באיזה עם, באיזו

ארץ, באיזו תקופה, והוא צריך לדעת לקבל על שיכמו את הגורל הנובע מכך."

באותו רגע דיברנו גרמנית, והמילה הגרמנית schultern ("לקבל על שיכמו") חזרה פעמים רבות בשיחה. בכלל, לאורך כל השיחה עבר ורגה מאנגלית לגרמנית ומגרמנית לאנגלית, מבלי שהרגיש בכך, לפעמים באמצע מישפט. הוא שולט בשתי השפות במידה שווה, אך הגרמנית שלו עממית יותר, וזכר לימים שבהם חי ולמד בגרמניה.

אנגלית למד בנסיבות מיוחדות. אחרי המרד של 1956 היה בטוח שייאסר. "ידעתי שבכלא לא יתנו לי לפסל, או לצייר, או לכתוב. אז החלטתי ללמוד אנגלית. קניתי את כל כתיבי שקספיר, והתחלתי ללמוד את הסונטות שלו. כך למדתי את המילים, אם כי לא הייתי בטוח איך מבטאים אותן." בסוף לא נאסר, אך בינתיים למד אנגלית. לדוגמה דיקלם באוזניו בעל־פה את הסונטה השניה, במיבטא מצויין.

"אדם אינו רשאי לפרוש – לא מהמקום שלו ולא מהעם שלו. הוא צריך להבין שנגזר עליו לעשות מה שעליו לעשות, בתוקף הנסיבות שלתוכן נולד."

"אם כן, היכן הגבול בין אי־פרישה מההיסטוריה, כדברך, ובין פאטאליזם?" חקרת.

הוא פיתח תיאוריה ציורית ומסובכת. "הזיכרון הוא כמו ריקמה דו־מימדית, שיש בה הרבה־הרבה חוטים, מיליוני חוטים דקים קטנים, וכולם משפיעים עליך ואתה חלק מהם. למעשה זוהי ריקמה תלת־מימדית. לא אריג אחד אלא מיליוני אריגים, שבכל אחד מהם מיליוני חוטים, כולם שייכים לך ואתה שייך להם."

דימוי אחר: "זה כמו רשת־דייגים. חורי־הרשת קובעים מי נתפס בה – דגים קטנים מדי אינם נלכדים, ודגים גדולים מדי אינם יכולים להילכד. היא תופסת דגים מסויימים. ההווייה האנושית היא כזאת, היא תופסת דברים מאוד מסויימים ואתה צריך לדעת מה הם, אתה צריך להיות מודע למקומך, וליצור הרמוניה בין הדברים. אם אתה מקבל את ההיסטוריה של אלפי השנים שקדמו לך, ואתה יודע איפה אתה נמצא ולאן אתה שייך, אתה פועל במיסגרת זאת, תוך הארמוניה עם החלל והמקום."

"אתה מוזכר לי את גתה, הערת."

"אני ציטטתי עכשיו את גתה," תיקן אותי בעדינות.

הוא ציטט גם אימרה לאטינית: "מי שלא הולך עם גורלו מרצון ובששון, הגורל גורר אותו בעל־כורחו וביסורים." והמסקנה: "זוהי תפיסה לאומית. אני לא אדם לאומני, אבל אני הונגרי. אין לי ברירה אלא להיות הונגרי. אילו אבדה השפה ההונגרית לפני 300 שנה, לא הייתי מצטער על כך היום. אבל עובדה היא שלא אבדה, ושאני חי בתוך התרבות הזאת, בתוך השפה

הזאת, בתוך העם הזה. זהו גורלי, ובתוך זה אני צריך לפעול, ואני שלם עם זה."

באורח מזור קרובה השקפה זו מאוד לגישה שלי. הרגשתי שוב שהאיש כאילו מבטא את השקפותי, אך בשלמות פילוסופית. "אתה אדם מאוד הרמוני," אמרתי לו.

"אבל מתחת לזה יש הרבה מאוד מתחים," הסתייג.

מדוע אינו כותב זיכרונות? "התחלתי לכתוב," הודה באיירצון, "אבל אני לא רוצה לפרסם. המדיום שלי אינו מילים. מילים הן יצירה, כמו פיטול, ומי שאינו אמן בזה, מוטב לו שלא לעסוק בזה. וחוץ מזה..."

כאן בא סיפור. במשך הרבה שנים ניגן מוסיקה קאמרית עם כמה חברים. ביניהם היה מנהל־גימנסיה, אדם בעל חוש מוסיקלי מושלם, מופלא, ממש קסום. הם ניגנו על פסנתר והארמוניום את כל היצירות האפשריות, גם כאלה שלא נכתבו לכלים אלה. כאשר מת האיש, "עמדתי ליד ארונו ושאלתי את עצמי: הקסם המוסיקלי שהיה לאיש הזה – מה קורה לו עכשיו? האם הוא פשוט התנדף, נעלם, הפך לאין, לאפס? ואז אמרתי לעצמי: הרי זה מה שנשאר – שאני זוכר אותו ומצטער על אוברנו. וכך אני רוצה שיהיה איתי. הפסלים שלי הם האמירות שלי. הם ישנם, וכל השאר ייעלם יחד איתי. אולי מישהו יצטער על כך."

אחר־כך: "כל חיי רדפתי אחרי האמת, אבל האמת היא חמקמקה. כשאני נכנס ליער ורואה פיתאום קרחת בין העצים, אני מרגיש שהנה היער. אני חש שתפסתי את מהות היער. אבל כשאני חוזר לשם אני רואה רק עצים. ההרגשה חמקה, ואינני יודע לאן נעלמו עיקבותיה. אז איך אוכל לכתוב את האמת?"

סיפרתי לו שיש אצלנו בדיחה האומרת ששום דבר אינו משתנה, מלבד העבר. הוא התייחס לזה ברצינות: "כן, מפני שבכל פעם רואים את העבר באור חדש ומזווית חדשה, וזאת תמיד אמת אחרת. וברגע שאדם מעלה את זה על הנייר, הוא כאילו קובע אמת מוחלטת." ורגה פוחד מקביעת אמיתות מוחלטות. "בפאריס, באקדמיה לאמנות, היכרתי אנשים שהיתה להם אמת ברורה לגמרי. הם ידעו בדיוק מהי האמת. אלה האנשים שהרגו אחר־כך שלושה מיליון בני־אדם בקאמבודיה, בהנהגת פול פוט, בשם האמת הצרופה."

אם כן, מהי האמת? "לפעמים אני חש בגל של חום, ויודע שחלפה על

פניי האמת. אבל אני לא רואה אותה, והיא כבר איננה."

"זוהי הקדמה טובה לספר שעליך לכתוב," אמרתי.

בעיניי נראתה כל התפיסה הזאת לאומית ונוצרית. היא בוודאי רחוקה מאוד מכל מה ששמעתי על נושאים אלה מפי האינטלקטואלים היהודיים שדיברתי איתם בבודפשט. אבל עוד בראשית שיחותינו אמר לי שאינו שייך

לשום דת, שאמנם הוא נוצרי אך אינו ככול לשום דבר. "אינני אוהב שדוחקים אותי לפינה זו או אחרת," קבע.

על אביו סיפר שקרא רק בספר אחד, התנ"ך. לפעמים היו שומעים אותו צוחק בלילות. כשאחיו והוא שאלו את האב בבוקר ממה צחק, השיב האב שקרא בתנ"ך. "יש בו הרבה סיפורים משעשעים."

נותרה לי עוד שאלה. "ראיתי בין יצירותיך הרבה נושאים יהודיים. אתה הונגרי אמיתי, איש לאומי. אבל עשית את פסל ולנברג, ואת האנדרטה לזכר הטבח של באבייאר. הנצחת אישים יהודיים. מה דעתך על האנטישמיות בהונגריה?"

אולי בפעם היחידה בכל השיחה הוא הראה סימנים של התרגשות. "המצב קשה," אמר, "כשחסר לאנשים לחם, הם מחפשים שעיר-לעזאזל. ליהודים יש כבר נסיון של אלפי שנים כשעירים-לעזאזל. הם תמיד הקורבנות הנוחים ביותר. אין דבר יותר קל מאשר להסית אנשים בעלי מוח מוגבל." זה היה ההקשר לאיזכור נסיונו להביא להקמת בית עליון, שבו יהיה ייצוג מובטח ליהודים, כדי שיוכלו להגן על ענייניהם.

"בנעורי לא היה לי מושג מי יהודי ומי לא. זה לא עיניין אותי. אבל כל מי שעבר את מילחמת-העולם השניה, את הזוועות, את תקופת השינאה, חייב להתקומם נגד כל גילוי של אנטישמיות. לכן, בכל פעם כשהנושא עולה, אני מוצא לנכון לקום ולהצהיר על עמדותי." משום-כך התנדב ליצור את האנדרטה לזכר קורבנות-השואה בחצר בית-הכנסת הגדול בבודפשט — עץ ערבה-בוכייה בעל ענפי-כסף, שעל עליהם, הכסופים גם הם, רשומים שמות הקורבנות. "הרגשתי שאני צריך לעשות את זה, מפני שלא היתה בבודפשט שום אנדרטה לזכר קורבנות-השואה. בכל הונגריה אין."

על ישראל אמר: "כל הכבוד לה. קראתי את הספר של שני הצרפתים ההם, 'ירושלים, ירושלים'. אני יודע מה מתרחש שם." האם אינו רוצה לבקר בארץ? "אני כבר זקן מדי מכדי ליהנות מטיולים. טיילתי בכל העולם. הייתי שלוש פעמים באמריקה. הייתי באמריקה הדרומית, באפריקה ובאסיה. הייתי חצי שנה בכוויית. האמיר הזמין אותי לקשת קניונים ממוזגים-אוויר שבנה. עזבתי את זה באמצע." נראה שהאמיר לא כליכך מצא חן בעיניו.

על משבר-המיפץ, שהיה אז בעיצומו (אך לא הגיע עדיין לכלל מילחמה), היו לו דיעות נחרצות. "ישבתי באיזו מסיבה ליד אשת השגריר האלג'ירי. היא שאלה אותי מה דעתי. אמרתי לה: אני יודע שהאנגלים רימו את הערבים. קראתי את 'שיבעת עמודי החוכמה' של לורנס. הבטיחו להם ממלכה ערבית גדולה, ובמקום זה חילקו את ארצם ל-17 מדינות. אני מבין מדוע הערבים אוהדים את צדאם חוסיין. אבל מכיוון שאנחנו אירופים, נגזר

עלינו להמשיך בהיסטוריה האירופית. לכן אני חושב שצריכים להרוג את צדאם מהר, מפני שאנחנו לא יכולים לסבול תוקפנות." בחוץ היתה כבר חשיכה גמורה. דיברנו כמעט בעלטה. ורגה קם והעלה אור במנורת־קיר מוזהבת. לפתע עלה על דעתי שאין לי כל אפשרות לדעת מתי לקום וללכת. ורגה הרי לא יעלה על דעתו לתת לי את הרמז הזעיר ביותר לכך שסבלנותו פגה. לבסוף החלטתי ליטול את היוזמה ולקום. הוא הביע צער על כי איננו יכולים להישאר עוד, מפני שכל־כך מעניין אותו לדבר איתנו. "אני מאוד־מאוד אסיר־תודה על שיכולתם להתפנות כדי לדבר איתי," אמר, כשליווה אותנו אל הדלת.

בדיוק כשעמדנו לצאת צילצלו בדלת והביאו לו סידור־פרחים לחג־המולד. ורגה העיף מבט בכרטיס הצמוד, והעיר: "עלי לזכור מי שלח אותו, מפני שאני נוהג לשלוח את כל הפרחים שאני מקבל לאנשים שאני חייב להם פרחים. אז אני צריך להיוהר שלא לשלוח את הבוקט הזה למי ששלח לי אותו." לא במיקרה אפריים קישון הוא הונגרי.

דף יומן

24 בדצמבר, 1990. בודפשט.

ערב חג-המולד.

ברחבה שלפני הבניין המרשים של המוסיאון הלאומי, ברובע פשט, מוצב עץ-אשוח ענקי, מקושט כראוי ומוקף בחבל. מתחת לעץ החגיגי מתקיים אירוע הונגרי מסורתי, מין בזאר מסוג מיוחד. אנשים מביאים בגדים וצעצועים שאין הם זקוקים להם עוד, ומניחים אותם מתחת לעץ. מי שזקוק לבגדים בא, בוחר לעצמו כאוות-נפשו מה שמתאים לו, ופשוט לוקח. הכל בלי תשלום.

מאות אנשים מצטופפים מסביב לעץ. חלק מביאים חפצים מלוא השק, רבים אחרים שקועים בנבירה בערימות, שולפים ומוודדים.

אשה בלונדית, בחליפה ונעלי-עקב, באה בליוויית הילד שלה, כבן 10. הילד, בלונדי גם הוא, בגרביים ארוכים לבנים ונעלי "אדידאס", מחזיק בידו דובון-ענק, ומניח אותו על הערימה. ילד קטן ומוזנח למראה ניגש ולוקח.

בערימות מעורבבים כובעים, חצאיות, מעיל דמוי-פרווה, סרבלים, גרביים, תחתונים וצעצועים. הכל. הדברים נלקחים באותה המהירות שבה הם מונחים, אך הערימות אינן קטנות.

רחל, העוקבת אחרי הנעשה בדריכות כדי לתפוס את התמונה הנכונה, מבחינה בכמה ילדים צוענים החוזרים ונכנסים שוב ושוב לתמונה שלה. הם עובדים בשיטתיות, חוטפים בזריזות את הדברים היותר טובים, נעלמים, חוזרים בריצה ולוקחים עוד. צועניה מדריכה אותם. את הדברים שמים בערימה במקום מרוחק, תחת השגחת זוג צועני קשיש. בין גיחה לגיחה מקבצים גם נדבות.

ילד בן 5, בסוודר אדום, מושיט יד קטנה ומזוהמת. כדי שנבין את הרמז, הוא מחזיק בה מטבע. רחל נותנת לו חפיסת מסטיקים, מיצרך יקר בבודפשט. הוא תוחב מסטיק לפה, זורק את העטיפה על הארץ (שהיא נקיה מניירות) ומיד שוב מושיט את היד.

לא הרחק מעץ-האשוח עומדים שני אוהלים גדולים. פה מחלקים ארוחות-חינם. כל מי שנכנס מקבל מגש, כמו בצבא, קערית של מרק סמיך ובה שתי נקניקיות, ושקית ניילון המכילה פרוסות לחם לבן. ארוחה חמה ומשביעה. כולה בחינם. מאחורי דוכני-החלוקה הוצבו שולחנות גבוהים לאכילה בעמידה, כמו במיסעדות של פאסט-פוד באמריקה.

זהו אחד הסממנים של התקופה האחר-קומוניסטית: מיספר מקבלי ארוחות-החינם הולך וגדל. מובן שהצוענים סועדים כאן. אבל עומדים ואוכלים כאן גם פועלים מובטלים, ולצידם אנשים לבושים היטב, גברים בחליפות ענבי-עניבות ונשים במעילים הנראים כפרוות. מישפחות שלמות

עם ילדים. הארוחות הן מטעם ראש־העירייה, ומוגשות על־ידי חברה האחראית גם לארוחות בבתי־הספר. מיספר הארוחות כבר הגיע לכמה אלפים ביום.

במרחק מטרים מעטים מאחורי האוהלים האלה עומדים עוד שני אוהלים. באחד מהם מחלקים אנשי חיל־הישע, במדיהם הצבאיים הכחולים, שקי־שינה מרופדים, חדשים ומבהיקים, לחסרי קורת־גג בעלי תעודות. חיל־הישע הוא חדש בבודפשט, ויש במקום דוברי־אנגלית שנשלחו להקים את הסניף. באוהל השני מחלקים כיכרות־לחם ארוכות ענקיות, כחצי מטר אורכן.

תוך כדי הסתכלות אנחנו נתקלים במיודעינו, ילדי הצוענים מעץ־האשוח. הם עובדים במרץ ובשיטתיות. לוקחים שוב ושוב. כיכר־לחם ועוד כיכר־לחם. צוענים מבוגרים אוספים שקי־שינה. הכל מובא לאותה ערימה בצד. נחיל־נמלים, שכל הפרטים בו מגוייסים כדי להביא פירורים לתל.

הצועני אז בארץ

לבסוף זה קרה גם לנו. שמענו שזה קרה לאחרים. צחקנו. ידענו: לנו זה לא יקרה.

זה היה בכיכר וצ'לאב במרכז פראג. טיילנו בכיכר, שהיא רחוב מאוד ארוך ורחב מאוד. בשעת-צהריים היתה הכיכר גדושה בהמון בני-אדם – תיירים, הונגרים, אנשי שוק שחור שהציעו להחליף מארקים ודולארים בשער מיוחד. פה ושם שמנו לב לקבוצות של צוענים. קל היה לזהותם בבגדיהם הציבעוניים והמרופטים. לגברים יש שיער שחור-כפחם, משוח בשמן. הנשים נושאות תינוקות על גבן, ועטופות בצעיפים פרחוניים. תמיד יש בסביבה עדת ילדים, בני כל הגילים, לבושים בסחבות, הפושטים יד בהבעה מעוררת-רחמים. פני הילדים, וגם המבוגרים, מלוכלכות בדרך כלל.

בין החנויות, שהציעו כל טוב, היה איטליו גדול. המיבחר העצום של נקניקים בחלון-הראווה משך את תשומת ליבנו. לפני בואנו להונגריה שמענו בארץ ששורר שם רעב ממש, מחסור בכל. אצל רחל עורר יער הנקניקים את תיאבון-הצילום. אצלי הוא עורר תיאבון גשמי יותר. נכנסנו בפנים הצטופפו גברים ונשים, מקומיים ותיירים, בעיקר גרמנים שקנו כמויות אדירות של בשרים כדי לקחתם הביתה. למי שמצוייד במטבע זר, המחיר היה מגוחך ממש, חלק קטן מהמחיר בגרמניה הסמוכה.

עשרים זבנים לאורך הדוכנים מכרו בקצב מזורז. באחד הדוכנים אפשר היה לקנות בשר חם ונקניקים לאכילה במקום. קניתי כמות מופרזת מאוד ואכלתי בעמידה, בשעה שרחל התרוצצה וצילמה מכל הזוויות האפשריות. כשיצאנו מהחנות התחיל לפתע לרדת גשם-זילעפות. הקהל עצר בכניסה, וכך גם אנחנו. נוצר פקק אנושי קטן. ליתר ביטחון שמתתי את ידי על תיקי-העבודה שלי, המכיל גם את ארנקי, שהיה תלוי על כתפי.

לידי עמד גבר כהה-עור במעיל חום בהיר. חיכינו להפסקת הגשם, כשלתע הופיע איש אחר ורחף את בעליהמעיל בגסות לעברי. לרגע חשבתי שפרצה תיגרה. אולם הגבר במעיל החום חיך לעברנו חיוך מבויש ואמר "פארדון". "אין דבר", ענתה רחל בנימוס. האיש יצא ונבלע ברחוב.

אבל רחל היתה הראשונה שתפסה מה קרה. היא נזכרה בסיפורי-האזהרה. "אלה היו צוענים!" קראה. "הסתכל בתיק שלך!" הסתכלתי

ונדהמתי. התיק מחולק לתאים, ולכל אחד רוכסן. רוכסן התא שבו אני מחזיק את הארנק היה פתוח. הארנק נעלם.

לא היה קשה לשחזר את התהליך. צועני א' התערב בין הקהל בתוך האיטליו, וראה כיצד אני שולף את ארנקי מהתיק ומחזיר אותו לתא המסויים. צועני ב' המתין בכניסה. צועני ג' דחף אותו אלי. צועני ב' פתח כהרף-עין את הרוכסן ושולף את הארנק. הכל נעשה במיומנות, מעשה-אמנות ממש. אולי זה היה שווה את 400 הדולארים שהיו בארנק.

ירד גשם. חיפשנו שוטר. מי שנראו כקבוצה של שוטרים התגלו, אחרי התדיינות מסובכת בשפת-ידיים, כאנשי חיל-הים. לבסוף גילינו שוטרים אמיתיים, והם הפנו אותנו אל התחנה הקרובה. שוטר כבד-גוף וידידותי, שנרף ממנו ריח חזק של בירה, שלח אותנו לתחנה שניה.

תחנות-המישטרה בפראג, ירושת המישטר הקומוניסטי, ממוקמות במרחק קטן זו מזו – בחנויות, בדירות פרטיות ובפינות של חדרי-מדרגות. בחדר קטן, חשוף ומואר באור-ניאון חזק, ניסה שוטר עייף לכתוב בשתי אצבעות במכונת-כתיבה עתיקה. באוויר עמד ריח מסויים, שאני קורא לו ריח-מישטרה: תערובת של זיעה, חומר-ניקוי, טבק ושיעמום. כאשר התפנה השוטר אלינו, הסתבר שהוא מדבר רק הונגרית. איכשהו רמז לנו שנחזור בעוד שעתיים, ועד אז יזמין תורגמנית.

דיכאון. מה עושים בשעתיים במרכז עיר, בגשם טורדני ובחשיכה יורדת, רחוק מהבית, כשאינן כסף ואין כרטיסי-אשראי? באורח פלא מצאתי בכיסי כמה מטבעות. ירדנו לתחנת-התחתית, חיפשנו קפה. ברקנו את מחירי הקפה, ספרנו היטב את המטבעות והחלטנו שהן מספיקות בדיוק לשני ספלים. שתינו את הקפה התפל בעמידה ליד דלפק. לידנו הסביר צעיר גרמני בעל-צמה ברצינות תהומית לשתי נערות גרמניות, בעלות תרמילי-גב כבדים, מדוע צריכים לסמוך על ישוע הנוצרי. הוא לא היה הצעיר הגרמני הראשון שנתקלנו בו, שהחליף יהודי ביהודי – את מארכס בישוע.

הזמן זחל. ניסינו לשחזר מה בדיוק היה בארנק, לחשב איך תספיק יתרת-הכסף, שהשארנו למזלנו בדירה, עד סוף המסע. בעיקר דימינו את הכיסי עורך מסעיקניות מסחרר בעזרת כרטיסי-האשראי שלנו.

לבסוף נפגשנו בתחנה עם התורגמנית, אשה אוסטרית כסופת-שיער, שסיפרה לנו שהיא נשואה לצ'כי. תיארת את הכיסי ואת האירוע. השוטר והאשה הסיקו מיד: צוענים, ושניהם הרימו ידיים, מילולית וסמלית. "אם זה צוענים, אין מה לעשות", אמרה התורגמנית. היא הבטיחה לנו שלא נראה עוד את הארנק, אך הרגיעה אותנו ואמרה שאין הצוענים יכולים להשתמש בכרטיסי-האשראי, אלא אם כן יעבירו אותם לאחיהם באוסטריה או בגרמניה.

"המישטרה היא חסרת־אונים נגד הצוענים", אמרה. "הם יודעים שמאז נפילת המישטר הקומוניסטי אין המישטרה מסוגלת לפעול. השיטות הקשוחות הישנות אסורות עכשיו, ואין לה שיטות אחרות."
 זוהי בעיה בכל מיוחד אירופה. המישטרים החדשים אינם רוצים במישטרה ברוטאלית, שהיא סימן־ההיכר של הקומוניזם הטוטאליטרי. השוטרים עצמם חוששים לעתידם. מכיוון שמונו עלידי המישטרים הקומוניסטיים, הם ממתנים לפיטורין. הם נשארו במקומם רק מפני שאין זה קל למצוא שוטרים מיקצועיים אחרים. אבל אין להם שום חשק למשוך תשומת־לב אל עצמם עלידי שימוש בשיטות־חקירה אלימות. הם רוצים רק "לכסות את התחת שלהם", כפי שנאמר לנו בשש שפות בשש ארצות.

דברך אחד התברתה התורגמנית. ראינו את הארנק שלנו שוב. עוד באותו הלילה, כשחזרנו לדירה, הופיע מארחנו הצ'כי, כשכולו חיוך, הארנק שלנו בידו ובפיו הסיפור: הגנבים הוציאו את הכסף, אך לא את כרטיסי־האשראי והניירות, וזרקו את הארנק ברחוב סמוך. אזרח צ'כי בשם קוהוט מצא את הארנק, עבר על הניירות שהיו בו, מצא את שמו ומיספרי־הטלפון של ידידו וטילפן לו. "ראיתי שבעל־הארנק הוא עיתונאי זר, ודווקא מישראל", אמר, "כצ'כי, אני ממש מתבייש. איזה רושם עלינו הוא יקבלו!" כשמארחנו נסע אליו וקיבל את הארנק, סירב הצ'כי בתוקף לקבל כל תמורה שהיא. "לפחות שהעיתונאי הזה יראה שיש אנשים הגונים בפראג", אמר. שלחנו לו גלויית־תודה מארץ־הקודש.
 (אפילו: כשחזרנו לארץ לקחנו מונית הביתה. שילמתי לנהג, ומאז נעלם אותו ארנק מיסכן שוב. הפעם שום מוצא ישר לא החזיר לי אותו).

* * *

אותו צועני בפתח האיטליז בכיכר־ואצלב חולל בן־רגע מהפכה אצל רחל. לפחות לזמן־מה.
 עד אז דיברנו הרבה על הטראגדיה של הצוענים. גינינו את הדיעות הקדומות, ורחל הקפידה להחזיק בכיסה מטבעות בשביל פושטי־היד הקטנים. בקצרה: הצוענים יכלו לראות בה ידיר ומגן.
 שבוע לפני כן היא הגנה עליהם בלהט. הנושא עלה כאשר שוחחנו עם הסופר היהודי־הונגרי ג'ורג' מולדובה.
 בספר האחרון שלו העלה מולדובה על נס את המישטרה ההונגרית. ידידות כזאת בין יהודים ושוטרים אינה מקובלת כליכך בעולם, אבל בהונגריה זה לא מפתיע. לפני דור התגייסו היהודים בהמוניהם למישטרה הקומוניסטית, כדי לנקום את ניקמתם בנאצים ההונגריים.

בסיפרו ביטא מולדובה את דעת השוטרים על הצוענים: שהם אנשי העולם התחתון, פושעים־מלידה, פורעי חוק וסדר ללא־תקנה. דברים אלה קוממו רבים בקהילה היהודית. גזענות! רבע מיליון צוענים הושמדו באושוויץ! הרי יש שותפות גורל בין הצוענים והיהודים! חבר בתו של מולדובה נכנס לוויכוח איתו וקרא לו "גזען". הבת נאלצה לסטור על לחיי החבר ולגרשו מהבית.

"אסור ליצור בתודעת הציבור קשר בין היהודים והצוענים," הצטרק הסופר לפנינו. "זוהי טעות איומה. הצוענים הם באמת פושעים, מלכי המאפיה. זוהי שטות גמורה לזהות אותם בעיני הציבור ההונגרי עם היהודים. אין שום דימיון."

בהתאפקות בלתי־אופיינית נמנעה רחל מלהתווכח איתו. אך בליבה הסכימה, כמובן, עם המחזר המגורש. אבל אחרי התקרית בפראג חל שינוי בולט בתגובתה למראה צוענים מתקרבים. הוא התבטא בעיקר בלפיתה עזה של ארנקה ותיק מצלמותיה.

האם יש באירופה דימיון בין הצוענים והיהודים? כן ולא. כן, מפני שהצוענים חיים, בעצם, מחוץ למיסגרת הלאומית של עַם־הארץ. אין הם פולנים בפולין, סלובקים בסלובקיה, רוסים ברוסיה – לא בעיני עצמם ולא בעיני הסביבה. כמו היהודים. מכיוון שאינם חשים בשייכות למיסגרת המדינה, הם נוטים לצפצף על חוקיה והנורמות החברתיות המקובלות. הם רואים רק לעצמם ולשבטם. הם גם שומרים בליבם טינה עמוקה לעמים־המארחים, שהפקירו אותם בימי השואה – אם לא גרוע מזה.

הצוענים אינם מתבוללים, ואינם רוצים להתבולל. כך גם היהודים במקומות רבים, כמו בעיירה היהודית בפולין לפני המילחמה. כמו הצוענים, נראו היהודים אז אחרת, דיברו בשפה משלהם, התלבשו בצורה שונה, שמרו על מינהגים משלהם, התחתנו בתוך העדה וחיו בחברה סגורה משלהם. בעיני עַם־הארץ הם היו זרים ומוזרים, ועל כן גם חשודים, שעיר־לעזאזל טבעי לכל אסון. העובדה שהם שייכים לעמים "בינלאומיים", החוצים גבולות של מדינות, החשידה אותם עוד יותר. כמו היהודים, סבלו הצוענים מאפלייה, מעלילות־דם, מגירושים המוניים מארצות שונות.

גם ההיסטוריה דומה, איכשהו. הצוענים היגרו לפני כאלף שנה מהודו. הם שמרו היטב על ייחודם הגיזעי. כמו אצל היהודים, עולמם מתחלק בין "אנחנו" והגויים.

אולם יש הבדל יסודי מבחינת המיקום החברתי. אמנם, גם הצוענים וגם היהודים חיים בשולי החברה – אך בשני צדדים הפוכים. הצוענים נמצאים בשוליים התחתונים, והם ניזונים, רובם, מקבצנות ומכייסות. היהודים נמצאים במקומות רבים בשוליים העליונים, והם מהווים את העילית

האינטלקטואלית והכלכלית. רבים מהם גם רצו להתבולל בחברה הכללית, והצליחו בכך במידה זו או אחרת.

כנגד הצוענים טוענים שהם גנבים, שודדים ולעיתים גם רוצחים. כנגד היהודים — שהם רמאים, שהם עוקפים את החוקים והכללים המקובלים, מתעשרים מעסקים שחורים, נדחפים בכל מקום מבלי לעמוד בתור. שבעים שנה של קומוניזם כברית־המועצות וארבעים שנות קומוניזם בארצות־הגרות לשעבר לא שינו את הצוענים ולא את היהודים. הקומוניזם לא הצליח לשלבם. היהודים מהגרים בהמוניהם לישראל. לצוענים אין מדינה במפה. אבל יש מעין מדינה צוענית בלתי־נראית, המשתרעת על פני מזורח־אירופה, מין מדינה־בתוך־מדינות, שיש לה כללים וחוקים משלה. מיספר הנפשות בה מגיע לכמיליון.

* * *

את הילדה הצוענית הראשונה ראינו בכיכר האדומה במוסקווה. היא היתה כבת 5, יפהפיה שחרחרות בגדים מלוכלכים, והושיטה את ידה לעבר התיירים מכל העולם שעלו ברגל למקום. רחל — אז עדיין פרו־צוענית בלתי־מתפשרת — עמדה על כך שאתן לה חצי רובל. הילדה חפנה את המטבע באגרוף קטן ומזוהם ורצה אל אמה, שפיקחה על הנעשה ממרחק, ומסרה לה את השלל.

אחרי־כך ראינו בקראקוב צועניה מרומניה יושבת ברחוב, בקור של אפס מעלות, תינוקת עטופת־סחבות בזרועותיה, ומקבצת נדבות. הפולנים, שאינם מצטיירים בעיני זולתם כעם של רחמנים בני רחמנים, דווקא תרמו לה ביד רחבה. עוברת־אורח, שנשאה בזרועותיה תינוק ורוד ולבוש־היטב, ושהודעזעה למראה מצבה של התינוקת, כרעה לידה וניסתה לשכנעה לבוא איתה לביתה, כדי לקבל בגדים ישנים של בתה. אולם הצועניה סירבה. התינוקת היא מקור־הפרנסה שלה, התמריץ העיקרי לתרומות.

מפרנסת קטנה אחרת ראינו בפראג, אחרי התקרית ההיא, ולא הרחק מאותה כיכר. ראינו ילדה כבת 6, שחורת־שיער ושחורת־עיניים, מהממת ביופייה, עומדת כמו פסל של יגון באמצע הרחוב ומושיטה יד. בזוויות עיניה עקבה אחרי זוג של תיירים צעירים. היא נדחקה אל האשה, בצד שבו היה תלוי התיק שלה, לקחה את ידה והלכה לצידה. החוש האימהי של האשה התעורר מיד. היא חיבקה את הצועניה הקטנה וליטפה אותה.

הילדה מילאה את תפקידה להפליא. זה היה כמו באלט אמנותי. לא חיכינו לסוף הצפוי. לא הזהרנו גם את האשה, שהיתה בוודאי דוחה את התערבותנו בשאט־נפש.

* * *

הפשיעה הצוענית גדלה מאוד בכל מיזרח־אירופה מאז התמוטטות המישטר הקומוניסטי, אולי בגלל חולשת המישטרה. הסופרת הצ'כית אווה קריואובה, העוזרת והירידה של הנשיא ואצלב האוול, סיפרה לנו על רעיון מעניין של אנשי־הרפורמה: לגייס צוענים למישטרה, לפי הדוגמה של המישטרה האמריקאית, שגייסה שוטרים שחורים כדי להילחם בפשיעה השחורה. התנאי היה שהמועמדים יהיו בעלי שמונה כיתות בית־ספר וחסרי עבר פלילי. הוקצו 200 תקנים, אבל הופיעו רק 20 מועמדים. "ואלה שהופיעו היו כלי־כך מטומטמים שלא הגיעו אפילו לעבר פלילי," חיכה הסופרת.

"אולי צריכים לשנות את התנאים ולקבוע שיתקבלו רק בעלי עבר פלילי," הצעתה. "אלה בוודאי מבינים עניין יותר."

"אולי," ענתה היועצת, "אבל אי־אפשר לקחת רוצחים." היא מיהרה להוסיף שצוענים רבים חיים חיים נורמליים, גרים בשכונות מכובדות, מתפרנסים כחוק ושולחים את ילדיהם לבית־הספר. הממשלה מוכנה לשלם לצוענים קיצבה חודשית, בתנאי שישלחו את הילדים ללמוד. זוהי הבעיה הכאובה ביותר. אב שיכור המזניח את ילדיו, ילדים הגדלים כעבריינים משחר ילדותם.

זה לא היה תמיד כך. הצלם יוזף קודלקה בילה תקופה מסויימת בחברת צוענים והנציח את מינהגיהם בתצלומים אינטימיים מרגשים, שפורסמו בספר ושהוצגו בתערוכה בפראג. כשהיינו שם, הוא מצא עדיין שרידים של חברה מאטריארכלית מסורתית ומסודרת, שבה דאגו לילדים. חברה זו הולכת ונשברת, המישפחה מתפרקת וגם זוהי סיבה לעליית העבריינות.

מכיוון שמינהגי הצוענים שונים ממינהגי הסביבה, ויחסם לתחום־הכלל שונה, אין ששים לגור בקירבתם. "אני מוכן לגור ליד יהודי, אבל לא ליד צועני!" הוא פסוק מקובל בהונגריה.

אבל הצוענים חיים בארצות האלה מדור־דורות. בכמה מעיירות סלובקיה הם אף הגיעו למעמד של רוב, תודות לריבוי הטבעי שלהם, העולה בהרבה על זה של שכניהם.

גם שם אין ששים לגור בקירבתם. בסלובקיה מתהלכים סיפורים על הצוענים, שקיבלו דירות בכנייני־השיכונים הענקיים, בקרב אורחים אחרים. "יש צוענים הגונים מאוד, ששכרו דירות ומנהלים חיים נורמליים. יש מוסיקאים שעשו חיל במערב והתעשרו. אבל כל אלה הם מיעוט קטן. הרוב הגדול של הצוענים בסלובקיה עוסקים בפשע וחיים חיים בלתי־חברתיים. למישפחות רבות יש 10 ילדים, ומקיצבה עבור 10 ילדים אפשר לחיות אצלנו בקלות. אז הם פשוט לא עושים כלום, לא שולחים את הילדים לבית־הספר וחיים מהקיצבה."

המישטר הקומוניסטי ניסה איכשהו להתגבר על הבעיה. הוא הטיף

להשתלבות הצוענים בחברה והטיף לחברה לקבל אותם. המציאו כל מיני המצאות, כגון מתן דירות־חינם, בתנאי שישלחו את הילדים לבית־הספר. שום דבר לא עזר.

"בשיכון שאני גר בו יש מישפחות של צוענים," סיפר עיתונאי. "הם עושים בדירות שלהם דברים נוראים. יש שהוציאו את האמבטיות. פשוט עקרו את האמבטיה מהריצפה ומכרו אותה. יש שקרעו את הפארקט של הריצפה (העשויה מעץ) ובנו ממנו תנור לגריל של בשר. היו ששחטו חזיר בתוך האמבטיה. יש מישפחה שהכניסה לדירה שלה סוס. אחת המישפחות הפכה את הדירה שלה לבית־מרזח, והשכנים לא יכלו להיכנס בלילה הביתה מפני שכל המדרגות היו מלאות בשיכורים ישנים. אף אחד לא יודע מה לעשות איתם."

* * *

אולם גם כאשר צועני מנסה לחיות כאחד מן הישוב, אין זה עוזר לו. הוא נשאר שונה, כמו יהודי המנסה להתכולל בחברה.

את זאת למדו על גופן תשע מישפחות צועניות עשירות בעיירה מלאווה בצפון פולין. שם אירע ביוני 1991 פוגרום אמיתי – אלא שהפעם לא היה מכוון נגד יהודים, אלא נגד צוענים.

המהומה החלה כתקרית רגילה. מכונית־פאר, שבה נהג צועני בן 18, פגעה בשלושה הולכי־רגל פולניים במעבר־חצייה. אחד מהם נהרג. בצעקם "מוות לצוענים!" תקפו 150 "חוליגאנים שיכורים" את דירותיהם של תשעה צוענים עשירים, היכו את הגברים, ניפצו את השמשות, בזזו את הדירות המפוארות והציתו שש מכוניות. המון של אלפים עודד את הפורעים, והמישטרה נאלצה להשתמש בגז מדמיע כדי לפזרו.

המישטרה טענה שתקרית זו, שהיתה חסרת תקדים בפולין, לא נבעה ממתחיות גזענית, אלא מקינאה. במלאווה גרים כאלף צוענים, הסוחרים בזהב ובמכוניות. הם אמידים, נוהגים במכוניות מערביות, לובשים בגדים ועונדים תכשיטים שקנו בנסיעותיהם במערב. כדברי אחד העיתונים בפולין, יש להם "עושר מתגרה". ראש־מישטרת מלאווה טען ש"מקור התקרית בגיהנום הפולני. לא חשוב אם אתה צועני, אוקראיני או פולני – אם אתה עולה למעלה, מעל לרמת־המחייה הממוצעת, רוצים למשוך אותך בחזרה למטה."

הצוענים עצמם חולקים על דעה זו. הם תיארו את הפוגרום כפי שיהודים תיארו בעבר פרעות נגדם: "הם היו שיכורים כלוט. הם צעקו 'פולין

לפולנים? הם שונאים אותנו גם מפני שאנחנו עשירים, אבל בעיקר הם שונאים אותנו מפני שצבע־עורנו כהה יותר.”
 ככל פולין נשארו 15 אלף צוענים, לעומת 10 אלפים יהודים.

* * *

בעיירה מיוזר־גרמנית קטנה דיבר בעל קפה־מיסעדה על הצוענים בשינאה תהומית.

”הם באים בערימות. מישפחות גדולות עם המון ילדים. הם פשוט גונבים. עומדים ליד הדוכן, שואלים כמה עולה זה וכמה עולה זה, ותוך כדי כך הם מעלימים דברים.

”פעם באו אלי לאכול ואמרו: ניקח את האוכל לבית־המלון ונחזיר לך את הצלחות והסכו”ם. אמרתי להם שזה לא בא בחשבון. בכל זאת הצליחו לגנוב ממני כוס.

”על הדוכן שלי עומדת תמיד צלוחית מלאה בסוכריות, בשביל הילדים. כשהצוענים באים, אחת הבנות פשוט לוקחת את כל הכלי, הופכת אותו לתוך התיק שלה ולוקחת את הכל.”

בעל־המקום אסר את כניסתם של הצוענים. כשהם באים לאכול, הוא אומר להם ”אין אוכל”, ודורש מהם להסתלק. אם אינם הולכים, הוא קורא למישטרה.

לדבריו באים הצוענים מגרמניה המערבית, במרצדסים גדולים ובקרוואנים מלאים בשטיחים. ”אחד הציע לי שטיח ב־400 מארק. אמרתי: מה 400? בעיירה הסמוכה אני מקבל את זה בשוק ב־200. אז הוא אמר: בסדר, שיהיה 300. אמרתי: עוזב אותי, אני לא רוצה שום שטיח. אז אמר שהוא רוצה לאכול. סירבתי. אז הוא הציע 1000 מארק בשביל לאכול. אמרתי לו שיסתלק מכאן. הוא הוציא מהכיס בוכטה של שטרות־כסף. לא היה שם שטר של פחות מ־100 מארק. לכל אחד מהם יש בוכטה כזאת.”

מניין באים הצוענים לגרמניה? ”אף אחד לא יודע”, אמר בעל־הקפה. ”אולי מיוגוסלביה. אבל אלינו הם באים תמיד דרך מערב־גרמניה. אנחנו שונאים אותם.”

* * *

את הצוענים התוקפניים ביותר ראינו במוסקווה. זאת היתה חווייה מפתירה: עברנו במינהרה מתחת לכביש בעל 12 המסלולים של רחוב ”מעגל הגן”, הגענו לצד השני, שם עולות מדרגות

מימין ומשמאל אל המדרכה. עמד שם ילד צועני בודד, מלוכלך, כבן 4, וביקש נדבות. רחל, כדרכה, תבעה ממני ומיורי, המתרגם שלנו, לתת לו משהו. בעורנו מחפשים מטבע מתאים, ירדו לקראתנו במדרגות שמשמאל כמה רוסים, כמעט בריצה, וקראו לעברנו: "הצוענים באים!"

היתה בקולם נימה של פאניקה, כאילו קראו יהודים: "הקוזאקים באים!" ואכן, חלפו רק כמה שניות, ולקראתנו ירדה במדרגות במרוצה חבורה גדולה של צוענים – נשים שהחזיקו תינוקות על גבן, ילדים וילדות בכל הגילים, נערים בוגרים – כולם עטויים בסחבות מלוכלכות.

לפני שידענו מה קורה לנו, היינו מוקפים בצוענים. הם נצמדו קרוב־קרוב והתחככו בנו. יורי הצליח לברוח במדרגות שמימין.

ילד צועני תפס את רגלי הימנית ונאחז בה בחוזקה. ניערתי אותו מעלי בקושי, תוך דחיפות בכוח וצעקות, כשאני חובק את התיק שלי ושומר על כיסוי. לבסוף הצלחתי להינתק ממנו ולהגיע למעלה.

הסתכלתי למטה וראיתי את רחל מוקפת בתריסר צוענים, שכל אחד מהם מחזיק בחלק אחר של בגדיה, והיא עצמה מחבקת בכל כוחה את שתי המצלמות התלויות על צווארה. היא נראתה כמו איילה המותקפת מכל עבר עליידי חבורת זאבים. לא היתה ברירה, חזרתי למטה כמי שקופץ לתוך מערבולת, דחפתי, צעקתי (בעברית ובערבית), דחפתי עוד – עד שרחל השתחררה וברחה. היא היתה חיוורת כסיד. עברו שעות עד שהשתחררה מהטראומה.

ראינו מחזה זה פעמים אחדות מרחוק. חבורה של צוענים – נשים, ילדים, נערים ונערות, אך בלי גברים – אורבת ברחוב ראשי למי שנראים כתיירים. כשמתקרב קורבן, פועלת הקבוצה כיחידה מיומנת. ילד משתטח על האדמה, תופס ברגל של הגבר ולופת אותה בחוזקה, הצוענים האחרים אוחזים בבגדיו מכל עבר, כשהם מבקשים כניכול נדבות, ותוך כדי כך מנסים לכייס אותו.

המוסקוואים מודעים לסכנה ובורחים כל אימת שהם נתקלים בחבורות אלה. נכנסים לחנות ולא יוצאים ממנה עד שהלהקה מסתלקת. כך עשינו גם אנחנו.

רחל נרפאה מרחמנותה. כמה ימים אחרי אותה תקרית עברנו שוב במעבר תת־קרקעי זה וראינו מחזה שיכול היה להיות קורע־לב: על ריצפת המינהרה היתה פרושה שמיכה, ועליה שכבו שני ילדים צועניים, כבני ארבע־חמש, וביניהם תינוקות בת כמה שבועות. לידם היתה מונחת קופסה לאיסוף נדבות. שום צועני מבוגר לא נראה בסביבה.

חודש לפני כן היינו בוודאי ניגשים ומשלשלים לתוך הקופסה כמה מטבעות. אולם הפעם פשוט החשנו את צעדינו וברחנו משם. רחל לא התעכבה אף כדי לצלם. ידענו שהמבוגרים אורבים מעבר לפינה.

המישטרה הסובייטית, כך נדמה, חסרת־אונים מול תופעה זו. רק פעם ראינו התערבות מישטרית: עמדנו ברחוב ארבאט והקשבנו לכמה נגני־רחוב, כאשר שמענו צעקה. שני שוטרים גררו ביניהם ילד צועני, כבן 5, שרגליו לא נגעו באדמה. נראה שנתפס בכיסות. אחריהם רצה צועניה כבת 15, תינוק על גבה, וניסתה להשפיע על השוטרים. אך אלה לא הירפו והובילו את הילד לנקודת־המישטרה הסמוכה. הצועניה נשארה, ליתר ביטחון, בחוץ.

* * *

הקומוניזם עבר על פני הצוענים כענן שאינו מותיר אחריו דבר. כמו הברואים במידבר, המתייחסים לכל השילטונות במידה שווה של חשדנות ואיבה, אין הצוענים של מזורח־אירופה מבדילים בין המישטרים. כל מישטר הוא מישטרה, והמישטרה הטובה היחידה היא זו שאינה יעילה. מבחינה זו, הם הרוויחו מן המהפכה.

חלק 5: צ'כוסלובקיה

דף יומן

31 בדצמבר, 1990. פראג.

מתוך ענן של עשן סמיך, אפור ואדום, מופיע אט-אט ואצללב הקדוש, רכוב על סוסו. הגיבור הלאומי הצ'כי שולח את מבטו מעל לים האנושי הגועש, הממלא את הכיכר הענקית הנושאת את שמו. מאחוריו, על רקע שמי-הלילה האפלים, מתגלה הארמון המאסיבי של המוסיאון, החולש על הכיכר כולה.

מסביב לפסל ומולו עומדים-רוקדים-שרים-שותים רבבות צעירים ציכיים ואורחים מכל העולם, כשהם ממתינים לכניסת השנה החדשה – 1991. ב-14 החודשים האחרונים התרחשו במקום הזה כמה מן המאורעות הדרמטיים של ההיסטוריה האנושית. ואצללב הקדוש היה עד להתקוממות העם שלו.

אוירת-סילווסטר מתקרבת לשיאה. מרגע לרגע גובר המתח. ההמולה מחרישה את האוזניים. אין שום דבר מאורגן, לא תיזמורת, לא להקת-ריקוד. צעירים וצעירות שרים ומריעים, מסתובבים בזוגות ובקבוצות, שולחים זיקוקין ופצצות-עשן שהביאו עימם מהבית. כמעט ואין בכל הכיכר איש שאינו מחזיק בידו משקה. בכיכר – רחבה שאורכה קילומטר ורוחבה כמה עשרות מטרים – לא נמכר דבר, מלבד בקבוקי-שמפניה. כמעט כל החוגגים הביאו איתם את בקבוקיהם מהבית, כאילו באו למסיבת-בקבוק ענקית.

באוויר עומד ריח חריף של אבק-שריפה, המתגבר עם כל פצצת-עשן ציבעונית נוספת הנזרקת על הארץ, בין רגלי החוגגים, המתנשקים והמתחבקים. מי שנראה כתייר זוכה בקריאת "שנה טובה" בגרמנית או באנגלית.

בבוקר היום האחרון של 1990 חייכה השמש, והעיר פראג, שהיתה בימים האחרונים מכוסה בעננים קודרים, שינתה לפתע את פניה. קרני-השמש הבליתו את הצבעים הבהירים של הבתים, שהיו עד אז אפורים, והעיר הבהיקה ביופי ססגוני. במשך כמה שעות כאילו חזר "האביב של פראג". לקראת השעה 9 בערב, כאשר ההמונים התכוננו לצאת ולחוגג, התחיל לרדת גשם. גשם אירופי דק ומתמיד.

לצעירים בכיכר הוא לא מפריע. רק מעטים טרחו לקחת עימם מיטריות. עומדים בגשם, גלויי-ראש, מתנשקים, שותים, שרים.

חמש דקות לפני חצות, כאילו על פי פקודה מגבוה, פוסק לפתע הגשם. אז מתחילה המולה משוגעת. כל מי שנותרו להם זיקוקין, יורים אותם בבת אחת. מי שחשב עימו בקבוק סגור, פותח אותו. ההתרועעות מפילה את כל המחיצות.

1991.

אני עומד על ספסל, לא הרחק מהפסל, מחזיק בידי מיטריה, כדי שרחל לא תאבד את הקשר איתי. היא נדחקת בתוך ההמון ומצלמת במצלמת-כיס קטנה. אחרי שהזהירו אותנו מפני הצוענים, החוטפים מצלמות, חששה לקחת איתה את המצלמות היקרות. שוב יורד גשם קל, ואין איפה להחליף סרט.

עשרות צעירים וצעירות ניגשים אלי. הנשים מנשקות אותי על פניי, ולפעמים על שפתיי. הגברים מגישים לי בקבוקים פתוחים. אני שותה לגימה אחת מכל בקבוק – שמפניה, וודקה, ויסקי, בירה, יין. הכל. אני כבר לא לגמרי פיכח.

איש אינו לגמרי פיכח, אך רק מעטים שיכורים ממש, נופלים ונתמכים על-ידי חבריהם. איש אינו דוחף את רעהו, אין תיגרות. בלונדית שתויה פותחת את חולצתה בקור העז ומתעקשת לרקוד לבדה, בחזה חשוף. יפאנים מצלמים, גרמנים ואיטלקים מתחבקים.

בתוך כל ההמולה הזאת יש אי אחד של דממה. כמה צעדים לפני הפסל של ואצלאב יש מישטח עגול, בקוטר של שלושה מטרים, ובאדמתו תקועים כמה תצלומים, שכל אחד מהם מכוסה בשקית-ניילון. במקום הזה שרף את עצמו הסטודנט יאן פאלאח, אחרי דיכוי האביב-של-פראג. ליד תצלומו מתנוססים עוד כמה תצלומים: תומאס מאסריק, מייסד הרפובליקה (שעל שמו נקרא קיבוץ בישראל); בנו יאן, שנרצח או התאבד כאשר תפסו הקומוניסטים את השילטון; סטודנט שנרצח על-ידי הנאצים וכמה מקורבנות הדיכוי הקומוניסטי. בכל שעות היום עוברים במקום הזה אנשים, עוצרים, מניחים פרחים רעננים, מדליקים נרות, מתייחדים. החול מכוסה בשיכבה עבה של שעווה מותכת, בכל מיני צבעים, שאריות של אלפי נרות ציבעוניים.

כך גם עכשיו, בשיא המולת הסילווסטר. בים הצפוף הזה של 100 אלף חוגגים עליזים, עומדים האנשים מסביב למישטח העגול, מדליקים מחדש נרות שכבו בגשם, מתייחדים לרגע בדממה. זה כאילו משתפים את המתים בחגיגה הגדולה של החופש, כאילו אומרים להם: בשביל זה מתתם. גם אתם איתנו כאן.

שעה אחרי חצות הכיכר הרטובה מגשם כבר כמעט ריקה. היא דומה למרבד-ענק של שיברי-זכוכית. את שארית אונם מכלים החוגגים בדריכה על הבקבוקים.

מהפכת החייל האמיץ שווייק

מישהו אמר: הפולנים עשו זאת ב־10 שנים, ההונגרים ב־10 חודשים, הצ'כים ב־10 ימים.

מדוע התעוררו הצ'כים רק אחרי הפולנים, ההונגרים והגרמנים? יש אומרים: מפני שהם עם זהיר. החייל האמיץ שווייק אינו רץ קדימה. הוא ממתין לראות איך יפול דבר.

הצ'כים אינם נעלבים כאשר אומרים להם זאת. שווייק הוא בעיניהם דמות חיובית, כמעט גיבור (או אנטי־גיבור) לאומי. אבל הם מצביעים על סיבות אחרות לאיחור.

אחרי חיסול האביב־שלי־פראג, קם בצ'כוסלובקיה מישטר נוקשה מאוד, הקשוח ביותר בגוש המזרחי מלבד המישטר המזרח־גרמני. בעוד שבפולין ניסה המישטר המתערער להתפשר עם "סולידריות", ובעוד שבהונגריה הנהיג יאנוש קדר מישטר ליברלי־יחסית כדי לפייס את עמו, הלך גוסטאב הוסאק הצ'כוסלובקי בדרך הפוכה. כל המתנגדים נכלאו, איש מהם לא זכה בסליחה ובמחילה. הדיכוי היה טוטאלי. לא קמה אופוזיציה המונית, כמו בפולין.

השינוי בא רק ב־1989, כאשר נהרו הגרמנים־המזרחיים לצ'כוסלובקיה, בדרכם אל החופש. הם באו בהמוניהם, מפני שהגבול לצ'כיה היה פתוח, והם לא היו זקוקים לאשרה כדי להגיע למדינה־האחות הקומוניסטית. הם צבאו על השגרירות המערב־גרמנית בפראג, השאירו את מכוניותיהם ("ה־טראביס" המכוערים) ברחובות הסמוכים והגיעו למערב. פיתאום הבינו גם הצ'כים: זה אפשרי.

אחרי־כך באו התצלומים על נפילתה של חומת־ברלין. היא הוכיחה לצ'כים שאין עוד מה לפחד, שהסובייטים לא יתערבו עוד כמו ב־1968, שהמישטר הרקוב בארצם עומד לברו. היה ברור: משהו עומד לקרות. כאשר זה קרה, זה קרה כמעט במיקרה. הסטודנטים הכריזו על עריכת תהלוכת־אבל לזכר יאן אופלאטה, סטודנט שנהרג על־ידי הנאצים ב־1939. המטרה היתה מקובלת על המישטר, ועל כן ניתן היתר לתהלוכה.

כששמעו הסטודנטים שזוהי הפגנה ברשיון, באו בהמוניהם, הרבה מעבר למצופה. הם צעדו מהנהר לעבר כיכר־ואצלאב. השילטון נבהל. ברחוב נארודניקי ("רחוב העם") הסתערה המישטרה על המפגינים. איש לא נהרג,

רבים נפצעו. מאז נקרא האירוע הזה בהגזמת־מה "מאסאקר" ("טבח"). בעיקבותיו התמוטט המישטר כאילו מעצמו.

הצ'כים מתנחמים בכך שאם היתה מהפכתם כמעט האחרונה, הרי היתה הנחרצת ביותר. הם לא התפשרו עם המישטר הקומוניסטי כמו הפולנים, שעברו שלב־ימעבר שונים. לא היתה התפתחות הדרגתית, כמו בהונגריה. בצ'כוסלובקיה נקבע מראש: לא תהיה שום פשרה עם הקומוניסטים. לא תהיה רפורמה של המישטר. אין קומוניסטים טובים ו/או מתונים. יש לסלק את כולם לאלתר. וכך היה.

נחרצות זו היתה נעוצה בטיב ההנהגה. בניגוד לפולין, שבה נישא המאבק על כתפם של פועלים כמו לך ואלנסה, שהתחברו עם אינטלקטואלים כמו מאזובייצקי, ובניגוד לגרמניה המיזרחית, שבה פעלו ההמונים באופן ספונטני לגמרי, היתה הנהגת המהפכה הצ'כית מורכבת כולה מאינטלקטואלים. אלה, נרדפי־המישטר שבילו כמעט כולם ומן־מה בכלא, קבעו מראש את המטרות.

נראה כאילו התהפכו הפעם היוצרות בין הפולנים והצ'כים. הפולנים ידועים בהיסטוריה כעם מרדני, בלתי־מתפשר, המעדיף את המחווה ההרואית על הפשרה הנבונה. ואילו הצ'כים ידועים כעם זהיר, עמו של שווייק. הפעם נהגו הצ'כים כפולנים, והפולנים כצ'כים.

סיפרתי לרבים מבני־שיחי הצ'כיים בריחה על פסל־הענק של סטאלין, שעמד במרכז פראג על גיבעה המשקיפה על נהר הוולטאבה. כאשר פתח כרושצ'וב במסע שלו לשבירת הפולחן של סטאלין, תהו שליטי־פראג מה לעשות. לשבור את הפסל? זה היה עלול להתנקם בהם, אילו חזרו הסטאליניסטים לשילטון. להשאירו על כנו? זה היה מרגיז את השליטים החדשים במוסקווה. חשבו ומצאו פיתרון: לצבוע את הפסל בשחור, ולהודיע שזהו פיסלו של פאטריס לומומבה, משחרר קונגו.

אף צ'כי אחד לא הכיר את הבריחה. (הפסל הוסר מזמן, והמקום נותר ריק.) אבל אחדים מהם סיפרו לי בתמורה בדיחה משלהם: קומוניסט, סוציאליסט וקפיטליסט קבעו פגישה ביניהם. הסוציאליסט אחר והתנצל: "עמדתי בתור לנקניק." הקפיטליסט שאל: "מה זה תור?" הקומוניסט שאל: "מה זה נקניק?"

* * *

ערב ראש־השנה הנוצרי ירד על פראג הארבה. (כך אנחנו קראנו לתופעה זו בינינו.)

כ־100 אלף צעירים מכל רחבי אירופה ירדו על העיר, נחילים־נחילים — צרפתים, ספרדים, איטלקים, ובעיקר גרמנים. כולם צעירים, כולם שופעי־חיים, כולם נוצרים טובים.

זהו כנס שנתי של אחווה, שנולד בצרפת ביוזמת כמרים ממיסדר בנדיקט הקדוש. הוא נערך בכל פעם בעיר אחרת. הפעם זכתה בכך פראג. אפשר גם לומר: הפעם היתה פראג הקורבן.

מן הבורק התחילה העיר להתמלא, פשוטו כמשמעו. כל הרחובות המרכזיים התמלאו בצעירים ובצעירות, שכולם לבשו ג'ינס כחולים ובאטלדרסים בציבעי־גלידה בוהקים, כולם נשאו על גבם תרמילים ענקיים ומיזרונים דקים מגולגלים, כולם היו רעבים, כולם היו עליזים, כולם דיברו בקול רם מאוד. ממרחק של כמה מטרים אי־אפשר היה להבחין בין הלאומים — כולם לבשו את אותם הבגדים, כולם דיברו באותה הצורה, כולם שרו וניגנו את אותם השירים האמריקאיים. זוהי מציאות חדשה: נוער אירופי, בעל תילבושת אחידה וסיגנון אחיד, ואולי גם השקפת־עולם אחידה. רבים, אגב, עטפו את צווארם בכאפיות ערביות במקום בצעיפים — אופנה שראינו אותה בכל רחבי אירופה המיזרחית.

משעת בואם, ובמשך שלושה ימים תמימים, אי־אפשר היה להיכנס למיסעדה, לבית־קפה. בכל מקום השתרך תור ארוך של צעירים. קרונות התחתית והחשמלית התמלאו בחבורות הרועשות. לפעמים לא איפשרו הקיטבגים הנפוחים לדלתות האוטומטיות להיסגר. הצבא הצ'כוסלובקי התגייס כדי להאכילם. הכנסיות והמינזורים, ההופכים את פראג לעיר־אלף־המיגדלים, שימשו להם כאכסניות.

בערבים התגודדו קבוצות קטנות של צעירים בכיכרות, בדרך כלל סביב כומר צעיר, שרו שירי־דת נוצריים בשפות שונות, רקדו במעגל, צחקו בעליצות ונראו כמו חברי תנועת־נוער.

תושבי פראג קיבלו את הפלישה בסבלנות סטואית. לא ראינו אף סימן אחד של התרגזות או התעצבנות, למרות הקשיים הרבים. הסתכלתי בהם וחשבתי: לפני 52 שנים פלשו הגרמנים לפראג, כשתרמילי־הוורמאכט המרובעים על גבם, תחת דגל צלבי־הקרוס ולצלילי תופים וחצוצרות. בפיהם היתה תורת־הגזע, שלפיה הסלאבים הם גזע נחות. עכשיו פולשים לפראג נכדיהם של אותם הגרמנים, תרמילי־הטיול על גבם, כשהם מנגנים מנגינות־רוק אמריקאיות וחזורים ברוח האחווה האירופית.

ועוד מחשבה: ובעצם, בכל אירופה המיזרחית, כמו המערבית, אין מוסיקה מלבד רוק אמריקאי, ואין לבוש מלבד ג'ינס אמריקאיים. שמענו את אותן המנגינות כשהפעלנו את מכשירי־הטלוויזיה בלנינגראד ובוורשה, בלייפציג ובבודפשט, בפראג ובבראטיסלאבה.

לא טילים באליסטיים ולא מפציצים כבדים הכריעו את המישטר הקומוניסטי. חומות האימפריה האדומה, כמו חומות יריחו, נפלו לצלילי המוסיקה הכובשת. להקת־רוק היתה שווה במילחמה זו — המילחמה הקרה — יותר מאשר אוגדה משורינת.

או, כפי שאמרה לי דנה בראון, עיתונאית צ'כית: "היינו נוסעים לברלין (המיזרחית), עולים לראש מיגדל-השידור ורואים את העיר המערבית מוארת באור-ייקרות, בעוד שהעיר המיזרחית שרוייה באפלה. זה אמר לנו את הכל." במלחמת בנייאור בבנייחושך – אם אכן היתה כזאת – חלונות-הראווה הנוצצים הכריעו את הכף.

* * *

תרועות הסילוסטר בכיכר-ואצלאב והפלישה העליזה של הנוער הנוצרי יצרו חזות כוזבת של עליזות. צ'כוסלובקיה אינה ארץ עליזה. היא שרויה בדיכאון.

התמונה היא כמעט מאנית-דפרסיבית. כפי שסיפרה הסופרת אווה קריזאוֹבה, היועצת של הנשיא האוול: "היתה מהפכה בנובמבר 1989. בדצמבר נבחר האוול כנשיא. הכל היו במצב-רוח מרומם מאוד. אחר-כך היתה נפילה גדולה. ביוני היו בחירות לפרלמנט. כולם התגייסו מחדש כדי למגר את הקומוניסטים. נזכרו במה שהיה בימי המהפכה. מצב-הרוח שוב עלה, וככל שמצב-הרוח עולה, כך הנפילה אחר-כך יותר חזקה. כאשר יש שימחה גדולה, אחר-כך באה עצבות גדולה." (אולי חשבה על האימרה הלאטינית "POST COITUM OMNA ANIMAE TRISTAE" – אחרי המישגל, כל הנשמות עצובות?)

"בזמן המהפכה הם היו באויפוריה. חשבו שהכל יסתדר מיד. עכשיו הם מבולבלים. התקוות לא התגשמו, המצב הכלכלי לא השתפר, להיפך, הוא הורע. במשך שנה שלמה הם לא עבדו. הם בילו את השנה בוויכוחים, בהפגנות. מוסר-העבודה ירד. רבים לא בטוחים שהמפעל שלהם ימשיך להתקיים, והפסיקו בכלל לעבוד. קיוו שאחרי המהפכה הכל יהיה כמו בשווייץ, והנה עברה שנה ואנחנו לא שווייץ."

גם הפעם לא נעלם שווייך מהסבר. שווייך וההתנגדות הפאסיבית לשילטון. כשהממשלה מבקשת לעבוד, מתעלמים מזה, כי הצ'כי רגיל לראות בשילטון, כל שילטון, אויב.

ואיך לא? במשך מאות בשנים היתה צ'כיה תחת שילטון אוסטרי, והממשלה היתה אויב. אחרי תקופת-ביניים של עצמאות, שנמשכה רק 20 שנה, כבשו הנאצים את המדינה, והשילטון שוב היה אויב. את הנאצים החליפו הקומוניסטים, והשילטון נשאר אויב.

"יש אנשים שנשארו קומוניסטים ברוחם, למרות שאינם חברי-המיפלגה," אומרת קריזאוֹבה, "נדמה להם שהמדינה צריכה לדאוג להם לכל דבר, להבטיח להם מחייה. הם כמו ילדים קטנים בחשכה. הם מתגעגעים למצב שבו מישו מהגדולים יגיד להם: תעשה את זה, אל

תעשה את זה, אם תעשה ככה תיענש. הם יודעים שזה היה לא טוב, שהיתה רמת־מחיה מאור נמוכה, אבל הם הבינו והתרגלו לזה. עכשיו הם מבולבלים. הם איברו את האוריינטציה שלהם.”

זה היה אחד מסודות הקומוניזם, כפי שנוכחנו לדעת בכל ארצות מיוזר־אירופה: הוא סיפק לכל את המינימום הדרוש, ולא היה צורך להתאמץ כדי לזכות במינימום זה.

בצורה יותר פשוטה תיאר את המצב בְּדִרְיָה רוֹנָה, המדריך־המארח שלנו: “כל אדם שני, גם אם הוא לא עשיר, יש לו בית בכפר, ובסוף־השבוע הוא נוסע לשם. הוא נמצא שם ביום השבת וביום הראשון. ביום השישי בצהריים הוא כבר חושב על הנסיעה ומתכונן. ביום השני, כשהוא חוזר העירה, הוא מבלה את היום בהחלפת סיפורים על סוף־השבוע עם החברים שלו במקום־העבודה. לעבודה ממש נשארים לו איזה יומיים־שלושה, אם בכלל.”

* * *

במורשת הקומוניזם נתקלנו כבר בערב הראשון שלנו בפראג, כשרצינו לאכול. התברר שאי־אפשר. לא מפני שאין אוכל, כמו במוסקוה ובלנינגראד. בפראג יש אוכל בשפע, ובמחירים אפסיים למי שיש לו דולארים. אלא שלעיתים קרובות אין מי שיגיש את האוכל. בייחוד בימי ראשון וחגים.

הגענו לעיר בחג־המולד, בטיסה מכודפשט. במבט הראשון יש נקודות־דימיון בולטות בין שתי הערים. במרכז שתיהן עובר נהר, המטביע את חותמו על העיר: הדאנובה בכודפשט והוולטאבה בפראג (הגרמנים קוראים לנהר זה בשם מולדאו, ועליו כתב המלחין הצ'כי בדריך סמטאנה את היצירה הדומה כלי־כך ל"התיקוה"). בשתיהן יש ארמון־מלוכה מפואר, המשקיף ממערב על הנהר והעיר. שתיהן יפהפיות, ואפשר להתווכח רבות על השאלה מי יפה יותר. (כך אמנם עשינו בלי הפסק.) רק במרוצת הימים ראינו את ההבדל הרב בין שתי הערים ושני העמים.

בדרך מנמלי־התעופה העירה נדהמנו למראה לוח־מודעות, ועליו שתי כרזות־ענק. האחת הציגה קונדרום, לבוש על אגודל של יד. האחרת הציגה כותרת־ענק – “מיין קאמפף”. לא היתה זו כרזת־עמולה נאצית, אלא הודעה על תוכנית סאטירית.

הסתדרנו בדירה שהוכנה לנו, שני חדרים ומיטבח קטן. חזרנו למרכז העיר – מרחק של 12 תחנות־חשמלית – כדי לאכול. הייתה לנו אכזבה – כמעט כל המיסעדות היו סגורות מפאת החג. המעטות שהיו פתוחות היו מלאות עד אפס מקום, ובכל מקום הודיעו לנו מלצרים רבי־חשיבות כי אין מה לחלום על כניסה בלי “רזרווציה”.

עברנו בכיכרואצלאב ובכיכר העירייה הישנה, ראינו את שכיות־
 החמדה של העיר אך לא יכולנו להתרכז. היינו רעבים.
 לבסוף, מתוך יאוש, פנינו אל המלון המהודר ביותר בפראג –
 "אינטרקונטיננטל". עלינו לקומה התשיעית והגענו למיסעדה מפוארת
 שלא היתה מביישת שום בירה בעולם. שם עורר אותנו המלצר הראשי ואמר
 שאולי־אולי, אם נואיל להמתין, יתפנה שולחן. התרווחנו בכורסות־עור
 אלגנטיות, שתינו אפריטיף ורוד, חיכינו. ראינו שיש צ'כים עשירים.
 לבסוף סודר לנו שולחן. מן החלונות נשקף נוף קסום – עשרות מיגדלים
 מוארים של ארמונות וכנסיות, מעל לגגות העתיקים של העיר, ובאמצע
 הנהר שעליו ריצדו האורות הזהובים. מכל הבירות שביקרנו בהן, פראג היא
 היחידה שלא נפגעה כלל במלחמה – הגרמנים כבשו אותה בלי קרב לפני
 מלחמת־העולם השנייה, והסובייטים כבשו אותה בלי קרב כשהמלחמה
 כבר נגמרה למעשה.

מי שהזהירו אותנו ש"באירופה המיזרחית אין מה לאכול, כדאי לכם
 לקחת איתכם קופסאות־שימורים", לא אכלו ארוחה כזאת מימיהם. המנות
 הוגשו בצלחות מצויירות ביד ועם סכו"ם מוזהב. מתאבנים מכל סוג אפשרי
 – אילתית, אספרגוס, קאוויאר שחור ואדום – ואחר־כך בשר רך ועסיסי,
 מיבחר עוגות שאי־אפשר היה לעמוד בפניהן, יין צרפתי – הכל ביחד
 במחיר 50 דולאר לשנינו. זאת היתה ארוחת־השחיתות היקרה ביותר
 שאכלנו בכל נסיעותינו במיזרח־אירופה, ומאז לא התקרבנו עוד למלון
 הזה. אבל זה עדיין זול מארוחה גרועה בת־יאביב.

נתקלנו בבעיית המיסעדות כמה פעמים – בכל יום ראשון
 ובראש־השנה. הכל סגור. פשוט אין למלצרים חשק לעבוד. הם פקידים
 ממשלתיים. אמנם, עיקר פרנסתם היא מן התשר, כך שכדאי להם לעבוד
 – אבל אין חשק. הקומוניזם חלף, אך המנטליות נשארה. כפי שאמר לנו
 מישוהו: "לא די בביטול הקומוניזם כדי שיבוא הקפיטליזם." זה גם עניין
 פסיכולוגי. (ואולי אפשר לומר, תוך תיקון אימרה ידועה על הגלות –
 "יותר קל להוציא את האנשים מהקומוניזם מאשר את הקומוניזם
 מהאנשים.")

ההיפך מן המלצרים הם הנהיג־המוניות. אצלם היוזמה הפרטית חוגגת.
 רשמתי לעצמי: "יש שני סוגים של שודדים בפראג – הצוענים ונהגי־
 הטקסי. הנהגים גרועים יותר."

בכל מונית יש מונה, אבל כמעט לעולם אין הנהג מפעיל אותו.
 כשמעירים לו על כך, התשובה הסטנדרטית היא "קאפוט". מקולקל.
 אחרים מאבדים לפתע את הכושר להבין אף מילה אחת באנגלית ובגרמנית,
 ואילו פנינו אליהם בצ'כית בוודאי היה מתברר שהם חרשים. פעם,
 כשעמדנו על הפעלת המונה, הנהג פשוט עצר והציע לנו לרדת. המחיר

הנדרש יכול להיות פי שניים, פי שלושה, ואף יותר, מן המחיר האמיתי. נהגייהמונית היו גם האנשים הבלתי־אדיבים היחידים שנתקלנו בהם בצ'כוסלובקיה. אולי היה לנו מזל, אבל כמעט כל האנשים שהכרנו שם היו ידידותיים.

יש להוציא מכלל זה את הגברת בנמלי־התעופה שתבעה מאיתנו להחליף מראש 20 דולאר לנפש לכל יום של שהייה במדינה, בשער המגוחך של 26 כתרם לדולאר. באותו יום היה השער הרשמי 30 כתרם לדולאר, ובשוק השחור 38 כתרם. הגברת, שרמתה לקומיסארית מהסרטים, הזהירה אותנו שעלינו להצהיר במדויק כמה ימים אנחנו עומדים להישאר. כאשר שאלנו את השוטר בכיקורת־הגבולות מה יקרה אם נישאר בטעות יומיים יותר, הוא חיך ועשה תנועת־יד של ביטול.

אחרי־כך עברנו את המכס. מוכס משופם תבע לפתוח את המיזוודות – דבר נדיר במערב. אינני יודע מה חיפש שם. הוא הניח יד, העיף מבט שיטחי וניפנף לנו להמשיך. שווייץ קומוניסטי־לשעבר, שעדיין אינו יודע בדיוק באיזה עולם הוא חי.

הצ'כי המצוי מקטר, כמו הישראלי המצוי – ואולי בגלל אותה הסיבה: החיים הממושכים תחת שילטון זר. שמענו הרבה טענות נגד האוול ועוזריו. שהם מושחתים מקורמיהם. שיש להאוול לישכה ובה 600 עובדים ו־13 יועצים. שיש לו שלוש מכוניות, כולן מתוצרת ב.מ.וו., בעוד שלנשיא הקודם היתה רק מכונית אחת, מתוצרת צ'כית. שהקומוניסטים היו די בלתי־יעילים, אבל שהמישטר החדש אינו יעיל בכלל. שהאוול נסע לנופש על־חשבון המדינה. ("שקר וכזב", התרעמה היועצת שלו, "יש לו ברונכיטיס כרונית. הוא נסע לים על חשבוננו, אחרי שלא היה יכול להגיע לים במשך 10 שנים. אבל ככה אנחנו", הוסיפה, "העם הזה לא יכול להפסיק לקטר, גם כשזה כבר השילטון שלו עצמו.")

האוול עדיין גר בדירתו הפרטית – דירה בבית של שלוש קומות, בניין ישן, יפה, ליד הנהר. אחרי שנבחר כנשיא־המדינה, חל במקום רק שינוי אחד: התקינו בו מעלית.

לא כך גרו השליטים הקודמים. דוגמה לכך ראינו במלון "פראגה" – בית־מלון שה'נומנקלטורה', הצמרת הקומוניסטית, בנתה לעצמה. כאן התאכסנו המנהיגים במחירים סמליים. ג'ורג' אורוול, האנטי־קומוניסט שקבע כי "הכל שווים, אבל אחרים שווים יותר", היה נהנה. אכן, אחרים היו שווים הרבה־הרבה יותר.

הפאר לא ייאמן. המיבנה מיוחד בצורתו – חמש קומות, הבנויות כמו גלים, ובכל קומה קרוב למאה חדרים, אם לא יותר. המדרגות בכניסה הן כמו של ארמון קיסרי בסרט הוליבודי – הן דומות לאמפיתיאטרון של שיש לבן. כל דבר בבניין הובא מן המערב – שיש איטלקי, עץ יקר, ריהוט

מהודר. באולם אחד בלבד תלויות עשרות ניברשות מודרניסטיות, שכל אחת מהן עלתה 10 אלפים דולאר. יש סאונה גדולה לגברים ולנשים (המעסה התגלתה כיהודיה, חברת "מכבי"), אולם לכדורת, חדר לשחמט, חדר לשיחות פרטיות, חדר קריאה, חדרים לכל דבר. אין בארץ שום מלון המתקרב לפאר הזה.

"הם כבר לא היו קומוניסטים," אמר לנו ידידנו רונה, שעמד על כך שנראה את המקום, "הם היו סתם מאפיה. אבל בכל ארץ אחרת לוחמת המישטרה במאפיה. אצלנו החזיקה המאפיה במישטרה. הקומוניזם שימש כהסוואה לקבוצה של אנשים שחיו כמלכים, פשוטו כמשמעו, על חשבון כל האחרים, שחיו בעוני, במין שיוויון של עוני."

בדרך לשם עברנו ליד בניין שרותי הביטחון, המהדורה המקומית של הקג"ב, שנקרא סט"פ. בניין אפור תרתי־משמע, גדול, מרובע, פשוט. הוא מזכיר את בניין השטאזי במיזרח־ברלין. בממלכה הקומוניסטית, בנייני המישטרה הפוליטית היו במתכוון חסרי־זהות. אולי גם בשל כך הטילו אימה.

* * *

איך גרים צ'כים רגילים?

יוו'ה ורנה בראון קבעו איתנו פגישה במועדון־העיתונות ליד בית־הכנסת העתיק. זהו אולם גדול, שהזכיר לי יותר את מיטב־הפועלים של פעם מאשר את "בית־סוקולוב". ההמולה היתה רבה, ולכן הציעו המארחים שנעבור איתם לדירתם. הסכמנו ברצון, מבלי לדעת שלפנינו מסע ארוך לתוך הלילה.

יוו'ה (יוסף) המקורזל הוא עורך־תוכניות ברדיו. דנה, בלונדית דקת־גיזרה ומטופחת, היא עיתונאית בשבועון חדש. הוא יהודי, היא יהודיה למחצה, מצד האב דווקא. הם ושני ילדיהם חיכו חמש שנים ליום שבו יוכלו לנטוש את דירתם הקטנטנה, ולעבור לדירה חדשה, גדולה יותר.

נסענו שמונה תחנות בתחתית, עד לסוף הקו, מחוץ לעיר. שם, בשטח הפתוח, קמה עיר חדשה של שיכונים, יער צפוף של בנייני־בטון גבוהים. כל בניין בעל חמש־שש כניסות, כל אחת מהן ל־23 דירות בדיוק. מדוע 23? מפני שהתקן מחייב את התקנתן של שתי מעליות בבניין שיש בו 24 דירות ויותר. במעלית היחידה של 23 הדירות בשיכון של מישפחת בראון יש מקום לארבעה אנשים.

יצאנו מתחנת־התחתית בגשם שוטף וחיפשנו את מכונית המישפחה — רכב מדגם "סקודה", תוצרת צ'כית, שראתה ימים טובים יותר. אבל היא הספיקה לדרך שבין התחנה והבית — נסיעה די ארוכה בין שיכוניה־הענק חסרי־הזהות.

בכניסה לבית עטו שני ילדים בצהלת־שימחה על הוריהם. שימחה מלבבת, אבל האם הסבירה שיש לשימחה זו גם סיבה פרוזאית. לילדים לא היה מפתח לדירה, והם המתינו להורים זמן רב בחדר־המדרגות הקר. אלכסנדר בן 13, דן בן 11. לא מכבר הוזמן הבכור עליידי השגרירות הישראלית לארץ, כדי לחגוג בה את חגיגת בריהמיצווה. הטכס נערך ליד הכותל המערבי, ורק בדיעבד נודע לבראונים שהוא היה מטעם בני־עקיבא. זה לא הפריע להם להעמיד בפנינת חדר־האורחים עץ־אשוח, מקושט כראוי — כדי שהילדים לא ירגישו שהם שונים מחבריהם בבית־הספר, ומקופחים חלילה.

חלקת־אלוהים הקטנה של מישפחת בראון היא דירה בת שלושה חדרים קטנים, בעלת תיקרה נמוכה. לכל דירה בשיכון מצורף חדרון כמחסן. הרהיטים פשוטים, מן הסוג שהיה מקובל בישראל בימי־הצנע, אך נעשה הכל כדי לשוות לדירה אווירה ביתית. הילדים ישנים בחדרם הקטן במיטה של שתי קומות. שניהם משוגעים למחשבים, ואחד מהם מחונן בתחום זה. במשך השעות שבילינו בביתם, בשיחה עם ההורים, הם לא הפריעו אף פעם אחת. זה לא יכול לקרות בישראל.

ליוסף בראון לא היו חיים קלים במישטר הקומוניסטי, בעיקר מפני שבתעודת־הזהות שלו רשום שנולד בחיפה. זה עיניין את שרות־הביטחון, ובייחוד את "המחלקה למילחמה בציונות", שלא היתה, לדברי הבראונים, אלא מחלקה למילחמה ביהודים.

איך קרה שהוא צבר? הוריו עלו לספינה האחרונה שיצאה מאירופה הכבושה ב־1940. זאת היתה ספינת־נהר, שהפליגה מבראטיסלאבה, לאורך הדאנובה ובים השחור, לארץ. הספינה הושמדה עליידי האיטלקים ליד רודוס, והניצולים הובאו למחנה־ריכוז באיטליה. עם השיחרור בידי הבריטים באו לארץ־ישראל, ואו נולד יוסף. אולם בתום המילחמה החליטו ההורים לחזור לצ'כוסלובקיה, שבה היתה עדיין קיימת הממשלה הדמוקרטית של אדוארד בֶּנֶש. "הם התחרטו אחר־כך, בעיקר בגלל הילדים", סיפר יוסף.

שלוש פעמים הוזמן בראון למישרד שרות־הביטחון. "שאלו אותי: אתה מכיר את פלוני, שהיה יו"ר הקהילה היהודית בפראג? או: מתי ראית בפעם האחרונה את אלמוני? השבתי: ראיתי אותו באסיפה שם ושם, והוא דיבר על הספרים שלו. שאלו: אתה יודע מה זה הג'וינט? השבתי: אני לא יודע מה זה הג'וינט. מה זה ג'וינט? בסוף שאלתי: מי אתם בכלל? זה מישטרה? אמרו: לא, אנחנו הריגול הנגדי. שאלתי: אני חשוד בריגול? אמרו: לא, חלילה. אז קמתי ואמרתי: תסלחו לי, אבל אין לי זמן."

את היתה השיטה. היו מזמינים אנשים בכתב, כדי שירעדו במשך כמה ימים מראש. אחר־כך היו שואלים איוושהי שאלה סתמית. המוזמן ענה וקיווה שבזה ייגמר העניין, ואו שלפו שאלה נוספת, וכך הלאה, עד שהאיש

הפך מודיע קבוע. למי שלא נענה מיררו את החיים, עד כדי גירוש מבית-הספר או מניעת קידום בעבודה. מי שנענה יכול היה לזכות באלף ואחת הטבות קטנות וגדולות, נסיעה לחוץ-לארץ, קידום. מי שקיבל הטבה כזאת נלכד ברשת, וכבר לא יכול היה להשתחרר. "היה קל לשחד אנשים", הסביר בראון, "מפני שהיו כל-יך הרבה זכויות שאפשר היה להעניק למשתתפי-פעולה, ושנשים במערב מקבלים אותן כדבר מובן מאליה". זהו, כמובן, תנאי מוקדם להצלחת שרות-ביטחון במצב כזה, כפי שידוע השב"כ שלנו בשטחים הכבושים.

כיום יש בעיה גדולה: איך להתייחס למודיעים? לא מכבר התגלה כי אדם, שמילא תפקיד בקבוצת מתנגדי-המישטר, ושוכה אחרי המהפכה בתפקיד של מנהל מישרדי-הסברה, היה כל הזמן מודיע של המישטרה החשאית. הוא התפטר, כמובן.

בשבועון שבו עובדת דנה כינס העורך את המערכת והעביר החלטה שכל מי שיתגלה כמודיע המישטרה החשאית ייאלץ להתפטר. הכל תמכו. אבל שני בני-הזוג היו סלחנים. הרי לרבים לא היתה ברירה. כל אדם שביעי במדינה היה מודיע. צריכים למחול למי שלא היה מלשין מזדון או בשכר. "איך היית מרגישה אילו גילית שיריד שלך היה מודיע, ולוא רק מתוך חולשת-אופי?" שאלתי את דנה.

"הוא לא היה נשאר יריד שלי", השיבה קצרות.

אחת התוצאות של המישטר הקומוניסטי היתה עליית הבלתי-מוכשרים למישרות של ניהול. זה טבוע במהותו של המישטר, ומהווה את אחת הסיבות לכישלוננו הבלתי-נמנע: עסקני-המיפלגה זכו במישרות הבכירות בכל השטחים. יש להניח כי פעל גם העיקרון הנגדי, המוכר היטב גם בישראל: מי שלא הצטיין במיקצועו הקדיש את זמנו לפעילות במיפלגה, וכך הגיע למישרה שאיפשרה לו לרדות בעמיתיו המוכשרים יותר.

למשל: בראש המחלקה הכירורגית בבית-החולים הועמד רופא בינוני או כושל, ובמחלקה ידעו הכל שאינו אלא פרוטקציונר פוליטי. זה הבטיח את ירידת הרמה בכל התחומים. מיד אחרי המהפכה התכנסו הרופאים, המנהל הודח וחזר להיות רופא בינוני, ורופא מצטיין תפס את מקומו. בניהוזג בראון אינם מרוצים מתיפקוד המישטר החדש. גם לזה יש סיבה. האופוזיציה למישטר הקודם היתה מורכבת מאינטלקטואלים ואמנים, שרבים מהם היו אנשי-שוליים. אנשים רגילים אינם עושים מהפכות. אנשי-שוליים אלה הגיעו לשלטון יחד עם הנשיא האוול — מחזאי במיקצועו. אין להם שום נסיון בניהול מדינה. בכחירות לפרלמנט החדש הורכבה בחיפזון רב רשימת המועמדים מטעם ה"פורום", שהנהיג את המהפכה. כך נכנסו לבית-המחוקקים הרבה אנשים מוזרים. למשל, שרה-ביטחון הוא זמר-רוק ארוך-שיער. עליו מוטלת האחריות להוצאת

הגייסות הסובייטיים משטח המדינה. "הוא דווקא מצליח בזה," ציין בראון. הערתי שבהרבה ארצות, וגם בישראל, היו מקנאים בצ'כים, על שהצליחו להיפטר מן הפוליטיקאים המיקצועיים והכניסו לפוליטיקה דם חדש. בנייהוזג התלהבו פחות. "יש לנו בעיות קשות, ודרושה מומחיות כדי לטפל בהן."

הפרלמנט החדש מרגיז אותם. כדרכם של חברי־פרלמנט, מיהרו גם פוליטיקאים חדשים אלה לקבוע לעצמם משכורות גבוהות (פי ארבעה מהשכר הממוצע) וחופשות ארוכות (שיבעה שבועות). חברי הפרלמנט הקומוניסטי לא היו זקוקים לכך, כי החברות בו לא היתה מיקצוע אלא כבוד, והתפקיד היחיד היה אז להרים ידיים לפי פקודה.

השכר הממוצע במשק הוא 100 דולאר – אבל דנה מיהרה להסביר שסכום זה מטעה. שכר־הדירה קרוב לאפס, הרבה שרותים ומיצרכים הם כמעט בחינם. "היה קיים הסכם אילם בין השילטון הקודם ובין הציבור: אתם תסתמו את הפה, ואנחנו נדאג לכך שיהיה לכם די מזון על השולחן."

המילכוד הוא שאין במדינה אנשים בעלי נסיון מינהלי שלא היו אנשי המישטר הקודם. "אני בן 45," אמר יוסף בראון. "80% מבני הדור שלי גורשו מהמפלגה הקומוניסטית אחרי האביב־של־פראג. הם נרדפו. כיום אין הרבה אנשים המוכנים להיכנס לפוליטיקה. אנשים בעלי־נסיון אין בכלל."

גם בני הזוג הזה ציטטו את החייל האמיץ שווייק. "אנחנו חיים בין שכנים חזקים, גרמניה ורוסיה," אמרו, כשניסו להסביר לנו את האופי הלאומי הצ'כי, "אנחנו צריכים תמיד להיות גמישים ולהסתדר עם המציאות. זה בא לידי ביטוי בספר 'החייל האמיץ שווייק', אבל באנגלית הוא פחות טוב מאשר במקור."

דנה: "כאשר היינו במצב של הישרדות, היינו כולנו שווייקים. היו מסתכלים בנו כמו באידיוטים. נראינו כאנשים בלי מחשבה עצמית. עמדתי עם יריד סובייטי בכיכר־וואסלאב והוא שאל: 'מה חדש פה?' אמרתי לו: 'אתה יודע, כל כך הרבה זמן לא קרה פה שום דבר, שמשוה מוכרח להשתנות.' זה היה שלושה חודשים לפני המהפכה. שום דבר לא תיפקד. במיפעלים, במישרדים, אף אחד לא עבד. כולם חיכו שיקרה משהו."

אימרה צ'כית: "איש אחד חזר לעירו אחרי שנעדר ממנה שנים רבות. הוא ראה שהכל שומם ושאל: ריבוננו של עולם, מה קרה פה? אמרו לו: מה שקרה זה שהקומוניזם עבר בעיר."

בוורשה אמרו לנו שהפולנים הקדימו את הצ'כים במהפכה, מפני שהפולנים ביקרו בחוץ־לארץ וראו מה מתרחש שם, בעוד שהצ'כים לא יכלו לצאת מארצם. טענה זו הקפיצה את דנה. "שטויות! יציאה לחוץ־לארץ יכולה רק לעורר קינאה. הקינאה יכולה לגרום לצער, אבל היא לא יכולה

ליצור מהפכה. מה, לא ידענו מה קורה בחוץ-לארץ? לא ראינו טלוויזיה זרה? לא קראנו עיתונים? לא שמענו רדיו? מה שקרה הוא שחדלנו לפחד, וזה גרם למהפכה."

אנשי האופוזיציה הקטנה התחילו להחתים על עצומה, שכללה כמה סעיפים בסיסיים, מתונים למדי, שכל קבוצות-האופוזיציה השונות יכלו להסכים להן: שיחרור עצירים פוליטיים, ביטול האיסור לקיים אסיפות, ביטול הצנזורה בכלי-התיקשורת, חופש דיעות בתיקשורת, התרת היוזמה החופשית בכלכלה, שמירה על איכות הסביבה, חופש דתי והתרת ויכוח חופשי על אירועי האביב-של-פראג.

50 אלף איש חתמו על עצומה זו. כל התקפה ארסית עליה בתיקשורת הרשמית הביאה לגל חדש של חותמים. רבים הוסיפו לחתימתם את התואר "חבר המפלגה הקומוניסטית". זה עירער יותר ויותר את הביטחון העצמי של המישטר.

נראה שאת הרחיפה המכרעת נתנו שחקני-התיאטרון. גם זה אופייני לצ'כוסלובקיה: שם, אולי בפעם הראשונה בהיסטוריה, הנהיגו שחקני-התיאטרון את המהפכה. שחקן פופולרי מאוד, מינוש קובצקי, דרש פומבית להדיח את כל אנשי-השילטון שאינם מוכשרים. זה היה מעשה נועז. השחקנים הכריזו על שביתה, ופתחו את אולמות התיאטרון לאסיפות פוליטיות, שאליהן הוזמנו אנשי-הרוח שהוחרמו על-ידי המישטר.

מדוע דווקא שחקני-התיאטרון? "היה להם יתרון. הם היו כל-כך פופולריים, עד שגם שרותי-הביטחון לא העזו לגעת בהם. אילו נעלמו לפתע, היה כל הציבור שם לב לזה."

מה היה חלקם של אנשי האביב-של-פראג במהפכה? התשובה הפתיעה אותי. "חל פחות מתמיד במעמדם. ברור עכשיו שהם ניסו לשפר את מה שלא ניתן לשיפור, לתקן מה שלא ניתן לתיקון. הם היו קומוניסטים ליברליים, אבל אין דבר כזה. הקומוניזם הוא פסול מעיקרו. האנשים עצמם היו ישרים, אבל היום לא מכבדים אותם. אולי, "אמרה דנה, "הייתי תומכת בהם ב-1968. אני נולדתי לתוך הקומוניזם, לא ידעתי משהו יותר טוב. בעבר דווקא כיבדנו את אנשי 1968, אבל זה השתנה באופן דרמטי. היום לא היו מזמינים את דובצ'ק להפגנה, כמו שעשו בהתחלה. מתייחסים אליו כאל אדם זקן וטיפש."

* * *

"הבעייה האמיתית של צ'כוסלובקיה אינה קומוניזם או אנטי-קומוניזם, אלא האקולוגיה," אמר לנו הנהג שלקח אותנו לקארוליווארי, היא קארלסבאד, עיר-הקיט העולמית במערב בוהמיה. (אנשי הבוהמה של רחוב

דיזנגוף יתמחה לשמוע כי הכינוי אינו אלא שמו של חבל זה, במערב צ'כוסלובקיה, שאנשיו היו ידועים בפאריס כשובריישיגרה.) רצינו לצאת קצת מפראג ולראות את הארץ. מכת האקולוגיה, ששמענו עליה כה רבות, הייתה בנו מיד. הנוף היה אמנם מכוסה בסדין לבן של שלג צה, אך כל דבר שביצבץ היה שחור מזיהום האוויר. כמעט ואי אפשר היה לקרוא את הכתוב על תמרורי הדרכים, מפני שהיו שחורים. מחוץ לעיר, הכביש הראשי מערבה הוא צר, וזימסלולי, חוץ מקטעים קצרים של אוטוסטראה. מכוניות מעטות נעו בו. חלק מהנהגים נסעו לגרמניה הסמוכה, כדי למכור שם ביצים ותוצרת חקלאית תמורת מטבע זר. הכל המתינו לאינפלציה דוהרת, ומי שיכול היה לאגור מטבע זר, עשה זאת.

מרבד השלג השתרע מאופק עד אופק, ושום דבר לא זו בטבע, חוץ מעוף מוזר שסיקרן אותנו מאוד. זוהי ציפור דורסת גדולה, שגובהה כחצי מטר בעמידה, ושפגשנו בה בכל מקום. פה ושם נתקלנו גם בצבאים. מישפחה אחת עברה את הכביש לפנינו, עצרה, הסתכלה בנו בסקרנות קלושה והסתלקה בריצה רק כאשר רחל פתחה את החלון כדי לצלם. קארלסבאד היא עיר המעיינות החמים. האדים מהמעיינות עלו ברחוב, ליד הצעיר שעמד בקור המקפא ומכר נקניקיות חמות שניצלו על גרילי פחמים. לידו עמד גרווי, שבא למכור בקבוקי שמפניה מתוצרת ארצו. קארלסבאד משכה אליה בימים עברו מלכים ורוזנים, בעיקר בגלל המעיינות והמים המינרליים, שיש בהם סגולות מרפא. טעמם בהתאם לכך. הקומוניסטים בנו לצד האולמות האלגנטיים העתיקים בניין מודרני, ובו ברזים של מים חמים אלה. כשעמדנו שם והתווכחנו על טיבם, פנה אלינו זוג צעיר בעברית. השניים הם יורדים מחיפה, החיים בגרמניה, והיתה בפיהם הצדקה הגיונית לכך: מכיוון שישראל חיה על תרומות היהודים בפזורה, הרי כל יורד עושה מיצווה. אילו עלו כל היהודים לישראל, היה זה אסון נורא. דבריו עוררו את זעם המלווה שלנו, ציוני צ'כי נלהב (שאינו חולם על עליה ארצה).

קשה להאמין שזאת היתה עד לא מכבר עיר קומוניסטית. היא נראית כעיר גרמנית עתיקה. פה ושם עוד אפשר להבחין, מתחת לצבע הדוהה, בכתובות גרמניות ישנות. העיריה מוקפת הרים מושלגים. מלונות הפאר הגדולים של ימים עברו, שראינו אותם בסרטים, עומדים כפי שעמדו בימי הקיסר. הגדול ביותר היה מותרם עד הזמן האחרון בידי הכוחות הסובייטיים, ושימש את גדולי הקג"ב, הצבא והמיפלה, שבאו מברית המועצות כדי להינפש כאן, בארץ שהיתה למעשה מושבה סובייטית. משם למארינסקה-לאזנה, היא מאריינבאד, הדרך קסומה ממש. ירד

שלג, ומצאנו את עצמנו נעים בחלום לבן, כשהשמיים הלבנים מתאחדים עם הארץ הלבנה. מסך של שלג היה מתוח משני הצדדים, הראות ירדה לכמה מטרים, והרגשנו כאילו אנחנו לברנו בעולם. פעם עבר על פנינו אדם בודד על מיגלשייסקי.

אם קארלסבאד היא יפהפיה, אין מילה לתאר את מאריינבאד. הבתים הם בני מאות שנים, חלקם בסיגנון הבארוק והרוקוקו, כל בית שונה משכניו ונראה כאילו ניסה לעלות עליהם ביופיו ובעושר הקישוטים והגוונים. אפשר היה להאמין שמאחד הבתים ייצא בכל רגע בטהובן, יברך לשלום את גתה הנשען על מקלו, ויחליף עימו דיעות על הקיסר הקורסיקאי ההוא בפאריס. (גתה בן ה־77 אמנם התאהב, כאן בסביבה, בצעירה בת 15 ונשא אותה לאשה, דבר שגרם לשערוריה היסטורית.)

לא הרחק משם, באחת העיירות, המליץ הנהג על מיסעדה כפרית זולה. כשנכנסנו עטף אותנו ריח של בירה וענן של עשן סיגריות. נדמה שכל הגברים של העיירה, פועלים לפי מראם, נמצאים כאן ביום־מנוחתם. חדר־הבאר היה מלא עד אפס מקום, כך גם החדר הסמוך, ורק בחדר השלישי מצאו לנו שולחן. הטלוויזיה שידרה סידרה על צ'ארלי בראון בשפה הצ'כית, אך איש לא שם לב אליה. מסביב לשולחנות ישבו גברים, שיחקו קלפים, התווכחו, שתו בירה, הכל באווירה של רעות שופעת. כמעט ולא היו שם נשים. רק בשולחן סמוך ישבו שלוש צעירות, כבנות 15. פיתאום נכנס גבר, ניגש לשולחן, הנחית על פני אחת מהן סטירת־לחי מצלצלת וגרר אותה בכוח החוצה. שתי האחרות קמו במחאה אילמת ויצאו בקומה זקופה, כשהן מלוות בציחקוקים ובהערות של לעג מפי יושבי השולחנות האחרים.

מחיר הארוחה לשלושה אנשים – מנת־בשר עם תוספות, שתי כוסות בירה ובקבוק קוקה־קולה – שלושה דולאר בסך־הכל. בינתיים הלכה רחל לצלם בחדר־הבאר החשוך, שהיה מלא בגברים שתיים, עליונים וצועקים. איש אחד חסר־שיניים, שעמד לברו ליד הבאר, שאל בגרמנית טובה בשביל מה היא מצלמת, וכך החלה שיחה מבודחת. כשאמרה שהיא מישראל ושהיא אוהבת את השלג, הציע למכור לה גוש שלג ב־2.50 מארק. הוא סיפר שהוא גר בכפר סמוך. הנהג שלנו קבע, לפי המיבטא, שהאיש הוא גרמני אמיתי – אחד המעטים שנתרו בצ'כיה אחרי הגירוש הגדול.

* * *

קצת הלאה משם עברנו בכפר יפה. בכיכר המרכזית התאמנו שני ילדים

בהוקי־קרח על אגם קטן שקפא. במרחק־מה ממנו האיר אור־הדימדומים הקלוש בית קטן. מבעד לחלונו האירה מגורה בעלת אהיל אדום, שהקרינה אווירה של ביתיות חמימה בקור העז שמסביב. רחל לא יכלה לעמוד בפיתוי והחלה מצלמת.

תוך דקות נפתחה הדלת ואשה צעירה יצאה בחלוק־צמר משובץ. היא פסעה על השלג בנעלי־בית וניגשה אל רחל. "האם את בעלת־הבית הקודמת?" שאלה בגרמנית טובה. היא לא יכלה להסתיר את הדאגה בקולה. הסתבר שהיא מפראג, וכי הבית היפה הוא בית־הכפר שלה. אולם מאז פתיחת הגבול היא חוששת, כמו כל שכניה, שמא הבעלים הקודמים, גרמנים שגורשו, יחזרו ויתבעו את רכושם. כששמעה שאנחנו סתם תיירים, ועוד מישראל, חשה בהקלה כה רבה עד שהזמינה אותנו פנימה. סירבנו בתודה והמשכנו בדרכנו.

כל האיזור ההררי הזה – העיירות, הכפרים, קארלסבאד, מאריינבאד – נודע בשעתו בשם "חבל הסודטים", והיה מולדתם של גרמנים שחיו כאן מדורי־דורות, עוד ממי־הביניים, כאשר בוהמיה היתה חלק מהרייך הגרמני ("הראשון"). בימי היטלר התפתו התושבים לתורה הנאצית ודרשו את סיפוח החבל לרייך הגרמני החדש ("השלישי"). זה שימש כאמתלה להיטלר לגרום למשבר שהסתיים ב"הסכם מינכן". החבל כולו אכן סופח לגרמניה.

המחיר היה כבד. אחרי התמוטטות הרייך הנאצי גירשו הצ'כים את כל האוכלוסיה הגרמנית – שלושה מיליון נפש – בצורה אכזרית, מהיום למחר, מבלי שיכלו לקחת איתם דבר. בבתי הערים והכפרים הגרמניים העתיקים התנחלו צ'כים וסלובקים, השמות הגרמניים נמחקו. אבל צורת הבתים ושרידי המיבצרים הגרמניים העתיקים שלאורך הדרכים מזכירים שהיה זה פעם חבל־ארץ גרמני. פה ושם גילינו פיתגם גרמני עתיק חרוט – או מעשה־התבליט – על משקוף.

הצ'כים מצדיקים מעשה זה בסבל שגרמו הגרמנים לארצם, ש־100 אלף מתושביה נהרגו בידי הנאצים. אולם בתת־ההכרה הלאומית נשארה אי־נוחות. הנשיא האוול מצא לנכון להתנצל לפני הגרמנים על מה שקרה אז.

"זה היה אופייני לתקופת סטאלין", אמר לנו הסופר הקשיש זינייק אורבאנק. "שיחקו בגורלות של המוני בני־אדם. סטאלין התחיל לגרש גם את ההונגרים מסלובקיה. באמצע הגירוש נזכר שהונגריה הופכת למדינה קומוניסטית, ואז ציווה להפסיק את הגירוש. נשארו אצלנו חצי מיליון הונגרים. כך התנהלו הדברים."

בינתיים התהפך הגלגל שוב. גרמניה היא עכשיו מאוחדת, עשירה

וחזקה; האימפריה הסובייטית מתמוטטת; צ'כוסלובקיה מתפללת לסיוע כלכלי גרמני. מי יודע מה יילד יום, או שנה, או עשור? לא יכולנו, כישראלים, לעבור ברחובות המושלגים של מאריינבאד ולא לחשוב על הרחובות שטופייהשמש של יפו ורמלה ולוד.

* * *

ההפתעה הגדולה ביותר בשבילי בצ'כוסלובקיה היתה היחס ל"הסכם מינכן".

עברו כמעט 52 שנים מאז חזר ראשהממשלה נוויל צ'מברליין ממינכן לבריטניה, נופף בפיסת-נייר והכריז: "זהו שלום לדורנו!" הנייר היה ההסכם שהושג במינכן בין ארבע המדינות – גרמניה הנאצית, איטליה הפאשיסטית, בריטניה וצרפת – לקריעת חבל-הסודטים מצ'כוסלובקיה. הצ'כוסלובקים לא נשאלו על ההסכם, שלקח מהם את כל אזורייהגבול ההרריים, שהיו דרושים להגנה על המדינה. רק אחרי-מעשה הגישו שגרירי המדינות את המיסמך לנשיא צ'כוסלובקיה, אדוארד בנש, יורשו של תומאס מאסריק הגדול. בנש, דיפלומט ותיק בעל מעמד בינלאומי מכובד, אך ללא הכריזמה של מנהיג, נכנע וקיבל את התכתיב המביש. כעבור כמה חודשים פלש הצבא הנאצי למה שנשאר מצ'כוסלובקיה ושיעבר אותה כולה.

בעיני בני דורי הצטייר בנש בשעתו כנציגה של אומה קטנה ואמיצה, שהופקרה עליידי בעלי-ברית בוגדניים. הופתעת להיווכח שהצ'כים רואים בו כיום דמות עלובה, האשם בדיעבד בכל מה שקרה לעמו מאז. בעיני הצ'כים, ההיסטוריה של עמם היא שרשרת של כניעות. בנש נכנע לגרמנים ב-1938 במשבר מינכן, ויורשו נכנע לגרמנים כאשר פלשו לפראג ב-1939. בנש, שחזר והפך מנהיג הממשלה הגולה, נכנע לסטאלין במלחמת-העולם, כאשר ביקר אצלו במוסקווה ונכנע לתביעותיו. בנש נכנע לקומוניסטים שוב ב-1948, כאשר איפשר להם לתפוס את השלטון. רובצ'ק נכנע לסובייטים ב-1968, כאשר פלשו לצ'כוסלובקיה.

"ההנהגה הפוליטית היתה חלשה", אמר לי אלכסנדר קלימנט, אחד הסופרים הצ'כיים הידועים, על הכניעה להסכם-מינכן. "זה לא היה קורה אילו היה מאסריק עדיין בחיים." המנהיג הרגול, מייסד הרפובליקה הצ'כוסלובקית, נפטר שנה קודם לכן.

"איבדנו את הכל במינכן", אמר גם הסופר זינייק אורבאנק. "היינו צריכים להתנגד. זה היה יותר מכובד. אילו נהגנו כך, היה מצבנו שונה כיום, גם אחרי 52 שנים."

"האם היית מעדיף להילחם בנאצים?" שאלתי.

"בהחלט כן!"

"לבדכם?"

"אנחנו לא יודעים מה היה קורה. אין 'אילו' בהיסטוריה. איננו יודעים מה היה קורה אילו התנגדנו בכוח. היה לנו צבא חזק, ציוד מצויין. יתכן שדעת־הקהל באירופה המערבית היתה מאלצת את הממשלות לחוש לעזרתנו. מי יודע."

אורבאנק, שהיה אז בן 12, הלך להפגין מול ארמוֹן־המלוכה, המשמש כמישכן הנשיא, יחד עם 12 אלף צ'כים אחרים. כעבור שנים, כשביקר בפעם הראשונה בארמון, נוכח לדעת שבנש לא יכול היה לראות את ההפגנה. לדברי אורבאנק, בנש כלל לא התייעץ עם השרים שלו כאשר נכנע לתכתיב. הוא פעל על דעת עצמו.

גם הסופר קארל פֶּצֶקָה היה חוד־משמעי ונוקב: "נכנענו ב־1939 להיטלר. אילו התנגדנו והפסדנו בקרב, היינו בני גיבורים. עכשיו אנחנו בני פחדנים."

"אתה חושב שהצ'כים היו צריכים להילחם?"

"אני בטוח בזה. וגם ב־1948 היינו צריכים להילחם בקומוניסטים."

* * *

היפה בגשרים של פראג הוא גשר־קארל העתיק, המקשר בין המרכז ובין העיר העתיקה וארמוֹן־המלוכה, שמעבר לנהר. זהו אתר־תיירות פופולרי. לכל אורכו ניצבים פסלים. האורח מישראל נדהם כשהוא רואה פסל גדול של ישוע, מקושט באותיות־זהב עבריות: "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות".

לפי האגדה קרה הדבר כך: באחד הימים לפני 400 שנה הבחינו הנוצרים בערימת צואה מתחת לפסל ישוע. זעמם יצא על היהודים, ששכונתם נשקה לגשר. הם זממו לחולל פוגרום. מישוהו הדליף זאת למהר"ל, בעל הגולם. הרב הרגול כינס את היהודים, אסף מהם תכשיטי־זהב, ועוד במשך הלילה התיכו את הזהב והדביקו לפסל ישוע את האותיות. כבוקר, כשהמוני הנוצרים הגיעו לגשר ועמדו לעלות על הגטו, הבחינו בנס, עצרו ולא ביצעו את זממם.

פראג היתה, כידוע, עיר של קהילה יהודית מפוארת. בית־הכנסת העתיק מוצף בתיירים, בייחוד בגרמנים צעירים. כך גם בית־הקברות היהודי שלידו, שבו עומדות ומושלכות המצבות העתיקות זו ליד זו וזו על גבי זו בזוויות משונות. שם התכנסו מנהיגי היהודים כדי לתכנן את כיבוש העולם, לפי "הפרוטוקולים של זיקני ציון", כתב־הפלסטר האנטישמי־הידוע ל־ראון.

היהודי הצ'כי המפורסם ביותר בעת החדשה, פראנץ קפקא, קבור יחד עם בני־מישפחתו בבית־הקברות "החדש", שהוא בן מאה שנים בלבד. גם שם מצאנו, בגשם, צעיר גרמני, שקוע בהירהוריו.

לאביו של קפקא היתה תנות לכובעים בכיכר העירייה הישנה, ליד הפסל של יאן הוס, מטיף־הרפורמה הנוצרי שהועלה על המוקד. קפקא סיפר שהבניין הקודר של הכנסייה הסמוכה הטיל עליו אימה בילדותו. ראינו את הכנסייה הזאת בלילה, מיגדל אפל מעל לגגות, והבנו את רגשותיו. אולם כשנכנסנו לכנסייה זו היא היממה אותנו בעושר ציוריה ופסליה. צעירה עצומת־עיניים שרה לירינו בקול מלאכי, כשהבעה של התעלות על פניה, ואשת הנגר היהודי מנצרת השקיפה עליה ברוד.

הקהילה היהודית, בת 200 אלף הנפשות, הוכחדה כמעט כולה. צ'כיה לא היתה בעלת־ברית של הנאצים, אלא ארץ כבושה לכל דבר. הם יכלו לגשת שם להשמדה באין מפריע. גם זה פאראדוקס עצוב: דווקא מפני שהצ'כים הרגיוזו את היטלר ונכבשו ראשונים, עוד לפני המילחמה, לא יכלו להגן על היהודים. גם 100 אלף צ'כים נהרגו עלי־די הנאצים.

לכל הריעות, צ'כיה (להבדיל מסלובקיה) לא היתה מעולם אנטישמית. אם היו גילויים כאלה, הם הובאו מרוסיה, ואחרי־כך מגרמניה. סיפר אורבאנק: "בימי השואה ניסינו לעשות בשביל היהודים מה שיכולנו. שלחנו אוכל ובגדים למחנה־הריכוז טרוזינשטאט. כשהתחילו המישלוחים לאושוויץ, לא היה כבר מה לעשות. אבל לפני כן, כששמו טלאי צהוב על היהודים, אנחנו מחינו. היינו מדברים עם היהודים ברחוב, באופן הפגנתי. לא הסכמנו להתייחס אליהם כאל אזרחים ממדרגה שניה, כפי שדרשו הנאצים."

גם עכשיו אין אנטישמיות, מן הסוג שישנה בפולין, בהונגריה ובברית־המועצות. היתה רק תופעה מוזרה אחת. סופר מכובד בשם דוליישי, אדם בלי רבב, שלא התחבר מעולם עם הקומוניסטים ושאף ישב בכלא, כתב מאמר על ההפגנה ההיסטורית שהציתה את המהפכה נגד הקומוניזם. לדבריו, מה שקרה באותו יום לא היה אלא פרי של קשר חשאי בין המישטרה הקומוניסטית והמתנגדים למישטר. היה מוסכם שראשי המישטר הישן לא יועמדו למישפט, ושמתנגדי המישטר יזכו בכל המישרות. השותפים לקשר היו הקג"ב הסובייטי, הסייאייאי האמריקאי, הבונים החופשיים והיהודים. "שימו לב כמה יהודים היו בין המתנגדים למישטר הקומוניסטי", כתב. "האם זה באמת מיקרה שכל־כך הרבה יהודים נמצאים עכשיו בשילטון?"

מאמר זה היכה גלים והשפיע. "האנשים לא הסכימו לדברים, אבל זה סיפק להם מוזן למחשבה", אמרה דנה בראון, העיתונאית. "היה גם מאמר

בעיתון של הנוצרים הצעירים, שבו נאמר שהיהודים שולטים בעולם, אבל זה רק הצחיק את האנשים.”

* * *

מבט שונה לגמרי אל תוך עולמו של יהודי בצ'כוסלובקיה נתן לנו בדרידך רונה.

הגענו אליו כמעט במיקרה. בכודפשט שאלתי את העיתונאי יהודה להב, יליד סלובקיה, איך לשכור דירה בפראג. הוא נתן לי את מיספר הטלפון של רונה, ואמר: "הוא יכול לסדר כל דבר." גילינו שקביעה זו מדויקת להפליא: אין דבר שבדרידך רונה אינו יכול לסדר, החל בנסיעה לקארלסבאד וכלה בתיקון מצלמה – בתנאי שזה לא "גויישה זאכען".

די היה בשיחת־טלפון אחת מבודפשט כדי לסדר את עניין המגורים בפראג. כן, יש לו במיקרה דירה פנויה. יפה מאוד. במרכז. עם מיטבח והכל. הגענו אליו מנמל־התעופה (הנהג לא הפעיל את המונה וגבה מחיר כפול), והוא לקח אותנו לדירה ברחוב יוריסובה מס' 19. זה לא היה כלי־כך במרכז. זה היה רחוק מהמרכז. לנהגייהמוניות היה קשה למצוא את המקום בימים הבאים. אבל לרונה היתה תשובה: "בפראג כל מקום הוא מרכז." הדירה מצאה חן בעינינו. היא היתה נוחה, מרווחת, ובעיקר – בקומת־הקרקע. (בכודפשט סחבנו את מיזוודותינו הכבדות לקומה הרביעית.) היה מיטבח, היה קצת אוכל במקרר, היו רדיו וטלוויזיה. הכל. ורק כשסיימנו את הסיור בה הרגשתי שחסר משהו. טלפון.

"בשביל מה אתם צריכים טלפון?" תמה רונה. "למי יש פה לטלפון?" הסברנו לו שזוהי עבודתנו – לטלפן לאנשים, לקבוע פגישות. רונה פתר את הבעיה בו במקום: "אני אקבע לכם את כל הפגישות." וכך הפך גם למזכירנו הפרטי.

האיש המוצק נולד בסלובקיה לפני כ־60 שנה, היה חבר בתנועת השומר הצעיר ונשאר ציוני גדול. יש לו בארץ אם ואחות, אך הוא החליט להישאר בצ'כוסלובקיה. שם הוא עוסק, כנראה, בכל – ענייני־כספים, תיווך דירות, כל דבר מזדמן. הוא יודע את הכל, היכן למצוא כל דבר, כיצד לסדר כל עניין. למי יש השפעה ולמי אין. מי יהודי שלם, תציייהודי ורבע־יהודי. וגם את כל המילים של שירי תנועות־הנוער, החל ב"היתה צעירה ככינרת" וכלה ב"חולצה כחולה".

עולמו של רונה מתחלק לשני תחומים ברורים, שאין ביניהם גשר: יהודים וגויים. כששימש לנו כנהג במכוניתו, שרק כוח־הרצון מונע את התפרקותה לגורמים, החליט מה עלינו לראות ומה לא. הוא הביא אותנו לקברו של קפקא ולבית־הכנסת "החדש" (שבאחד מאגפיו האחוריים יש

לבנו אולפן לציור), אך סירב בהחלטיות לעצור כדי לאפשר לרחל לצלם צלב מעניין בדרך. "גוי'שה זאכנ", פסק קצרות, ולחץ על הבנזין. הוא ידע בהחלט מה טוב בשבילנו ומה לא. הוא היה משגע, מרגיז, ולמדנו לחבב אותו מאוד.

כשריאיינו את הסופר איוואן קְלִימָה, שהוא יהודי, התערב בשיחה והתווכח בלהט. כשריאיינו את הסופר זינייק אורבאנק, שהוא נוצרי, ישב בצד ולא התערב.

יש לו בעניין זה גישה עקבית לגמרי: "יהודי יכול להתעסק כאן בכל דבר, חוץ מאשר פוליטיקה. הוא יכול להיות אמן, שחקן, סופר, סנדלר או נגר, אבל לא פוליטיקאי. אם יהודי רוצה לעסוק בפוליטיקה – שילך לישראל. זה לא בריא ליהודים לנהל את החיים של אחרים."

מכאן דעתו על המישטר הקומוניסטי. "זה היה כולו מן ההתחלה עניין של יהודים. רק יהודים היו מסוגלים להאמין בנכונות הרעיון הזה, מפני שבשביל היהודים זה היה שיחרור ממעמד הנחות. אם כל המיסגרות הלאומיות נעלמות, ונשארים רק האינטרנציונליזם, אחוות העמים ואחוות בני־אדם, אז גם אין הבדל בין יהודי ולא־יהודי. לכן היה הקומוניזם שיחרור ליהודים. לכל האחרים זה לא היה שיחרור בכלל. במיקרה הכי טוב זה היה בשבילם אמצעי לעשות קאריירה ולהגיע לשילטון. הקארייריסטים היהודיים חוללו את המהפכה, ואז באו הקארייריסטים האחרים וחסלו את היהודים, כמו סלאנסקי. סלאנסקי אמר שהוא לא יהודי, שהוא אתאיסט, שהוא לא מאמין בלאומיות, ושלכן הוא צ'כי ולא יהודי. אבל זה לא עזר לו. תלו אותו כיהודי, באשמה שהוא ציוני." נראה שרונה לא הצטער על כך יותר מדי.

"סטאלין צדק", הכריז, "בלי כפייה אי־אפשר לשלוט ברוסיה. לרוסים אין חשק לעבוד. רק באמצעות הפחד אפשר להביא אותם לכך שיעבדו לפחות קצת. עכשיו, כשהפחד נעלם, הם לא עובדים בכלל. לכן רוסיה מתמוטטת. אף אחד לא עושה כלום, אף אחד לא עובד." נראה שלדעתו הדיקטטורה היא הדבר הכי טוב לרוסיה, ולכן גם תקום מחדש.

גם בצ'כיה המצב לא טוב, לדבריו, מפני שהאנשים עובדים הרבה פחות, וכל ליקויי הקומוניזם נשארו ואף גדלו. פתחו אמנם פתח ליוזמה הפרטית, אבל היוזמה הפרטית הולכת רק לענייני אוכל ואירות, כי שם אפשר להרוויח הרבה כסף מהר. בייצור אין הרווחים מובטחים, ולכן איש אינו הולך לייצור ואין מייצרים כלום.

על כל פנים, המצב עכשיו יותר גרוע מכפי שהיה בימי הקומוניזם. אז היה מעט, אבל היה שיוויון. עכשיו מחזירים פיתאום רכוש לנכד של מי שהיה בעל בעמיו, וזה יוצר קינאה. הרי האיש לא עשה שום דבר כדי

להרוויח את הרכוש הזה. "אחרי הקומוניזם היו צריכים להתחיל מאפס. היו צריכים להגיד: בסדר, היה קומוניזם, עכשיו מתחילים מחדש." ראינו את שיטות-השיכנוע של רונה בפעולה. פעם מצאנו בקושי מיסעדה ביום הראשון, כשכמעט כל המיסעדות סגורות והמלצרים יושבים בבית. רונה הכיר את המנהל – כפי שהוא מכיר את כולם – ומצא לנו שולחן. כעבור זמן ניסתה חבורת צעירים רעבים להתפרץ פנימה. עמדה להתפתח תיגרה. רונה ניגש לדלת ואמר לצעירים: "תראו, אתם יותר צעירים ויותר חזקים מאיתנו, אבל אנחנו עולים עליכם במספר. בטח נשבור לכם את העצמות. אז למה לכם?" זה שיכנע אותם, והם הסתלקו.

* * *

"מה יקרה עכשיו בצ'כוסלובקיה?" שאלנו את הסופר קארל פצקה, אחד הגיבורים האמיתיים של המהפכה.

"אנחנו דומים לחולה היודע שהוא צריך לעבור ניתוח, סיכס. "הוא יודע שזה צריך להיות, אבל הוא פוחד מפני סכין הכירורג."

דף יומן

29 בדצמבר, 1990. ברכבת לבראטיסלבה.

קרן המחלקה השניה מלא. משני הצדדים מושבים של שניים מול שניים, באמצע מעבר.

אשה ובעלה מוציאים מתיקיהם כיכר-לחם ונקניק גדול, ומתחילים ללעוס במרץ. חיילים משועממים מנמנמים. צעירה בעלת צמות שחורות קוראת בעיון בשבועון-נשים. זוג צעיר יושב מחובק מבלי לדבר. אחרים מסתכלים מבעד לחלונות בנוף, שבו מתחילה האדמה החומה להתכסות במעטה לבן של שלג.

אנחנו קמים ויוצאים אל רחבת-הכניסה של הקרון. זה חלל קטן, בלתי-מחומם, המופרד מפנים הקרון החם על-ידי דלת-זכוכית. אפשר לעמוד, להתמתח.

שני בחורים ארוכי-שיער, כבני 20, לבושים בגינס הניצחיים ובסוודרים גדולים, התמקמו כאן על כסאות מתקפלים המחוברים לדופן הקרון. על ברכיהם הניחו תיק גיימס-בונד, ועל שולחן מאולתר זה הם משחקים מישחק-קלפים הדומה לרמי, אך לפי העקרונות של דומינו. לידם מונחת שקית חומה גדולה, מלאה בבקבוקי-בירה. הם שותים בהתמדה, בצורה מדודה, בלי חיפזון. הם עליזים, אך לא שיכורים. בחורים סימפאטיים.

(בצרפת תלתה פעם האגודה-למילחמה-בשיכרות כרזה בקרונות המטרו. נאמר בה: "האלכוהול הורג לאט-לאט". מישוהו רשם בכתב-יד מתחת למילים המודפסות: "מי ממהר, מי?")

את הבקבוקים הריקים מניחים השניים בצורה מסודרת במקום המיועד לפסולת. הם צוחקים, מתבדחים, נהנים מן החיים.

רחל מבקשת לצלם אותם, והם מסכימים ברצון. מתעניינים במצלמה שלה, ואחד מהם שולף מצלמת "אולימפוס" שרכש במחיר יקר. מנסים לשוחח קצת באנגלית, אבל שפתם רצוצה. הם מנסים לשווא להסביר לי את עקרונות המישחק שלהם. מתעניינים מניין אנחנו באים. השם ישראל אינו מעורר אצלם תגובה מיוחדת.

הם מספרים לנו שהם פועלים במיפעל "סקודה" הענקי. את כל הדרך הארוכה הם עושים כדי לשתות בראש-השנה עם חבר, המתגורר בעיירה ליד בראטיסלבה.

הנוף מתחיל להיות הררי. משני הצדדים של המסילה אגמים לבנים קפואים. האדמה כולה מכוסה בשלג. מדי פעם עוברת הרכבת במינהרה. האורות בקרון אינם נדלקים. פשוט יושבים בחושך-מצריים. לשניים זה לא מפריע.

בא לי לאכול משהו. בעוד רחל צוחקת עם הבחורים ומצלמת, אני יוצא

לחפש קרון-מיסעדה. ובאמת יש כזה. קרון של שולחנות המכוסים במפות, אבל הן מלוכלכות מאוד, ובקרון אין נפש חיה.
 מלצר שמנמן, בחלוק מלוכלך, מודיע לי שיש קפה-בוץ, פפסי-קולה ופלאטה של שינקן. זהו.
 המקום אינו מעורר תיאבון. כשאני מציץ לתוך המיטבחו, זה מעורר עוד פחות תיאבון. הוא מלא בבדלי-סיגריות ובקבוקים ריקים, וחוף מאלה אין בו כלום. המלצר, שהוא גם הטבח, עסוק בשיחה עם זוג צעיר.
 אני חוזר לשני הבחורים. הם מציעים לי בקבוק-בירה, והעליזות שלהם מדבקות. כשהם יורדים, בתחנה קטנה בין ברנו ובראטיסלבה, נדמה לנו שאנחנו נפרדים מידידים ותיקים.

סלובקיה: החומה הסינית

"הסלובקים הם קומוניסטים אמיתיים, הסביר לנו עיתונאי בבראטיסלבה, "מפני שאצלם הדבר הכי חשוב זה הקינאה. הקומוניזם טוב להם, מפני שבקומוניזם אין לאף אחד שום דבר, ולא נשאר במי לקנא."

יתכן שפרשנות עוקצנית זו מוגזמת במיקצת. אבל עובדה היא שהסלובקים חוששים מפני העתיד הקפיטליסטי יותר מאשר הצ'כים. בצ'כיה הצליח הקפיטליזם בין שתי מילחמות-העולם, ויש לצ'כים קשרים היסטוריים עם המערב. ואילו סלובקיה היא ארץ נחשלת. מעולם לא היתה עצמאית ממש. במשך 900 שנים שלטו בה ההונגרים, שלא הכירו בעצם קיומו של עם סלובקי. בצ'כוסלובקיה העצמאית היו הסלובקים כפופים לאפוטרופסות צ'כית, שהיה לה אופי כמעט קולוניאלי.

המישטר הקומוניסטי ניסה להיטיב עם סלובקיה, כשם שצפון-איטליה מנסה להיטיב עם סיציליה. העבירו לשם בעיקר את תעשיות-הנשק, כדי שתהיינה רחוקות ככל האפשר מן המערב. עכשיו תעשיות אלה נתונות בצרות, והסלובקים חוששים לעתידם הכלכלי. הם רוצים לשמור לפחות על ההישגים הסוציאליים הדלים שהעניק להם הקומוניזם, ומתייחסים בחשדנות עמוקה לקידמה הקפיטליסטית שמבטיחים להם האינטלקטואלים הצ'כיים בפראג.

פראג היא עיר אירופית כמו מילאנו, ובראטיסלבה היא עיר נחשלת כמו נאפולי. אבל הסלובקים אינם משלימים עם פסק-דין זה. הם מוחים על הפליית בראטיסלבה לעומת פראג, ותובעים שנשיאים זרים, העורכים ביקורים רשמיים בפראג, יובאו גם לעירם. "אבל פראג היא כמו ירושלים," הסביר לנו ידיר יהודי, "ובראטיסלבה היא עפולה."

יתכן שזהו עלבון לעפולה. על כל פנים, מבין כל הערים שביקרנו בהן במיזרח-אירופה, בראטיסלבה היא היחידה שלא מצאה חן בעינינו ממש.

* * *

לא קל היה למצוא את הרכבת הנכונה. בפראג יש תריסר תחנות-רכבת, והרכבות השונות לבראטיסלבה יוצאות מתחנות שונות. הגענו לתחנה הלא-נכונה, דהרנו לתחנה הנכונה, קנינו כרטיס במחלקה השניה (שלושה

דולאר לנפש עבור נסיעה של חמש שעות וחצי) והספקנו בקושי לעלות לקרון. הוא היה מלא, אך מצאנו מקומות ישיבה. גילינו שבמחלקה השנייה אין תאים, והשקפנו על ים של פנים עייפות.

קבלת־הפנים בבירת סלובקיה לא היתה מעודדת. יריד בפראג הזמין לנו חדר באחד המלונות הטובים. נהגיהמונית נסע לשם במשך 20 דקות ויותר – ורק באיחור נוכחנו לדעת שהוא עשה פשוט סיבוב ענק וגבה תשלום בהתאם לכך. בחדר המלון לא היה מכשיר־טלוויזיה, הרדיו לא פעל. במקום שרר חוס־אימים, אך אי־אפשר היה לווסת את החימום. הטלפון לא תיפקד. פקידים ומלצרים נעו באי־רצון חמוץ. הקומוניזם עדיין חגג.

חוויה זו נמשכה לכל אורך הביקור. זה היה יום שבת, והתברר שכל המיסעות הטובות בעיר סגורות. בכל זאת מצאנו ארוחת־ערב (טובה) ליד פסל הפרטיון האלמוני, אך כשחזרנו למלון בשעה 10 וחצי, לאורך רחובות רטובים, שרק אנשים מעטים מיהרו בהם הביתה, מצאנו ששם כבר הכל סגור: הבאר, מועדון־הלילה, אפילו המיוזון. אי־אפשר היה להשיג בקבוק של קוקה־קולה או כוסית של סליבוביץ.

המרחק בין בראטיסלבה לווינה הוא כמרחק מתל־אביב לירושלים. האוסטרים באים אליה כדי לקנות בכמויות גדולות את המזון הזול ולקחתו הביתה. מין תיירות של גול. אולם העיר אינה עושה דבר כדי למשוך תיירות אמיתית מן השכנה העשירה במעלה הראנובה.

את מלוא הזוועה ראינו למחרת היום. עלינו למיבצר העתיק, המשקיף על העיר והמהווה את סימן־ההיכר שלה, וראינו מסביבנו, מכל העברים, חומה סינית של שיכונים – אותם שיכונ־הענק האפורים, האחידים והארוכים, בני 10 הקומות ושש הכניסות, המפארים את כל הערים הקומוניסטיות. אך בעוד שבפראג הם נמצאים מעבר לאופק, הם צרים על מרכזה של בראטיסלבה.

בשעה שנבנה הגשר המודרני הגדול מעל לנהר, לרגלי המיבצר, נמחקו חלקים של העיר העתיקה, וביניהם הרובע היהודי העתיק, כדי לאפשר גישה נוחה לגשר.

לא אחת תמהתי על השחתה סיטונית זו של ערים בידי הקומוניסטים. מה גרם לכך? השינאה לעבר? "עולם ישן עדי יסוד נחרימה"? ואולי האמונה הכנה כי גושי־בטון מכוערים אלה הם כליל היופי הסוציאליסטי?

כפוטסדאם, עיר־המלוכה הפרוסית, בנה פרידריך הגדול ארמון צרפתי, המשקיף על פארק נהדר בסיגנון ורסיי. בגן הזה יש ציר מרכזי, ישר כסרגל, המכוון את המבט בין המדשאות המדורגות, הערוגות והעצים אל האופק. בדיוק מול הציר הזה בנו אבות־העיר הקומוניסטיים שיכון־ענק מכוער, כאילו כדי למסור מסר מאוחר למלך הפרוסי.

כך גם בבראטיסלבה. ממרום המיבצר אין רואים אלא שיכונים, שיכונים,

שיכונים. אין ספק שהקומוניסטים ראו – בצדק – הישג סוציאלי גדול בבניית שיכונים אלה, שסיפקו לכל האוכלוסיה תנאי-מגורים הוגנים, אם כי מינימליים. אך מדוע היו צריכים להשתמש בהם גם כדי לכער את מרכזיהן של ערים עתיקות ולהשחית את מראם ללא-תקנה?

* * *

"מה אתה, בעצם? עם מה אתה מזדהה? האם אתה סלובקי, צ'כוסלובקי, יהודי? כשאתה אומר 'אנחנו', למה אתה מתכוון?" הצגתי את השאלה לאיוואן הורסקי, עיתונאי בן 43 מבראטיסלבה. הוא התלבט, התקשה לענות, אמר שמעולם לא הציגו לו שאלה כזאת. אחרי היסוס אמר: "ברור שלנו השאלה הזאת מאבדת את חשיבותה. אנחנו רוצים להיות אירופים. סלובקיה יכולה להיות אירופית." אבל מאוחר יותר אמר: "אם אריח סכנה, תוך 10 דקות אני עוזב את סלובקיה ומהגר לאמריקה או לישראל."

איוואן הוא יהודי-למחצה, אחד מרבים במיזרח-אירופה. האב היה יהודי, האם לא. הוא בלונדי, רוה, ואינו נראה כיהודי כלל. אשתו, לעומת זאת, שאינה יהודיה, נראית כיהודיה כשרה. לא אחת התלוצצו על כך. סבתה היתה בנעוריה טבחית אצל בנקאי יהודי ידוע בעיר. הנכדה שאלה את הסבתא: "את בטוחה שלא קרה משהו בינך ובין המעסיק שלך?" על כך השיבה הסבתא בטוב-לב: "תראי, היתה הרבה תנועה, אז איך אפשר לדעת?"

לפני הנשואין ביקשה אשתו של איוואן לעבור בדיקה גנטית, כדי לברר אם הפיגור השכלי של אחיה מהווה בעיה תורשתית. הפרופסור שערך את הבדיקה שאל אותה: "תגידי לי, את יהודיה?" היא השיבה: "אני? מה פיתאום? החתן שלי הוא יהודי." הפרופסור: "זה מוזר, מפני שיש לך גנים יהודיים."

(זה הזכיר לנו את דברי השגריר הישראלי בכורפסט, שלמה מרון, שסיפר לנו שאחד מירידי, מומחה לגנטיקה, גילה שיש ליהודים בכל הארצות גנים משותפים, השונים מן הגנים של העמים שבקרבם הם חיים.)

אשתו של הורסקי היא מנהלת-העסקים של קולחוז גדול, המורכב משלושה כפרים. יש לו 30 אלף דונם אדמה, מיפעלית-עשייה, חזיריה ענקית, חווה לגידול סחלבים ומכון למחקר אגרו-טכני. זה היה מיפעל מצליח, והאשה נחשבה כמינהלנית מעולה. עכשיו, עם הקמת המישטר החדש, רוצים החברים לפרק את הקולחוז. אמנם, אין לאנשים חשק לעבוד לבדם ולהיות עצמאיים, אבל הם רוצים שכל כפר יהווה קולחוז בנפרד.

גאוה כפרית עתיקה, ואולי יריבויות עתיקות בין הכפרים, הכריעו את הכף.

איך מחלקים מיפעל כזה? מי יקבל את החזירה? מי את חוות הסחלבים? ומי יקבל את המינהלנית המוכשרת? "זה טירוף!" התלונן הורסקי. "זהו אחד המיפעלים המוצלחים מסוגו בכל אירופה. יש לו חברות-מניות בשותפות עם אוסטרים. אז למה לפרק אותו, סתם ככה, בגלל סנטימנטים של כפרים?"

גם כך יש לקולחזו צרות צרורות. רובצת עליו הביורוקרטיה הקומוניסטית, שעדיין לא פורקה. הפקידים עושים בעיות בלי סוף, ובעצם הם רוצים לקבל בקשיש. הם יודעים שלא יישארו על כנם זמן רב, ושואפים לצבור כספים ככל שניתן, כל עוד זה אפשרי.

הורסקי היה מודאג. כאשר תתבסס הכלכלה החופשית, יעלו המחירים עוד ועוד. אין לדעת מה יתרחש אז בסלובקיה, ובצ'כוסלובקיה בכלל. יכולה להיווצר במהירות אינפלציה מסחררת, וזו יכולה להוביל לדיקטטורה ימנית או שמאלית. הוא לא האמין שתיתכן דיקטטורה שמאלית, אך חשש מאוד מפני דיקטטורה ימנית.

אמנם, עדיין אין כוחות ימניים קיצוניים, אלא רק קבוצות לא־חשובות, אך זה יכול להשתנות.

"בראש הקבוצה הלאומנית העיקרית עומד אידיוט", סיפר. "רצו להאשים אותו בהסתה, מפני שקרא להפלת החוקה. אני יעצתי לכולם להניח לו. טוב שבראש קבוצה כזאת יעמוד אידיוט. אבל אנשי הקבוצה עצמם החליפו אותו, לצערי, באדם פיקח יותר."

* * *

סלובקיה היתה תמיד ארץ לאומנית.

ההיסטוריה שלה הובילה לכך כמעט בהכרח. במשך 900 שנים היתה משועבדת להונגרים, עם זר בעל תרבות ושפה אחרות, שקראו לסלובקיה "הונגריה עילית". כאשר שלטו התורכים בבודפשט, שימשה בראטיסלבה כבירת ההונגרים, שקראו לעיר בשם הונגרי (בגרמנית היא נקראה פרסבורג). בתקופה זו, שבה התקדמו הצ'כים מבחינה חברתית וכלכלית, נשארה סלובקיה ארץ חקלאית נחשלת, בתחומי הונגריה הפיאודלית. בעוד שבמחוזות הצ'כיים (בוהמיה ומוראביה) התמודדו ביניהן מגמות דתיות שונות, והארץ כולה השתחררה מן הכפייה הדתית, נשארה סלובקיה ארץ קאתולית אדוקה. ובעוד שצ'כיה כמעט ולא ידעה אנטישמיות, הסלובקים היו שטופים בה.

כאשר פעל תומאס מאסריק במילחמת־העולם הראשונה להקמת

הרפובליקה הצ'כוסלובקית, הוא הגיע לידי הסכם עם מנהיג סלובקיה והבטיח שיויון מלא. הוא לא קיים הבטחות אלה. כאשר קמה הרפובליקה הצ'כוסלובקית החדשה שלטו בה הצ'כים, שלא חלמו להעניק שותפות-אמת למיליוני הסלובקים במיזרח והגרמנים במערב. מישגה זה התנקם בהם קשות.

הסלובקים העניים והנחשלים קינאו בצ'כים העשירים והמשכילים, אך לא יכלו בלעדיהם. זה הוליד תנועות לאומניות שונות, שתבעו שיויון, אוטונומיה או עצמאות. מגמות אלה לא נעלמו, ועכשיו הן עולות על פני השטח, בגלל אותן הסיבות.

כדי לנגח את הצ'כים, חרשו הסלובקים לפני מילחמת-העולם השנייה מזימות עם ההונגרים, אויביהם המסורתיים, השנואים עליהם מכל. גרוע מזה: הם נתנו יד לנאצים, כאשר אלה ביקשו לבתר את צ'כוסלובקיה. אחרי שכבש את פראג הקים היטלר מדינה סלובקית עצמאית-כביכול, בראשות הכומר יוסף טיסו.

סלובקיה ה"עצמאית" זכורה לדראון בישראל. אולם יש כאן פרדוקס עצוב. הצ'כים, שלא שיתפו פעולה עם הנאצים, לא יכלו להגן על היהודים שלהם, ואלה הושמדו כמעט כולם. ואילו סלובקיה האנטישמית, שהיתה באופן רשמי בעלת-ברית של הנאצים, יכלה להציל יהודים לא-מעטים. טיסו עצמו הציל אלפים מהם. איוואן הורסקי סיפר שאביו היהודי ניצל על-ידי סלובקים, שצידו אותו בניירות מזוייפים. דודו ודורתו, לעומת זאת, שהצליחו לברוח להרים, נהרגו שם על-ידי איכרים סלובקיים.

העוזרים העיקריים של הנאצים בסלובקיה היו "מישמרות הלינקה" הזכורים לשימצה. הם נקראו על שם כומר קאתולי אחר, האב אנדרי הֶ'ליִנְקָה, גיבור לאומי סלובקי שהצטיין בשעתו במאבק בשילטון ההונגרי. אולם הלינקה עצמו נפטר לפני שנפתח הרף הנאצי, ויש אומרים שלא היה אנטישמי.

הורסקי סיפר על פרשה היסטורית, שלא היתה ידועה לי כלל. סלובקיה, כמו פולין, מצטיירת בישראל כארץ אנטישמית, ששיתפה פעולה עם הנאצים לאורך כל הדרך. אך כשם שוורשה ניהלה לבדה קרב גבורה נגד הנאצים, זמן רב אחרי ריכוזי מרד הגטו, ניהלו גם הסלובקים מרד אנטי-נאצי אפוף-גבורה.

כאשר הוקמה סלובקיה ה"עצמאית" בחסות הנאצים, קם גם צבא סלובקי עצמאי, שהיה מורכב מן הקצינים והחיילים ששירתו לפני-כן בצבא הצ'כוסלובקי המהולל. צבא סלובקי זה נשלח להילחם לצד הגרמנים בחזית הרוסית, כמו צבאות הונגריה ורומניה.

כשתפסו הסלובקים שהמילחמה אבודה, הם באו במגע עם הסובייטים ועם הממשלה הצ'כוסלובקית הגולה בלונדון, בראשות בנש. הוסכם

שהצבא הסלובקי, שהיה מרוכז אז בחלק המיזרחי ההררי של סלובקיה, יפתח כבוא העת את החזית לפני הצבא הסובייטי המתקדם, וכך יאפשר לו להגיע לגרמניה במהירות.

הדבר נודע לריגול הנגדי הגרמני, ה"אָפּוֹר" המפורסם. הנאצים תפסו את השטח ופרקו את הצבא הסלובקי מנישקו, כפי שעשו לצבא האיטלקי. ואז קרה מיקרה בלתי־צפוי. פרטיונים סלובקיים לכדו מישלחת צבאית גרמנית והרגו את חבריה. אחרי זה אי־אפשר היה עוד לחכות. בלי הרוסים, שלא הגיעו עדיין לשטח, התקומם הצבא הסלובקי, בנשק המעט שנותר לו, לחם בגרמנים לכדו במשך שלושה חודשים, ושיחרר את מחצית ארצו. זה היה המרד היחידי בכל אירופה הכבושה שאורגן ושנוהל על־ידי קצינים של צבא סדיר. הוא דוכא על־ידי הנאצים, וסלובקים רבים נהרגו. ההמשך היה מביש: הקרדינאל טיסו עצמו ערך מיסה חגיגית לכבוד הגרמנים המנצחים בקתדרלה של בראטיסלבה. מפקד הארמיה הגרמנית, שדיכאה את המרד, התכבד בטקס וניגן במו ידיו בעוגב. משום כך מוכתם זיכרו של טיסו. אך הלינקה נחשב בסלובקיה החדשה כגיבור לאומי.

כמו בכל מקום, הביאה התמוטטות המישטר הקומוניסטי להעלאת כל הסיכסוכים הלאומיים הישנים מחדש. חמישה מיליון סלובקים חיים במדינה יחד עם עשרה מיליון צ'כים (וגם 300 אלף צוענים, 600 אלף הונגרים ועוד). הם תבעו לשנות את שם המדינה על־ידי הוספת מקף — "צ'כוסלובקיה". הצ'כים התנגדו. לבסוף נמצאה פשרה שווייקית: הצ'כים יקראו למדינה צ'כוסלובקיה, הסלובקים יקראו לה צ'כוסלובקיה. אולם בכל נדודינו לא מצאנו אף כתובת אחת שהכילה את המקף. "כשאירופה מתאחדת, כל המגמות הברלניות מאבדות את חשיבותן," אמר לנו סופר חשוב. אבל הוא היה צ'כי.

* * *

במוצאי יום הראשון היה עלינו לחזור לפראג. החלטנו לנסוע בלילה, והפעם במחלקה הראשונה, כדי שנוכל לישון. במשך היום היינו במצב־רוח קצת יותר סובלני. אמנם, בראטיסלבה עדיין לא מצאה חן בעינינו. אבל ראינו גם את שרידי חמדתה של העיר בת אלף השנים. בבוקר סיירנו בארמון־המלוכה, ששוחזר על־ידי הקומוניסטים אחרי שנשרף במאה שעברה ועמד שנים רבות בשיממונו. נערכה בו תערוכה בשם "בית־לחם" — אוסף של מאות דגמי מעמד־הלידה של ישוע, החל במערכת־פיסלונים בתוך תיבה זעירה, מתאימה להסתרה, וכלה במערכות גדולות, כמעט בגודל טיבעי — כולל הרפת, הכבשים

ושלושת המלכים. חלק מהמערכות מגולפות בעץ, חלקן מחומרים אחרים, עיסת־נייר, חומר, בד, מתכת. אלה הן מעשי־ידיהם של אמנים אלמונים ומפורסמים במשך 200 שנה. ברובן נראו יוסף הנגר, אשתו מרים ובנם התינוק כמישפחה אירופית בלונדית.

במקום אחר בארמון נערכה תערוכת מטבעות, שהכילה בין המטבעות הרומאיים גם מטבע של ברי־כוכבא.

אחר־כך חיפשנו, כמו הרבה תיירים נואשים, מקום לאכול – משימה בלתי־אפשרית ביום ראשון. לבסוף מצאנו מרתף־יין בעיר העתיקה הקטנה ששרדה, ושרק עכשיו ניגשים לשקמה כראוי. כמעט וזרקו אותנו החוצה כאשר ביקשתי בטעות בירה, אך נאותו בכל זאת להגיש לנו מנה של מאכל סלובקי טעים ויין מקומי. החלל התת־קרקעי המקומר היה גדוש באנשים.

אחרי כל אלה, היתה הנסיעה בחזרה לפראג נעימה מאוד. היינו לבדנו בתא יפה, ובו תצלומים על הקיר ווילון על החלון. גילינו שאת שני המושבים, המחופים בקטיפת־ארגמן, ניתן להפוך לספות המתחברות ביחד למישטח אחד הממלא את התא כולו. הפעלנו את החימום, פתחנו חריץ בחלון כדי להכניס קצת אוויר צונן, ועברנו את הנסיעה בשינה קטועה.

מדי פעם התעוררנו ומצאנו את עצמנו עוברים בנוף מושלג. היתה הרגשה שלא מן העולם הזה – הירח האיר את השלג שהשתרע עד האופק, שום דבר לא זו בנוף, מדי פעם נראו מרחוק כמה בתים בודדים שחלונותיהם המוארים הקרינו ביתיות חמה, פה ושם ניצנץ אור בודד בנוף. ברוב הזמן עברה הרכבת דרך ערפל לבן סמיך, שהתמוזג עם הסדין הלבן שכיסה את הארץ. (המצאנו לזה מילה עברית חדשה: "ערפלג", מתחרו עם שלג.)

סלובקיה נשארה מאחורינו – עוד ארץ קטנה של עם קטן, העומד נבוך וחרד מול פני מציאות חדשה, שהיא יותר מפחידה מאשר מעורדת, כשבועיות לאומיות ושנאות לאומיות עתיקות עולות ומבצבצות וממלאות את החלל הריק שנוצר עם קריסת העולם הקומוניסטי.

דף יומן

30 בדצמבר, 1990. בראטיסלבה.

תחנת־הרכבת של בראטיסלבה היא מיבנה שראה ימים טובים יותר. הכניסה הראשית חסומה לרגל שיפוצים. נכנסים מהצד, עוברים במעבר הזקוק גם הוא באופן דחוף לשיפוצים.

בקיוסק בחוץ הצטיידנו בצידה לדרך. אנחנו כבר למודי־נסיון. שתי לחמניות לנפש, נקניקיות בחרדל ובקבוקי קוקה־קולה.

את הכרטיסים לנסיעה בחזרה לפראג קנינו עוד אתמול, כשהגענו לבראטיסלבה, ונאמר לנו שהרכבת יוצאת בשעה 17:30.

בדייקנות ייקית אנחנו מופיעים במקום – ורכבת אין. בעמל רב אנחנו מפענחים את הכתוב בשפה הסלובקית בטבלה הגדולה על הקיר, ומנחשים שיש איחור של 60 דקות.

איננו בטוחים. ניגשים לאשנב־הכרטיסים. בחורה נחמדה מאוד, דוברת־גרמנית כביכול, מקדמת את פנינו. אחרי מישפט אחד ברור שאינה מבינה אף מילה אחת. היא אומרת לגשת ל"אינפורמציה". מה זה אינפורמציה? איפה זה אינפורמציה? מחפשים אשנב כזה, ואין. מחפשים, מחפשים, ולבסוף מתברר שזהו חדר נפרד, המיועד כולו למסירת מידע לזרים. יושבים שם שני אנשים אדיבים מאוד, דוברי גרמנית.

אז מה עם הרכבת? "נו, אי־אפשר לדעת", אומר האיש הממושקף, בעל השיער הכסוף. "היא היתה אמורה לצאת בשעה 5.30, ובינתיים נאמר שתצא ב־6.30. אני אברר לך." הוא מטלפן. "טוב, אז היא לא יוצאת ב־6.30. זה יהיה יותר מאוחר."

באותו הרגע ממש משתנים המיספרים על טבלת־הקיר הגדולה. איחור של 110 דקות. האיש מסביר בסבלנות שהרכבת הזאת יוצאת מסופיה, ועוברת בבוקרשט, בבודפשט, בבראטיסלבה ובפראג, ומגיעה לברלין. אי־אפשר לדעת מתי היא מגיעה, מפני שזה תלוי בשעת יציאתה מבודפשט. אז מה לעשות? "אין לך מה לדאוג", הוא מרגיע אותי, "יש עוד רכבת. היא תאחר רק בחצי שעה. ואחרי־כך יש עוד רכבת, שלא תאחר, והיא תצא ב־8.30." כלומר, היא תגיע לפראג ב־2 בלילה. יופי.

ברוך השם, יש חדר־המתנה. הוא דומה לחדר־אורחים בדירה פרטית ישנה: חדר גבוה, שישה מטר על שישה מטר, מחומם, וילונות על החלונות, עציץ בפניה, פה ושם ארונות מישפחתיים ישנים. הממתניים יושבים על ספלי־פלסטיק, שורות שורות, בתנוחות שונות של תרדמה ועייפות סבלנית. לפני כל ספסל עומד שולחן־פורמייקה.

פה ושם זוג מחובק, שיכור אחד או שניים. זקנה, בעלת מיטפתת־ראש, אוכלת סנדוויץ' שהוציאה מתיק מרופט.

בחדר שוררת דממה גמורה. מפעם לפעם קמים אנשים בשקט ויוצאים

לרכבת, מפעם לפעם נכנסים חדשים ומתיישבים בשקט. איש אינו מרעיש. רק מכשיר-טלוויזיה מהבהב בכחול בפניה ומדבר. הוא מציג סרט דובר-סלובקית על אינדיאנים וחיל-הפרשים של ארצות-הברית, ונראה שאיש אינו מקשיב. אחדים יושבים כשגבם אל המכשיר.

לפתע קולטת אוזני, בין המילים הסלובקיות, שני שמות מוכרים. הם מעוררים בי זיכרונות-ילדות: "וינטו" ו"אולד שְטֶרְהַנְד". אלה הם שני הגיבורים של קארל מאי, סופר-הרפתקאות גרמני, שעל בירכיו התחנכו דורות של ילדים.

אפאשים דוברי-סלובקית בחדר-המתנה בבראטיסלבה, על-פי ספר של קארל מאי – מוזרים, מוזרים החיים.

אחרי כל הסתערות אינדיאנית על חיוורי-הפנים אני פוקד את חדרה-אינפורמציה", ובכל פעם מודיע לי האיש הטוב שאין חדש. אני שואל אותו אם המקומות שלנו שמורים. לא, אומר הפקיד, כדי לשמור מקומות צריכים לגשת לאשנב ה"רזרוציה". אני ממחר לאשנב הרזרוציה, עומד בתור, מגיע. הפקידה אומרת לי משהו בסלובקית, אני לא מבין. צעירה גינגית מאחוריי מתנדבת לתרגם לאנגלית: "יש לך כרטיסים למחלקה הראשונה. במחלקה הראשונה אין צורך ברזרוציה, רק במחלקה השניה."

אז מדוע אמר לי הפקיד שצריכים? אני חוזר אליו כדי לשאול, והוא קורא לעברי: "טוב שבאת! הרכבת בדיוק נכנסת. היא לא תעמוד ליד רציף מס' 3, כמו שרשום בטבלת-הקיר, אלא ליד רציף מס' 1." לולא ניגשתי במיקרה לפקיד, היינו מחמיצים את הרכבת.

אני רץ לחדר-המתנה, אוסף את המיזודות ואת רחל, לפי הסדר הזה, וממחר לרציף מס' 1. תוך שניות מגיעה רכבת-הגאולה.

קריזאובה: "רק אחר־כך נבהלתי"

מתנדבת בלונדית צעירה מצ'כוסלובקיה שהתה ב־1968 בקיבוץ כפר־מאסריק, הנקרא על שם מייסד מדינתה. באחד הימים שמעה ברדיו שהצבא הסובייטי פלש לארצה כדי לשים קץ לאביב־של־פראג. "לא ידעתי מה לעשות", סיפרה, "הלכתי לכותל המערבי ובכיתי. מדוע דווקא ליד הכותל? מפני שהוא נקרא בשפות האירופיות כותל־הבכי." כעבור 22 שנה הגיעה אווה קריזאובה שוב לכפר־מאסריק. בינתיים הפכה סופרת ידועה. היא ליוותה את ידידה, ואצלאלב האוול, הנשיא החדש של צ'כוסלובקיה. "ישבתי על הבימה, ונזכרתי בביקור הקודם. חשבתי על ההבדל העצום בין שני הביקורים. בא לי לבכות. רצתי לאיזה מקום מאחורי המיטבה. הסתתרתי ובכיתי. לא יכולתי להסביר לאף אחד מדוע אני בוכה." הגברת קריזאובה, יועצת בכירה של הנשיא, הזמינה אותנו לארמון־המלוכה, ה"הראדצ'אני" המפורסם. מכיוון שהנשיא עצמו היה בחופשה, הזמינה אותנו לשיחה בחדרו. מן החלונות נשקף מראה מרהיב של העיר פראג, על מאות ארמונותיה, כנסיותיה ומיגדליה. נראה כי גם הנשיא עצמו נהנה ממראה מהמם זה, כי ליד החלונות עמדו שני טלסקופים על חצובות, מכוונים לעבר העיר. ביניהם ניצב גלובוס ענקי, המסתובב על ציר.

זהו חדר מלבני, כ־15 על 7 מטר, כולו לבן. חדר אלגנטי, בעל קווים נקיים, בלי קישוטים, פרט לניברשת־בדולת, בדיוק במרכז התיקרה. על הקירות תלויות יצירות של אמנים צ'כוסלובקיים, רובן סוריאליסטיות. על אחד הקירות תלויה מפה עתיקה של ממלכת בוהמיה במאה ה־16, שכל השמות בה גרמניים.

המרחק בין הדלת לשולחן־העבודה של הנשיא גדול, אבל השולחן עצמו קטן ובלתי־יימורני, שולחן־עבודה מודרני, ועליו מנורת־שולחן בעלת אהיל לבן־חלבי. בפניה אחרת עומד שולחן עגול קטן, לשיחות בלתי־רשמיות, ועליו עמד באותו יום עץ־אשוח קטן. לאורך הצד השני של החדר עומד שולחן־ישיבות שחור ארוך, וסביבו 20 כורסות־עור שחורות. תפסנו מקומות ליד שולחן זה.

כשהתחלנו לדבר על המהפכה של נובמבר 1989, סיפרה לנו הסופרת־היועצת חוויה אישית. היא הלכה עם שתי בנותיה, בנות 23 ו־18,

להפגנה הגדולה ברחוב נארודניקי, שהביאה, באופן בלתי־צפוי לגמרי, להפלת המישטר הקומוניסטי. המישטרה נתנה היתר להפגנה זו, מפני שנערכה לזכר יאן אופלטה, צעיר שנהרג על־ידי הנאצים ב־1939 בשעה שהסטודנטים הפגינו נגד סגירת האוניברסיטות על־ידי שילטונות הכיבוש.

היה קר מאוד וירד גשם עז. "צעדנו לעבר כיכר ואצלאב. המישטרה חסמה את הדרך. ראינו לפנינו שרשרת של שוטרים, מצויידים במגינים ובקסדות. המרחק בין השוטרים והשורה הראשונה של המפגינים היה קטן. עמדנו ושרנו וישבנו. זה נמשך ונמשך. אחרי איזה שעה ורבע, שעה וחצי, אמרו לי הבנות ללכת הביתה. אמרתי שלא אעזוב אותן לבד במצב כזה. אז הן אמרו: אמא, אל תשתטי, לא יקרה כלום."

היא הלכה הביתה, ושם שמעה שהמישטרה התנפלה על המפגינים במכות־רצח, ושיש הרבה פצועים. "אמרתי לעצמי: כמה אמיצים הצעירים האלה, שעמדו בשורה הראשונה! מובן שאמצעי־התיקשורת לא דיווחו על ההפגנה. אבל אנשים פרטיים צילמו אותה במצלמות־זיידאו. כשראיתי את הסרטים, נדהמתי. ראיתי את הבת שלי כורעת על הארץ, באמצע השורה הראשונה, מושיטה את ידיה קדימה כשפניה מכוסות בדמעות, וצועקת לעבר השוטרים: יש לנו רק ידיים ריקות! רק אז נבהלתי. הייתי חולה."

הבנות חזרו הביתה רק כעבור זמן. "שאלתי אותן אם הן באמת חשבו שלא יקרה כלום. הן אמרו: אל תהיי מטומטמת. ודאי שידענו שיקרה משהו, אבל לא רצינו שתפחדו."

בערב הראשון שלנו בפראג עברנו במקום הזה ברחוב נארודניקי ("רחוב העם") לגמרי במיקרה. במין כוך בקיר של כנסייה ראינו טבלת־זיכרון, ולרגליה פרחים טריים ונרות־זיכרון. רחל ניגשה לצלם, ובעודנו עומדים שם ניגשה צעירה, הניחה פרחים חדשים. אחר־כך ניגש צעיר והדליק מחדש את הנרות הכבויים. אחר־כך באו עוד. סתם כך, באופן פרטיזני.

אווה קריזאובה נראית כמו גרמניה טהורה, אשה נאה, בלונדית, כחולת־עיניים. היא לבשה חליפה מחויטת שחורה וחולצת־משי פירחונית. עוד לפני כן הסבירו לנו ששמה מעיד על מוצא גרמני. כששאלנו אותה על כך, צחקה: "אנחנו חיים במרכז אירופה. היטלר חשב שיש כאן גזע טהור, זה כלי־כך מצחיק! כל הצבאות עברו כאן, היה מיסחר פורח עם הרבה ארצות. המישפחה שלנו היא קצת גרמנית, קצת סקנדינבית, קצת יהודית. האח שלי בלונדי. יש לי בת בלונדית, הנראית כמו גרטכן גרמנית, והבת השניה היא כהה לגמרי. זה הכל מוזר מאוד. הן לא דומות לא לי ולא לבעלי, ואני לא יודעת מניין זה בא."

הבנות הן פייטריות, כמו אמן. כשסיפרה עליהן נזכרתי בבנותיה של רימונדה טוויל מרמאללה.

"בדרך כלל, כשהסטודנטים היו מפגינים, היו עוצרים אותם, לוקחים מהם את תעודות־הזהות ואחר־כך מגרשים אותם מבית־הספר. הבת הגדולה שלי גורשה מבית־הספר בשבוע של פאלאח (ההפגנות לזכר יאן פאלאח, ששרף את עצמו בינואר 1969 בכיכר המרכזית כמחאה על דיכוי האיביב־שליפראג). היא היתה בשנה השלישית של לימודי־הרפואה, היא עבדה מאוד קשה, ואני הייתי כבר די מרוגזת. שאלתי את עצמי: למה תמיד מכים את הילדים שלי? למה לא מפגינים הילדים של אחרים? הייתי הולכת איתן להפגנות מפני שלא רציתי לשבת בבית לחכות להן. היו עוצרים את המפגינים ומשחררים אותם אחרי זמן־מה, או שהיו לוקחים אותם במכוניות לאיזשהו יער, במרחק של 60 קילומטרים מפראג, בלילה, בקור, בחודש ינואר, ומשחררים אותם באמצע היער. הם לא היו יודעים איפה הם, והיו צריכים לחפש להם דרך הביתה."

* * *

"אני נולדתי לתוך המישטר הזה. אני לא זוכרת מישטר אחר," אמרה אווה קריזאובה. "בשנות ה־50 הייתי תלמידה בבית־הספר. זה היה בתקופת הסטאליניזם, וזה היה איום ונורא. אחר־כך למדתי באוניברסיטה והיינו נגד כל דבר ששמענו. חיפשנו את הדברים שהיו אסורים. למשל, ספרים אסורים. הספריות היו מלאות בספרים אסורים, ואם היכרת מישהו מהספרנים, יכולת לשאול ספרים כאלה. ניטשה ושופנהאואר וקנט – כולם היו אסורים. כל דבר שלמדנו היה נגד המישטר."

ממתי היא היתה נגד המישטר? "מאז כיתה א'."

האם כל בני דורה היו כך? "את זה אני לא יכולה להגיד. אבל היה הבדל גדול בינינו ובין מי שהיו מבוגרים מאיתנו בעשר שנים. אלה השתתפו במאבקים של הקומוניסטים, היו בנעוריהם חברים בתנועת־הנוער הקומוניסטית. הם סילקו מסגל האוניברסיטה את כל החברים שלהם, שלא הסכימו לדעותיהם. הם התפכחו בהדרגה, וב־1968 הם ניסו לתקן את המישטר. הם נכשלו."

איך זה השפיע עליהם? "חלק מהם גורשו מהמיפלגה הקומוניסטית. אלה ישבו בגטו. אם כתבו, אסור היה להם לפרסם. כשקמה קבוצת 'אמנה '77, תנועת־ההתנגדות של האינטלקטואלים, חלק מהם הצטרפו. הם התחרטו על מה שעשו קודם לכן, היו להם יסורי־מצפון. זה הטיל עליהם מעמסה קשה מאוד, מפני שהם לא יכלו עוד להזדהות עם מה שעשו במרבית חייהם."

אל אנשי 1968 התייחסה קריזאובה בסלחנות מסויימת. "רבים מאנשי 'אמנה '77 היו קומוניסטים־לשעבר. קראנו להם קומוניסטים רפורמיים,

מפני שהם רצו ב'קומוניזם בעל פנים אנושיות', ואנחנו לא יודעים מה זה. אף פעם לא הבנתי מה זה. הם היו כבר פעילים בשנות ה-50, כשהם היו בני 20, וכשאנחנו עוד היינו ילדים. זה יצר הברדל גדול. אנחנו היינו חפים-מפשע. היינו צעירים מדי, וזה היה מזלנו. כי אז היה פיתוי גדול להצטרף למישטר ולהתחלק בשלל השילטון. בדרך שלנו זה היה שונה." במה? "מ־1965 והלאה היתה פתיחות מסויימת, יכולנו ללמוד היסטוריה אמיתית. עד אז הרי כל ההיסטוריה שלמדנו היתה מזוייפת. אז הסתמן כבר האביב־שליפראג."

ואחרי דיכוי האביב? "בעיניי, מי שהצטרפו למיפלגה אחרי 1968 הם זבל. הם עשו את זה רק בשביל הקאריירה. אחרי 1968 כל אחד ידע את האמת. קשה לבוא בטענות אל מי שהצטרפו בשנות ה-50, מפני שהם יכולים להגיד: 'לא ידענו, לא הבנו.' למרות שגם את זה קשה לקבל, מפני שהם יכלו לקרוא את באקונין, את טרוצקי." הופתעת. האם בכלל אפשר היה להשיג את הספרים של באקונין וטרוצקי?

"אמרתי לך, מי שרצה יכול היה להסתדר ולהשיג. אני מדברת על אינטלקטואלים, ואינטלקטואלים חייבים לחפש את האמת. אם אתה אינטלקטואל, אתה לא יכול לטעון: לא ידעתי. היית צריך לדעת! היית צריך לחפש את האמת! מי שהצטרף למיפלגה אחרי 1968 היה סתם קארייריסט. לא יכולת להיות פרופסור ולא יכולת להיות ראש־מחלקה אם לא היית חברי־המיפלגה. מאז, כל מי שהיה מוכשר והגון וישר היה כפוף לקארייריסטים שלא היה להם חשק לעבוד, אנשים עצלנים, בורים, שהיו חברי־המיפלגה. היה יותר קל להיות חברי־מיפלגה מאשר לעבוד. כל האנשים האלה היו סתם מתחזים, רברבנים. היו רבים כאלה. עד 1989 היו במיפלגה 1,700,000 חברים."

"מה קרה להם? איפה הם היום?"

"שום דבר לא קרה להם. אבל הם כבר לא ראשי־מחלקות."

* * *

המישטר שקם אחרי הפלישה הסובייטית ב־1968, בהנהגת הוסאק, היה חמור ביותר באירופה המזרחית, אולי מלבד גרמניה המזרחית. "הוא לא סלח ולא מחל לאיש. האנשים שהוחרמו על־ידי השילטון בודרו כליל, אי־אפשר היה אף לכתוב להם מיכתב. הם נאלצו לעבוד כפועלים, כמנקי־רחובות ומודרדימים."

ההתנגדות האינטלקטואלית למישטר מצאה את ביטוייה בקבוצת "אמנה 77", שאליה הצטרפו גם רבים מן "הקומוניסטים הרפורמיים" שהובסו ב־1989.

"השילטון ליכד את כל מתנגדיו", הסבירה קריזאובה, שיצירותיה החלו אז מתפרסמות ב"סאמיסדאט", עיתוני־המחתרת. (סאמיסדאט הוא מושג רוסי, שפירושו "פירסום עצמי", כלומר בלתי־חוקי). "אנשים שפירסמו את יצירותיהם בסאמיסדאטים מצאו את עצמם לפתע בחברת אותם האנשים שגרמו בעבר לאיסור יצירותיהם. יחד איתם היו אנשי־מחתרת בעלי מנטליות שונה לגמרי. אבל מול הדיכוי האכזרי הם התחברו ביחד. זה היה מסוכן למישטר, אבל הוסאק לא הבין זאת. הוא היה טיפש. הוא יצר אויבים למישטר בכל שיכבות האוכלוסייה, וזה הוכח ב־1989. כשבאה המהפכה, היא היתה כלי־כך מוחצת, כלי־כך מהירה, כלי־כך מכרעת, שאנחנו הופתענו בעצמנו."

בראשית השנה נאסר המחזאי ואצלאב האוול, וכעבור כמה חודשים שוחרר בגלל המחאות החריפות מחוץ ומבית. "בראשית נובמבר ישבנו עם האוול. הרגשנו שמשוהו מוכרח לקרות. הרי מסביב קרו דברים. גם כבירת־המועצות עצמה קרו דברים. אבל לא ראינו אנשים המסוגלים לקחת לידיהם את השילטון. לא חלמנו על זה שהאוול עצמו יהיה הנשיא. עד הרגע האחרון ממש, רגע הבחירה, זה נראה אבסורדי לגמרי. אפילו עכשיו זה נראה לנו קצת אבסורדי."

"מי עשה את המהפכה?" שאלתי. "בפולין עשו זאת הפועלים, יחד עם האינטלקטואלים. ולנסה ומאזובייצקי."

"והם עבדו על זה עשר שנים", העירה. "אצלנו זה היה מוזר. כאלף איש חתמו על המינשר של 'אמנה 77'. רובם, אך לא כולם, היו אינטלקטואלים. באו אלינו אנשים ואמרו: זה מצחיק. בפולין יש אופוזיציה אמיתית, אירגון סולידריות. מה יכולים אלף אינטלקטואלים לעשות? אבל אחרי שאסרו את האוול חתמו אנשים על הדרישה לשחררו. אנשים היו מוכנים להסתכן, לאבד את המישרות, לאבד את הזכות של ילדיהם ללכת לבית־הספר. פשוט נמאס להם. הם חדלו לפחד. הגענו למצב שבו היה דרוש רק ניצוץ כדי להדליק את התבערה. הפגנת־הסטודנטים סיפקה את הניצוץ. אז התחילה שביתת התאטרות. הזמינו את האנשים המנודים לבוא לשם. גם אני הלכתי. האנשים הופתעו לראות אותי. הם חשבו שאני בחוץ־לארץ, מפני שיצירותיי פורסמו שם. פיתאום ראו אותי. אבל אני הייתי כאן כל הזמן. השחקנים והסטודנטים פשטו בארץ, הלכו לערייה־השרה, נכנסו לבתי־החרושת, סיפרו לפועלים מה קרה בהפגנה. כלייהתיקשורת הרי לא דיווחו על זה."

קריזאובה סבורה כי באותו השלב כבר איבד המישטר את הכיטחון העצמי שלו. הוא ידע שהמישחק אבוד. "זה היה אחרי מה שקרה בפולין, אחרי מה שקרה בגרמניה המיזרחית, אחרי מה שקרה בהונגריה. היינו האחרונים, אבל אצלנו זה היה יותר בסיסי. הכל בא מלמטה. רק הרומנים באו אחרינו."

"האם אתם מסוגלים לפתור את הבעיות של צ'כוסלובקיה?" שאלתי,
אחרי שניתחה אותן במשך שעותיים.
יועצת־הנשיא השיבה בחיך משובב. "משלמים לי להיות
אופטימית!"

דף יומן

28 בדצמבר, 1990. פראג.

יש לנו פגישה עם יועצת הנשיא בארמון-המלוכה. יכולנו לקחת מונית, אבל נהגיהמוניות של פראג הרגיוז אותנו במחיריהם המופקעים, וביתיים התאהבנו בחשמלית. ליד דירתנו יש תחנה. עולים.

הצרה היא שאיננו יודעים בדיוק איך להגיע לארמון. הדרך די רחוקה. באמצע צריכים לעבור לתחתית.

שואלים כמה אנשים איפה לרדת. כולם רוצים לעזור, אבל איש מהם אינו מבין אנגלית או גרמנית.

לבסוף אנחנו מגלים איש היודע אנגלית טובה: צעיר גבוה, בלונדי, כבן 30, האומר לנו: "בואו איתי. אני אראה לכם."

אנחנו נצמדים אליו בחשמלית, שהיתה מלאה מאוד. אחר-כך צועדים אחריו כמאה מטר ברחוב ויורדים איתו לתחתית, שהיתה מלאה עוד יותר. היא מזכירה לנו תמונות מיפאן, שם דוחפים הסדרנים את הנוסעים בכוח לתוך הקרון. כשאנחנו יורדים, הוא הולך איתנו עוד 100 מטר ברגל, עד שהוא בטוח שאנחנו יודעים את הכיוון. "אין דבר, זה קרוב למקום שאני צריך להיות", הוא טוען, אבל אנחנו לא כל-כך מאמינים לו. מה גם שהתעקש לשלם בשבילנו את כרטיסי-החשמלית, כשבע אגורות לנפש.

כבר בראשית ההיכרות אמרנו לו שאנחנו ישראלים, כך שלפחות מידגם יחיד זה מוכיח שאין בציחה בעיה אנטישמית. (גם בימים הבאים לא ראינו שום סימן לכך.)

בעודנו הולכים ביחד, שמח תומאס, מכרנו החדש, לשתף אותנו בשימחתו. הוא עובד-מחשבים במיפעל "סוציאליסטי" (כלומר, ממלכתי). "אבל בעוד ארבעה ימים, באחד בינואר, אהיה עצמאי", הוא מכריז בגאווה. "אני פותח עסק משלי. מי שרוצה יכול לעבוד", הוא מוסיף, כשכולו שופע אופטימיות. "מי שרוצה לפתוח עסק פרטי, יכול. מי שיש לו יוזמה, יכול להתקדם."

אנחנו לומדים לדעת שלתומאס יש שני ילדים, פאוול ואווה, בני 6 ו-4. לפני 10 שנים שהה באנגליה. היתה לו אז חתיכה אנגלית, הוא מספר, והוא נסע לבקר אותה. אז למד קצת אנגלית, אבל זה 10 שנים לא הזדמן לו להשתמש בשפה זו. אולי מכאן ההתלהבות שלו לטפל בנו. עכשיו יש לו מוטיווציה להשתלם באנגלית, אמר. זה יהיה דרוש לו כדי להצליח בעסקים.

כללל, הוא מרבה להשתמש במילה "מוטיווציה". "במישטר הקומוניסטי לא היתה לעובדים מוטיווציה. כולם קיבלו את אותה המשכורת, מי שעבד וגם מי שלא עבד."

תומאס אופטימי, אבל הוא נראה גם קצת מודאג נוכח ההרפתקה
המצפה לו.
"בהצלחה!" אנחנו מאחלים לו מקרב־לב, כשאנחנו נפרדים במרומי
גיבעת־הארמון.
"אני מאוד־מאוד מקווה שתהיה לי, השיב, אופטימי ומודאג.

המהפכה של הסופרים

היה לי רגע של מבוכה, כאשר התפעלתי בקול רם מן האנגלית הטובה השגורה בפיו. תוך כדי דיבור נזכרתי כי זיניק אורבאנק הוא האיש שתירגם את יצירות שקספיר לצ'כית.

ארבאנק נראה כמו סבא טוב. עיניו תכולות־תכולות, לחייו ורודות, שערו הדק והלבן מסורק הצידה. הוא לבש סוודר־קארדיגאן פתוח. הסופר קיבל אותנו בדירתו, באחד הרבעים היפים ביותר בפראג, מאחורי ארמון־המלוכה. אבל הדירה צנועה מאוד. כדי להגיע לחדר־העבודה, שימש לו גם כחדר־אורחים, היה צורך לעבור במיטבח.

על שולחן־קפה ארוך, מכוסה במפה כחולה מעומלנת, עמדה צלחת ובה עוגיות אחדות. כספה שימשה מיטה צרה, לאורך הקיר, מכוסה בשמיכת־צמר אדומה משובצת. תצלומים וציורים בעלי מסר פוליטי כיסו את הקירות. בלט קולאז' של תצלומי המהפכה האנטי־קומוניסטית, במיסגרת־עץ פשוטה.

שמו של אורבאנק הופיע במרבית הסאמיסדאטים. האיש כסוף־השיער, יליד 1917, נמנה עם הגרעין הקשה של ההתנגדות למישר. אבל הוא לא נראה כמהפכן. הוא בעל נימוסים מושלמים, שופע הומור, ידידותי, אדם שערכו מוכר ושכבר אינו צריך להשתדל לעשות רושם על איש. מבלי להתלונן החליף כמה פעמים את מקומו בחדר, לבקשת רחל, שחיפשה את הזווית הנכונה לצילום.

"בקיץ 1989 היינו די חסרי־תקווה," סיפר. "מסביבנו במיזרח־אירופה קרו דברים, ואצלנו היתה רק קבוצה קטנה של דיסידנטים, כפי שקראו לנו."

דיסידנט בלאטינית פירושו "לא לשבת", במובן של לא לשבת עם השלטון. אבל בצ'כוסלובקיה הדיסידנטים דווקא ישבו. בכלא.

"מדי פעם היו באים השוטרים ולוקחים אותנו לכלא ליום־יומיים," סיפר בפנים מחייכות, כאילו היתה זאת בדיחה מוצלחת. "האוול היה בכלא כמה חודשים. אותי אסרו רק לכמה ימים. לא ידעו על מה לחקור אותי. ישבנו זה מול זה, החוקרים ואני, והתווכחנו על פוליטיקה. אתה מכיר את השיטה של שרותי־הביטחון והמישרה — תמיד יש חוקר חביב וחוקר רשע. האיש הרע התחיל לצרוח: 'אתה מפתה את הנוער נגד המישר!' צעקתי בחזרה:

'במשך 40 שנה היתה לכם הזדמנות לחנך את הנוער, ואם התוצאה היא שאנחנו יכולים לפתות אותנו, אז אוי ואבוי לכם.' החוקר הטוב אמר: 'רבותי, אל תריבו, בואו נשב ונכתוב פרוטוקול.' אמרתי: 'אתה יכול לכתוב, אבל אני לא חותם,' מפני שהחלטנו לא לחתום על פרוטוקולים."

הוא מעריץ את מי שלא דיברו בכלל. "היו אנשים שהיו די חזקים כדי לשבת במשך שלוש שעות ולשתוק, להסתכל ולא להגיד כלום." (אני היכרתי רק אחד כזה: עמוס קינן, כאשר נחקר על הנחת הפצצה בביתו של שר-התחבורה הדתי. הוא זוכה.)

לדעת אורבאנק, היה יותר קל אז לעמוד בפני חקירות המישטרה הפוליטית מאשר לעמוד עכשיו במיבחן השילטון. "אין לנו די אנשים חדשים, שלא התלכלכו בעבר, שלא השתייכו למיפלגה הקומוניסטית. קח את מישרד-החוץ, למשל. לא היתה בעיה לצוות את השגרירות בישראל, מפני שכולה חדשה. אבל הייתי בכמה בירות באירופה, ושם אנשי השגרירות שלנו אינם מדברים זה עם זה. חלק מהוותיקים מתחנפים לאיש כמוני. אחרים פשוט שותקים. אחרים היו סוכני הקג"ב הצ'כי, וגם הסובייטי."

אין לו אלא רגש של בוז כלפי אדוארד בנש, שנכנע להיטלר תחת לתת את הפקודה להילחם. הוא הפגין בשעתו נגד הסכס-מינכן. בימי המילחמה שהה בפראג. "היינו גרים אז ברירה עוד יותר קטנה מזו, ובגמר המילחמה גרו שם לפעמים 22 בני-אדם. היתה בחורה יהודיה ששהתה שם הרבה חודשים, והיו שם גם ארבעה טייסים בריטיים שהופלו בצרפת בראשית המילחמה, ושהצליחו לברוח מהשבי בצ'כוסלובקיה. הם היו לבושים במדי-קרב בריטיים שנצבעו בשחור, אבל לפי צורת הנגדים היה כל אחד יכול לדעת שאלה הם מדים. אף אחד לא הלשין עליהם."

אחר-כך בא הצבא האדום. "אני מוכרח להודות שמצב החיילים הפשוטים נגע ללבי. הם היו במצב איום – רעבים, לבושים בסחבות. הם היו מאוד-מאוד נחמדים כבני-אדם. אבל היה הבדל עצום, איום, בין החיילים ובין הקצינים בארץ הסוציאליסטית הראשונה. לכל קצין היה משרת שהיה סוחב את המיטען שלו, ושהותר לו לצעוד רק חמישה צעדים מאחורי הקצין. אחר-כך קראתי מה היו המשכורות שלהם. היה פער עצום בין שכר החיילים ושכר הקצינים. זה היה הסוציאליזם."

הוא האשים את בנש גם במסירת המדינה לידי הקומוניסטים. לקומוניסטים היו אז 30% של הקולות בכל צ'כוסלובקיה, ו-40% בצ'כיה עצמה. כעבור כמה ימים אירע דבר, שנשאר אחת התעלומות הגדולות של ההיסטוריה הצ'כית הקרובה: מותו של יאן מאסריק, בנו של מייסד הרפובליקה הראשונה.

מאסריק-הבן כיהן כשר-החוץ ברפובליקה השנייה שלאחר תבוסת

הנאצים. במארס 1948 נפל מחלון ומת. בעולם האמינו כמעט הכל שנרצח בידי הקומוניסטים. לא כן אורבאנק. הוא בטוח שהאיש התאבד. "מבחינת הקומוניסטים, היתה זאת שטות להרוג אותו. אבל הוא היה מיואש. הוא ידע שבא הסוף על כל מה שאביו בנה. אבל הוא לא רצה להתפטר ולנטוש את בנש, שהיה כל חייו שותפו הנאמן של אביו. לא היה פוליטיקאי, אלא אדם נחמד, בעל חושי-הומור." (בפי אורבאנק, זה נשמע כניגוד גמור.) "אמנם, מישפחת מאסריק אמרה תמיד שלא יכול להיות שהתאבד, אבל יש טראגדיה במישפחה הזאת. האב, תומאס, היה איש חזק. הוא היה סוציולוג במיקצועו. מעניין שהדירסרציה שלו היתה על ההתאבדות כסימפטום של שקיעת החברה. זה היה גם נושא הספר הראשון שפירסם, ההתאבדות בעיקבות אוברון האמונה הדתית. כל חייו הוא היה אדם מאמין, אבל מחוץ לכל דת ממוסדת. מובן שהתנגד להתאבדויות."

בן אחד של מאסריק, הרברט, שהיה צייר, התאבד במילחמת-העולם הראשונה בגלל מחלה. גם אשתו של תומאס היתה בעלת נטייה חזקה להתאבדות. האשה היתה אמריקאית, בעלת רקע דתי-קאלוויניסטי חזק, ובמילחמת-העולם הראשונה נשארה לבדה בצ'כיה, שהיא ארץ קאתולית מתונה. היא מתה בבית-חולים לחולי-נפש. אבל עד היום טוענות הבנות של הרברט כי יאן לא התאבד, שלא יכול להיות שהתאבד."

שאלתי אותו על השחתת הערים באמצעות שיכונים מכוערים. האם היתה זאת אידיאולוגיה או טימטום?

"שילוב של שניהם. אידיאולוגיה וטימטום. ברוב המיקרים האידיאולוגיה היא טימטום. למרבה הצער זה קורה גם בארצות המערב. יש המאשימים בזה את לה-קורבוזייה. אמנם, לה-קורבוזייה עצמו בנה בצורה נסבלת. אבל התלמידים שלו..."

* * *

הסופר איוואן קלימה ("אוהבים ללילה אחד / אוהבים ליום אחד") הוא בן "אנוסים הפוכים".

מבחינת המוצא הוא יהודי שלם. אשתו היא יהודיה-למחצה. אמה יהודיה. גם החתן שלו יהודי-למחצה מצד האם. כך שכולם יהודים כשרים למהדרין לפי ההלכה. שאלתי אותו אם הוא מרגיש את עצמו כיהודי. "אני 100% צ'כי, השיב, "אני 100% יהודי, אני גם זה וגם זה, אני לא זה ולא זה. אבל, הוסיף, "אני 100% יהודי."

לא סתם יהודי. זה קרה כך: בשנת 1620 הביס הצבא הקאתולי של הקיסר האוסטרי את הצבא של שוחריי-הרפורמה בקרב "ההר הלבן" ליד

פראג. זה היה אחד הקרבות המכריעים בהיסטוריה, בפתח מילחמת-שלושים-השנה. בעיקבות הכרעה זו נאסרה הדת הפרוטסטנטית בבוהמיה. הדת היהודית נשארה מותרת. כתוצאה מכך עברו בבוהמיה כפרים פרוטסטנטיים שלמים ליהדות. במשך מאות שנים, מתוך "לא לשמה" בא "לשמה", וצאצאי האיכרים האלה הפכו ליהודים אמיתיים. כך גם מישפחת קלימה.

קלימה לא התלהב תחילה להיפגש איתנו. "נתתי כבר יותר מדי ראיונות," רטן באוזני ידידי, שהתקשר איתו. אך הוא נאות להזמין אותנו לוויולה הישנה שלו, בפרבר נאה מדרום לעיר. השיחה היתה לתענוג. הוא היה לבוש בסוודר ישן, ענקי, בעל צווארון-גולף, מעל מיכנסי קורדרווי משלומפרים. גון-הזית של פניו ושיערו הארוך, החלק והשחור, שכיסה את אוזניו ומיצחו עד לעיניו הכהות, שמתחתן היו עיגולים שחורים, שיוו לו מראה אינדיאני כלשהו.

הקירות בדירה המרווחת, בפרבר שקט של העיר, מכוסים ביצירות-אמנות מקוריות, ביניהן פורטרט של קאפקה ומישפחתו בסיגנון פרימיטיבי, גילופים עתיקים ותמונות בסיגנונות שונים. אבל גולת-ההכותרת היתה עץ לימון, שחדר-השינה הועמד לרשותו והפך לחממה מאולתרת. אין מחממים את החדר, מפני שהעץ, הצומח בחבית הניצבת על כסא בפנית החדר, אוהב קור. למרות התנאים הקשים הוא גדל כראוי, ואחת לכמה שנים הוא גם נותן פרי. קלימה דיבר עליו כעל חיית-מחמד אוהבה.

קלימה לא נאסר מעולם, אף שנמנה עם המתנגדים-למישטר. יצירותיו פורסמו ברחבי העולם המערבי וגם בסאמיסדאטים. היתה לו הגנה טבעית: דודו הוצא להורג עליידי הנאצים בגלל היותו קומוניסט, וכך הפך גיבור לאומי בימי המישטר הקומוניסטי. זכות-דודים זו עמדה לאחיו, שנולד ב-1931.

* * *

מוצאו של אלכסנדר קלימנט שונה לגמרי, אך לא פחות מרתק. קלימנט, כמו קלימה, הוא סופר מפורסם, אך בזה נגמר הדמיון ביניהם. הוא ממוצא-קומה, בהיר-פנים ומסביר-פנים, ולבושו היה מטופח, ספורט-אלגנט.

אביו היה רוסי, תושב סנקט-פטרבורג, לפני היותה ללנינגראד. הוא התנגד למהפכה הבולשביקית לא מפני שהיה ריאקציונר, חלילה, אלא מפני שדגל במישטר ליברלי. כשפרצה המהפכה ברוסיה, הצטרף האב ללגיון הצ'כי – צבא של מהגרים צ'כיים, שלחם בשורות הצאר הרוסי נגד האוסטרים (מאותן הסיבות שבגללן רצה זאב ז'בוטינסקי להקים "לגיון יהודי").

הלגיון הצ'כי היה הכוח הצבאי היחיד אשר נשאר מאוחד ומגובש ברוסיה, שבה היתה אז נטושה מילחמת־אזרחים רצחנית. הלגיון הגן על עצמו, חצה את כל סיביר והפליג מוולדיווסטוק לצרפת. האב הגיע דרך גרמניה לצ'כוסלובקיה החדשה, אשר בה כבר היתה קיימת מושבה רוסית גדולה. הוא השתקע בפראג, נשא אשה מקומית ונשאר. כאשר השתלטו הקומוניסטים על הונגריה, רצה קלימנט־הבן, אז בן 19, לעזוב אותה, אבל אביו אמר לו: "אני היגרתי. גם אתה רוצה להיות מהגר?" קלימנט־הבן נשאר.

בבית קיבל חינוך נוצרי־אוונגלי ליברלי. כשלמד באוניברסיטה, גבר הלחץ הקומוניסטי. "כמה בחורים, שהיו עד אז חברים שלי, הפכו לפתע קומוניסטים קיצוניים. זה לא היה קל בשבילי. אחרי מות סטאלין התיידדתי עם אנשי האינטליגנציה הקומוניסטית הצעירה. הם התעמקו במקורות המארכסיום, כדי להבין מה קרה, מדוע נערכו מישפטי־הראווה לקומוניסטים ותיקים כמו סלאנסקי, מדוע הוצאו להורג. לאט־לאט הם תפסו שרימו אותם, שהצמרת בגדה באידיאולוגיה, ושהאידיאולוגיה עצמה היא המקור של הפאתולוגיה הזאת."

הוא לא ביקר מימיו בלנינגראד, מולדת אביו, וסירב לנסוע לשם עד שתחזור ותהיה שוב סנקט־פטרבורג. יתכן שייסע עכשיו.

* * *

הפגישה עם קלימנט נערכה בקפה "סלאביה", ה"כסית" של פראג. שם מתכנסים הסופרים והאמנים, האינטליגנציה הצעירה, ויש שפע של צעירות יפות. הגענו לשם כבר בערב הראשון שלנו בפראג, מבלי שאיש הדריך אותנו, כאילו הוביל אותנו חוש שישי.

בעת השיחה היה מסביב רעש עצום. זהו קפה גדול מאוד, שמבעד לחלונותיו הגדולים נשקף הנהר על גשריו ובצלע אחרת הבניין הקלאסי של התיאטרון הלאומי. צעירים וצעירות ארוכי־שיער באו והלכו, הצטרפו לשולחנות, שתו "קפה וינאי" ו"קפה אירי", התווכחו. כולם לבשו מכנסי־ג'ינס, סוודרים ומעיל־ירות, ולפי ריבוי הכאפיות אפשר היה לחשוב שזהו מושב של המועצה הלאומית הפלסטינית.

שאלתי את קלימנט במה נבדלת המהפכה הצ'כוסלובקית משאר המהפכות במזרח־אירופה. "קשה לומר", אמר בהיסוס. "ב־40 השנים האחרונות השתדלו הקומוניסטים להביא לכך שכל הארצות הקומוניסטיות תהיינה שוות זו לזו בכל דבר – בתרבות, בכלכלה, בחברה. אבל הם לא הצליחו. נשארו הבדלים גדולים. למשל: פולין היתה חקלאית מאוד, ואצלנו היתה בורגנות יותר גדולה, יותר עשירה. היתה לנו גם מסורת חזקה

של קשר עם המערב. ועוד דבר: אצלנו היו השמאל והמיפלגה הקומוניסטית הרבה יותר חזקים מאשר בפולין או בהונגריה. לכן היתה לקומוניזם כאן הזדמנות הרבה יותר גדולה, כאשר תפס את השילטון ב־1948. גם בעשר השנים האחרונות היה המישטר הקומוניסטי אצלנו חזק יותר מאשר בארצות השכנות."

"מדוע היה כאן חזק יותר מאשר המישטר בהונגריה או בפולין?"
 "יש לזה סיבות היסטוריות. פולין היתה תמיד אנטי־רוסית, וכך גם הונגריה. אצלנו היתה תמיד מגמה פאן־סלאבית חזקה. האומה הצ'כית, שרצתה במאה שעברה להשתחרר מהעול האוסטרו־הונגרי, השליכה את יהבה על המעצמה הרוסית. אנשי־רוח צ'כיים נסעו לרוסיה הצארית, והתאכזבו. הם חיפשו את החרות. בצ'כיה כבר שררה רוח ליברלית, ואילו ברוסיה הצארית מצאו דיכוי חמור. גם מאסריק, שהיה פעמיים־שלוש ברוסיה, היה מאוכזב."

למרות זאת המשיכה השאיפה הפאן־סלאבית לשגשג בצ'כיה. פרשת־מינכן, שבה בגדו שתי הדמוקרטיות המערביות בצ'כוסלובקיה, חיזקה את הזיקה לברית־המועצות. אחר־כך בא השיחרור בידי הצבא האדום. לא במיקרה היתה המיפלגה הקומוניסטית בצ'כוסלובקיה חזקה יותר מאשר בכל ארץ מיוזח־אירופית אחרת.
 קלימנט פירסס את הספרים הראשונים שלו באקלים הסלחני שקדם לאביב־של־פראג. אז נוצר החיבור בין הקומוניסטים הרפורמיים לבין אנשי־הרוח הקאתוליים והיהודיים.

"עברתי אז גם כעורך של הוצאה־לאור. התפקיד שלי היה לקחת את כתבי־היד ולגשת לצנזורה, שנקראה 'הלישכה לדפוס ולפירסומים'. אמרו לי: 'בסדר, הספר הזה אושר לפירסום, אולם בעמוד 20 יש למחוק את הפסוקים האלה, והעמוד 61 נמחק כולו.' ניתן היה להתווכח איתם, להגיד להם 'לא זאת הכוונה של הסופר. הכוונה שלו אחרת. בוא נמחק רק חלק מהקטע. נבקש את המחבר לשנות.' זה היה כבר קצת קומי.
 "כשבא האביב־של־פראג, היה אחד המעשים הראשונים של דובצ'ק ביטול הצנזורה. היא לא הושבה על כנה גם בתקופת הדיכוי שבאה לאחר מכן. המנהיג החדש, הוסאק, אמר: כל מנהל של הוצאה־לאור אחראי למה שהוא מפרסם. זה היה יותר גרוע, מפני שעם הצנזורה ניתן היה להסתדר, כבר היכרנו את הפקידים, ואם אחד מהם לא אישר, הלכנו לאחור. אבל כשהוטלה אחריות אישית, הכל פחדו."

מה יקרה עכשיו? "אם לא תבוא שואה — שואה בממדים אירופיים, ובמילא גם עולמיים — תתגבש מציאות חדשה. האלטרנטיבה המעשית והאנושית היא דמוקרטיה. אבל זה קשה. צריכים לזכור, אצלנו לא התחיל האסון עם השתלטות הקומוניסטים, אלא עם הסכס־מינכן. יותר מ־50 שנה.

שני דורות וחצי. המצב הכלכלי, האקולוגי, התרבותי, האנושי, המוסרי – הכל התערער. אנחנו נסתדר, אבל זה דורש זמן, ועוד יהיו הרבה מאבקים וסיכסוכים. דרוש שיתוף־פעולה עם אירופה. וכמו קודם לכן, חשוב מה שקורה ברוסיה. אסור לשכוח, בלי גורבאצ'וב כל זה לא היה הולך.”

”האם אתה פוחד מפני דיקטטורה?”

”בכל ארץ יש קיצוניות ימנית וקיצוניות שמאלית. אבל אני חושב שבבוהמיה אין תנאים לכך. אצלנו האנשים אוהבים חופש, ואין להם חשק לדיקטטורה נוספת.”

(קלימנט הקפיד להבחין בין בוהמיה וצ'כיה. לדבריו, בוהמיה היא שם הארץ, ואילו העם החי בה הוא צ'כי. קצת כמו ישראל והעם היהודי.)

* * *

הצגתי גם לקלימנט את שאלת־השאלות: מדוע התמוטט הקומוניזם? “יש שלוש סיבות,“ הירהר בקול רם. “קודם כל הסיבה הכלכלית.” “האם זה לא מוזר?” “סיסעתי את דבריו. “הרי התיאוריה הקומוניסטית התבססה כולה דווקא על תיאוריה כלכלית.”

”זה היה רק חזון, אבל לא מציאות. התיאוריה לא היתה די גמישה מול פני המציאות. ההתפתחות הכלכלית היתה שונה לגמרי מכפי שציפו בתיאוריה. בעלי התיאוריה לא היו די גמישים כדי להתאים אותה למציאות. אילו היו מסוגלים לכך, הם לא היו קומוניסטים. 70 שנה של נסיון בברית־המועצות הוכיחו שהעסק לא מתפקד.”

הסיבה השניה היא, לדבריו, אנושית. “זה לא מתאים לטבע האנושי. אפשר להנהיג חיים קולקטיביים בחברה קטנה או גדולה, אבל רק בתנאים מסויימים ולזמן קצר ומוגבל, במצב בלתי־רגיל, כמו מילחמה, מהפכה, רעב, שינאת גזעים, סכנה מיוחדת. כאשר מצבי־חירות חולף, האנשים רוצים לחיות חיים פרטיים, לא רוצים לחיות בקולקטיב. האדם הוא פרט, אינדיווידואל, ושום דבר אינו יכול לשנות את זה. כל מי שניסה לשנות את זה, נכשל.”

הסיבה השלישית היא פילוסופית. “פילוסופיה שאין בה מימד מטאפיסי, במובן של החוש השישי, אינה יכולה לשלוט בכל תחומי־החיים. פילוסופיה שלמה, סגורה, המבוססת אך ורק על החומרנות, אינה יכולה להצליח, ביחוד לא בממדים כלל־עולמיים, ותוך יומרה כלל־עולמית. פילוסופיה צריכה להיות פתוחה. גם דת היא מעגל סגור, אבל הדת היא גמישה. דת יכולה להגיד: כולנו בני אלוהים אחד, כמו שנאמר בהסכם בין בגין וסאדאת. בגין אמר: ‘כולנו בני אל אחד, מדוע נילחם זה בזה?’”

כאשר נפרדנו, נתן לנו במתנה שני ספרים שלו בגרמנית, שהביא עימו

מהבית. הוא בישר לנו בשימחה רבה שסוף־סוף עומד להופיע ספר שלו בצ'כוסלובקיה – הספר הראשון שלו המופיע במולדתו מזה 19 שנה. עד כה הופיעו יצירותיו רק בסאמיסטרטים. גם בשבילו התחיל עידן החופש.

* * *

קארל פצקה נראה כמו פייטר. הוא כזה. כל הסופרים שדיברתי איתם בפראג הזכירו אותו בהערכה, ואף בהערצה. הסופר שלא נכנע מעולם, שלא התפשר מעולם, שלא שיתף פעולה עם המישטר אף ליום אחד, ששילם את מלוא המחיר. לא היו רבים כאלה.

טילפנתי אליו בדחילו ורחימו. הופתעתי כשאמר לי שאני יכול לבוא אליו מתי שאני רוצה. אפילו מיד.

עברנו את גשר־קארל, היפה בגשרי פראג, בין פסלים ונגני־גיטארה. פצקה גר ברחוב נארודובה, אחד הרחובות העולים אל הארמון – רחוב תלול, מרוצף אבנים עתיקות, שכל בתיו נבנו לפני מאות שנים. כמו שהוא, ללא שינוי, זה יכול היה להיות רחוב במונמארטר.

באחד הבתים העתיקים האלה גר הסופר בדירה בקומה השניה. בחדר־המדריגות, מול דלת הדירה, עומד פסל־עץ גדול של ישוע המעונה, העטור בכתר־הקוצים.

פצקה היה לברו בדירה. הוא עזר לנו להסיר את המעילים ותלה אותם בארון בכניסה. ראינו שתחתית הארון מלאה בבקבוקים ריקים – בצ'כוסלובקיה מקבלים בחזרה כמה פרוטות תמורתם.

לפנינו עמד איש לא־גבוה, חסון, בעל עיניים ושערות כהות קצרות. הוא הקרין סביבו כוח עצור, עקשני, בלתי־מתפשר. אדם שעקרונותיו חזקים מחושי־ההומור שלו.

הוא התישב זקוף ליד שולחן־העבודה הכהה, העמוס בספרים ומכונת־כתיבה, ליד הקיר. אותנו הושיב לידו.

לא קל היה להיכנס לשיחה. הערתי על היופי הציורי של הרחוב התלול. "כן, אבל כשעולים בו כמה פעמים ביום זה די מאמץ", השיב ביובש. "אומרים שמילאת תפקיד מרכזי בהכנת המהפכה", פתחתי. "זה חלק מהעבודה שלנו", השיב בפשטות. "אנחנו כתבנו."

פצקה, יליד 1928, נאטר כבר כמה חודשים אחרי שהשתלטו הקומוניסטים על המדינה ב־1948. "הייתי אסיר במשך 10 שנים וחצי", אמר. "אחר־כך גייסו אותי לצבא, וזה היה אותו הדבר. זה היה מין גרוד־עבודה. עסקנו בחפירות ודברים כאלה. קראנו לעצמנו 'הבארונים השחורים'."

"איך זה שהתנגדת לקומוניזם בשלב כל-כך מוקדם?"

"היה ברור לי שהקומוניזם מבוסס על טעות."

"אתה איש דתי?"

"אז לא הייתי. זה בא לי מאוחר יותר, בכלא, במחנה-הריכוז."

"אם כן, מה הניע אותך להתנגד לקומוניזם מלכתחילה?"

"הדמוקרטיה. האומה הצ'כית היתה כולה דמוקרטית."

"והסלובקית?"

"הסלובקית פחות."

"אבל בצ'כוסלובקיה היתה המיפלגה הקומוניסטית הגדולה ביותר

באירופה."

"אחרי השיחרור מהנאצים שררה אויפוריה. והרי הצבא הסובייטי הוא

ששיחרר אותנו. אמנם, יכולנו להיות משוחררים על-ידי הצבא האמריקאי,

אבל האמריקאים עצרו ונסגרו, לפי ההסכם שהיה להם עם סטאלין. אני

עצמי הייתי אז בכפר שנכבש על-ידי האמריקאים, ושנמסר על-ידם

לסובייטים."

מתי הוא התחיל לכתוב? "כסטודנט כתבתי שירים, כמו כולם. ראיתי

שאני משורר גרוע, אז התחלתי לכתוב רומנים. כאסיר עבדתי

במיכרות-אוראניום, ועל זה כתבתי ספר. זה היה הספר הראשון שלי, אחרי

השיחרור מהכלא. בפעם האחרונה התפרסם באופן חוקי ספר שלי ב-1969.

אז גזרו עלי שתיקה במשך 22 שנים. ב-22 השנים האלה עבדתי עבודה

גופנית. הייתי פועל במחלקה לפיקוח על טיב המים. ניסינו להבטיח מים

טובים, אבל זה לא עזר הרבה. באותו זמן כתבתי חמישה רומנים, שפורסמו

בקנדה ובגרמניה. כאן הם פורסמו בסאמיסדאטים."

זאת היתה התשובה הארוכה ביותר שנידב. רוב הזמן ענה בקצרה וחדל.

הוא לא חייך אף פעם אחת, אלא לצילום.

הוא ניגש לארון, פישפש והגיש לי עטיפה. בפעם הראשונה בחיי ראיתי

את אחד הסאמיסדאטים האגדתיים כמו עיניי. ספר המודפס כולו

במכונת-כתיבה על נייר שקוף דקיק. נראה שהדפיסו את זה בהעתקים

רבים, כי האותיות היו חיוורות, כמו בהעתק השישי או השביעי במכונה.

כמה מן הסאמיסדאטים היו כרוכים כמו ספר אמיתי, אך בתוך הכריכה היו

אותם עמודים דקים, מודפסים במכונת-כתיבה.

כמה מן הסאמיסדאטים היו אוספים ספרותיים, ובהם, זו לצד זו, יצירות

של הסופרים שהיכרתי בפראג: אורבאנק, קריזאובה, קלימה. חלק מן

הסאמיסדאטים היו פרוטוקולים של ריונים, דברים שנישאו בכינוסים של

הקבוצה.

"אני רק כתבתי את היצירות שלי," הסביר פצקה, "אחרים העתיקו את

זה."

(עוד קודם לכן סיפרו לנו איך הוכנו הסאמיסדאטים. זה התחיל בזה)

שלקחו כתבי־יד של איש כמו פצקה, נתנו את זה לאשה שהעתיקה אותו במכונה בעשרה העתקים בנייר־פחם, והפיצו. אחרי־כך זה השתכלל. העסיקו נשים בעלות מכונות־כתיבה יותר משוכללות, הכינו הדפסות יותר נקיות, וגבו כסף כדי לשלם עבור העבודה. בסוף היו אלה ממש הוצאות־לאור משוכללות, שפירסמו את החומר הבלתי־חוקי. להאוויל היתה הוצאה־לאור כזאת.)

"מוכרח להיות סיפוק רב לסופר שספריו מופיעים בצורה זו," אמרת בקינאה מסויימת.

"כן, אבל רק עשרה אנשים יכולים לקרוא את זה."

"מי שמקבל לידיו ספר כזה, מתייחס אליו ביתר כבוד מאשר לספר רגיל," התעקשתי.

ואכן, מאז שמופיעים הספרים האלה בחנויות, מודפסים כראוי, ובמחירים העולים בהתמדה, נחלשת הקנייה, אחרי ההתלהבות הראשונה שלאחר המהפכה.

שאלתי איך הגיבה המיטרה החשאית, כשהחלו הספרים שלו להתפרסם בחו"ל.

"היתה תגובה קשה. המיטרה הפוליטית התערבה. באו, עשו חיפוש, לקחו אותי למאסר. הייתי במאסר איוה יומיים, שלושה, ארבעה ימים, אינני זוכר, וזה קרה לפחות אחת לשנה."

"איך הצלחת להגניב את כתבי־היד לחו"ל?"

"אה, זאת היתה השאלה שהכי עיניינה את החוקרים."

"טוב, עכשיו אתה יכול לגלות לנו."

"כן, אבל למה? אני אף פעם לא גיליתי את זה." הוא שתק זמן ממושך, ואז אמר: "היו לנו ידידים בשגרירויות. זה יצא בדואר הדיפלומטי."

פצקה היה שייך לקבוצה הקטנה של המתנגדים העיקביים. "98% של הציבור תמך בקומוניזם או התפשר איתו," אמר, "ובתוך כל ההתפשרות הזאת היתה קבוצה קטנה של אנשים שהתנגדו." באירוניה, ואולי במרירות, הוסיף: "עכשיו אתה רואה שכולם אנשי 'פורום', אבל לא כולם היו שם אז. היתה רק קבוצה קטנה של מתנגדים למיטרה."

"מי הם היו? איך הם התכנסו? איך הם פעלו? הרי לא הייתם מאורגנים."

"נפגשנו אחת לחודש."

"כמה אנשים באו?"

זה היה משתנה. בערך 15. היתה פגישה חודשית, והיינו נפגשים בכל רחבי המדינה, גם בצ'כיה וגם בסלובקיה.

"מדוע המיטרה הפוליטית לא התערבה?"

"הם לא התעניינו בשירה. אלה שנפגשו היו משוררים וסופרים." הוסאק

לא היה הרודן הראשון בהיסטוריה שזילזל בשירים, מבלי להבין ששיר יכול להיות חזק יותר מתותח.

מה קרה במיפגשים? "כל אחד הביא איתו מה שהוא כתב במשך החודש, ביקורת ספרותית, שירים, יצירות ספרותיות, דברי הגות פוליטית. נפגשנו במשך כל השנים האלה."
"גם עכשיו?"

"כן, חוץ מהבחורים שנכנסו לפוליטיקה." לו עצמו אין שום חשק להיכנס לפוליטיקה. היה נדמה לי שהוא מזלזל קצת במי שהתפתו לכך. פצקה היה מוראג ממה שמתרחש בברית־המועצות. הוא חשש מפני מילחמת־אזרחים שם. לעומת זאת לא חשש מפני דיקטטורה ימנית בצ'כוסלובקיה.

הצגתי לו את שאלת־השאלות: מדוע נכשל הקומוניזם? הסופר השתהה בתשובתו. "אני רואה את הסיבה בנסיון להשליט את האדם מעל לאלוהים. האדם החומרני חושב שהוא, האדם, יש לו יותר כוח. הוא לא מאמין שלמישהו יכול להיות יותר כוח מאשר לו." הערתי שזוהי תשובה דתית.

"לא. זו התשובה האישית שלי. לא לקחתי את זה מאחרים. חשבתי על הנושא הזה הרבה, והגעתי למסקנה שיש דברים חזקים מן העולם החומרי. החומרנות יכולה לתת לאדם לחם ובשר, אבל זוהי ההפשטה של האדם לאדם יש לב."

"לא על הלחם לברו יחיה האדם?"
"ההפשטה של האדם פירושה לעשות אותו ליצור יותר פשוט מכפי שהוא באמת, לראות אותו בצורה חד־מימדית."
"האם לא ניסו להפוך את המארכסיזם לרת? הפכו את מארכס ולגין לאיקוניות?"

"הם ניסו להיות רת, אבל זאת היתה הפשטה. אנחנו רואים עכשיו שהם לא מסוגלים למלא את החלל הזה."
"מה יבוא אחרי הקומוניזם?"
"שואה."

"אתה לא חושב שהנצרות תמלא את החלל שנוצר? אם הקומוניזם לא הצליח למלא, כדברריך, את החלל שנוצר בליבו של האדם, מי ימלא אותו? הכנסיה?"

"אני חושב שהתרבות הזאת שלנו, שאני קורא לה 'התרבות הלבנה' – מפני שהיא כוללת את אירופה וצפון־אמריקה – התרבות הזאת נגמרה. יכול להיות שהמארכסיזם אינו אלא וריאציה של הנצרות, והוא נכשל."
"דברריך מזכירים לי את ספרו של אוסוולד שפנגלר, 'שקיעת המערב', הערתי."

"אני חושב על היידגר, השיב. "הוא אמר: רק אל שהוא אלוהים יכול להציל אותנו, איזושהו אלוהים. זאת אומרת, רק כוח יותר גבוה יכול להציל אותנו. כוח שהוא מחוץ לתחום־הראייה שלנו. בצ'כית אנחנו קוראים לזה

'זוראק'. כלומר: מעבר לראייה שלנו. לכן הראציונליות שלי אינה יכולה לראות את זה."

"אתה אומר שאין עתיד לקומוניזם ושאין עתיד לקפיטליזם החומרני."
"אני לא משתמש במילה קפיטליזם. אני משתמש במילה דמוקרטיה. הניגוד הוא בין טוטאליטריות לבין דמוקרטיה. הרי את המושג קפיטליזם המציא קארל מארכס!"

אפילוג

ב־19 באוגוסט 1991, כאשר נודע לעולם הנדהם שקבוצת שמרנים בצמרת הסובייטית חוללה פוטש, טילפן אלי ידיד בדאגה רבה. הוא לא חרד לגורל רוסיה, אלא לגורל הספר הזה. "מה יהיה?" שאל־קונן, "תצטרך לכתוב את הכל מחדש!" הרגעתי אותו. האפשרות של הפיכה מיפלגתית־צבאית נדונה כמעט בכל שיחותי עם מנהיגים ואינטלקטואלים במיזרח־אירופה במרוצת 1991. רבים חרדו מפניה. אך כמעט איש לא האמין שההפיכה – אם אכן תפרוץ – תצליח. כאשר התמוטט הקשר, כעבור יומיים, התאמתה הערכה זו. לא היה צורך לשנות בכתב־היד דבר, מלבד כמה מילים פה ושם.

* * *

הפוטש של אוגוסט 1991 מאשר את האימרה, שכל דבר מתרחש בהיסטוריה פעמיים: פעם כדראמה ופעם כפארסה. גם מהפכת "אוקטובר" של לנין היתה, למעשה, פוטש. אנשיו השתלטו בכוח על מרכז־השילטון בעיר שנקראה אז פטרוגראד. רק אחרי שהצליח פוטש זה, החלה המהפכה הקומוניסטית ברחבי המדינה. הפוטש של לנין היה דראמה היסטורית. הוא היה ראוי לתואר שנתן לו העיתונאי האמריקאי ג'ון ריד: "עשרה ימים שזיעזעו את העולם." הפוטש של אוגוסט 1991, לעומת זאת, דמה לפארסה. הקושרים – ובהם גדולי המיפלגה, הצבא והקג"ב – נהגו כחבורת חובבים בסרט היתולי. לא היתה שגיאה שלא עשו. אולם דווקא השלומיאליות הזאת היתה אות־הזמן. יותר מן הציבור הקטן־יחסית שהתקבץ בשעות־ההכרעה סביב בוריס ילצין ליד "הבית הלבן", הוכיחו הקושרים עצמם עד כמה השתנו הזמנים. כברית־המועצות של 1991, אחרי שש שנות הפרסטרויקה של גורבאצ'וב, היווה הפוטש אנאכרוניזם – כמו הופעתו של דון־קיוחוט בספרד שאחרי מות תקופת האבירות. לא רק עצם הכישלון של הקומוניסטים הקשישים איפיין את הפוטש, אלא גם נסיבות הכישלון – חוסר־הביטחון

העצמי של הקושרים, ריקנותם האידאולוגית, אייכולתם לשלוט בצבא, העדר הנחישות. מכל הבחינות האלה, מה עצום ההבדל בין גנאייב וחבריו, ראשי הקשר, ובין לנין ושותפיו, 74 שנים לפני כן! הפוטש של אוגוסט היה, על כן, הסיום הנאות לפרק ההיסטורי שהתחיל במהפכת אוקטובר. וכך אכן נתפס מיד בברית-המועצות ובעולם כולו. למחולליו העגומים קרה מה שקורה לעיתים כה קרובות בהיסטוריה – הם השיגו את ההיפך הגמור ממה שביקשו להשיג. הם סתמו את הגולל על הקומוניזם.

* * *

מה יבוא אחריו?

אחרי עליית גורבאצ'וב לשלטון, פירסם הוגה-דיעות אמריקאי-פאני בשם פראנסיס פוקויאמה תיוה שהפכה בן-לילה לאופנה. הוא בישר את "קץ ההיסטוריה". עם ניצחון הקפיטליזם והדמוקרטיה המערבית, כך ניבא, תמו המאבקים בעולם – לצמיתות. לא עוד מאבקים אידאולוגיים. לא עוד התנגשויות בין שיטות והשקפות-עולם. מעתה לא נותר לאנושות אלא לשבת תחת גפנה ותחת תאנתה, וליהנות מפירות הישגיה. אין טעות גדולה מזו.

קארל מארכס ופרידריך אנגלס יצרו חזון גדול, שענה על געגועים עמוקים בנפש האנושות. חזון זה גרם לאסון, שהטיל את צילו על המאה ה-20 כולה. יתכן מאוד שהמין האנושי יירתע עתה, לפחות במשך זמן-מה, מכל חזון חובק-עולם ומבטיח-כל. ילד שנכווה נזהר מפני האש. אולם זה יכול להיות רק מצב זמני.

שקיעת הקומוניזם מותירה אחריה חלל ריק. ואין הטבע סובל, כידוע, חללים ריקים.

הקפיטליזם הכלכלי ובעלת-בריתו, הדמוקרטיה המדינית, ניצחו במילחמה הקרה. בעולם כולו התקבלה הנורמה הדמוקרטית-ליברלית, גם אם לא התגשמה עדיין הלכה למעשה במרבית ארצות-תבל. הרודנים לא ירדו מן הבימה, אך הם יצאו מהאופנה. דגלי האידאולוגיות הגדולות צנחו מראשיהתרנים.

אולם הקפיטליזם הליברלי לא פתר את הבעיות הגדולות של העולם, ואין גם כל סיכוי שיעשה כן בעתיד הנראה-לעין. הוא מזוהה עם זכויות-היתר של חלק מהאנושות – "הצפון" העשיר, התעשייתי, המפותח. עושרו של "הצפון" מתקיים על חשבון מצוקתו הממאירה של "הדרום" המפגר, העמים הקולוניאליים-לשעבר, יצרני חומרי-הגלם.

אי-השוויון העולמי הולך וגדל. בין ארצות ה"יש" וארצות ה"אין"

מתרחבת התהום. שומרי־מישקל מדושנים בפרברי־השפע של לוס־אנג'לס רואים במכשירי־הטלוויזיה שלהם את הבטנים הנפוחות של ילדים באפריקה המתים מרעב. ובאותה השעה גדלים כיסים של עוני ממאיר וחסר־תוחלת גם בקרב העמים העשירים עצמם.

התהום שבין הצפון והדרום אינה הבעיה היחידה שנותרה בלא־פיתרון. לא פחות חמור הפער בין שני המינים, הרחוקים מאוד משיוויון. האימרה "הנשים הן הכושים של העולם" אינה סיסמה כוזבת. הבעיה של דיכוי האשה וקיפוחה אינה כלכלית בלבד, אלא נוגעת לשורשי המיבנה החברתי מאז ראשית התרבות האנושית. המהפכה הפמיניסטית אינה נופלת בחשיבותה מהמהפכה האנטי־קולוניאלית – ואינה קרובה יותר לניצחון. על שתי תופעות חברתיות־מדיניות אלה נוספה תופעה חדשה – המכה האקולוגית, הסכנה לעצם קיומו הפיסי של המין האנושי על פני כדור־הארץ, בעיקבות ההרס הנזרע עליידי השימוש הבלתי־מבוקר בטכנולוגיה המודרנית.

העולם מקולל בבעיות בלתי־פתורות, שכל אחת מהן עלולה לשמש קרקע פוריה לצמיחת מאבקים כבירים, שלא יפלו מהמילחמה הקרה שהסתיימה זה עתה. המאבקים הלאומניים הרצחניים, המלווים עתה את התפרקות האימפריה הקומוניסטית, מתגמדים לעומת סכנות אלה. לצד הסכנות המוחשיות האלה תבלוט הריקנות הנפשית, המתחילה כבר עתה להיות מורגשת בעולם. לא על הלחם לברו יחיה אדם. גם אילו הצליח הקפיטליזם הליברלי לפתור את כל הבעיות החומריות, אין בכוחו לספק איראליים המרוממים את נפשו של אדם.

כיום מנסה הדת למלא את החלל הזה. המוני מאמינים ממלאים את הכנסיות בזאגורסק ובצ'נסטוחובה, את המיסגדים במכה ובירושלים, את רחבת הכותל המערבי. "חוזרים בתשובה" זועקים לישועה ולמזור במאה שפות, נוהרים למאות פולחנים דתיים וכאילו־דתיים.

אולם הדת אינה פותרת שום בעיה. הבעיות שנותרו אחרי קריסת המארכסזם, שהגדיר את הדת כ"אופיום להמונים", לא תיפתרנה עליידי פריחה מחודשת של האלים הישנים. מבטה של הדת אינו מופנה קדימה, אל האתגרים החדשים של התקופה הטכנולוגית, אלא אחורה, אל גן־עדן אבוד. כשהיא משתלטת על מדינה כמו איראן, היא מוכיחה חישמהר שאינה מסוגלת להתמודד עם הבעיות האמיתיות של העולם החדש. היא מתיימרת לרפא, אבל אין בידיה אלא תרופת־אליל.

על סף האלף השלישי לספירה, אלה הם האתגרים. טובי האנושות כמערב ובמזרח, בצפון ובדרום, כבר מתחבטים בבעיות המוסריות, הרוחניות, המדיניות והחברתיות הכרוכות בגיבוש המיסגרות האנושיות המתאימות למאה ה־21. רמז לכך נשמע גם בשיחות הכלולות בספר זה.

לדברי ארנולד טוינבי, ההיסטוריה האנושית היא רצף אינסופי של אתגר ומענה, כאשר כל מענה נושא בחובו את האתגר הבא. הַגָּל, אחד האבות הרוחניים של מארכס, ראה גם הוא את ההיסטוריה כרצף של תיזה, אנטי־תיזה וסינתזה.

התיזה של המארכסיזם התמוטטה. המענה של מארכס ולנין על אתגרי החברה האנושית המודרנית הכזיב. לנין לא גר פה יותר. אבל אין זה "קץ ההיסטוריה". זהו קץ של תקופה, שהוא בהכרח התחלה של תקופה חדשה.

אוקטובר 1991

זגורסק: נשים ממלאות צינצנות ובקבוקים במים קדושים

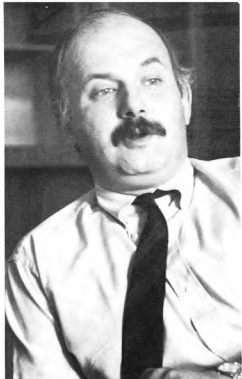

סאנקט פטרבורג: זוג נאהבים בשיט על הנהר נווה

מוסקוה, מידרחוב ארבאט: קהל מרותק מתבונן בהאכלת גור דובים

הדובר גריגורייב בקרמלין

המזכ"ל הקומוניסטי פולוזקוב

הפרשן איגור בלאייב

העיתונאי ויקטור לואיס

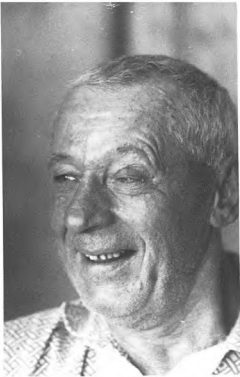
בנות מוסקווה: אופנת צעירים

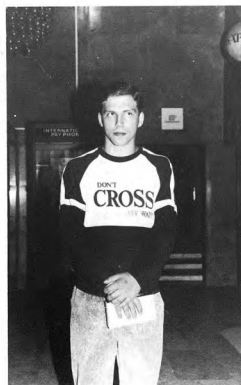
כיתת חיילים: תערובת גזעים

הלן, עורכת השבועון

סרגיי אייואנוביץ', הפועל בכפר

השוטר שלא רצה להצטלם

אלה, הקונדוקטורית ברכבת

מוסקווה, רחוב ואכטנגוב: הופעת־רחוב של בדחן

מוסקווה, ליד קבר החייל האלמוני: חתן וכלה ומנקות־רחוב

מוסקווה: ילדי צוענים

מוסקווה: שלוש הקומות של קניון "גום"

ראדום, פולין: איכרים, סוסים וטרקטורים בשוק כפרי

ורשה: אסיפת בחירות של לך ואלנסה בטכניון

אירינה הרמלין

הסופר סטפאן הרמלין

הסופר סטפאן היים

אינגה היים

גרמניה המיזרחית: חוטבי עצים במעבה היער

ברלין המיזרחית: בניין ה"שטאזי" מבעד לדלת תא-הזקיף, ועליה כתובת אדומה: "שטאזי עדיין מסריח"

המתרגמת סוזן

המחזאי צורקה בפרלמנט ההונגרי

בודפשט: פסלים בחצר ביתו של הפסל ורטה

בודפשט: צוענים ברחבת המתנות ליד עץ חג-המולד

בודפשט: ארוחות-חינם לעניים

הסופר אורבאנק

פראג: החגיגה ההמונית בכיכר ואצל בליל הסילווסטר

קארלוביזארי (קארלסבאד): בדריך רונה אוכל נקניקיה בשלג

הסופר קלימה

ורשה: כיכר העיר העתיקה, כולה משוחזרת

מחנה המוות מיידאנק: בתי העיר סמוכים לגדר

במרוצת כל החודשים הדרמטיים שבהם התנער הגוש המיזרחי מהקומוניזם שהה אורי אבנרי בברית־המועצות ובמיזרח אירופה. **לנין לא גר כאן יותר** הוא סיכום המעקב הצמוד שלו אחרי המהפך ההיסטורי הגדול הזה. הספר אינו סקירה יובשנית של מהלך היסטורי, אלא סיפור חי ותוסס של השנה שזיעזעה את העולם:

היועץ המתלוצץ של גורבצ'וב בקרמלין - חוטבי־עצים ביער במיזרח גרמניה - איש הקי"ב שרדף אחרי צלמת - סופר אנטישמי בבודפשט - כייס צועני בכיכר וצ'לאב - פרופסורית פולנית שאגרה וודקה - צבע בהמון החוגג מול בניין הרייכסטאג - מתים המשתתפים בחגיגת סילווסטר המונית בפראג - צייר במוסקווה המבקש להחזיר את הצאר - סופר יהודי בברלין המיזרחית שנשלח לארץ־ישראל במחתרת - לבקן נפעם מול המדונה השחורה בצינסטוחובה - צייד הציפור הקנרית שברחה בלייפציג: אלה הם רק אחדות משלל הדמויות שבהן נתקל אורי אבנרי במסעותיו במיזרח אירופה.

אבנרי, משקיף מיומן בעל עין חדה, סייר בחמש ארצות, כשהוא מקליט את פגישותיו, חוויותיו ומחשבותיו בימים שבהם התחוללו סביבו השינויים ההיסטוריים. הוא נפגש עם מדינאים ועוברי־אורח, סופרים בעלי שם עולמי ופשוטי־עם, נכח במעמדים היסטוריים ובמצבים משעשעים, ורחל אבנרי הנציחה אותם במצלמתה.

זהו ספר חיוני להבנת המתרחש עכשיו במיזרח אירופה - לא רק על פני השטח, אלא גם מתחתיו.

אורי אבנרי, עיתונאי וסופר, לוחם פוליטי, מי שהשפיע במידה מכרעת על דמות העיתונות הישראלית, כיהן במשך 10 שנים כחבר־כנסת ובמשך 40 שנה כעורך שבועון.

